

30 4.868

38
37.

FOLIA ARCHAEOLOGICA

55
2011/2013

LV

FOLIA ARCHAEOLOGICA

LV

2011–2013
MAGYAR NEMZETI MÚZEUM, BUDAPEST
2013

MTA KÖNYVTÁR ÉS
INFORMÁCIÓS KÖZPONT

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES Musei Nationalis Hungarici

Főszerkesztő
FODOR ISTVÁN

Szerkesztő
TÓTH CSABA

ISSN 0133-2023

© Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

Nyomdai munkák
KÓDEX KÖNYVGYÁRTÓ KFT.

TARTALOM – INDEX

Rövidítések – Abbreviations	5
FODOR István: Búcsú Dr. Temesváryné Bruder Katalintól	7
T. DOBOSI Viola: Őskőkori lelőhelyek Romhány környékén (Gyombola Gábor gyűjtése)	9
Palaeolithic sites around Romhány (Collected by Gábor Gyombola)	23
BÁRÁNY Annamária: Szubfosszilis barnamedve (<i>ursus arctos</i> L.) leletek Magyarországról	25
Sub-fossil brown bear (<i>ursus arctos</i> L.) finds from Hungary	44
Melinda TORBÁGYI: Alexander tetradrachms from Abu Hommos	45
Nagy Sándor tetradrachmák Abu Hommos nevű lelőhelyről	52
MASEK Zsófia: Újabb adatok a vaskúti szarmata halomsírok értékeléséhez	53
Weitere Archivdaten zu der Bewertung der sarmatenzeitlichen Hügelgräber von Vaskút	70
PROHÁSZKA Péter: Császárkori halomsíros temető Kisvaszar határában (Baranya megye)	71
Das keiserzeitliche Hügelgräberfeld in der Gemarkung von Kisvaszar (Komitat Baranya)	86
MRÁV Zsolt–VIDA István: Egy Pannonia Superior hadseregét érintő, 115. július 5-én kibocsátott konstitúció egy új katonai diplomán	89
Ein neues intaktes Militärdiplom für Pannonia Superior vom 5.7.115 n. Chr.	103
MRÁV Zsolt–VIDA István: Egy 245-ben kiadott új praetorianus diploma töredéke Pannonia Inferiorból	111
Fragment eines neuen Prätorianerdiploms vom 245 aus Pannonia Inferior	118
Zsolt MRÁV–István VIDA: <i>Iis praetorianorum meorum ... qui non legitimi cives Romani viderentur ... civitatem Romanam do</i>	123
Ein die Prätorianersoldaten betreffendes Edikt Hadrians von 119. n. Chr. Forschungsvorbericht	123
<i>Iis praetorianorum meorum ... qui non legitimi cives Romani viderentur ... civitatem Romanam do</i>	
Hadrianus egy eddig ismeretlen ediktuma 119-ből. Előzetes kutatási beszámoló	143

FODOR István: Régészeti tárgyak a Néprajzi Múzeum finnugor gyűjteményében.....	155
Archäologische Gegenstände in der finnisch-ugrischen Sammlung des Ethnographischen Museums zu Budapest	162
FANCSALSZKY Gábor: Díszített szélű tarsolykorong az avar kor második feléből Mátyás határából. Adatok a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti gyűjteményeinek hasonló tárgyairól.....	163
Bronze disc with ornamented edge from the second half of the Avar period found near Mátyás. Data on the similar objects of the Archaeological Collection of the Hungarian National Museum.....	177
Vladimir IVANOV–Tatjana CHICHKO: The Localization of the Finds of the Sasanian Artistic Ware in the Ethnocultural Map of the Urals and the Kama Region in the Second Half of the First Millennium AD	179
A saszanida edények lelőhelyei az Urál és a Káma-vidék etnokulturális térképén az I. évezred második felében	192
PROHÁSZKA Péter: 10. századi feliratos bizánci ereklyetartó mellkereszt Vecsés–Alsóhalompusztáról (Pest megye)	193
Ein byzantinisches Reliquienkreuz mit Inschrift aus dem 10. Jahrhundert von Vecsés–Alsóhalompusztá (Kom. Pest).....	204
PROHÁSZKA Péter: 10–11. századi sírok és egyéb leletek Révkomárom-Kavapusztáról	207
Gräber des 10.-11. Jahrhunderts und Sonstige Funde aus Komárno-Kavapusztá-Dunaháti flur	216
VÖRÖS István: Adatok az Árpád-kori vadászat történetéhez	217
Angaben zur Geschichte der árpádenzeitlichen Jagd.....	257
FARKAS Péter: A 15. századi nagy-gete-hegyi angolnanyárshegy	263
Eine Ahlspieß-Spitze auf dem Nagy-Gete-hegy	269
FÜLÖP András–JANKOVICS Norbert: Árpád-kori temetőrészlet és kora-újkori erődítéshelyek a tihanyi Csokonai-ligetben.....	271
Árpádenzeitlicher Nekropolenabschnitt und Spuren einer frühneuzeitlichen Wehranlage in Tihany-Csokonai-Liget	287
KOVÁCS S. Tibor: Díszszablya tiroli II. Ferdinánd főherceg gyűjteményéből (Adatok a 16. századi magyar huszárszablya kialakulásához).....	289
Parade sabre from the collection of Ferdinand II, Archduke of Tirol. Data on the evolution of the 16 th century hussar sabre	303
Balázs POLGÁR: The research of a sunken austrian barge (ad 1849, Gönyű, Hungary). Research report from the subject of the conflict archaeology... 305	
Egy elsüllyedt osztrák uszály kutatása (1849, Gönyű, Magyarország). Kutatási jelentés a konfliktusrégészeti tárgyköréből.....	312
SZEMLE – REVIEW.....	313

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS

ActaArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae, Budapest
Alba Regia	= Alba Regia Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár
ANRW	= Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Berlin–New York
Antaeus	= Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ArchClass	= Archeologia classica, Roma
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő, Budapest
ArchHung	= Archaeologica Hungarica, Budapest
Athenaeum	= Athenaeum, Pavia
AV	= Arheološki Vestnik, Ljubljana
AVANS	= Archeologické Výskomy a Nálezy na Slovensku, Nitra
BAR IS	= British Archaeological Reports – International Series, Oxford
Barlangkutatás	= Barlangkutatás, Budapest
BICS	= Bulletin of the Institute of Classical Studies, London
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Berlin
BudRég	= Budapest Régiségei, Budapest
Chiron	= Chiron, München
ComArchHung	= Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
DissPann	= Dissertationes Pannonicae, Budapest
EMÉ	= Egri Múzeum Évkönyve, Eger
ERAUL	= Études recherches archeologiques de l'Université de Liege, Liege
ES	= Epigraphische Studien, Bonn
FolArch	= Folia Archaeologica, Budapest
Gladius	= Gladius, Madrid
Hermes	= Hermes, Wiesbaden
HK	= Hadtörténelmi Közlemények, Budapest
HOMÉ	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
JAMÉ	= A Józsa András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza
MAVORS	= MAVORS, Amsterdam
MFME–StudArch	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica, Szeged
MonAvarArch	= Monumenta Avarorum Archaeologica, Budapest

NyK	= Nyelvtudományi Közlemények, Budapest
PWRE	= Pauly-Wissowa Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
PZ	= Praehistorische Zeitschrift, Berlin–New York
SlovArch	= Slovenská Archeológia, Bratislava
SMK	= Somogy Megyei Múzeumok Közleményei, Kaposvár
StCom	= Studia Comitatusia, Budapest
ŠtZ	= Študijne Zvesti Arheoloického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, Nitra
Századok	= Századok, Budapest
Tisicum	= Tisicum. A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, Szolnok
TT	= Történelmi Tár, Budapest
VAH	= Varia Archaeologica Hungariae, Budapest
VMMKA	= Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
ZbSNM	= Zborník Slovenského Národného Muzea, Bratislava
ZPE	= Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn
ВБУ	= Вестник Башкирского университета. Уфа.
ИГАИМК	= Известия Государственной Академии материальной культуры. Москва–Ленинград.
КСИИМК	= Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Москва–Ленинград.
МИА	= Материалы и исследования по археологии СССР. Москва–Ленинград.
СА	= Советская археология. Москва.
САИ	= Свод археологических источников. Москва.
ТГИМ	= Труды Государственного Исторического музея. Москва.
ТИЭ	= Труды Института этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая. Москва–Ленинград

BÚCSÚ DR. TEMESVÁRYNÉ BRUDER KATALINTÓL*

Tisztelt Család!
Tisztelt Gyászoló Gyülekezet!
Kedves Kollégák!

Szomorú búcsúra jöttünk össze. Családtagot kísérünk utolsó földi útjára. Igen, mert ha valakiről, Dr. Temesváry Ferencnéről, Bruder Katalinról valóban elmondható, hogy a mi családjunkba is tartozott ő, azokéba, akik e vén intézmény, a Nemzeti Múzeum örök szolgálói.

Közvetlenül az iskolapadból került e patinás falak közé, nem sokkal az érettségi után. Ekkor kezdte az idős mesterektől elsajátítani szeretett szakmáját, a restaurálást. Ám ezt úgy tette, hogy a tanulás közben már arra is rájött, hogy bizony nem minden úgy jó, ahogyan az idősebb kollégák csinálják, mert például folyamatosan és rohamosan pusztulnak a vastárgyak a híres Baky-massza védőköpenye alatt. E korai megfigyelései tették őt fogékonnyá a szakmai útkeresés, az új restaurálási módszerek iránt. Nem csak kiváló szakember lett, hanem egyik megalapozója a szakmai oktatásnak és továbbképzésnek is. Tetemes múzeumi kötelezettsége mellett oktatta a restaurátor növendékeket, vezette szakmai gyakorlataikat, majd figyelemmel kísérte későbbi életpályájukat. Rendszeresítette és lankadatlan erővel szervezte a restaurátorok konferenciáit, részt vállalt az ott elhangzott előadások közzétételében. Egyik vezető munkatársa volt annak a gárdának, amelyik látványosan beigazolta a múzeumi világnak, hogy a restaurálás – a régi tárgyak megóvása és újjáalkotása – egyáltalán nem szolgai rutinmunka, hanem igenis tudomány, méghozzá nem is egyszerű tudomány. Ha ezt nem vesszük figyelembe s nem tartunk lépést a társtudományok fejlődésével, annak kulturális örökségünk látja kárát.

* Elhangzott Dr. Temesváry Ferencné Bruder Katalin temetésén 2013. február 7-én az óbudai temetőben.

Megnyerő modorú, derűs, kedves kolléga volt. Amikor – néha hosszú hónapok után – megjöttünk az ásatásról, s koszos cserepeinkkel bekopogtunk hozzá, a tárgyak átadása mindig hosszú beszélgetésbe torkollott. Tőle tudtuk meg elsőként, hogy mi történt, amíg mi messzi határookban a földet bolygattunk. Kati mindent tudott, mert minden érdekelte: a tágabb értelemben vett szakma, a múzeum és annak munkatársai. Ha valami nevezetesebb dolgot is találtunk, tízszer-hússzor is átjött hozzánk, hogy elmondja, ő hogyan gondolja a tárgy helyreállítását s mi mit szólunk mindehhez. Képletesen szólva, a későbbi dolgozataink megírásánál ő vetette papírra az első betűket, s maguknak a tárgyaknak a leírásánál is ő vezette kezünket.

Hűséges, magabiztos és erős egyéniség volt. Hűséges a Széchenyi Ferenc alapította nemzeti intézményhez, évtizedeken át nem hagyta el, csak utolsó munkanapján. Pedig alkalma lett volna bőven, de Reá nem hatott a bővebb javadalmazás ígérete, vagy a rangban való emelkedés. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy bezárkózott munkahelye falai közé, s innen kitekinteni sem akart. Nem volt olyan kis vidéki múzeum, amelyik hívó szavára ne ment volna segíteni. Alig van olyan vidéki gyűjtemény, ahol ne lennének az ő kezenyomát őrző tárgyak.

Magabiztos és öntudatos volt, mert érezte a verejtékkel megszerzett tudás biztonságát adó erejét. Ez a testi és lelki erő sugárzott belőle, amellyel mások csüggedését és kishitűségét is legyőzte. Arra, ami most történt soha nem gondoltunk. Arra, hogy ezt az erős asszonyt is legyűrheti a kegyetlen kór, s itt kell hagynia szereteteit, lányát, unokáit s mindent és mindenkit, ami és aki kedves volt neki e földön.

Kedves Kati!

Nagy szomorúsággal és fájó szívvel nyugszunk bele a Teremtő akaratába. Legyen békés nyugalmad. Mi, akik ismertünk és osztályos társaid voltunk, megőrzzük emlékezetünkben s velünk együtt őrzi emléked tevékeny életed ezernyi alkotása.

Fodor István

ŐSKŐKORI LELŐHELYEK ROMHÁNY KÖRNYÉKÉN (GYOMBOLA GÁBOR GYŰJTÉSE)

T. DOBOSI Viola

ABSTRACT

A Magyar Nemzeti Múzeumnak 1987-ben felajánlott kőeszköz-gyűjtemény több száz eszkből és nagy mennyiségű szilánkból áll. A helyszíni térképvázlatokkal együtt átdott leletgyűttes egy része már ismert lelőhelyek felszíni szóránya, egy része viszont a kutatás számára addig ismeretlen gyűjtőpontokról származik. A gyűjtemény időrendi kerete a felső paleolitikumtól a neolit/rézkor időszakáig terjed. A legjelentősebb új anyagot Romhány-Diós út lelőhelyen szedte össze Gyombola Gábor. A Nógrádi medence délkeleti sarkában található lelőhely egy olyan északnyugat-délkeleti irányú tengelyben helyezkedik el, ami a dél-cserhátigalgavölgyi lelőhelyeket a Börzsönyt északról megkerülő Ipoly völgyével köti össze. Ez a tengely egyben azt a két feltételezhető paleolit útvonalat köti össze, amely a Tokaj-Eperjesi hegységtől a Duna-kanyarig húzódó középhegységi sávot északról és délről megkerüli. Az útvonal északi ágát (amelynek nyugati szakasza az Ipoly völgy lehet) a határ szlovákiai oldalának lelőhely-füzére igazolja. Déli ágát azok a lelőhelyek rajzolják ki, amelyeken át a nyersanyagok elterjedése követhető: keletről nyugatra az üveges kvarcporfir, obszidián, nyugatról keletre radiolaritok, hegyikristály, miocén ékszerszögök.

A Cserhát kis magasságok ellenére is középhegységi miliője az újabb kutatások szerint a középső paleolit levéleszközös iparok kedvelt tartózkodási helye volt. A nyílt területeket kedvelő gravettiek tartós megtelepedésére kevésbé alkalmas. A nyersanyagok beszerzéséért vagy egy-egy alkalmi vadászat idejére a hegység belsejébe húzódó csoportok csekély leletanyagot hagytak hátra.

A Romhány-Diós út lelőhelyen előkerült 297 db-os eszkbészlet 9 %-a mondható eszkbnek. Hiányoznak a meghatározó/névadó típusok, a 23 eszkb általános felsőpaleolit típus. A kivitelezés, a méret, a nyersanyag-kiválasztás alapján a lelőhelyet a gravetti entitás fiatalabb pengés (epigravetti) filumába soroljuk.

1987-ben a Magyar Nemzeti Múzeum megvásárolta Gyombola Gábortól kőeszköz-gyűjteményének javát. A múzeumnak felajánlott anyagot több év alatt tervszerűen gyűjtötte kirándulásain, terepbejárásain. A helyszíni vázlatokkal, térképekkel együtt átdott több száz eszkből és nagy mennyiségű szilánkból álló leletgyűttes egy része már ismert lelőhelyek felszíni szóránya: Tarcál, Bodrogheresztúr, a Dunakanyar jobb- és bal-parti löszprofiljai, Pilismarót, stb. Egy része viszont a kutatás számára addig ismeretlen gyűjtőpontokról származik. Az egy-egy lelőhelyről gyűjtött anyag mennyisége változatos, az 1-2 db-os szórványtól több tucat eszkbig és több száz szilánkig terjed. A gyűjtemény Magyar Nemzeti Múzeumba került nagyobbik részének időrendi kerete a felső paleolitikumtól a neolit/rézkor időszakáig terjed. Több jellegtelen tárgy kulturális, kronológiai besorolása bizonytalan, ezek közül néhány akár a felső paleolitikumnál idősebb is lehet. Ez utóbbi lelőhelyek eredményes hitelesítésének nagy szakmai hozadéka lehetne.

TOPOGRÁFIA

Romhány a Börzsönyt és a Cserhátot elválasztó Nógrádi-medence délkeleti szögletében található. A mintegy 210 km² területű kistáj felszíne „döntően középhegységi tagolt medence-dombság orográfiai domborzattípusába sorolható”.¹ Nyugatról a Börzsöny, keletről a Cserhát megemelkedése medencévé formálta, felszínét utólag felszabdalták a folyók. Így alakult ki a 2-300 méter átlagmagasságú, jelentős relief-energiával rendelkező dombvidék.

A lelőhely egy olyan északnyugat-délkeleti irányú tengelyben helyezkedik el, amely a dél-cserhádi – Galga-völgyi lelőhelyeket a Cserhátot és a Börzsönyt északról megkerülő Ipoly völgyével köti össze. Egyben kapcsolatot jelenthet az Északi Középhegység tömbjét délről és északról megkerülő (feltételezett) felső paleolit települési lánc között.

Ezt a lelőhelyek által részben megrajzolt két útvonalat az orográfiai adottságok sugallják. A déli rajzolódik ki határozottabban, ehhez már elegendő lelőhelyet ismerünk. Az Északi Középhegység valamelyik jól körülhatárolható, ismert geológiai forrásából származó nyersanyag elterjedése kelet-nyugati irányban a Dunántúlra, esetenként még tovább, akár a morva lelőhelyekig is követhető.

Ilyen pl. a Tokaj-eperjesi obszidián, a Szeleta üveges kvarcporfir. Fordított irányú utat jár be a hegyikristály, vagy jelen ismereteink szerint a terciér kori üledékekből gyűjtött ékszercsiga. A materiális javak mellett szellemi termékek, technológiai-típológiai újítások is eljuthattak ezen az úton távoli közösségekig.

A településlánc a Tokaj-Eperjesi hegység déli végének lelőhely-koncentrációjával kezdődik. Mintegy 50-60 km-es leletmentes sáv után a Bükk déli peremének barlangjai, majd a teraszok, hegylábi lejtők nyíltszíni lelőhelyei következnek. A még mutatkozó hiátus nagy valószínűséggel a kutatás hiányából adódik. A hegyvidék belsejébe többnyire észak-déli, vagy ezt közelítő irányú völgyek (Hernád, Eger, Laskó, Tarna, Zagyva, Galga, stb) vezetnek. Az itteni lelőhelyek egyrészt a nyersanyagok, másrészt a középhegyi-erdei miliő által kínált vadászati lehetőségek vonzerejét illusztrálják.

Az Északi Középhegység északi peremén viszont a Hernád Magyarországra lépésének környéke² és Hont között nem tudunk hiteles felsőpaleolit telepekről. Az országhatár szlovák oldalának a lelőhely-sűrűsége ismeretében a hiányuk érthetetlen. Hont körzetében viszont az elvárható települési sűrűséget messze meghaladó számú lelőhelyet/gyűjtőpontot ismerünk. Az Ipoly-völgynek a Hont-Parassától Nógrád megye nyugati határáig terjedő szakaszát ismerjük a legjobban. A vizenyős-mocsaras, széles árteret a Börzsöny lösszel fedett, ellaposodó hegylábi lejtői kísérik. 1913-mal kezdődően több terepbejárás és ásatás eredményeképpen itt látó- és hallótávolságra sorakoznak a felső paleolitikum különböző szakaszaiba/kultúraiba tartozó, különböző funkciójú telepek.³

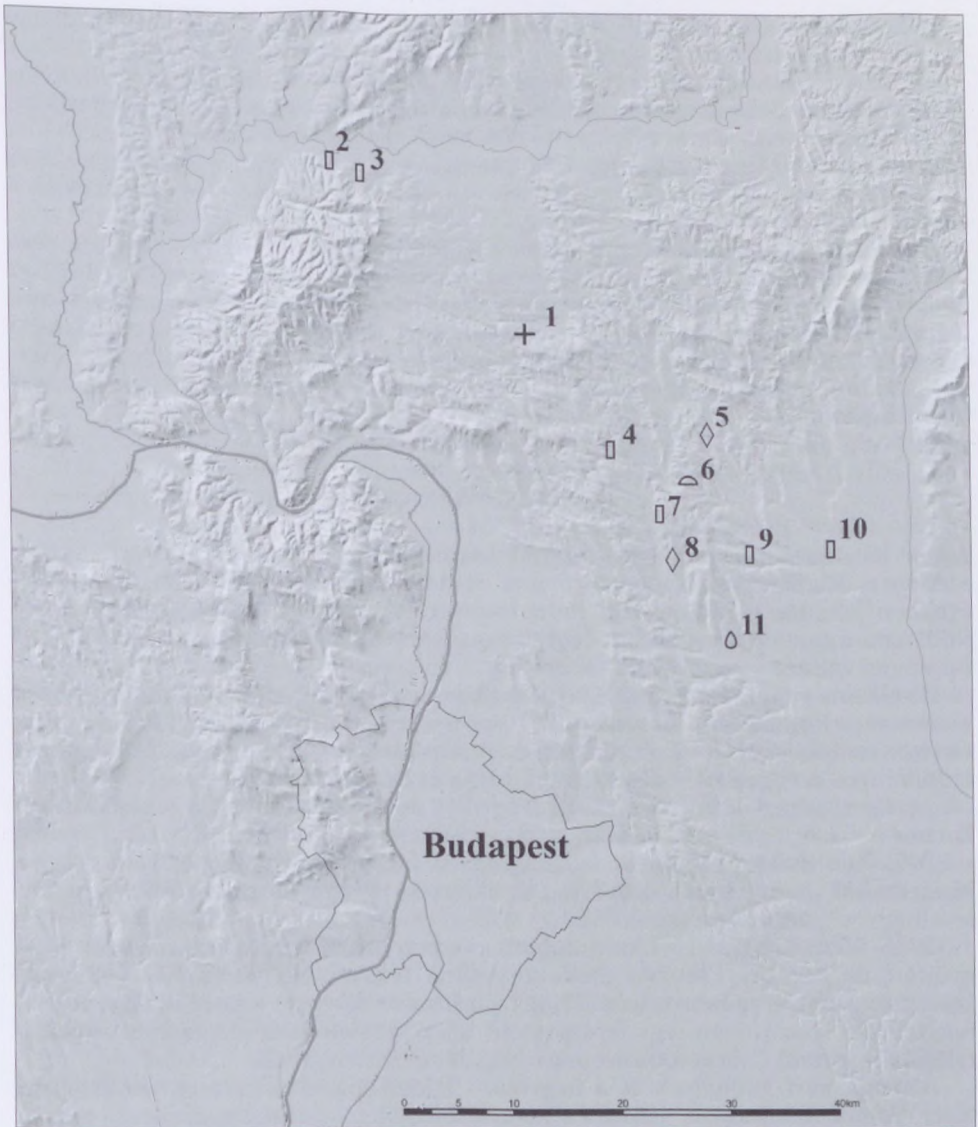
Az Ipoly délnek forduló nagy kanyarja előtt ezen a (feltételezett) északi útvonalon két tovább haladási lehetőség van: egyenesen nyugatra a Kisalföld északi peremén (nyugat-szlovákiai lelőhelyek füzére) illetve a Duna völgyében. A Duna-völgy több paleontológus szerint jelentős szerepet játszott a réncsordák, következésképpen a „herds following economy” életmódot folytató közösségek életében. Az évente periodikusan ismétlődő (nyugat-keleti illetve vissza, a hegyvidék és a Duna-menti lapály közötti) vándorlás útvonala volt.⁴ Ez utóbbi megállapítás magyarázza a Duna-kanyar felső paleolit kori jelentőségét, amit a régészeti lelőhelyek igazolnak. Ez –

¹ MAGYARORSZÁG 1990, 924.

² SIMÁN 1989.

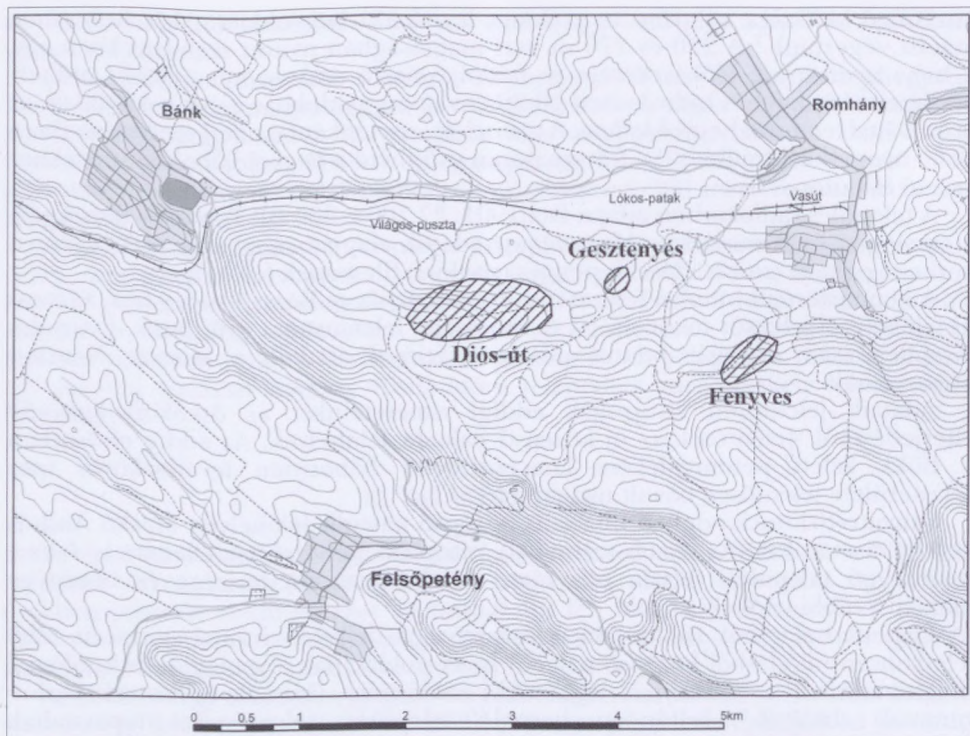
³ T. DOBOSI-SIMÁN 2000.

⁴ VÖRÖS 1982, 71.

1. kép A lelőhely topográfiája (Holl Balázs térképe). 1. Romhány; 2. Hont-Orgonás gravetti (pavlovi); 3. Hont-Parassa (több gyűjtőpontból), gravetti (pavlovi és epigravetti); 4. Csővár gravetti; 5. Ványarc középső paleolit; 6. Acsa aurignaci; 7. Püspökhátvan gravetti (pavlovi); 8. Galgagyörk középső paleolit; 9. Kálló gravetti; 10. Verseg gravetti; 11. Aszód egy szórvány levélhegy

Fig. 1 Topography of the site Romhány-Diós út (map by Balázs Holl). 1. Romhány; 2. Hont-Orgonás, Gravettian (Pavlovian); 3. Hont-Parassa (several collecting points), Gravettian (Pavlovian and Epigravettian); 4. Csővár, Gravettian; 5. Ványarc, Middle Palaeolithic; 6. Acsa, Aurignacian; 7. Püspökhátvan, Gravettian (Pavlovian); 8. Galgagyörk, Middle Palaeolithic; 9. Kálló, Gravettian; 10. Verseg, Gravettian; 11. Aszód, one leafpoint (stray find)

2. kép Romhány környéki lelőhelyek (Holl Balázs térképe Gyombola Gábor vázlatát után)
 Fig. 2 Sites around Romhány (map by Balázs Holl, after the sketch of Gábor Gyombola)

Egyik leggazdagabb, típusokban és nyersanyagban legváltozatosabb anyagot szolgáltató lelőhely-együttes Romhány környéke. Gyombola Gábor 1984-ben a következő gyűjtőpontokat rögzítette:

A Magyar Nemzeti Múzeumba került:

Romhány-Fenyves (az országos kék túra útvonalán, a Romhányi-hegy és a falu között (Simán megjegyzés: nagy valószínűséggel felsőpaleolit): Vakaró háromszög keresztmetszetű, kavicskérges pengén, nyersanyag kova, 41-15 mm (Ltsz: Pb 87/73). Megmunkált szilánkok 2 db, nyersanyaguk szarukő, hidrokvarcit (Ltsz: Pb 87/74)

Gesztényész (Romhányi hegy, lösz mélyút) (Simán megjegyzés: kevés, besorolhatatlan): Megmunkált szilánk, nyersanyaga kova, 29-17 mm (Ltsz: Pb 87/75)

Új szőlők árka (Simán megjegyzése: kevés, besorolhatatlan): Megmunkált szilánkok, pengetőredékek, kovaféleségek, 6 db (Ltsz: Pb 87/76)

Nyári akol tető (Gy.G. megjegyzése: Felsőpetényből Romhány felé vezető út jobb oldala, „Diós út” lelőhely II. sz. foltja), (Simán megjegyzés: nagy valószínűséggel felsőpaleolit) (Ltsz: Pb 87/77-85): Középső árvéső magkő töredéken, nyersanyaga májbarna radiolarit, 53-32mm (Ltsz:Pb 87/77), megegyezik egy Diós-úti penge nyersanyagával. Pengevakaró trapéz keresztmetszetű pengén szarukő 33-24 mm (Ltsz:Pb 87/79), ferdén csonkított penge, szarukő, 21-22mm (Ltsz:Pb 87/80), vésőélű, keskeny magkő-gyalu, nyersanyaga fakőbarna-szürke radiolarit, 48-20 mm (Ltsz:Pb 87/81), atipikus középső árvéső, penge proximális végén, szarukő 39-

17mm (Ltsz:Pb 87/82), középső árvéső magas szilánkon, szarukő, 32-15 mm, (Ltsz: Pb 87/83), pengetőredék, szilánkok, gyártási hulladék (4 db) szarukő.

A Diós-út lelőhely megközelíthető: a Romhányból Bánkra vezető országútról Világos-pusztánál (juh-aklok) délre fordulva átkelés a vasúti síneken és a Lókos patak hídján. Egy széles, kitaposott földút felvezet a tetőre. Itt a földút (1992. évi terepbejárásunkon még részben kivágott-kipusztult diófák maradványaival szegélyezve) keletre, Romhány felé fordul. A leletek az út két oldalán gyűjthetők

Gyombola G. a térképvázlata és feljegyzései szerint a Diós-út és a Nyári akol tető egy nagy, mintegy 500 (?) x 40 méteres leletes folt, amit a „Diós út” oszt mesterségesen ketté. Déli része a Gyombola-féle II. gyűjtőpont (Nyári akol tető), északi része pedig mint I. és III. gyűjtőpont, maga a Diós út lelőhely.

A lelőhely illetően kettéválasztását nem indokolta a legújabb-kori mesterséges képződmény (földút), de magyarázhatja a gyűjtő megfigyelése: a Nyári akol tetőn gyűjtött 10 db tárgy nyersanyaga szembeötlően eltér az út északi oldalán gyűjtött leletekétől. Még akkor is, ha figyelembe vesszük a 10 db igen csekély statisztikai értékét. Ezeket a tárgyakat szürke, májbarna, barna-zöld radiolaritból és jó minőségű sötétszürke szarukőből készítették. Nem tapasztalható a másik oldal hidrokvarcit dominanciája.

A nagy leletes folt északnyugati peremén őskori cserepeket is talált.

A gyűjteménnyel átadott térképen a diós-úti leletes folt északnyugati részén jelöl egy helyet: „Ringer Árpád gyűjtési helye, kevésbé bolygatott” megjegyzéssel. Erről a terepbejárásról nincsenek közelebbi ismereteink.

1992 májusában felkerestük a lelőhelyet. Csak éppen az azonosításhoz elegendő néhány szilánkot gyűjtöttünk a magas fúvel benőtt, műveletlen parlagon.

1992-ben a területet részben legelőként hasznosították. (Gyombola Gábor 1984-ben még szántott – kiszántott? – területen gyűjtött). A felszínen mindössze három kis szilánkot (1 obszidiánból és 2 hidrokvarcitból) találtunk.

Néhány szilánkot gyűjtött Péntek Attila a 2000-es évek legelején a dombtető több pontján.

Romhány környékének vonzerejét növelte a nyersanyagválaszték: a Cserhát Galga völgyére néző nyugati peremének hidrotermális kibúvásai és a több forrásból begyűjthető kavics. A nógrádi medence számos patakja-folyója délkeleti-északnyugati fiatal vetődés csapását követi. Részben felhalmozza, részben a harmadkori lepusztulással együtt feltárja jó minőségű és változatos összetételű kavics-nyersanyagot.¹⁴

Romhány-Diós út esetében az élővíz (Lókos-patak) közelsége, a medence-jellegből következően feltételezhető vad-gazdagság csak növelhetette a hosszú, széles, egyenletes felszínű dombtető vonzerejét.

A LELETANYAG

Az 1987-ben Pb 87/86–146 leltári szám között beletárolt anyag az alábbi típusokra osztható.

Vakaró: 5

Pb 87/97: széles pengén, hidrokvarcit 47-28 mm

Pb 87/100: aszimmetrikus rövid vakaró széles pengén, szarukő, 30-31mm

Pb 87/103: rövid, széles pengén, hidrokvarcit, 33-30 mm

¹⁴ L. 2. jegyzet.

Pb 87/126: szilánkvakaró magkőperemen, hidrokvartcit, 29-19 mm
 Pb 87/132: pengevakaró, ferdén csapott dist.tör.hidrokvartcit, 16-16 mm

Gyalu: 1

Pb 87/99: vaskos gerezd gyalutalppal, kvartcit, 74-39 mm

Vakaró-árvéső kombináció: 1

Pb 87/118: ellentett élű kombinált eszköz, meredek, a szilánk magas, gumókérges hátoldalára felfutó, elvékonyított vakaróél szögletes, együtéses középső árvéső, gumókérges opál-fényű, kékesszürke radiolarit(?), 34-22 mm

Árvéső: 5

Pb 87/92: oldalsó karéjos vésőél, vaskos szilánkon (magkőtalp pereme) hidrokvartcit? 34-17 mm

Pb 87/98: oldalsó, disztális töredéken, hidrokvartcit? 60-36 mm

Pb 87/112: középső, szilánkon árvéső pattinték + retus, szarukő, 36-15 mm

Pb 87/116: középső, peremeken tompító retus, radiolarit, 34-16 mm

Pb 87/137: oldalsó, hidrokvartcit, 29-14 mm

Kaparó: 1

Pb 87/120: vaskos gerezden altern, lépcsős retussal előállított szögletes kaparó, szarukő: 39-24 mm

Tompított hátú penge: 5

Pb 87/139: bal élén derékszögű, egyenetlen megmunkálás, jobb élén több völgyelés, hidrokvartcit, 23-7 mm

Pb 87/141: egyik élén meredeken retusált mikropenge középső töredéke, hidrokvartcit: 13-8 mm

Pb 87/142: trapéz keresztmetszetű lapos penge proximális fele, jobb élén meredek retus, hidrokvartcit, 17-9 mm

Pb 87/144: szabályos mikropenge, jobb élén tompító, bal élén szorványos gyöngyretus, radiolarit, 18-5 mm

Pb 87/145: karcsú mikropenge, derékszögű tompítással, hidrokvartcit. 21-4 mm

Hegy (középső töredéke): 1

Pb 87/140: bal élén tompított töredék, jobb él disztális végén ferde gyöngyretus, proximális végén vállazás kezdeménye, hidrokvartcit, 16-9 mm

Csonkított penge: 2

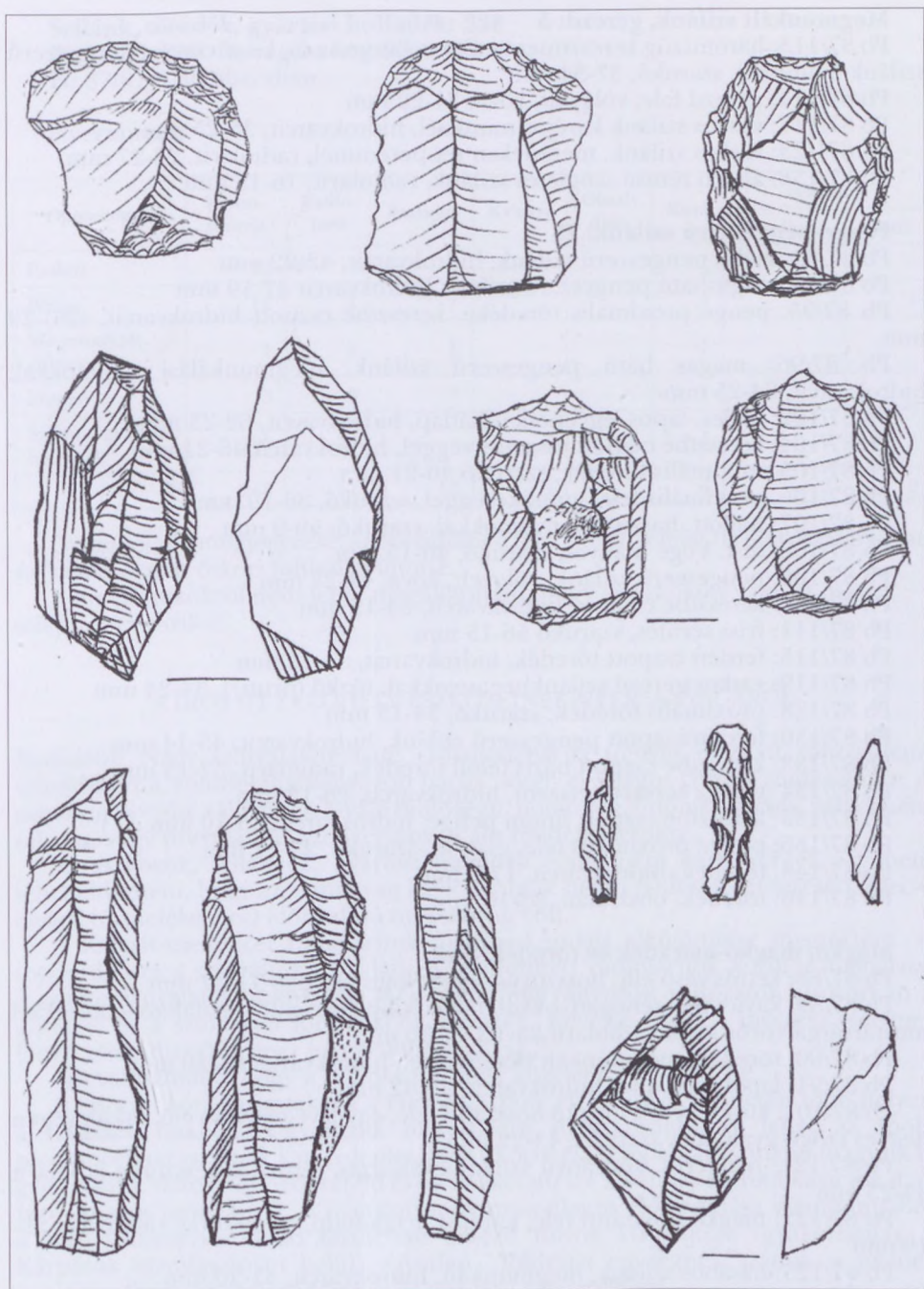
Pb 87/127: bal élének középső szakaszán peremén soros retus, disztális végén ferde csonkítás, hátoldali megmunkálás, barna (Gyombola G. „nyári akol” gyűjtőpontján talált azonos nyersanyaggal) radiolarit, 40-18 mm

Pb 87/129: nagyon szabályos penge disztális vége ferdén csonkítva, hosszanti éleken használati nyomok, radiolarit, 65-15 mm

Retusált penge: 2

Pb 87/124: ívelt élű penge disztális fele, csúcsánál legyező-retus, radiolarit, 32-15 mm

Pb 87/131: trapéz keresztmetszetű, kissé atipikus penge proximális töredéke, bal élén hátoldali megmunkálás, radiolarit, 25-13 mm

3. kép Kőeszközök Romhány-Diós útról. M. 1:1 (Nagy Katalin rajzai)
 Fig. 3 Stone tools from Romhány-Diós út M.1:1 (drawing by Katalin Nagy)

Megmunkált szilánk, gerezd: 5

Pb 87/113: háromszög keresztmetszetű, magas gerincű, kissé csavart pengeszerű szilánk, hátoldali, szarukő, 37-34 mm

Pb 87/114: gerezd fele, völgyelt, kova: 31-22 mm

Pb 87/117: vaskos szilánk karéjos munkaél, hidrokvartcit, 35-25 mm

Pb 87/123: vaskos szilánk, meredeken ret.peremmel, radiolarit, 28-27 mm

Pb 87/138: altern retusú szögletes szilánk, radiolarit, 16-15 mm

Penge-pengszerű szilánk: 23

Pb 87/93: széles pengeszerű szilánk, hidrokvartcit, 42-22 mm

Pb 87/94. magashátú pengeszerű szilánk hidrokvartcit 47-19 mm

Pb 87/95. penge proximális töredéke, keresztbe csapott hidrokvartcit. (26)-29 mm

Pb 87/96: magas hátú pengeszerű szilánk, megmunkálási nyomokkal, hidrokvartcit, 64-25 mm

Pb 87/102: széles, lapos, egyenetlen hátlap, hidrokvartcit, 62-23 mm

Pb 87/104: keresztbe csapott disztális véggel, hidrokvartcit 46-21 mm

Pb 87/105 proximális töredék, szarukő 40-21 mm

Pb 87/106, proximális fele, gumókéreggel, szarukő, 36-19 mm

Pb 87/107: hajlott, használati nyomokkal, szarukő, 50-9 mm

Pb 87/108, dist. Vége hiányos, szarukő, 40-15 mm

Pb 87/109: pengeszerű szilánk, völgyelt, kova, 44-28 mm

Pb 87/110: keresztbe csapott, hidrokvartcit, 34-15 mm

Pb 87/111: friss sérülés, szarukő 56-15 mm

Pb 87/115: ferdén csapott töredék, hidrokvartcit, 31-12 mm

Pb 87/119: vaskos gerezd szilánknegatívokkal, tűzkő (pruti?), 34-24 mm

Pb 87/128: proximális töredék, szarukő, 34-13 mm

Pb 87/130: ferdén csapott pengeszerű szilánk, hidrokvartcit, 45-14 mm

Pb 87/133: keresztbe csapott bázis felőli töredék, radiolarit, 32-15 mm

Pb 87/134: trapéz keresztmetszetű, hidrokvartcit, 28-12 mm

Pb 87/135: keresztbe csapott finom penge, hidrokvartcit, 25-10 mm

Pb 87/136: penge proximális fele, csapott, szarukő, 22-14 mm

Pb 87/143: töredék, hidrokvartcit, 17-9 mm

Pb 87/146: töredék, obszidián, 33-16 mm

Magkő, magkő-maradék és töredék: 8 db

Pb 87/88: kettős véső élű, hosszúkás, égett, balti szarukő 71-32 mm

Pb 87/89: kavics pengenegatívokkal, magkőtálp korrigáló - kialakító leütésekkel mustársárga-vörös sávós radiolarit kavics 44-36 mm

Pb 87/90: töredék, megmunkált peremekkel, hidrokvartcit 63-30 mm

Pb 87/91: lapos, diszkoid, hidrokvartcit, 45-42 mm

Pb 87/101: kúpos kettős magkő hosszanti fele, egyik végén véső élű, másik végén hegyes szögű gyalutálp, szarukő, 43-22 mm

Pb 87/121: hengeres, kétirányú szilánkleválasztás, fényes,kékesszürke adiolarit 34-23 mm

Pb 87/122: magkő hosszanti fele, karéjos magkőtálp, sötétszürke radiolarit, 29-19 mm

Pb 87/125: hasábos szilánk, megmunkált, hidrokvartcit, 31-20 mm

Szilánk, töredék, gyártási hulladék: 238

Pb 87/86: 230 db, vegyes kovaféleségek

Pb 87/87: 8 db obszidián

Nyersanyag:

Típuscsoport	Hidro-kvarcit	Radiolarit	Szarukő	Kvarcit	Obszidián	Kova	egzotikus	
							Erratikus?	Pruti?
Eszköz	12	7	3	1				
Penge	12	1	7		1	1		1
Megmunkált szilánk	1	2	1			1		
Magkő	3	3	1			1		
Szilánk, gyártási hulladék	190	38		3	8	1	2	1
	218	51	12	4	9	4	2	2

Gyombola G. megjegyzése: az obszidiánt a felszántott, leletes terület északnyugati sarkában észlelt őskori foltból gyűjtötte.

A kis szilánkokról nem lehet megállapítani, hogy az ősköri vagy az ősköri telephez tartozik-e.

A DIÓS ÚT LELŐHELY ESZKÖZEINEK NYERSANYAGÁRÓL

Radiolarit: Nagy színválasztékban: csokoládébarna (fényes és matt változatban) szürkésbarna, zölddel márványozott barna, sötét- és világos szürke, zöldesszürke. A minőség kevésbé változatos, kiváló minőségű, homogén, finomszemcsés, helyenként selyem- vagy porcelán fényű nyersanyag állt rendelkezésükre.

Az eszközök, szilánkok, gyártási hulladék zöme nem kavicskérges, így nem lehet eldönteni, hogy az alapanyag kavics, gumó, netán padosan-lemezesen (illetve ennek törmelékeként) előforduló nyersanyag volt.

A Kárpát-medencei radiolaritok makroszkópikus elkülönítése megtörtént. A topográfia és a színváltozatok alapján elkülönített radiolaritok közül a májbarna, a szürke árnyalatai, zöld-barna, kék-barna márványozott változatok elsősorban a gerescei és a szlovákiai forrásokból ismertek. Kevésbé reális a mecseki (selymes fényű sötétszürke) primer forrás kihasználása.¹⁵

Am valószínűbb, hogy a radiolaritot még közelebb szerezték be.

A miocén kori kavicsstakaró a Hernád, Ipoly vízgyűjtője területén több helyen a felszínre bukkan. Ugyancsak másodlagos nyersanyagforrás lehet az Ipoly pleisztocén teraszainak kavics-leplei. Hont-környéki terepbejárásainkon magunk is gyűjtöttünk változatos összetételű és eszközkészítésre alkalmas méretű kavicsokat az Ipoly magas teraszain.¹⁶ A nyersanyagok másodlagos előfordulása szempontjából a Kárpát-medence belső területére érkező folyók vízgyűjtője (gyakorlatilag a Kárpátok vízválasztóján belül) egyetlen földrajzi egységnek számít, a primer geológiai források széles időrendi és területi választékával.

¹⁵ T. BIRÓ 2008

¹⁶ DOBOSI-SIMÁN 2000, 324.

Változatok:

Barna radiolarit: A Pb 87/127 és 77 leltári számú tárgyakat azonos magkőről választhatták le, bár nem illenek össze. Az egyik az „út másik oldalán, nyári akol” megjelöléssel szerepel Gyombola G. céduláján: megerősíti a feltevést, hogy indokolatlan az utat választóvonalnak felfogni: a tető gyűjtőpontjai egy összetartozó lelőhely.

A szürkésbarna, kissé érdekesebb változat az út mindkét oldalán előfordul (Pb 87/116, 124, 127)

Rendkívül finom szövétű és opálos fényű a szürke sötét-kékes szürke radiolarit (Pb 87/118, 121, 122, 123)

Külön kell említeni a Pb 87/89 leltári számú magkövet: fél kavics szabályos pengenegatívokkal. Színében és struktúrájában a Nizny Hrabovec lelőhelyen előforduló nyersanyagra emlékeztet. Néhány kelet-szlovákiai lelőhely teljes leletanyaga ebből a mutatós, sötét okkersárga, világosabb mustár színű sávokkal tagolt kavics-nyersanyagból készült. A romhányi magkő a hazai terminológia szerint radiolarit. A szlovákiai lelőhelyeken ez szarukőként szerepel, és mint közepes nagyságú kavicsok gyűjthetők az Ondava teraszain.¹⁷ A nyersanyag azonossága nem bizonyítható műszeres petrográfiai vizsgálatok nélkül, s a közvetlen kapcsolat feltételezéséhez a két lelőhely túlságosan messze van. Ám a Kárpátokból délre tartó többi folyó hordaléka is tartalmazhatja ezt a jellegzetes színű radiolaritot.

Pruti kova

A karakteres nyersanyag egyike a klasszikus távolsági, Kárpátokon kívülről bekerült nyersanyagoknak. A hiteles geológiai forrástól légvonalban mért 600 km-es távolság ellenére kisebb-nagyobb mennyiségben a felső paleolitikumtól kezdődően jelen van a hazai őskorban. A pleisztocén „csúcsidőszak” az epigravetti telepeken mutatkozik: Esztergom-Gyurgyalagon eléri a 90(!)%-ot. Szeged-Óthalmon is előfordul, a Maros völgye ideális útvonal lehet. A második csúcsot majd később a rézkorban, a férfi sírok presztízs melléklete, a nagy pengék időszakában éri el. Romhányi jelenléte a lelőhely időrendi helyzetét erősíti.

Nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy a bőséges nyugat-ukrajnai tűzkő választékból előbb-utóbb más nyersanyagot is megtalálunk a hazai felsőpaleolit leletanyagban.

Numuliteszes kova

Egy kavics szilánk-negatívokkal, s egy egyedi leltározású megmunkált gerezd. Bár össze nem illeszthető, de ugyanaz az anyaga, a kéreg színe és minősége. Numuliteszes kovakavicsok a miocén és szarmata kori nagy kiterjedésű felszíni kavicstakaróból gyűjthetők. Több ilyen ismeretes a lelőhely nem távoli körzetében. A patinásodás mértéke, színe, a fosszília-tartalom alapján valószínűleg az előfordulási helyek is azonosíthatóak lesznek. Számos, különböző korú őskőkori telep leletanyagában megtalálhatók.¹⁸

Erratikus tűzkő

Az „északi tűzkő” gyűjtő fogalom, a terminus technicus-t meglehetősen szabotossággal használjuk. Két sima, fehér gumókérges, erős fehér illetve kékes patinájú, selymes fényű szilánkot soroltuk ide. A glaciális végmorénákból gyűjthető kavics, görgeteg változatos geológiai korszakban keletkezett és igen széles földrajzi határok között előforduló kőzet-féleségek törmelékéből keletkezett.

¹⁷ Lubomira Kaminska (Kosice) szíves írásbeli tájékoztatója

¹⁸ MARKÓ-KÁZMÉR 2004, Map.1.

Hidrokvarcit

Legnagyobb mennyiségben felhasznált, helyinek számító nyersanyag. A Cserhát Galga-völgyet keletről kísérő lejtőjén felszínre bukkan, sok helyen és nagy mennyiségben gyűjthető. A középső paleolitikumtól a felső paleolitikum végéig népszerű. Fehér-sárga-szürke-barna színváltozat a leggyakoribb, patinásodásra hajlamos. Kissé rideg, egyenetlen, durva szövettű, üreges-anyaghibás nyersanyag. Mivel beszerzése egyszerű, felhasználása pazarló.

Obszidián

Gyombola G. feljegyzései szerint a néhány obszidiánszilánk lelőhelye némileg elkülönült a leletkoncentráción belül. Az apró töredékek-szilánkok kémiai elemzése nem történt meg, megjelenésük alapján inkább a szlovákiai obszidiánhoz állnak közel.

Kulturális besorolás

A 297 db.-os leletegyüttesből

Eszköz	23
magkő/és töredék	8
penge	23
szilánk és gyártási hulladék	243
(ebből 5 részben megmunkált)	
azaz $\approx 9\%$ a típusos eszköz.	

Ha összevetjük a feltárásból származó, tehát (elvben) minden egyes tárgyat nyilvántartó és összegyűjtő módszernek a típusos eszközök arányára vonatkozó adatait a szórvány leletek esetében tapasztalt arányokkal, nem találunk szignifikáns különbséget. Azaz: a felszínre kerülés és a megtalálás minden esetlegességét beszámítva, a felszínről gyűjtött leletegyüttes is lehet reprezentatív mintavétel.

A romhányi készletből hiányoznak a meghatározó/névadó típusok. A mindössze 23 eszköz általánosan előforduló felsőpaleolit típus. A kivitelezés, a méret, a nyersanyag választás alapján a *lelőhelyet a gravetti entitás fiatalabb pengés (epigravetti) filumába soroljuk*.

A terület vonzását és eltartó képességét jól jellemzi az a tény, hogy két kultúra, három kronológiai szint több lelőhelye található meg egy Romhány központú, 20 km sugarú, nyugati félkörívben:

Korai felsőpaleolitikum (EUP). Aurignacien:

Acsa-Rovnya, Galgagyörk (?)

Középső felsőpaleolitikum (MUP) gravetti entitás, pavlovien:

Hont-Orgonás, Püspökhatvan

Késői felsőpaleolitikum, gravetti entitás

Epigravetti: **Romhány**, Duna balparti telep-nyomok, Vác-Csipkés, Csővár(?)

Acsa-Viszoki hegység(?)

Kavics-gravetti/Ságvári: Szob

A lelőhely hitelesítésére jelen pillanatban nincs sok esély. Romhány-Dióf út lelőhely azonban fontos topográfiai és kronológia adat a nógrádi medence késő őskőkori történetének megismeréséhez.

IRODALOM

- BIRÓ 2008: T. Biró K., Kőeszköz-nyersanyagok Magyarország területén. *A Miskolci Egyetem Közleménye. „A” sorozat. Bányászat.* 74. 11–37.
- BIRÓ–MARKÓ–KASZTOVSZKY 2005: Biró, T. K.–Markó, A.–Kasztovszky, Zs.: ‘Red’ obsidian in the Hungarian Palaeolithic characterisation studies by PGAA. *Praehistoria* 6. 91–101.
- CUNLIFFE 2008: Cunliffe, B., Europe between the oceans 9000BC – AD 1000. Yale University Press. New Haven–London.
- CSONGRÁDI-BALOGH–T. DOBOSI 1995: Csongrádi-Balogh, É.–T. Dobosi V., Palaeolithic Settlement traces near Püspökatvan. *FolArch* 44. 37–59.
- DOBOSI 1991: T. Dobosi V., Paleolit telep Verseg-Kertekalján. *Studia Comitatus* 21. 73–84.
- DOBOSI 2008: Dobosi, V. T., Acsa: new open-air Aurignacian site in Hungary. In: Z. Sulgostowska – A.J. Tomaszewski (eds.) *Man–Millennia–Environment*. Warsaw. 151–160.
- DOBOSI–SIMÁN 2000: T. Dobosi V. – Simán, K., Upper Palaeolithic in the region of Hont village. A la recherche de l’Homme Préhistorique. *ERAUL* 95. 321–337.
- MAGYARORSZÁG kistájainak kataszttere II. 1990. MTA Földrajztudományi Kutató Intézete Budapest.
- MARKÓ 2007: Markó, A., Preliminary report on the excavations of the Middle Palaeolithic site Vanyarc – Szlovacka-dolina. *ComArchHung* 2007. 5–18.
- MARKÓ–KÁZMÉR 2004: Markó, A.–Kázmér, M., The use of nummulitic chert in the Middle Palaeolithic in Hungary. Die aktuellen Fragen des Mittelpaläolithikums in Mitteleuropa. *Tudományos Füzetek* 12. Táta. 53–64.
- MARKÓ–PÉNTÉK 2003–2004: Markó, A.–Péntek, A., Raw material procurement strategy on the Palaeolithic site at Legénd – Káldy-tanya (Cserhát Mountains, Northern Hungary) *Praehistoria* 4–5. 165–177.
- MARKÓ–PÉNTÉK–BÉRES 2002: Markó, A.–Péntek, A.–Béres, S., chipped stone assemblages from the environs of Galgagyörk (Northern Hungary) *Praehistoria* 3. 245–257.
- SIMÁN 1989: Simán, K., Hidasnémeti – Upper Palaeolithic Site in the Hernád valley (Northeast Hungary) *Acta Archaeologica Carpathica* XXVIII. 5–24.
- SIMÁN 1993: Simán K., Őskőkori leletek Nógrád megyében. *A Nógrád-megyei Múzeumok Évkönyve* 18. 247–254.
- VÖRÖS 1982: Vörös, I.: Faunal remains from the Gravettian Reindeer hunters’ campsite at Ságvár. *Fol Arch* 33. 43–71.

PALAEOLOGIC SITES AROUND ROMHÁNY
(COLLECTED BY GÁBOR GYOMBOLA)

A choice collection of stone tools was offered for the Hungarian National Museum in 1987, comprising hundreds of tools and a large quantity of flakes. The find assemblages were offered by private collector Gábor Gyombola. Field notes and sketch maps accompanied the artefacts, some of them stray finds from previously known archaeological sites but also material from localities unknown to researchers. Temporal framework of the collected items extend from Upper Palaeolithic till Neolithic and Copper Age. The most significant new material was collected from the site Romhány-Diós út. The site is located in the south-eastern part of the Nógrád Basin, in a NW-SE oriented axis connecting the sites of the South-Cserhát region and the Galga valley to the valley of the river Ipoly, embracing the Börzsöny Mts. from the North. This axis was possibly a connecting means for two Palaeolithic routes encircling the Northern Mid-Mountain Range from the North and the South from the Tokaj-Presov Mts. till the Danube bend region. The northern branch of this route is marked by a string of sites on the Slovakian side of the current border. The western part of the route was probably the Ipoly-valley itself. The southern route is delineated by sites with the following raw materials: from East to West, Szeletian felsitic porphyry and obsidian, from West to East, radiolarite, rock crystal and Miocene fossil „trinket” snails.

The Cserhát Mts. can be characterised by relatively low altitudes but a mid-mountain milieu. According to recent studies, it was a favourite hound for Middle Palaeolithic leaf-point industries. It was less suitable for permanent habitation of the Gravettian population who favoured wide, open areas. The groups frequented the mountains only occasionally for a casual hunting or raw material procurement expeditions and left only sporadic and sparse traces of habitation.

The Romhány-Diós út site yielded 297 stone artefacts. About 9% of them can be regarded as typical tools. The eponym/characteristic tool types are missing, the 23 typical tool collected can be regarded as general Upper Palaeolithic types. The finish, size range and raw material spectrum of the tools indicate that this assemblage might be connected to the younger blade industry (Epigravettian) phylum of the Gravettian entity.

Translated by Katalin T. Bíró

SZUBFOSSZILIS BARNAMEDVE (*URSUS ARCTOS* L.) LELETEK MAGYARORSZÁGRÓL

BÁRÁNY Annamária

A magyarországi régészeti lelőhelyekről előkerült barnamedve leletek száma viszonylag csekély. Az előfordulások száma még a vadászott állatok között nézve is alacsony. 45 lelőhelyről 185 db barnamedve lelet száma ismert. A dolgozat elsődleges célja, hogy a jelenleg ismert magyarországi barnamedve lelőhelyeket (1. táblázat), illetve a Magyar Nemzeti Múzeum Archaeozoológiai Gyűjteményében található barnamedve csontmaradványokat ismertesse (2. táblázat).

A BARNAMEDVE

A barnamedve Eurázsia egyik legnagyobb testű ragadozója. Élőhelye elsősorban a magashegységek, azonban alacsonyabb hegyvidéken is előfordul. Nagy, összefüggő, nehezen megközelíthető erdőségeket kedveli, ahol bőségben talál táplálékot. Nem tipikus ragadozó, bár minden adottsága megvan ahhoz, hogy könnyedén leterítse zsákmányát. Többnyire növényeket, gyümölcsöket, bogyókat, friss hajtásokat fogyaszt, de csigák, bogarak, hangya és méz is szerepel étlapján. A téli álomba éhesen vonuló medve tavasszal valóban veszélyes ragadozóvá válhat, de több szerző¹ írja, hogy az egyes medvék természete egyedenként más és más lehet, amelyet nagyban befolyásolnak a különböző életkörülmények.

A barnamedve egyetlen ellensége az ember; ennek ellenére általában jól viseli az ember jelenlétét, vagy messzire elkerüli. Búvóhelyül fák gyökereit, sziklahasadékokat, sötét bozótokat, száraz szigetekkel bíró ingoványokat választ.²

A legkorábbi magyarnyelvű vadászirodalom a barnamedve húsáról a 18. századi európai hagyományt veszi át: „Húsa, melyet szegényebb sorsú emberek meg szoktak enni, rosz ízű: azonban a medvetalpból készített kocsonyát sok igen különös nyálánkságnak tartja; zsírja orvos-szer gyanánt, bőre különféle öltözékeknél használtatik”³. „A medvehúsnak jó íze van, kiváltképen talpait és sódarait nyálának falatnak tartják”⁴. „Húsa, főképp a fiatalnak megehető; zsírja részint ételre, részint gyógyszerül használható, kacsóiból finom kocsonya készül”⁵. Sokkal megalapozottabb állítás, hogy a medvét bundájáért vadászták, hiszen a medvebőr, különösen a kifejlett medve bőre keresett árucikk volt és jó pénzt jelentett. A fiatal medve bundája nem volt kelendő.

A barnamedve húsának fogyasztása nem volt általános szokás. Elsősorban prémjéért, amulettként viselt agyarfogáért vadászták.

¹ BREHM V. Köt (én.) 1929, 205; SEPSI-KOHL 1997, 79.

² BREHM V. Köt (én.) 1929, 204.

³ PÁK 1829, 145.

⁴ RAFF 1846, 327.

⁵ HANÁK 1846, 55.

BARNAMEDVE LELŐHELYEK

Az elejtett barnamedve, a többi ragadozó emlőshöz hasonlóan nem került be „egészben” a településekre. A lábtő-lábközépcsontok, ujjpercek és a karmok jól jelzik a lefejtett medvebőr jelenlétét. A fej általában a bőrben maradt, a mellső-, és a hátulsó végtag egy-egy csontdarabja származhat „bontási” maradványból, illetve a lapocka-, combhúsból is.

Jelenlegi ismereteink szerint barnamedve csontmaradványa 45 magyarországi régészeti lelőhelyről ismert (1. táblázat). Ezek közül 7 neolitikus (54+ db csont), 5 rézkori (12 db csont), 12 bronzkori (26+ db csont), 3 vaskori (3 db csont), 2 kelta (2 db csont), 6 őskori (10+ db csont), 1 római (1 db csont), 1 szarmata (1 db csont), 3 kora középkori (59 db csont), 4 középkori (8 db csont) és 1 ismeretlen korú (1 db csont) lelőhely.

A leletek előfordulásának É-i határa Zagyvapálfalva, a legdélebbi Segesd, a legkeletibb Apagy és a legnyugatibb Velemszentvid. A leletek döntő többsége a középhegységekből származik (6-9. kép).

A neolitikus lelőhelyek száma viszonylag alacsony, a barnamedve maradványok száma viszont magas. A bronzkorban a lelőhelyek száma magasabb, de a barnamedve maradványok száma relatíve alacsonyabb.

Kiemelkedően magas számú medvecsont került elő Aszód-Papi földek (50 db csont) neolitikus, a kora középkori Zalavár (43 db csont) és Edelény (15 db csont) lelőhelyekről.

Avar kori medvelelet hazánk jelenlegi területéről nem ismert. Avar kori temetőből származik a Szlovákiából, a Komárom-hajógyári avar kori temető 41. újszülött sírjából egy barnamedve caninus amulett.⁶

A kevés számú csontmaradvány ellenére a barnamedve jelenlétéről több forrás beszámol. Különösen gyakran tesznek említést róla az ókori Rómában megrendezett állatviadok leírásaiban. Augustus idejében az erdőségekből szürkületkor kitörő medvék a juhnyájak rémei voltak, erős kutyákkal védekeztek ellenük.⁷ A cirkuszi játékok állathajszáinak is egyik állandó szereplője volt a medve, számuk egy-egy előadás alkalmával több százig terjedt.

Arról, hogy hol foghattak be, illetve honnan szállíthattak ilyen nagyszámú medvét, kevés forrás található. Van adat nőstény medve vadászatáról Kisázsia északkeleti részén,⁸ Svájc és Germánia területéről kerültek elő olyan feliratok, ahol a katonákat ursarii-nak (medvevadászoknak) nevezik. Egy felirat szerint egy százados ötven medvét fogott hat hónap alatt.⁹

Lucanus *Pharsalia* című művében¹⁰ említést tesz „Pannónia bőséges nőstény medvéjéről”, mely alapján ALFÖLDI András arra a következtetésre jutott, hogy „a pannoniai medve már Nero korában is tipikus jelenség a főváros amphiteátrális küzdelmeinek vadállatai közt”.¹¹

Medveábrázolások is ismertek Pannónia területéről. Egy Dunapentele-Intercisai kőemléken (MNM 6.1926.4.) egy kutya, egy medve, egy oroszlán és egy ló együttese szerepel.¹² Paulovics említést tesz 1926-ban¹³ az Aquincumi Múzeum előcsarnokában elhelyezkedő kőemlékről, melyen egy medve és egy bika látható.

⁶ AMBROS 1987, 365; TRUGLY 2008. 22., 9. l. 10.

⁷ KELLER 1909, 175.

⁸ HISTORIA AUGUSTA Hadrianus. XX.

⁹ MEIJER 2009, 92, 109. láb., Pl. Germániában állomásozó Minervia I legio medvevadászai in. AUGET 1978, 152.

¹⁰ LUCANUS VI. könyv, 222–223. sor, 143. oldal

¹¹ ALFÖLDI 1936, 157–158.

¹² PAULOVSICS 1926, 123–124, I. tábla.

¹³ PAULOVSICS 1926, 132, 22. láb.

MNM ARCHAEOZOOLOGIAI GYŰJTEMÉNYÉBEN TALÁLHATÓ BARNAMEDVE MARADVÁNYOK

A Magyar Nemzeti Múzeum Archaeozoológiai Gyűjteményében 16 lelőhelyről 25 barnamedve maradvány található. A lelőhelyek kora a neolitikumtól a kora középkorig terjed. A lelőhelyek listáját a 2. táblázat, a csontok méreteit a 3. és a 4. táblázat tartalmazza. A 25 csontmaradvány anatómiai eloszlása nem egyenletes. A Kretzoi-féle¹⁴ testrégio szerinti felosztás alapján 6 csonttörredék a fejhez (koponya 2, fog 4), 1 a törzshöz (atlas 1), 5 a húsos végtagokhoz (scapula 1, ulna 2, femur 2), 10 a száraz végtagokhoz (radius 2, carpus 1, metacarpus 3, calcaneus 1, metatarsus 3), és 3 a terminális csontok régiójához (ujjperc 3) tartozik. Mindezek alapján megállapítható, hogy a medvéket vadászták, és csak a lenyúzott állatok bőrét szállították a településekre.

A csontmaradványok – 2 juvenilis korú egyed kivételével (Aszód 69.4.7; Miskolc-Forrásvölgyi barlang 77.6.25.) – kifejlett egyedekhez tartoznak. A tószegi koponyatörredék (31/b.) crista sagittalis extrema alapján hím, a füzesabonyi koponya (656.) nőstény egyedé volt.

Megmunkálás nyomait lehet megfigyelni a tiszalúc-sarkadi radius (81.1.245.) és femur törredéken, amelyen vágás és csiszolás nyomai láthatók. Két caninus gyökere átfúrt, amulettként hordhatták (Pilismarót-Basaharc 70.3.570. kelta kori; Prügy-Tököld 77.4.196. bronzkori).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönettel tartozom Vörös Istvánnak a dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítségért, Csippán Péternek és Kovács Zsófia Eszternek, rendelkezésemre bocsátott adataikért.

¹⁴ KRETZOI 1968, 230.

	Lelőhely	Korszak	db	Hivatkozás
1	Aszód-Papi földek	neolitikum	44	Bökönyi S. meghatározása. Vörös I. 1975-ös lejegyzése
1	Aszód-Papi földek	neolitikum	6	Kovács Zs. E. határozása, szíves szóbeli közlése
2	Ibrány-Nagyerdő	neolitikum (Körös)	1	KOVÁCS-GÁL - BARTOSIEWICZ 2010, 240.
3	Istállóskői barlang	neolitikum	+	KADIČ 1944, 41.
4	Kisköre	neolitikum (Tiszai)	1	BÖKÖNYI 1974, 375.
5	Öcsöd-Kováshalom	neolitikum (Tiszai)	1	KOVÁCS-GÁL 2009, 155.
6	Perpáci sziklaüreg	neolitikum	+	KADIČ 1940, 209–210.
7	Polgár-Csőszhalom	neolitikum	1	BÖKÖNYI 1974, 394.
1	Aszód-Papi földek	rézkor (Lengyel)	1	BÖKÖNYI 1974, 343.
8	Budapest, Rákoscaba, Major- hegy	rézkor (Protoboleráz)	1	Csippán P. határozása, közöletlen szíves szóbeli közlése
9	Salgótarján-Pécskő	rézkor (Báden)	1	BÖKÖNYI 1968, 60.
10	Szigetsép-Tangazdaság	rézkor	1	VÖRÖS 1988, 1, 8. táblázat
11	Tiszalúc-Sarkad	rézkor (Hunyadhalmi)	4	VÖRÖS 1987, 1. táblázat
11	Tiszalúc-Sarkad	rézkor	4	VÖRÖS I. közöletlen, Magyar Nemzeti Múzeum Gyűjteménye
12	Bakonszeg-Kádárdomb	bronzkor (Gyulavarsánd)	8	BÖKÖNYI 1988, 124.
13	Békés-Városerdő	bronzkor (Gyulavarsánd-Ottomány)	2	BÖKÖNYI 1959, 66.
14	Budapest, Remete barlang	bronzkor	+	BÖKÖNYI 1959, 69.
15	Csepel-Háros	bronzkor (Harangedényes)	1	BÖKÖNYI 1974, 354.
16	Csepel-Hollandi út	bronzkor	2	BÖKÖNYI 1978, 37.
17	Füzesabony	bronzkor (Füzesabony)	2	BÖKÖNYI 1959, 65–66.
18	Füzesabony-Öregdomb	bronzkor	3	VÖRÖS 2011, 650.
19	Mezőkomárom-Alsóhegy	bronzkor	2	BÖKÖNYI 1974, 381.
20	Miskolc-Forrásvölgy- "Névtelen barlang"	bronzkor (Kyjatice)	2	MNM Gyűjteménye, Kordos László határozása
21	Prügy-Tökföld	bronzkor	1	MNM Gyűjteménye
22	Tiszaluc-Dankadomb	bronzkor (Hatvani)	1	BÖKÖNYI 1958, 22–23.
23	Tószeg Laposhalom	bronzkor	1	BÖKÖNYI 1952, 101.
24	Zagyvapálfa-Homokbánya	bronzkor (Hatvan-Füzesabonyi)	1	MEIER 2009, 139.
25	Salgótarján -Ipari Park I-II	vaskor	1	BARTOSIEWICZ-GÁL 2010, 343.
26	Szilvásvár- töröksánc	Hallstatt	1	BÖKÖNYI 1974, 404.

27	Velemszentvid	vaskor	1	BÖKÖNYI 1974, 422.
28	Csepel-Háros	kelta	1	BÖKÖNYI 1974, 354.
29	Pilismarót-Basaharc	kelta (La Tène)	1	VÖRÖS 1986, Table 2.
30	Arnótkői barlang	őskor	+	KADIĆ-MOTTL 1938, 50.
31	Balatongyörök-Becei major	őskor	1	MNM Gyűjteménye
32	Mészölgyi sziklaodu	őskor	+	KADIĆ-MOTTL 1938, 39.
33	Ölyveskői rókalyuk	őskor	4	KADIĆ 1944, 66.
34	Peskő barlang	őskor	5	KADIĆ 1944, 20.
35	Pilisszántó kőfülke	őskor	+	KORMOS 1915, 323.
36	Ács-Vaspusza	római	1	BARTOSIEWICZ 1989, 612.
37	Apagy-Barucha J. telke	szarmata	3	VÖRÖS 1993, 6. táblázat
38	Zalavár	kora középkor	2	BÖKÖNYI 1963, 315.
38	Zalavár-Kövecses	8–12. sz.	3	VÖRÖS 1984, 133.
38	Zalavár	8–12. sz.	38	Bárány A. határozása, közöletlen
39	Esztergom-Szentgyörgymező	10–11. sz.	1	VÖRÖS 1989, 52.
40	Edelény-Borsodi földvár	11–12. sz.	15	Bárány-Vörös 2009. In press.
41	Segesd	14. sz.	1	BARTOSIEWICZ 1996, 185.
42	Visegrád -Kálvária	14. sz.	1	BÖKÖNYI 1974, 424.
43	Budavári Kavicsos út	14–15. sz.	1	BÖKÖNYI 1964, 369.
44	Visegrád-Palota	14–17. sz.	5	BÖKÖNYI 1974, 426.
45	Órhalom		1	MNM Gyűjteménye

1. táblázat Magyarországi barnamedve lelőhelyek (+ = ismeretlen darabszám)

Table 1 Localities with brown bear remains in Hungary (+ = unknown number of pieces)

lelőhely	kor	csont	leltári szám	objektum
Kisköre 1960.	neolitikum	M' d maxillatöredékkel, kopott fogfelszín (1.5. kép)	63.10.41.	VI. A, 1. ány.
Aszód-Papi földlek 1960.	neolitikum	femur s prox., juv. (3.3. kép)	69.4.7.Z	I/1
Polgár-Csőszhalom 1957.	neolitikum	phalanx III. (5.3. kép)	60.9.1719.	I/16. f.
Szigetcsép-Tangazdaság 1974.	rézkor	ulna d prox. töredék (4.3. kép)	77.14.312.	II-III. felület, -60 cm
Tiszalúc-Sarkad 1978-80.	rézkor	radius dist. d, vágásnyomok (4.2. kép)	81.1.245.	LXXXI/2. ány
Tiszalúc-Sarkad 1994.	rézkor	Caninus felső d (1.4. kép)		CCXXXIX/A gödör
Tiszalúc-Sarkad 1994.	rézkor	femur s distalis, med. csizolt, vágott (3.3. kép)		
Tiszalúc-Sarkad 1994.	rézkor	calcaneus s (5.1. kép)		
Tiszalúc-Sarkad 1994.	rézkor	metatarsus V. s (5.7. kép)		CCVI/C gödör
Tószeg Laposhalom 1948.	bronzkor	agykoponya töredék, hím egyed (1.1. kép)	31b	3. réteg (vréteg, -66 cm, felásott 47 m ²)
Füzesabony 1930-36.	bronzkor	koponya töredék, nőstény egyed (2. kép)	656.	φ
Békés-Városerdő 1950.	bronzkor	centrotarsale (4.5. kép)	53.4.804.	φ
Békés-Városerdő 1960.	bronzkor	ulna töredék, olecranon + dist. letörve (4.4. kép)	62.19.416.	"A" árok
Miskolc-Forrásvölgy- "Névtelen barlang" 1973.	bronz kor	metacarpus V. s, juv. (4.8. kép)	77.6.25.	humusz, őskori becásás
Miskolc-Forrásvölgy- "Névtelen barlang" 1973.	bronzkor	phalanx III. (5.4. kép)	77.6.26.	humusz, őskori becásás
Prügy-Tökföld 1967.	bronzkor	Caninus felső d, fűrt, kopott foghegy (1.3. kép)	77.4.196.	VI. sz., 19. gödör, alsó szint
Füzesabony-Öregdomb 1976.	bronzkor	atlas töredék (3.1. kép)	87.1.188.	metszavágás
Füzesabony-Öregdomb 1976.	bronzkor	phalanx I., prox. részén exostosis (5.2. kép)	88.1.32.	3. gödör
Füzesabony-Öregdomb 1976.	bronzkor	scapula s töredék (3.2. kép)	88.1.209	II/B szint lebontása
Szilvásvárad- töröksánc	vaskor	metacarpus III. d (4.6. kép)	72.15.3.Z	I. blokk
Pilismarót-Basaharc 1959.	kelta	Caninus alsó, d. gyökere fűrt: d=1,5 mm (1.2. kép)	70.3.570.Z	"I" szelv. nagy gödör
Balatongyörök-Becsei major 1966.	őskor	metatarsus III. d (5.6. kép)	72.50.101.Z	3. szelv. α gödör, 4. ány.
Zalavár 1952.	kora középkor	metatarsus II. d (5.5. kép)	1294.	É/8 szelv., 272. sír mellett
Zalavár 1952.	kora középkor	metacarpus IV. d (4.7. kép)	1294.	É/8 szelv., 272. sír mellett
Órhalom 1967.		radius distalis s (4.1. kép)	88.5.1	2. ásónyom

2. táblázat Az MNM Archaeozoológiai Gyűjteményében található barnamedve leletek (s=sinistra, d=dextra, prox.=proximalis, dist.=distalis, med.=medialis, juv.=juvenilis)

Table 2 Brown bear finds in the Archaeozoological Collection of the Hungarian National Museum (Abbrev.: s=sinistra, d=dextra, prox.=proximalis, dist.=distalis, med.=medialis, juv.=juvenilis)

	656a	31b		656a	31b
Parietale hossz (Op-Br)		93	Agykoponya szél. (eu-eu)		98
Os frontale med.-sag. hossz (Br-N)	145,5		Frontale legkisebb szél. (fs-fs)	72,5	
Arckoponya hossz (N-P)	156		Frontale legnagyobb szél. (Ect-Ect)	96	
Arckoponya oralis hossz (P-Ect)	165,5		Belső szemzugok közötti táv. (Ent-Ent)	69,5	
Proc. nasalis hossz (N-Fo)	50		Os nasale szél. I. (Fo-Fo)	29,5	
P-If hossz	103		Os nasale szél. II. (Ni-Ni)	32,5	
Maxilla dors. hossz (Fo-Ni)	41		If-If táv.	69	
Lateralis hossz (Fo-Mo)	88,5		M-M táv.	80	
Intermaxilla dors. hossz (P-Ni)	108,5		Arc legkisebb szél. Pm-nél	68,5	
Lateralis hossz (P-Mo)	42		Arc legnagyobb szél. Mol-nál	80	
Fogsor hossz (P-Pd)	138,5		I szél.	68	
Zápfogsor hossz (Pm-Pd)	98		C szél.	72,5	
Intermaxilla med.-sag. hossz (P-Im)	43		Külső hallójáratok közötti táv. (po-po)		127
I-k hossza (P-Ic)	18		Sziklacsont szél. (Pha-Pha)		46
Diastema hossz (Ic-Pm)	27		Fossa mandibularis szél.		68,5
C alveolus hossz	24		Condylus occipitalis szél. (c-c)		69
P3-4 hossz (Pm-Mol)	22		Foramen magnum szél.		29
M1-2 hossz (Mol-Pd)	56		As-As táv.		81,5
P-Mol hossz	86,5		P4 hossz. (alv.)	16:13	
Agykoponya hátulsó mag. (B-Op)		84,5	M1 hossz. (alv.)	21:16	
Os occipitale mag. (O-Op)		58	M2 hossz. (alv.)	34,5:18	
Foramen magnum mag. (B-O)		22,5	Koponya magassága (B-L)		93,5
Agykoponya legnagyobb szél. (Ot-Ot)		102			

3. táblázat Az MNM Archaeozoológiai Gyűjteményében található medvekoponyák méretei. (mm)

Table 3 Dimensions of the bear skulls Archaeozoological Collection of the Hungarian National Museum (mm)

Csont	Méretek							Leltári szám
	1	2						
M1 D	21	17						63.10.41.
	1	2	3					
jobb alsó Caninus	13	22	70,5*					70.3.570.
jobb felső Caninus	12,5	21	68,5*					77.4.196.
jobb felső Caninus	19	28	75,5*					
	4	5	6					
bal scapula	62	50	32,5					88.1.209
	7	8	9	10	11	12	13	
jobb radius dist.				52,5*			36	81.1.245.
bal radius dist.				65,5			43	88.5.1
	14	15	16					
jobb ulna dist.	52							62.19.416.
jobb ulna prox	50,5	65,5	51					77.14.312.
	1	2						
centrotarsale	50,5	57,5						53.4.804.
	7	8	9	10	11	12	13	
jobb metacarpus IV.	83	18,5	14	21	25	10,5	19,5	1294.
jobb metacarpus III.	84,5	16	15	21	26	11,5	19	72.15.3.
bal metacarpus V.	55,5*		8	14		6,5	13	77.6.25.
bal femur dist				81			80	
	7	14	15					
bal calcaneus	77,5	47	41					
	7	8	9	10	11	12	13	
jobb metatarsus II.	76,5	15	13	18,5	23	8	15,5	1294.
jobb metatarsus III.	77,5	17	12	17,5	27	9	16	72.50.101.
bal metatarsus V.	101,5	27	15,5	22	32	11	19	
phalanx I.	41,5	20,5	14,5	15	19,5	10	11,5	88.1.32.
	7	17	6	18				
phalanx III.	40,5			5,5				60.9.1719.
phalanx III.	35	12	20	3				77.6.26.

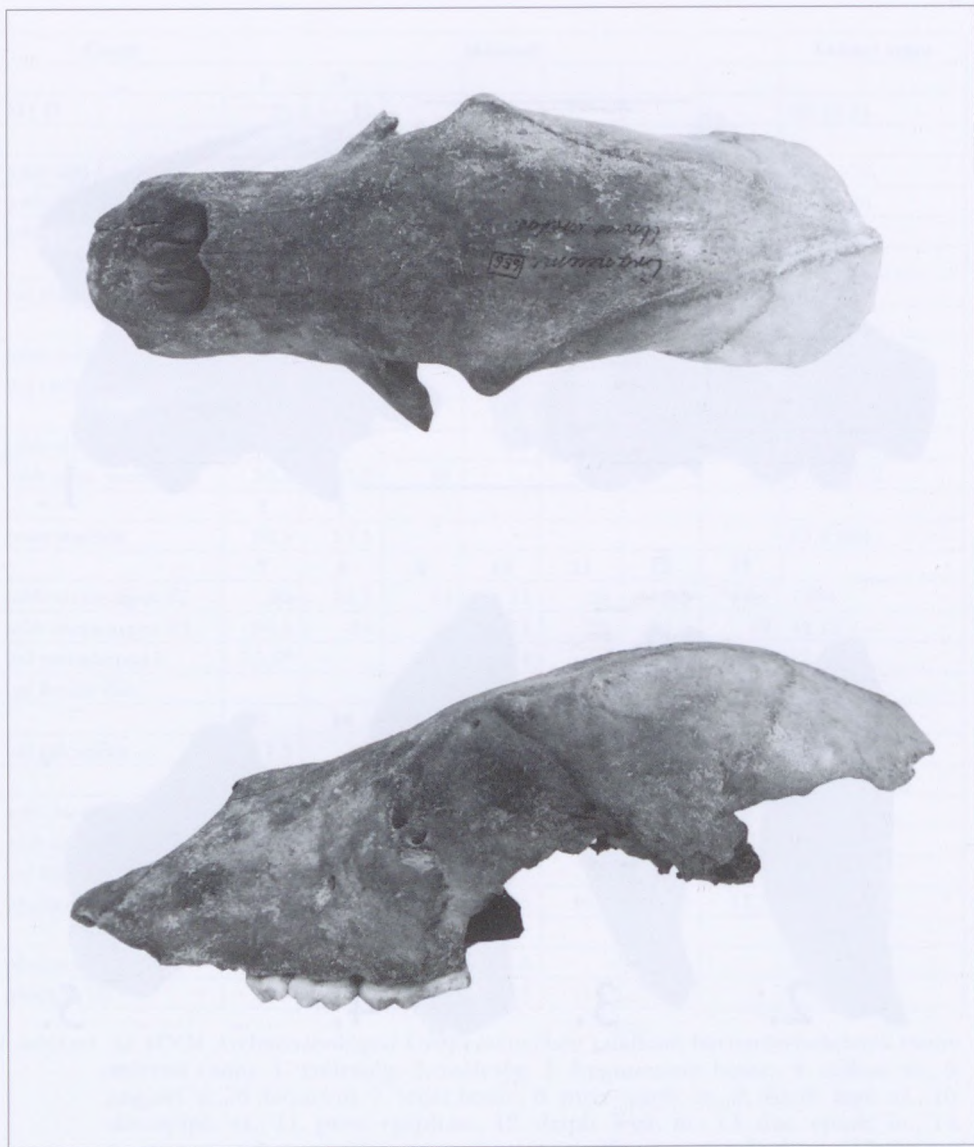
4. táblázat Az MNM Archaeozoológiai Gyűjteményében található barnamedveletek csont-méretei (mm). 1. szélesség, 2. mélység, 3. fragmentum hossz., 4. collum sz., 5. ang.art. sz., 6. fac.art.m. 7. teljes hossz., 8. prox. epiph. sz., 9. diaph. legk. sz., 10. dist. epiph. sz., 11. prox. epiph.m., 12. diaph. legk. m., 13. dist. epiph. m., 14. proc. coronoideus sz., 15. proc. anconeus m., 16. olecranon legk. m., 17. fac art. sz., 18. vastagság, * töredékes csont

Table 4 Bone dimensions of the brown bear bones of the Archaeozoological Collection of the Hungarian National Museum (mm). 1. width, 2. depth, 3. fragment length, 4. collum width, 5. ang.art. width, 6. fac.art. depth, 7. full length, 8. prox. epiph. width., 9. diaph. min. width, 10. dist. epiph. width, 11. prox. epiph.depth., 12. diaph. min. depth, 13. dist. epiph. depth, 14. proc. coronoideus width, 15. proc. anconeus depth, 16. olecranon min. depth, 17. fac art. width, 18. thickness, * fragmented bone

1. kép A Magyar Nemzeti Múzeumban található barnamedve leletek. 1. 31/b, 2. 70.3.570., 3. 77.4.196., 4. Tiszalúc, 5. 63.10.41.

Fig. 1. Brown bear finds in the Hungarian National Museum. 1. 31/b, 2. 70.3.570., 3. 77.4.196., 4. Tiszalúc, 5. 63.10.41.

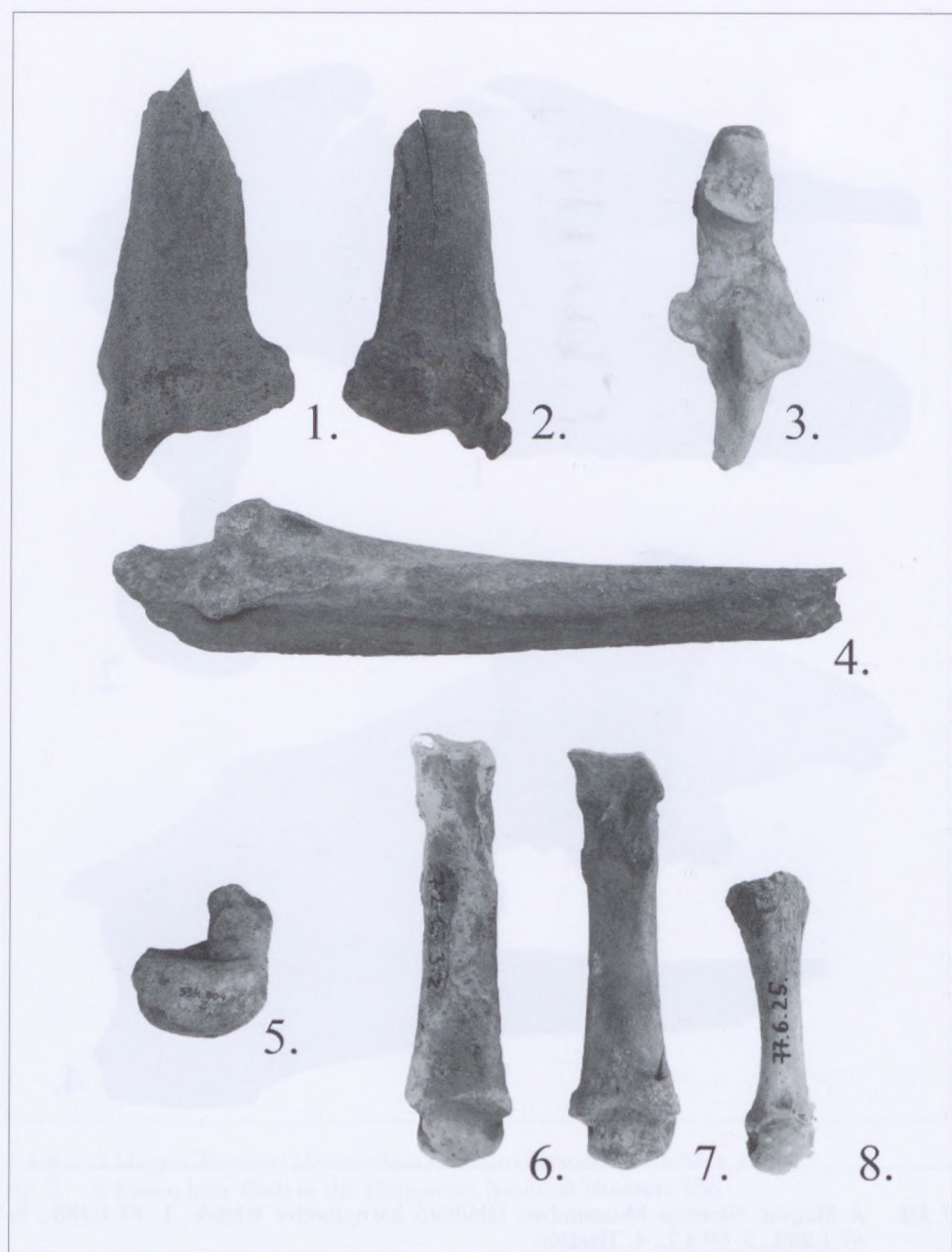

2. kép A Magyar Nemzeti Múzeumban található barnamedve leletek. 656.
Fig. 2. A Brown bear finds in the Hungarian National Museum. 656.

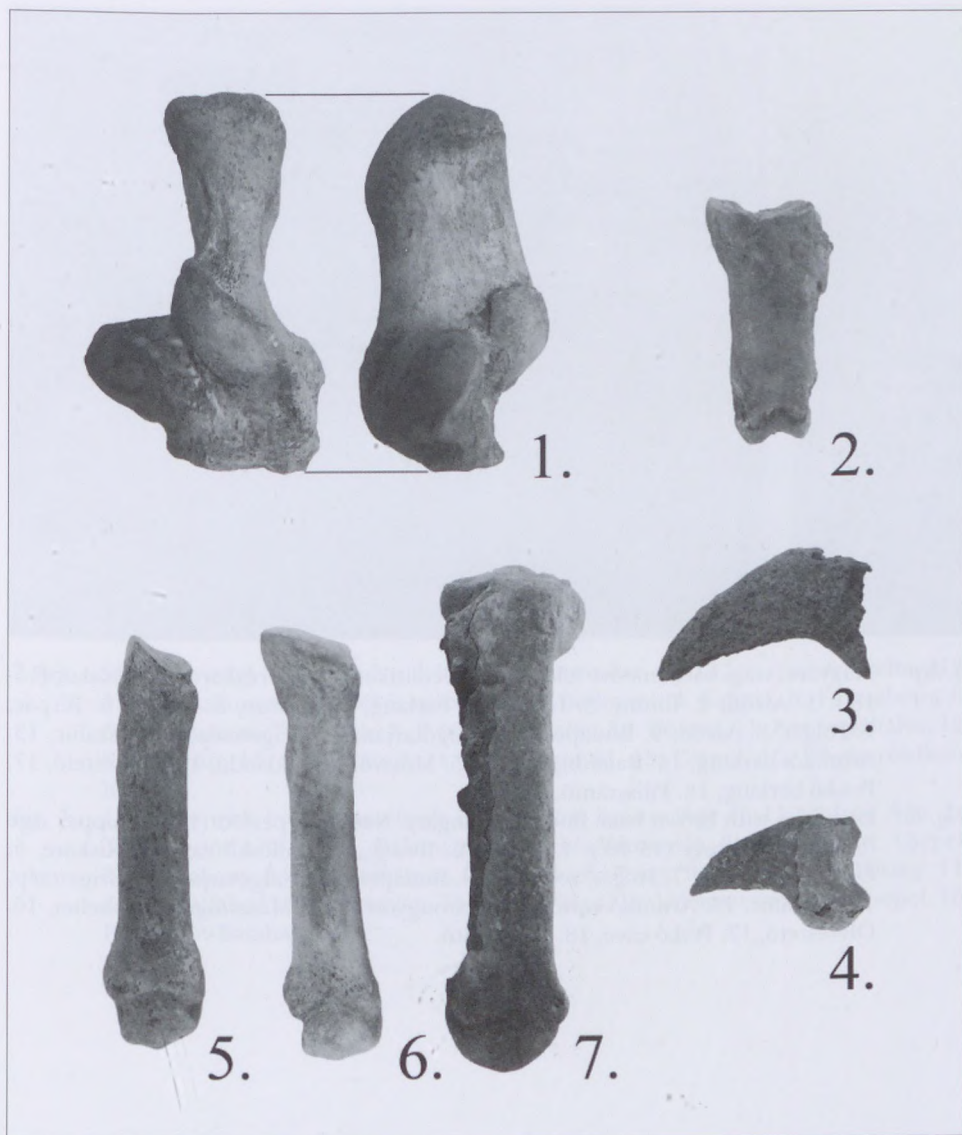
3. kép A Magyar Nemzeti Múzeumban található barnamedve leletek. 1. 87.1.188., 2. 87.1.209., 3. 69.4.7., 4. Tiszalúc.

Fig. 3. Brown bear finds in the Hungarian National Museum. 1. 87.1.188., 2. 87.1.209., 3. 69.4.7., 4. Tiszalúc.

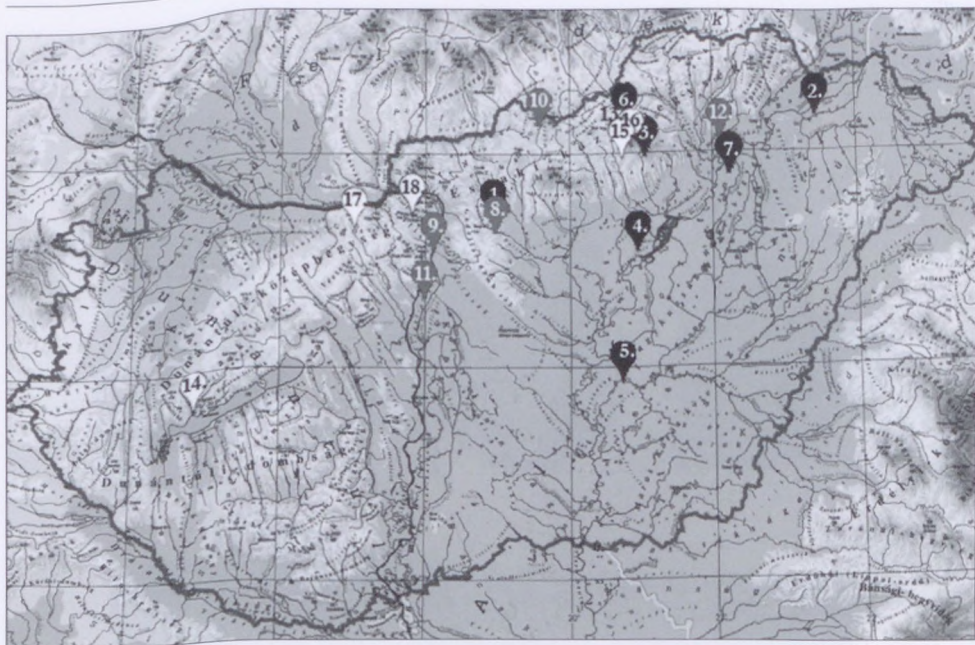
4. kép A Magyar Nemzeti Múzeumban található barnamedve leletek. 1. 88.5.1., 2. 81.1.245., 3. 77.14.312., 4. 62.19.416., 5. 53.4.804., 6. 72.15.3., 7. 1294., 8. 77.6.25.

Fig. 4. Brown bear finds in the Hungarian National Museum. 1. 88.5.1., 2. 81.1.245., 3. 77.14.312., 4. 62.19.416., 5. 53.4.804., 6. 72.15.3., 7. 1294., 8. 77.6.25.

5. kép A Magyar Nemzeti Múzeumban található barnamedve leletek. 1. Tiszalúc, 2. 88.1.132., 3. 60.9.1719., 4. 77.6.26., 5. 1294., 6. 72.5.101., 7. Tiszalúc.

Fig. 5. Brown bear finds in the Hungarian National Museum. 1. Tiszalúc, 2. 88.1.132., 3. 60.9.1719., 4. 77.6.26., 5. 1294., 6. 72.5.101., 7. Tiszalúc.

6. kép Magyarországi barnamedve lelőhelyek. Neolitikum (1-7.)- rézkor (8-12.)- őskor (13-18.). 1. Aszód, 2. Ibrány, 3. Istállóskői barlang, 4. Kisköre, 5. Öcsöd, 6. Perpác, 7. Polgár, 8. Aszód, 9. Budapest, 10. Salgótarján, 11. Szigetcsép, 12. Tiszalúc, 13. Arnótkői barlang, 14. Balatongyörök, 15. Mészvölgyi sziklaodú, 16. Ölyvestető, 17. Pes-kő barlang, 18. Pilisszántó.

Fig. 6. Localities with brown bear finds in Hungary. Neolithic period (1-7.)- Copper Age (8-12.)- Prehistory (13-18.). 1. Aszód, 2. Ibrány, 3. Istállóskő cave, 4. Kisköre, 5. Öcsöd, 6. Perpác, 7. Polgár, 8. Aszód, 9. Budapest, 10. Salgótarján, 11. Szigetcsép, 12. Tiszalúc, 13. Arnótkő cave, 14. Balatongyörök, 15. Mészvölgy rock shelter, 16. Ölyvestető, 17. Peskő cave, 18. Pilisszántó.

7. kép Magyarországi barnamedve lelőhelyek. Bronzkor (1–11.) – vaskor, kelta (12–15.). 1. Bakonszeg, 2. Békés-városerdő, 3. Budapest, 4. Csepel, 5. Füzesabony, 6. Mezőkomárom, 7. Miskolc, 8. Prügy, 9. Tiszalúc, 10. Tószeg, 11. Zagyvapálfalva, 12. Salgótarján, 13. Szilvásvárad, 14. Velemszentvid, 15. Csepel, 16. Pilismarót-Basaharc

Fig. 7. Localities with brown bear finds in Hungary. Bronze Age (1–11.) – Iron Age, La Tène period (12–15.). 1. Bakonszeg, 2. Békés-Városerdő, 3. Budapest, 4. Csepel, 5. Füzesabony, 6. Mezőkomárom, 7. Miskolc, 8. Prügy, 9. Tiszalúc, 10. Tószeg, 11. Zagyvapálfalva, 12. Salgótarján, 13. Szilvásvárad, 14. Velemszentvid, 15. Csepel, 16. Pilismarót-Basaharc

8. kép Magyarországi barnamedve lelőhelyek. Római – szarmata – avar. 1. Ács, 2. Apagy.
 Fig. 8. Localities with brown bear finds in Hungary. Roman – Sarmatian – Avar period. 1. Ács, 2.

9. kép Magyarországi barnamedve lelőhelyek. Középkor. 1. Zalavár, 2. Esztergom, 3. Edelény, 4. Segesd, 5. Visegrád, 6. Buda.

Fig. 9. Localities with brown bear finds in Hungary. Mediaeval period. 1. Zalavár, 2. Esztergom, 3. Edelény, 4. Segesd, 5. Visegrád, 6. Buda.

IRODALOM

- AELIUS SPARTIANUS: HADRIANUS XX: Aelius Spartianus., Hadrianus XX. In: *Historia Augusta*. Ford. Terényi I., Bevezetést írta Hahn I. Budapest, 1968. 27–53.
- ALFÖLDI 1936: Alföldi A., Pannónia rómaiságának kialakulása és történeti kerete. *Századok* 70. 157–158.
- AMBROS 1987: Ambros C., Tierbeigaben in den gräben von Komárno-Schiffswerft. *SlovArch* 35-2. 365–380.
- AUGUET 1978: Auguet R., *Kegyetlenség és civilizáció. A római játékok*. Budapest.
- BÁRÁNY-VÖRÖS 2009: Bárány A.–Vörös I., Edelény Borsodi földvár Árpád-kori állatsont leletei. In press.
- BARTOSIEWICZ-GÁL 2010: Bartosiewicz L.–Gál E., Archeozoological Finds in Nógrád County, Northern Hungary. In: *Studia Archaeologica in Honorem Pauli Patay*. Szécsény. 337–352.
- BARTOSIEWICZ 1989: Bartosiewicz L., Animal Remains from the Roman Fort. In: Gabler D. (ed.): *The Roman Fort at Ács Vaspusztá (Hungary on the Danubian limes.)* BAR IS. 531. I. 1989. 393., Ser 531. II. 1989. (600–632.), 612.
- BARTOSIEWICZ 1996: Bartosiewicz L., Közép- és török kori állatmaradványok Segesdről. *SMK* 12. 183–222.
- BÖKÖNYI 1952: Bökönyi S. Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Tószeg vom Jahre 1948. *ActaArchHung* 2. 71–113.
- BÖKÖNYI 1958: Bökönyi S., A Tiszalúc-dankadombi bronzkori telep gerinces faunája. Die Wirbeltierfauna der Bronzezeitlichen Siedlung von Tiszalúc-Dankadomb. *HOMÉ* 2. 19–39.
- BÖKÖNYI 1959: Bökönyi S., Die frühalluviale Wirbeltierfauna Ungarns. *ActaArchHung* 11. 39–102.
- BÖKÖNYI 1963: Bökönyi S., Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár. In: Sós Á., *Die Ausgrabungen von Géza Fehér in Zalavár*. ArchHung XLI. Budapest. 313–386.
- BÖKÖNYI 1964: Bökönyi S., A budai várpalota ásátásának állatsontanyaga. III. Die Tierknochenfunde der Ausgrabungen im Burgpalast von Buda. III. *BudRég* 21. 369–373.
- BÖKÖNYI 1968: Bökönyi S., Die Wirbeltierfauna der Siedlung von Salgótarján-Pécskő. *ActaArchHung* 20. 59–100.
- BÖKÖNYI 1974: Bökönyi S., *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*.
- BÖKÖNYI 1978: Bökönyi S., The Earliest Waves of Domestic Horses in East-Europe. *Journal of Indo-European Studies* Vol. 6. nos 1+2. 17–76.
- BÖKÖNYI 1988: Bökönyi S., Animal Remains from Bronze Age tells in the Berettyó Valley. In: Kovács, T.–Stanczik I. (eds.): *Bronze Age Tell Settlements of the Great Hungarian Plain, I. Invent.* Prehist. Hung. Budapest. 123–135.
- BREHM: Brehm A., *Az állatok világa* 5. Emlősök. V. kötet. Szerk. Éhik Gy. Gutenberg Könyvkiadóvállalat, Budapest, évszám nélkül (1929.) 203–216.
- HANÁK 1846: Hanák Ker. J., *Természetráz vagyis: Az Állat-, Növény- és Ásványországnak természethű rajzokkal ellátott rendszeres leírása*. I. köt. Emlősök és Madarak. Pesten.
- KADIČ-MOTTL 1938: Kadič O.–Mottl M., Felsőtárkány vidékének barlangjai. Die Höhlen der Umgebung von Felsőtárkány. *Barlangkutatás* 16. köt. 1. füz. 8–70, 70–89.
- KADIČ 1940: Kadič O., Cserépfalu vidékének barlangjai. Die Höhlen der Umgebung von Cserépfalu. *Barlangkutatás* 16. köt. 2. füz. 143–228, 229–273. Mottl Mária határozása
- KADIČ 1944: Kadič O., Az északnyugati Bükk barlangjai. Die Höhlen des nordwestlichen Bükkgebirges. *Barlangkutatás* 17. köt. 1. füz. 1–84, 85–111. Mottl M., Őslénytani eredmények. Paläontologische Ergebnisse. 9–22, 81–89, 41–50, 97–98, 62–67, 103–104.
- KELLER 1909: Keller O., *Die antike Tierwelt* I. Leipzig.
- KORMOS 1915: Kormos T., *A pilisszántó kőfülke. Tanulmányok a postglaciális kor geológiája, ősipara és faunája köréből*. Lambrecht K. közreműködésével írta Kormos T. A m. kir. Földtani Intézet Évkönyve 23. köt. 6. füzet.
- KOVÁCS-GÁL 2009: Kovács Zs. E.–Gál E., *Animal Remains from the Site Öcsöd-Kováshalom. Ten Years After: The Neolithic of the Balkans, as Uncovered by the Last Decade of Research*. Edited by Florin Draşovean, Dan Leopold Ciobotaru and Margaret Maddison. Timisoara. 151–157.
- KOVÁCS-GÁL-BARTOSIEWICZ 2010: Kovács Zs. E.–Gál E.–Bartosiewicz L., *Early Neolithic Animal Bones from Ibrány- Nagyerdő, Hungary. Neolithization of the Carpathian Basin: Northernmost Distribution of the Sătrčevo/Körös Culture*. Edited by Janusz K. Kozłowski and Pál Raczky. Kraków–Budapest. 238–253.
- KRETZOI 1968: Kretzoi M., La répartition anatomique du matériel ostéologique selon les espèces et les amas de déchets. In: V. Gábori-Csánk–M. Kretzoi: *Zoologie archéologique*. In: V. Gábori Csánk La

Station du paléolithique moyen d'Érd Hongrie. Monumental Historica Budapestinsia III. Budapest, 230–244.

LUCANUS: Lucanus M. A., *Pharsalia*. VI. könyv. Laky Demeter fordítása. Pest.

MEIER 2009: Meier J., Appendix II. Bronze Age worked animal bones from Zagyvapálfalva- Homokbánya (Northern Hungary). *Tisicum* 20. 138–142.

MEIJER 2009: Meijer F., *Gladiátorok*. Electa sorozat. Budapest.

PAULOVICS 1926: Paulovics I., Amphitheatrális jelentek Intercisai kőemlékeken. *ArchÉrt* 40. 122–137.

PÁK 1829: Pák D., *Vadásztudomány*. I–II. kötet. Budán. Reprint: Állami Könyvterjesztő Vállalat Reprint sorozat. Budapest, 1983.

RAFF 1846: Raff Gy., *Természethistoriája gyermekek számára. A kor kívánatához alkalmazva kijavította Stancsics Mihál*. Pesten. Reprint: Az Állami Könyvterjesztő Vállalat Reprint sorozat. Budapest.

SEPSI-KOHL 1997: Sepsi Á.–Kohl I., *A kárpáti barna medvééről*. Az Erdélyi Múzeum Egyesület Kiadása, Kolozsvár.

TRUGLY 2008: Trugly S., *A Komárom-hajógyári avar temető és telep*. Opitz Archaeologica 2. Budapest.

VÖRÖS 1984: Vörös I. Knochenfunde aus dem 9.-12. Jh. auf der Insel Kövecses von Mosaburg- Zalavár. In: Cs. Soós, Á., *Zalavár-Kövecses Ausgrabungen 1976–78*. 1984. 111–137.

VÖRÖS 1986: Vörös I., A Ritual Red Deer Burial from the Celtic- Roman Settlement Szakály in Transdanubian. *ActaArchHung* 38. 31–40.

VÖRÖS 1987: Vörös I., A Tiszalúc-Sarkadi rézkori település állatsont leletei (Előzetes jelentés). Animal Remains from the Cooper Age Settlement at Tiszalúc-Sarkad. (Preliminary Report) *FolArch* 38. 121–127.

VÖRÖS 1988: Vörös I., A Szigetcsép-tangazdaság őskori település állatsontleletei. *ComArchHung* 19–28.

VÖRÖS 1989: Vörös I., Esztergom-Szentgyörgymező Árpád-kori település állatmaradványai. Előzetes Közlemény. (Tierknochenfunde aus der árpádenzeitlichen Siedlung von Esztergom-Szentgyörgymező. Vorbericht. *JAMÉ* 3. 51–56.

VÖRÖS 1993: Vörös I., Apagy barbaricumicsászarkori település állatmaradványai. Animal Bones from the Roman Imperial Period Settlement at Apagy in Barbaricum. *JAMÉ* 33–35. 33–65.

VÖRÖS 2011: Vörös I., Füzesabony-Öregdomb bronzkori tell állatsont maradványai (1976). In: *Corolla Museologica Tibor Kovács Dedicata*. Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. IV. Régészeti Füzetek Új Sorozat IV., Budapest. 649–665.

SUB-FOSIL BROWN BEAR (*URSUS ARCTOS* L.) FINDS FROM HUNGARY

Brown bear is a species typically occurring in mountainous areas, known however on lower hilly regions as well. They are favouring the large, dense forests that are difficult to access where berries and fruits are available in large quantities. The only natural enemy of the brown bear is man; in spite of this, they can fairly well tolerate human presence or avoid them altogether. The reason for hiding, apart from the disturbance by humans, is the several centuries of chasing by hunters to protect the domestic animal stock and obtaining the fur. Bear pelt has always been much in demand and especially valuable.

The number of brown bear remains from archaeological sites from Hungary is altogether meagre; altogether 45 localities (*Table 1.*) yielded slightly more than 185 pieces of bones. Among these sites, there are 7 Neolithic localities (with 54+ pieces of bones), 5 Copper Age sites (with 12 bones), 12 Bronze Age sites (with 26+ bones) and 6 localities from unspecified prehistoric context (with 10+ bones).

Three sites are known from the Iron Age (3 bones), 2 Celtic sites with 2 bones, one Roman and one Sarmatian (1 bone each) and 3 Early Mediaeval sites (with 59 bones). From Mediaeval period, 4 sites with 8 bones are known and we have one more bone of unknown age. The northern limit of occurrence of the bones in Hungary is Zagypálfalva, the southernmost limit is Segesd, the easternmost occurrence is Apagy and the westernmost is known from Velemszentvid. The bulk of the finds come from settlements of the mid-mountain range territories. (*Figs. 6–9.*)

The Archaeozoological Collection of the Hungarian National Museum comprise 25 brown bear finds from 16 localities. The age of the sites ranges from the Neolithic period till Early Mediaeval times. The list of localities is given in *Table 2.*, the dimension of the bones is summarised in *Tables 3. and 4.* The anatomical distribution of the 25 bones is uneven. Using the body-region division suggested by Kretzoi¹ we can conclude that the bears were hunted for hide and only their flayed pelt was transported to the sites.

The bone remains belonged to adult individuals, with the exception of 2 juveniles (Aszód 69.4.7.; Miskolc-Forrásvölgyi cave 77.6.25.). The skull fragment from Tószeg (31/b) used to belong to a male bear while the skull from Füzesabony, marked as 656. was that of a female.

Traces of working could be observed on a radius (81.1.245.) and a thigh bone from Tiszalúc-Sarkad Copper Age site. The root of two canine teeth was pierced (Pilismarót-Basaharc 70.3.570. Celtic; Prügy-Tököföld 77.4.196. Bronze Age), they could be worn as amulets.

In antique Rome, bear was a constant protagonist of animal combats. Their number ranged from a few to several hundreds during one performance. The question of origin, i.e., where they could round up and transport such a large number of animals is not treated in the written sources. According to András Alföldi „the Pannonian bear was a typical phenomenon already in the times of Emperor Nero among the beasts for the amphitheatrical combats of the capital”.²

Ursine representations are also known from Pannonian territory. On a stone carving from Dunapentele-Intercisa, the figures of a dog, a bear, a lion and a horse are known on the same stele.³ Paulovics mentioned⁴ another stone carving from the collection of the Aquincum Museum, presented in the porch with the figures of a bear and a bull

Translated by Katalin T. Bíró

¹ KRETZOI 1968, 230–244.

² ALFÖLDI 1936, 157–158.

³ PAULOVICS 1926, 123–124. Fig. I.

⁴ PAULOVICS 1926, 132. footnote nr. 22

ALEXANDER TETRADRACHMS FROM ABU HOMMOS

Melinda TORBÁGYI

The Hungarian National Museum purchased 23 Alexander tetradrachms in very fine condition for 200 Hungarian crowns in 1911. The coins were bought by Count Miklós Dessewffy during his journey in Egypt in the same year. The tetradrachms belonged to a hoard which was said to have been found in Abu Chomos (Abu Hommos) in a lead-sealed vessel.¹ The site is situated 40 km south-east of Alexandria (Fig 1).

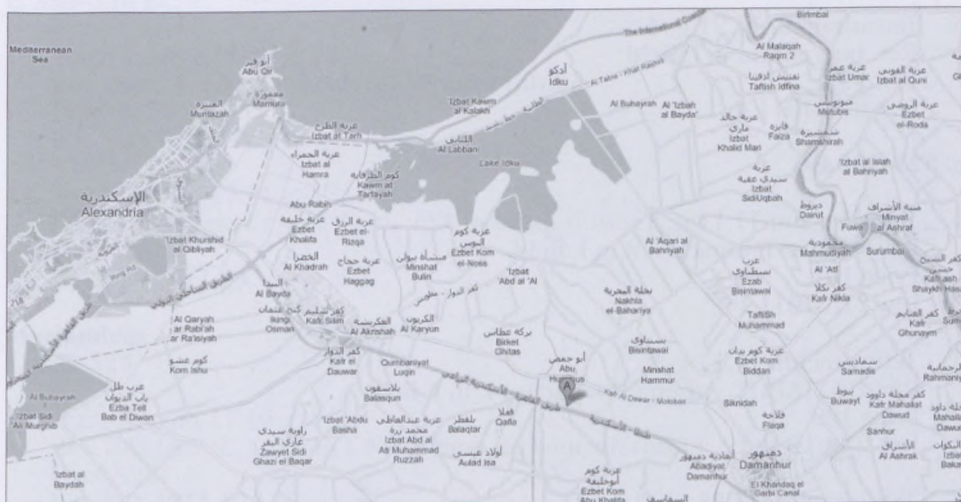

Fig. 1 Map of Abu Hommos

CATALOGUE

Alexander III (336–323 BC) and early posthumous issues (323–320 BC)²

Obv. Beardless head of Heracles wearing lion's skin r.

Rev. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, Zeus enthroned l., holding sceptre in l. hand and eagle in extended r.

Amphipolis

c. 336–323 BC

1. Tetradrachm 17.22 g, 3
Rev. ivy-leaf in l. field
Price 23
Inv. 21A.1911.8.

¹ Gohl Ödön: Emlékezés. NK 17 (1918) 94.

² The attribution to mints and dating of the Alexander coinage follows M. J. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus*, London/Zürich 1991.

2. Tetradrachm 17.13 g, 3
Rev. bunch of grapes in l. field
Price 29
Inv. 21A.1911.9.
3. Tetradrachm 17.20 g, 8
Rev. cock l. in l. field
Price 79
Inv. 21A.1911.10.
4. Tetradrachm 17.15 g, 5
Rev. **mon. 1.** in l. field
Price 83
Inv. 21A.1911.6.
5. Tetradrachm 17.21 g, 4
Rev. bucranium in l. field
Price 93
Inv. 21A.1911.4.

c. 323–320 BC

6. Tetradrachm 17.11 g, 3
Rev. Athena Promachos r. in l. field
Price 105
Inv. 21A.1911.14.
7. Tetradrachm 17.17 g, 2
Rev. ΒΑΣΙΛΕΩΣ, Athena Promachos r. in l. field
Price 109
Inv. 21A.1911.12.
8. Tetradrachm 17.23 g, 11
Rev. ΒΑΣΙΛΕΩΣ, Phrygian helmet in l. field
Price 112
Inv. 21A.1911.17.
9. Tetradrachm 17.00 g, 6
Rev. ΒΑΣΙΛΕΩΣ, pileus in l. field
Price 113
Inv. 21A.1911.7.

Aegae

c. 336–323 BC

10. Tetradrachm 17.27 g, 5
Rev. boxer l. in l. field and rudder beneath throne
Price 189
Inv. 21A.1911.13.

Lampsacus

c.328–323 BC

11. Tetradrachm 17.20 g, 10
Rev. Demeter facing with two torches in l. field, **mon. 2.** beneath throne.
Price 1355
Inv. 21A.1911.11.

Citium

c. 325–320 BC

12. Tetradrachm 17.09 g, 12
Rev. ΒΑΣΙΛΕΩΣ, **mon. 3.** in l. field
Price 3107
Inv. 21A.1911.18.

Damascus

c. 330–320 BC

13. Tetradrachm 17.20 g, 12
Rev. **mon. 4.** + X in l. field, ΔA beneath throne
Price 3197
Inv. 21A.1911.20.
14. Tetradrachm 17.21 g, 12
Rev. ram-forepart r. in l. field, ·/ΔA beneath throne
Price 3203
Inv. 21A.1911.23.

Myriandrus

c. 325–323

15. Tetradrachm 17.19 g, 8
Rev. ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ankh in l. field, **mon. 5.** beneath throne
Price 3221
Inv. 21A.1911.19.

Ake

323/322 BC (24th year)

16. Tetradrachm 17.06 g
Rev. **mon. 6.** + IIII =
Price 3260
Inv. 21A.1911.25.

Aradus

c. 328–320 BC

17. Tetradrachm 17.08 g, 12
Obv. M behind neck
Rev. **mon. 7.** beneath throne
Price 3304
Inv. 17A.1918.2.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

18. Tetradrachm 17.16 g, 4
Rev. ΒΑΣΙΛΕΩΣ, Λ in l. field, **mon. 7.** beneath throne
Price 3320
Inv. 21A.1911.21.
19. Tetradrachm 17.12 g, 1
Rev. ΒΑΣΙΛΕΩΣ, kerykeion in l. field, **mon. 7.** beneath throne
Price 3332
Inv. 21A.1911.22.

Byblus

c. 330–320 BC

20. Tetradrachm 17.17 g, 2
Rev. **mon. 8.** in l. field
Price 3424
Inv. 21A.1911.24.

Babylon

c. 325–323 BC

21. Tetradrachm 17.19 g, 3
Rev. bee in l. field, **mon. 9.** and uncertain object beneath throne
Cf. Price 3620
Inv. 21A.1911.16.
22. Tetradrachm 17.17 g, 7
Rev. ? in l. field, **mon. 9.** and M beneath throne, trident-head in ex.
Price 3634
Inv. 21a. 1911.15.

Memphis

c. 332–323 BC

23. Tetradrachm 16.97 g, 11
Rev. rose in l. field, ΔΙ – Ο beneath throne
Price 3971
Inv. 21A.1911.5.

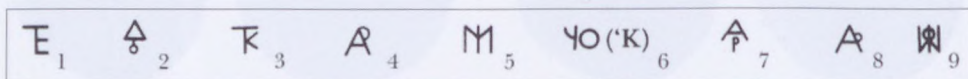

Fig. 2 Monograms

An Alexander hoard in Abu Hommos c. 1910 is unknown in the numismatic literature. An Alexander hoard is known from 1919 in Abu Hommos (IGCH 1667). It contained c. 1000 tetradrachms and its burial date was c. 311–310 BC according Newell.³ C. 250 exemplars of the hoard were bought by Newell and they or some of them probably can be found in the collection of the American Numismatic Society.

³ See in NOE, Sydney P.: A bibliography of Greek Coin Hoards. New York 1937. / Numismatic Notes and Monographs No. 78/ Nr. 5.

150 coins remained in Egypt in the treasury of the king. The others were scattered all over the world. The content of the hoard according to Newell's note was: 750 lifetime and early posthumous Alexander tetradrachms (Amphipolis 30, Pella 3, Lampsacus 2, Miletus 1, „Caria” 3, Side 7, Tarsus 10, Myriandrus 4, Salamis 5, Citium 2, Damascus 1, Aradus 17, Berytus 1, Byblus 8, Sidon 3, Ace 21, Babylon 52, Alexandria 11, Susa 1), 250 tetradrachms of Ptolemy I.⁴

The large Alexander hoard in Demanhur (burial date is c. 318 BC) came to light in c. 1905.⁵ Newell published 4826 specimens in his work. However, it is certain that they do not constitute the entire find. The hoard in origin contained perhaps about fifteen thousand coins or more in some estimations, but Newell himself was skeptical of the large figures based on his Egyptian trips and many years' acquaintance with collectors and dealers the world over.

Several hoards with lifetime and early posthumous Alexander tetradrachms came to light in Egypt⁶, and there were probably coin finds which never became known for the research. So, it is theoretically possible that Dessewffy's coins belonged to an unknown hoard, but it is just possible that they came from one of the large hoards mentioned above.

Unfortunately the actual find-spot of the coins it is uncertain, as the hoard must have been found by the locals and the dealer who sold the coins might have given a false but credible provenance.

It is absolutely redundant to speak about the burial date and reason for lack of the exact content of the hoard and reliable information on the find spot. Dessewffy like the collectors in general may have chosen the most attractive specimens.

Count Miklós Dessewffy (1854–1918) was a famous Hungarian coin collector. Although his name became well-known in the international numismatics through his collection of Celtic coins⁷, his collecting activity started with Greek coins. In the 1880's years he spent longer time in Florence and Palermo and during these journeys he developed both his knowledge and his collection. The bulk of his Greek coins consists of South Italian and Sicilian issues.⁸ These coins were apparently his favourites because he purchased such kind of pieces in great number when he already dealt with Celtic numismatics. An important part of his Greek collection formed the Macedonian and Thracian coins, types of Alexander the Great among them. He kept a precise inventory on his collection and in several cases he registered the price and the place of purchase of the coins. Count Dessewffy kept a regularly contact with the Coin Cabinet in the Hungarian National Museum, he sold and presented valuable coins to the Museum and took part in the systematical development of the Celtic coin collection of the Museum with the direction of dr. Ödön Gohl, the curator of the ancient coin collection. After his death the large part of his Greek and Celtic coins was donated to the Hungarian National Museum.

⁴ An Inventory of Greek Coin Hoards (IGCH), Ed.: M. Thompson, O. Mørkholm, C. M. Kraay, The American Numismatic Society New York 1973. 234 (Nr. 1667)

⁵ NEWELL, Edward T.: Alexander hoards – Demanhur 1905. New York 1923. /Numismatic Notes and Monographs No. 19/

⁶ IGCH 1665 (Egypt 1893), IGCH 1666 (Mit Ya-ish 1954), IGCH 1668 (Egypt 1912), IGCH 1669 (Egypt 1894), IGCH 1670 (Kuft 1875-1880?), IGCH 1671 (Demanhur 1896), IGCH 1674 (Kasr el Danar before 1905), IGCH 1678 (Phacous 1956)

⁷ Gróf Dessewffy Miklós barbár pénzei. Budapest 1910.

⁸ Sylloge Nummorum Graecorum Hungary, Budapest Magyar Nemzeti Múzeum, Vol. I. Hispania – Sicilia. Ed.: Torbágyi, M. Milano, edizioni ennerre, 1992-1993.

NAGY SÁNDOR TETRADRACHMÁK ABU HOMMOS NEVŰ LELŐHELYRŐL

A Magyar Nemzeti Múzeum 23 darab nagyon jó megtartású Nagy Sándor tetradrachmát vásárolt 1911-ben Dessewffy Miklóstól, aki az érméket egyiptomi utazása során vásárolta. Az érmék állítólag egy akkoriban Abu Hommosban előkerült lelethez tartoztak. A szakirodalom azonban 1910 tájáról nem ismer ilyen éremleletet. Egyiptomban azonban nem ritkák az ilyen és hasonló összetételű, rendszerint sok ezer darabos éremkincsek, amelyek csak részben kerültek közgyűjteményekbe, illetve váltak ismertté a szakma számára. A Dessewffy által vásárolt érmék épp úgy lehetnek egy ismeretlen kincslelet darabjai, mint valamelyik ismert, nagy lelethez tartozó példányok, csak az eladó nem tudta vagy nem akarta a lelőhelyet megadni.

ÚJABB ADATOK A VASKÚTI SZARMATA HALOMSÍROK ÉRTÉKELÉSÉHEZ

MASEK Zsófia

A vaskúti (Bács-Kiskun megye) halomsírok és földvár azon ritka szarmata lelőhelyeink közé tartoznak, amelyek a 19. században is kiemelt figyelmet élveztek, és a leletanyag teljes közlésével ellátott modern feldolgozásuk is elkészült.¹ Vörös Gabriella és Kőhegyi Mihály két vonatkozó tanulmánya kiemelkedő fontosságú.² A korábbiakhoz képest újabb adatokat és felismeréseket tartalmazó alábbi kiegészítés alapját a 19. századi dokumentációk, ásatási beszámolók és visszaemlékezések általuk elvégzett módszeres felgyűjtése képezi. Az újabb értékelést a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár, Germán–Szarmata Gyűjtemény leletanyagának rendezése során tapasztalt ellentmondások tették szükségessé. A gyűjteményi anyag revíziója ebben az esetben is megkövetelte a leltári számok szerinti visszaazonosítás kísérletét, amely – a leltárkönyvi adatokat, a fennmaradt leletanyagot és a szakirodalmat összevetve – nem várt eredménnyel járt.

AZ ÁSATÁS ÉRTÉKELÉSE

A vaskúti halmok feltárására 1868. június 12–13. és 15. között került sor,³ amelynek során négy halmot kutattak meg a területen. Az ásatás célja elsősorban nem a halmok pontos keltezése volt, hanem annak végleges eldöntése, vajon valóban geológiai formációknak tekinthetők-e, avagy mesterséges eredetűnek. Miután a Magyar Tudományos Akadémia által küldött geológus egyetemi tanár az előbbi mellett foglalt állást, a kételkedő helyi értelmiség hozzáfogott a halmok megbontásához, amelynek vezetésére Rómer Flórist hívták meg. A korabeli leírások alapján az ásatás eredménye még magát Rómert is meglepte.⁴ A száznál is több munkást foglalkoztató kutatást az emberi vázrészletek előkerülése után, a szegényes leletanyag miatt nem folytatták tovább.

Az ásatás után alig egy héttel Rómer már az MTA Archaeológiai Bizottsága előtt olvasta fel a „*bajai lelkes régészethedvelők*” jelentését, ahol a társulat munkáját az első „*alföldi tudományos ásatásnak*” nevezték meg.⁵ Az első kézből született források arról tanúskodnak, hogy a korabeli újságcikkek és a későbbi ismeretterjesztő leírások erősen általánosítanak. A jegyzőkönyvek segítségével a négy halomban talált azonos jellegű leletek⁶ képét valamennyire pontosíthatjuk. A jegyzőkönyvekben a később már mindegyik halomra vonatkoztatott,⁷ de valójában csak egyikben meg-

¹ A tanulmányt Vörös Gabriella lektorálta. Megértő figyelmét és részletes szakmai tanácsait ezúton is szeretném megköszönni.

² KŐHEGYI–VÖRÖS 1999; VÖRÖS 2002.

³ KŐHEGYI–VÖRÖS 1999, 218.

⁴ DUDÁS 1896, 68–69., idézi KŐHEGYI–VÖRÖS 1999, 220.

⁵ RÓMER 1868, 11–12.

⁶ Pl. KŐHEGYI–VÖRÖS 1999, 3. függelék.

⁷ Pl. GUBITZA 1909, 17.

figyelt „kiégetett sírbolt” sem szerepel. Az MNM 1869. évi leltárkönyvében a leletanyagot különböző halomszámokhoz sorolták. Amennyiben ennek hitelt adunk, a múzeumig két, vagy három különböző halom összetartott leletei jutottak el. Az anyaggal külön tanulmányban Párducz Mihály is foglalkozott, aki a fennmaradt tárgyak nagy részét az egyes halmokhoz kötötte.⁸ A leltári számokkal való visszaazonosítást feltehetően ő sem kísérelte meg, így a pontos revízióból kikövetkeztethető, mára elveszett leletanyag nála sem kaphatott jelentőséget. A leletanyag egyes halmokhoz kötését Vörös Gabriella cáfolta, megállapítása szerint: „Gyakorlatilag az egész leletgyűjtes szórványként értelmezhető, és a továbbiakban akként is fogom tekinteni.”⁹ A jelenlegi revízió során kialakult kép, némi változtatásokkal, ismét Párducz értelmezését támasztja alá.

A leletkörülmények rekonstruálásakor Kőhegyi Mihály és Vörös Gabriella azt az egyetlen szöveges visszaemlékezést (Czifrusz Ferencét) vették alapul, amelyben a halmok számozottan szerepelnek. Ugyanerre a leírásra vezethető vissza Párducz egy korábbi összegzése is, amely a közelmúltban közölt dokumentumok alapján ma már nagyon leegyszerűsítőnek tűnik.¹⁰ Czifrusz alapján Kőhegyi Mihály és Vörös Gabriella szerint, hogy „*pontosan melyeket (ásták föl), azt nem lehet tudni, mert bár a halmokat beszámolták, de ezt a térképen nem tüntették fel. Mindössze az északi (A) és déli (B) halomcsoportot különböztették meg.*”¹¹ Ezzel szemben Vörös Gabriella későbbi tanulmányában, amelyben már Rómer egyetlen nyomtatásban, 1876-ban megjelent helyszínrajza is szerepel,¹² a következő olvashatjuk: „*Az 1876-ban közölt helyszínrajzon már folyamatos számozás található az északi halmoknál kezdve és a délieknél befejezve.*”¹³ Még mindig Czifrusz leírását és Rómer jegyzetkönyvét alapul véve, megállapítja: „*Az északi halomcsoport tagjait Rómer beszámolta a helyszínrajzon is, így egyértelmű, és jól azonosítható, hogy a második és harmadik számú kutatását végezték el.*” Rómer jegyzetfüzetében ezzel szemben a 3., 4. és 8. domb rajzai szerepelnek – de Vörös Gabriella a továbbiakban ezeknek az adatoknak nem adott hitelt, mert mind a leírásokkal, mind a leltárkönyvi adatokkal összeegyeztethetetlennek tűntek.

A korabeli források alapján ez a kép módosítható. Vaskúton a halomsírok két csoportban helyezkedtek el. Az északi csoport két tumulusát nagyjából egyszerre kezdhették meg fölbontani, közülük az első „*Vaskút értelmes előljárósága, a másikat pedig alulírtak* (Dregán Péter esküdt és Czifrusz Ferenc főgymnasiumi tanár) *16 nap-számos által ásattak.*”¹⁴ Dregán és Czifrusz Ferenc idézett, az ásatás közben (június 14-én) felvett jegyzőkönyve alapján az északi csoport elsőként feltárt halmából nem kerültek elő vasleletek, csak a másodikból.¹⁵ A korabeli leírás alapján Dregán és Czifrusz az első halmot nem számította a „sajátjának”, ugyanis többes szám első személyben csak „*a bizottmány által*” feltárt „*társhalomról*” beszélnek. Kifejezetten erről írják, hogy „*első nap csak 16 emberrel kezdtük meg...*”¹⁶ Czifrusz későbbi visszaemlékezése¹⁷ a korabeli leírással összevág, azaz az első, a „vaskútiak” által feltárt

⁸ PÁRDUZ 1959

⁹ VÖRÖS 2002, 159.

¹⁰ PÁRDUZ 1950, 73.

¹¹ KŐHEGYI–VÖRÖS 1999, 221.

¹² RÓMER 1876, Fig. 53.

¹³ VÖRÖS 2002, 159.

¹⁴ KŐHEGYI–VÖRÖS 1999, 219.

¹⁵ *uo.*

¹⁶ Az 1. halom ásatóit, „*Vaskút értelmes előljáróságának*” névsorát Czifrusz újságcikkéből, ld. KŐHEGYI–VÖRÖS 1999, 3. függelék, valamint Rómer jelentéséből ismerhetjük meg, ld. RÓMER 1868, 11–12. Az ásatás rendezői voltak: Latinovits Gábor prépost, Pilaszanovits Károly birtokos, Milassin Zsigmond szolgabíró, valamint Loosz Zsigmond városi főbíró. Az újságcikkéből derül ki, hogy az éles megkülönböztetés pontos oka az volt, hogy ki fedezte az egyes halmok feltárásának költségeit.

¹⁷ KŐHEGYI–VÖRÖS 1999, 219–220.

halomban a másodikhoz hasonló kapcsokat és egyéb vasakat nem találtak. A második halomból az emberi vázcsontok és vasak csak az ásatás harmadik, utolsó napján (június 15-én) jöttek elő. Ekkor tért rá Czifrusz a déli halomsorból feltárt két tumulusra: „Ezután a 2. és 3. halom megásatása befejeztetett, s miután mindenütt egy csontvázat és ugyanazon vasdarabokat találtuk, a nap lenyugtával a munkálattal felhagytunk.”

A források alapján a Czifrusz által említett 2. és 3. halom csak a bizottmány által, Rómer Flóris vezetésével föltárt halmok sorára, mennyiségére vonatkozik, és nincsen köze a Rómer jegyzetanyagában szereplő, hivatalosnak tekinthető halomszámozáshoz. Ugyanez vonatkozik pl. Dudás Gyula leírására is, aki szintén 1–4. sz. halmokról ír, de ezek egyértelműen a feltárt halmokat jelentik, melyek az északi és déli halomcsoportban vegyesen helyezkednek el, így a jelzések Rómer számozásával nem tekinthetők azonosnak. Fontos megjegyezni, hogy Rómer az ásatáson jelen volt, a helyszínrajzok dátumozásuk szerint még az ásatás napján keletkeztek (június 15.), és a nyomtatásban megjelent anyag e jegyzetek alapján született. A nyomtatott helyszínrajz nem későbbi újraszámozás eredménye, hanem a jegyzetanyag letisztázott változata.¹⁸ Rómer adatai a leírásoknak nem mondanak ellent, és a leltárkönyvi bejegyzéssel is összeegyeztethetők, amellet, hogy bizonyos fontos részletek homályban maradnak.

Mindezt leginkább az MNM leltárkönyve támasztja alá, és a félreértések nagy része is a 19. századi kézírásnak köszönhető.¹⁹ Vörös Gabriella megállapítja, hogy „A Magyar Nemzeti Múzeum 1869-ben végzett leltározása a leletek előkerülési helyeként a II. és 8. halmot jelöli meg. Párducz Mihály 1959-es publikációjában a 4. és 8. halom szerepel, de ez semmiképpen sem lehetséges, hiszen a dokumentációból egyértelműen kiderül, hogy a 2. és 3. halom feltárását végezték el, így a 4. szám elírás lehet. Tekintettel arra, hogy az északi csoportban összesen 6 halom szerepel, folyamatos számozás mellett a 8. csak a déli halomcsoporthoz tartozhatott. Ennél pontosabb adatunk nincs a leletek származásáról.”²⁰

Ezzel szemben a leltárkönyvben valójában az szerepel, hogy a IV. halomban találták az „A” jellel beleltározott tárgyakat, és a 8.-ban a „B” jellel leltározottakat (1. kép), s nyilvánvalóan ezt vette alapul Párducz Mihály is.²¹ Itt érkezünk el az „A” és „B” jelzések szerepéhez. A jelöléseket Vörös Gabriella is megemlíti, de szintén az 1869. évi leltárkönyv nehéz értelmezhetősége miatt szerepüket nem emelte ki. A leltárkönyvben nem csak a „B” jelzés tűnik föl,²² hanem az „A” is. Rómer 1876-ban megjelent helyszínrajzai²³ egyértelművé teszik, hogy „A” jellel az északi halomcsoportot, „B” jellel a délit jelölte (2. kép 1.). Ezt ugyanekkor le is írja: „A déli csoport egyik tumulusában, amit B-vel jelöltünk...”²⁴ A jelzések a helyszíni vázlatokon még nem szerepelnek, csak az 1876. évi kongresszushoz összeállított anyagban. A leltárkönyv kapcsos zárójelei is egyértelműen a két különböző halomcsoport leleteinek

¹⁸ Lásd a halomcsoportok távlati rajzát: Rómer 1876, Fig. 53.; Kóhegyi-Vörös 1999, 3. kép, 2–3. ill. Vörös 2002, 2. kép 2. valamint az északi halmok számozását, amelyről a jegyzetlap is fennmaradt: Rómer 1876 Fig. 54.; Kóhegyi-Vörös 1999, 4. kép 2. ill. Vörös 2002, 2. kép 1.

¹⁹ Kóhegyi-Vörös 1999, 5. függelékben szerepel néhány kisebb elírás, ezek a következők: 1. 145/1869.A.1. „be- s illetőleg felhajtott vas kampó” (mint B.1. ltsz. esetében); 2. 145/1869.B.6. „14” – 15 1/2” hosszú vasszegek”; 3. 145/1869.B.9. „Fatöredék.” A 21. l.j. helyesbítése: B.3–5. helyett csak B.4. hiányzik, B.7–9. helyett csak B.8–9. hiányzik az 1958. évi revízió adatai alapján, amely a B.1. és B.7. számú leletek azonosításán kívül a mai állapotnak is megfelel.

²⁰ Vörös 2002, 159.

²¹ A IV. szám olvashatóságát jelzi, hogy a múzeumi kartonokon a leleteket N., vagy W. halomszámhoz sorolták.

²² Vö. Kóhegyi-Vörös 1999, 5. függelék.

²³ Rómer 1876, Fig. 53–54.; Vörös 2002, 2. kép.

²⁴ Rómer 1876, 132. („Dans le group du midi, dans un des tumuli B’...”); Kóhegyi-Vörös 1999, 220. és 4. függelék.

1

Tafel Joseph ajándéka.			
1868	X	1. 45" hófia mindkét végén beállított felhajtott vas kampó	1 db
1868		2. Hátsó vaskampó, de egyik vége letörve	1 db
1868	X	3. 15" hófia használt vaskampó	2 db
1868	X	4. 25" hófia is 6" széles vas lemez kiálló szeggel	1 db
1868	X	5. 21" hófia is 6" széles vas lemez kiálló szeggel	1 db
1868	X	6. 20" hófia is 6" széles " " " "	2 db
1868	X	7. 15" hófia is 5" széles " " " "	1 db
1868	X	8. 10" hófia is 5" széles " " " "	1 db
1868	X	9. 12" hófia is 6" széles " " " "	1 db
1868	X	10. 35" hófia is 5" széles vaslemez szegellyel	1 db
1868	X	11. 21" hófia is 6" széles " " " "	2 db
1868	X	12. 18" hófia 6" széles " " " "	1 db
1868	X	13. 14" hófia 6" széles " " " "	1 db
1868	X	14. 11" hófia 6" széles " " " "	2 db
1868	X	15. 23" hófia 6" széles " " " "	1 db
1868	X	16. 21" hófia 6" széles " " " "	4 db
1868	X	17. 7" hófia 5" széles " " " "	1 db
1868	X	18. Kétféle naggyógyi " " " "	9 db
1868	X	19. 30" hófia mindkét végén beállított felhajtott Salakú vas kampó	2 db
1868	X	2. Hátsó vaskampó, de csak 10" hófia	2 "
1868	X	3. Hátsó vaskampó, 32" hófia	3 "
1868	X	4. 20" hófia vaskampó, 2" széles	1 "
1868	X	5.	5 "

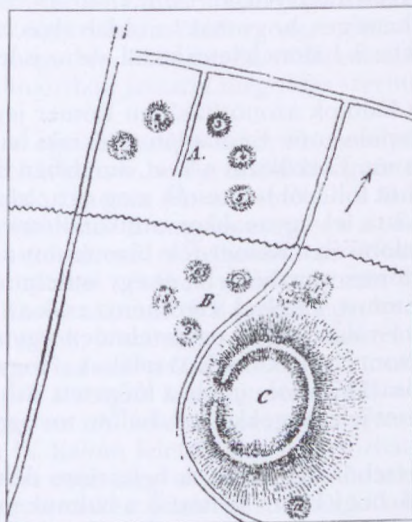
2

1869.	1869.	Ajándék v. szerzemény.	Találtatott.
1869	R. N. 1868	5. Kétféle szegelt vaskampó, az egyik 27" hófia a mi. szegelt 25" széles 3 1/2"	2 db
1869	R. N. 1868	6. 14"-15" hófia vas szegelt " " "	9 db
1869	R. N. 1868	7. Vastörzsek " " "	3 db
1869	R. N. 1868	8. Vastörzsek " " "	1 db
1869	R. N. 1868	9. Törzsek " " "	1 db
1869	R. N. 1868	10. Hófia és vas kampó és nagy szegelt s kőben ántányi st.	1 db

1. kép
Abb. 1

A Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyve, 1869, 133–134. oldal
 Inventarbuch des Ungarischen Nationalmuseums, 1869, S. 133–134.

1

2

Image © 2013 DigitalGlobe

Képek dátuma: 12/11/2005 46°05'13.40" É 19°00'46.73" K magasság 94 m

2. kép A vaskúti halmok és földvár elhelyezkedése. 1. RÓMER 1876 nyomán; 2. Google-Earth, 2005. 11. 12.-i felvétel

Abb. 2 Lage der Hügelgräber und Erdwallburg von Vaskút. 1. nach RÓMER 1876; 2. GoogleEarth, Aufnahme von 12.11.2005.

„A” és „B” jellel történt elválasztását jelzik.²⁵ Ami kérdéses, az a B.1–B.4. leletek 8. halomba való sorolása. Lehetséges, hogy csak az oldalváltás, a kapcsos zárójel rossz behúzása miatt maradtak ki a 8. halom leletei közül, de az is lehet, hogy nem onnan származnak.

Összefoglalva: a feltárt halmok azonosításában Rómer jegyzeteit és letisztázott helyszínrajzeit érdemes alapul venni. Ez alapján az északi halomcsoportból a 3. és 4. halom feltárására került sor. Ezek közül a 3.-at, amelyben fakamrát és csontvázat nem találtak, mivel a halmot fölülről bontották meg és az aljára le sem értek, „*Más-kút értelmes előljárósága*” ásatta fel ugyanakkor, amikor Rómer is a helyszínen volt. Részletesebb rajzok a 4. halomról, a Rómer-féle bizottmány által elsőként föltártról készültek.²⁶ A déli, „B” halomcsoportból a 8., és egy ismeretlen számú halom feltárására került sor. E két tumulust, amelyek eredményt csak az ásatás utolsó délutánján hoztak, a leírások nem választják el egyértelműen egymástól, tekintve, hogy mindkettőben ugyanazt (csontvázat és vasakat) találtak. Hogy a kettő közül melyikre vonatkozik Rómer leírása 1876-ból, amely a kiégetett sírboltról szól,²⁷ az sajnos nem dönthető el. Az említett jelenségekkel a 8. halom metszetrajzán mindenesetre nem találkozunk.²⁸

Czifrusz visszaemlékezéséből úgy tűnik, a helyszínre délután visszaérkező Rómerék megelégedtek azzal, hogy bebizonyították a halmok mesterséges eredetét és egykorúságát. Erről megbizonyosodván Rómer még aznap elkészíthette a teljes dokumentációt. Ezért a „B” leltári számú leletek összetartozása kétségesebb, mint az „A” jelűeké, melyek csak a IV. halomból származhattak. Hogy a halmok leletanyaga egymással keveredett a leltározás előtt, az természetesen nem zárható ki teljesen. Az elérhető műholdfelvételek alapján legalább az északi halomcsoporthoz további halomsírok tartozhatnak, amelyek már százötven éve is alig voltak azonosíthatók a terepen.

A LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

A leletek egy része mára elveszett. A meglévő tárgyak egyértelmű visszaazonosításának veszélyeire Vörös Gabriella figyelmeztetett,²⁹ amihez nagy részben az is hozzájárul, hogy az anyagon leltári alszámok egyáltalán nem szerepeltek. Az 1958. évi revízió során a leletek egy részét visszaazonosították, ezek a bejegyzések szerepelnek a leltárkönyvben és a kartonos anyagban is. A kartonok a leletegyüttes esetében a leltárkönyv kimásolásával születtek. A tárgyakra fűzött cédulák leltári számait a kartonok adataival viszont nem lehetett összeegyeztetni. A kiutat az 1869. évi leltárkönyv méretadatai jelentették, amelyek cm-ben értendők. A tárgyak leírása olyan

²⁵ Vö. KÓHEGYI–VÖRÖS 1999, 5. függelék, ahol a zárójelek rosszul szerepelnek.

²⁶ Ennek megbontását Rómer talán a helyszínen készült jegyzetlapon is jelzi metszetben, ld. KÓHEGYI–VÖRÖS 1999, 4. kép 2. Ugyanakkor a távlati rajzon a 3. halom megbontása látszik, ld. KÓHEGYI–VÖRÖS 1999, 3. kép 2. Rómer jegyzetén a 2.-tól délre szerepel egy alacsony halom, amelyet a jegyzetlap („*ebben állítólag koporsó nyomát találtak*”) és Rómer leírása – ld. RÓMER 1876, 133.; KÓHEGYI–VÖRÖS 1999, 3. függelék – alapján szintén megbontottak korábban. Mivel ez a halom az 1876. évi térképen már nem szerepel, ezért ennek az adatnak feltehetően nem adott hitelt, mivel a kérdéses sírhalom a többinél jóval kisebb volt. A Google 2005. november 12. (2. ké 2.) és 2012. május 26. napi felvételei alapján a mai vaskúti „Hármas-halom” az 1–3. sz. halom lehet, mert tőlük keletre a félkörív folytatásában élesen látszik további két, elszántott tumulus, valamint egy hatodik is. A Hármas-halomtól délre, további legalább két sorban, az északi csoport újabb halomsírrajai látszanak, és részben a B halomcsoport sírjai is kivehetők.

²⁷ KÓHEGYI–VÖRÖS 1999, 5. függelék.

²⁸ KÓHEGYI–VÖRÖS 1999, 3. kép 1.

²⁹ VÖRÖS 2002, 159.

szükszavú, hogy újraazonosításukat korábban is csak a méretek alapján végezhettk el. A 19. századi leltárkönyv adatait Párducz szerint nem azonosíthatjuk vissza, de a leltárkönyv cm-ben megadott adatait mégis felhasználta, és a leleteket majdnem pontosan a jelen tanulmányban javasolt megoldás szerint kötötte a 4. és 8. halomhoz.³⁰

1958 óta mindössze egy vaskampó hiányzik, amelyet a B.1. kartonján rögzítettek ceruzával.³¹ A leltárkönyvi bejegyzésekkel egyértelműen be nem azonosítható töredékek a kardok, lándzsa (?), ár esetében a B.7. szám alatt szerepeltek, az 1958-as revízió óta biztosan. E tárgyak esetében a „8. *halom* (?)” meghatározás bizonyítja, hogy azonosításuk már a háború után is bizonytalan volt. Leltári alszám csak a tévesen korábban vésőnek meghatározott lándzsa(?)köpűn, valamint a szögeken szerepel. Közös számuk (6.B.) nem egyeztethető össze a leltárkönyvi adatokkal, és azt sem tudjuk, a számokat mikor vihették föl a tárgyakra. A fegyvereket és az árat nem csak a „*vastöredékek*”, hanem a „*széles vaslemezek*”, „*vaslemezek kiálló szöggel*” ill. a köpűt a szögek közé is sorolhatták a 19. századi leltározás során. Ez azt jelenti, hogy az „A” leletcsoport mára elveszett leltári számai alatt is szerepelhettek, azaz a IV. halom leletei közé is tartozhattak. Ugyanígy értékelte a leletet Párducz is.³² Ezért ezen tárgyak leltári számát azonosítatlanként kezelem.³³ Végül kiemelendő, hogy a vaskést a leletek sorából ki kell iktatni. A kis vastöredék Párducz tanulmányának fényképtábláján még az egyélű vaskard hegyét alkotja,³⁴ és a két tárgy ma is pontosan összeillik. Az egyélű penge fokának ívelése megerősíti Vörös Gabriella véleményét, miszerint a töredékes fegyver egy rövidkard lehetett.

A fegyverleletekkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy Vörös Gabriella szerint a fegyverek „... *talán a közelebből nem meghatározott „vastöredékek” fogalom mögött lehetnek, bár alig hihető, hogy a tárgyak között éppen ezeket nem tudták tipológiailag meghatározni.*”³⁵ Rómer azonban azt írja: „*Mivel sem agyagedény, sem fegyver, sem egyéb használati tárgy mellékletet nem találtunk, nyilvánvalónak tartjuk, hogy a tumulust már régebben kirabolták.*”³⁶ A 19. századi adatok összevágának: Rómerék valóban nem ismerték föl a fegyvereket a leletanyagban.

A fentiek alapján a vaskúti halmok 1868. évi ásatásából a következő tárgyakat őrzi a Magyar Nemzeti Múzeum:³⁷

³⁰ PÁRDU CZ 1959, 96–98.

³¹ Meglehet, már a kartonra is tévesen vezették rá a „2 db” bejegyzést az 1869. évi leltárkönyv alapján.

³² PÁRDU CZ 1959, 96.

³³ VÖ. VÖRÖS 2002, 159.

³⁴ VÖRÖS 2002, Kat. 4.; PÁRDU CZ 1959, X. tábla 1.

³⁵ VÖRÖS 2002, 159.

³⁶ RÓMER 1876, 134. („*Comme nous n'avons trouvé ni poteries, ni armes, ni ustensiles, il est bien probable que ce tumulus avait déjà été ouvert;...*”); KÓHEGYI–VÖRÖS 1999, 4. függelék.

³⁷ A fennmaradt tárgyak részletes leírását és méretadatait lásd VÖRÖS 2002, 157–158.

Leltári szám	Lelőhely	Tárgytípus	Revíziós adat	Hivatkozás, megjegyzések
145/1869.A.1.	Vaskút, 4. halom	S-alakú vaskapocs.	R. N. 1958	3. kép 1.; Vörös 2002, Kat. 7., 4. kép 1.; PÁRDUZ 1959, 19. ábra 6. Vörös 2002, Kat. 8d., 4. kép 9. (?) ; PÁRDUZ 1959, IX. tábla 2., 10. tábla 16. (?). Egyik vége letört, két darabban. Az ezen a számon szereplő, fennmaradt vaskapocs a B.1. számúval párba állítható (= Vörös 2002, 8d. kapocspár). Jelenlegi azonosítása (A.2.) talán csak a kettétört állapotnak köszönhető, de ez bizonytalan, mert a leltári bejegyzésben méretadat nem szerepel. Jelen leltári szám feltételezen az A.1. elveszett párja lehetett.
145/1869.A.2.	Vaskút, 4. halom	S-alakú vaskapocs.	R. N. 1958	
145/1869.A.3.	Vaskút, 4. halom	S-alakú vaskapocs. Azonos méretű kapocspár.	R. N. 1958	3. kép 7–8.; Vörös 2002, Kat. 8a., 4. kép 7–8.; PÁRDUZ 1959, IX. tábla 8., X. tábla 4. Eddig B.3. számon szerepelt.
145/1869.A.4.	Vaskút, 4. halom	Vaslemez, kiálló szeggel.	R. N. 1958	3. kép 9.; Vörös 2002, Kat. 10., 6. kép 2.;
145/1869.A.5.	Vaskút, 4. halom	Vaslemez, kiálló szeggel.	R. N. 1958	3. kép 6.; Vörös 2002, Kat. 10., 6. kép 4.;
145/1869.A.6.	Vaskút, 4. halom	Vaslemez. „20 cm hosszú és 6 cm széles vas lemez kiálló szeggel. 2 db.”	nincs adat	Elveszett.
145/1869.A.7.	Vaskút, 4. halom	Vaslemez, kiálló szeggel.	R. N. 1958	3. kép 5.; Vörös 2002, Kat. 10., 6. kép 5.;
145/1869.A.8.	Vaskút, 4. halom	Vaslemez. „10 cm hosszú és 5 cm széles vas lemez kiálló szeggel. 1 db.”	nincs adat	Elveszett.
145/1869.A.9.	Vaskút, 4. halom	Vaslemez.	R. N. 1958	3. kép 4.; Vörös 2002, Kat. 10., 7. kép 2.;
145/1869.A.10.	Vaskút, 4. halom	Vaslemez.	R. N. 1958	3. kép 2.; Vörös 2002, Kat. 10., 7. kép 1.;
145/1869.A.11.	Vaskút, 4. halom	Vaslemez. „21 cm hosszú és 6 cm széles vaslemez szeg nélkül. 2 db.”	nincs adat	Elveszett.
145/1869.A.12.	Vaskút, 4. halom	Vaslemez.	R. N. 1958	3. kép 3.; Vörös 2002, Kat. 10., 7. kép 3.;

145/1869.A.13.	Vaskút, 4. halom	Vaslemez. „14 cm hosszú és 6 cm széles vaslemez szeg nélkül. 2 db.”	nincs adat	Elveszett.
145/1869.A.14.	Vaskút, 4. halom	Vaslemez. „11 cm hosszú és 6 cm széles vaslemez szeg nélkül. 2 db.”	nincs adat	Elveszett.
145/1869.A.15.	Vaskút, 4. halom	Vaslemez.	R. N. 1958	3. kép 10.; VÖRÖS 2002, Kat. 10., 6. kép 1.; PÁRDU CZ 1959, 19. ábra 2.
145/1869.A.16.	Vaskút, 4. halom	Vaslemez. „21 cm hosszú és 6 cm széles vaslemez szeg nélkül. 4 db.”	nincs adat	Elveszett.
145/1869.A.17.	Vaskút, 4. halom	Vaslemez. „7 cm hosszú és 5 cm széles vaslemez szeg nélkül. 1 db.”	nincs adat	Elveszett.
145/1869.A.18.	Vaskút, 4. halom	Vaslemez. „Különléte nagyságú vaslemez szeg nélkül. 9 db.”	nincs adat	Elveszett, azonosíthatatlan.
145/1869.B.1.	Vaskút, 8. halom (?)	S-alakú vaskapocs. Azonos méretű kapocspár.	R. N. 1958	4. kép 1–2.; VÖRÖS 2002, Kat. 8d., 4. kép 2., 4. kép 9. (?); PÁRDU CZ 1959, IX. tábla 2., 4, X. tábla 16. (?). Vö. az A.2. ltsz.-mal. Az egyik darab feltételesen az A.2., jelenleg kettétört kapoccsal azonos. A biztosan ide tartozó kapocs eddig A.1. számon szerepelt.
145/1869.B.2.	Vaskút, 8. halom (?)	S-alakú vaskapocs. Azonos méretű kapocspár.	R. N. 1958	4. kép 3–4.; VÖRÖS 2002, Kat. 8c., 4. kép 3–4.; PÁRDU CZ 1959, IX. tábla 1., 3. Ráírva eddig A.3. és B.2.
145/1869.B.3.	Vaskút, 8. halom (?)	S-alakú vaskapocs. Azonos méretű kapocspár.	R. N. 1958	4. kép 5–6.; VÖRÖS 2002, Kat. 8b., 4. tábla 5–6.; PÁRDU CZ 1959, IX. tábla 5., 7. Ráírva eddig B.1. és B.2. Eredetileg 3 db, egy elveszett.
145/1869.B.4.	Vaskút, 8. halom (?)	S-alakú vaskapocs. „20 cm hosszú vaskampótüredék. 1 db.”	nincs adat	Elveszett.
145/1869.B.5.	Vaskút, 8. halom	Vaslemez, kiálló szeggel.	R. N. 1958	4. kép 21.; VÖRÖS 2002, Kat. 10., 6. kép 3.; PÁRDU CZ 1959, 19. ábra 6. Eredetileg 2 db, egyik elveszett.
145/1869.B.6.	Vaskút, 8. halom	Vasszegek.	R. N. 1958	4. kép 7–20.; VÖRÖS 2002, Kat. 9a–b., 5. kép 1–14.; PÁRDU CZ 1959, 10. tábla 5–8., 11–15, 17–21. Eredetileg 9 db. A létszámon felüliek a szegceszelt vaslemezek pusztulásával keletkezettek, esetleg az A.18. számhoz tarthattak.

145/1869.B.7.	Vaskút, 8. halom	„Vastöredékek.”	nincs adat	Elveszett, azonosíthatatlan.
145/1869.B.8.	Vaskút, 8. halom	„Vasrög.”	nincs adat	Elveszett.
145/1869.B.9.	Vaskút, 8. halom	„Fatöredék.”	nincs adat	Elveszett.
145/1869. ?	Vaskút, szórvány	Vaskard töredéke.	R. N. 1958	5. kép 3.; VÖRÖS 2002, Kat. 4., 3. kép 6.; PÁRDUZ 1959, X. tábla 3. Eddig B.7. számon szerepelt.
145/1869. ?	Vaskút, szórvány	Vaskard töredéke.	nincs adat	5. kép 2.; VÖRÖS 2002, Kat. 5., 3. kép 5.; PÁRDUZ 1959, X. tábla 2. Eddig B.7. számon szerepelt.
145/1869. ?	Vaskút, szórvány	Vaskard töredékei.	nincs adat	5. kép 1.; VÖRÖS 2002, Kat. 6., 3. kép 4.; PÁRDUZ 1959, X. tábla 1. Eddig B.7. számon szerepelt. VÖRÖS 2002, Kat. 3., 3. kép 3. e tárgy hegyét képezi.
145/1869. ?	Vaskút, szórvány	Vaslándzsa köpű-töredéke (?).	R. N. 1958	5. kép 4.; VÖRÖS 2002, Kat. 1., 3. kép 1.; PÁRDUZ 1959, X. tábla 10. Eddig B.6. vagy B.7. számon szerepelt.
145/1869. ?	Vaskút, szórvány	Vas ár.	R. N. 1958	5. kép 5.; VÖRÖS 2002, Kat. 2., 3. kép 2.; PÁRDUZ 1959, X. tábla 9. Eddig B.7. számon szerepelt.

A VASKÚTI SÍRÉPÍTMÉNYEK REKONSTRUKCIÓJÁHOZ

A leltárkönyvi adatok alapján, a leírásoknak megfelelően a sírhalmok leletanyagának összetétele hasonló volt, de nem azonos jellegű. Az S-alakú kapcsok, a vaspánatok, nagyméretű szegek mindkét együttesben jelen voltak. A beletárolt anyagban 12 db³⁸ S-alakú kapocs szerepelhetett, mert a „*vaskampó*” megnevezés ebben az anyagban egyértelműen erre a tárgytípusra utal.³⁹ A megmaradt anyag is bizonyítja, hogy a kapcsok a „B” leletcsoport esetében párban lettek beletárolva, kivéve a B.4. sz. törött példányt. Ugyanezt tételezhetjük fel az „A” leletcsoport esetében, tehát a mára elveszett, ill. bizonytalan azonosítású A.2. számú törött darab az A.1. párja lehetett. Így a nagyméretű S-alakú kapocs a borsahalmi sírkamrához hasonlóan nem magányosan fordult elő a sírkamrában. A 12 kapocs eredetileg valószínűleg 6 párba volt állítható. Közülük az eltérő méretűeket, és a törött példányokat leltározták külön szám alatt.

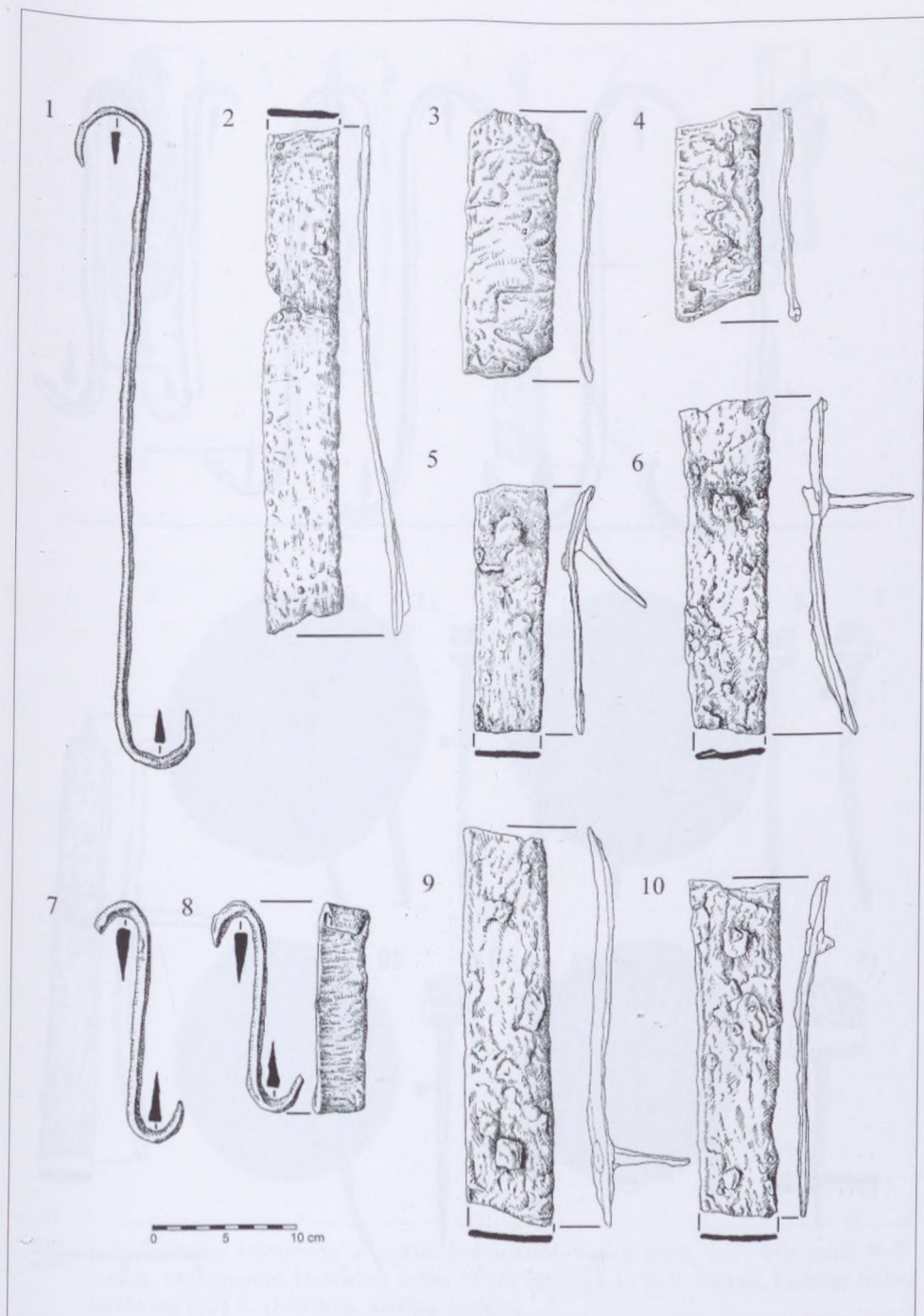
Ezek az adatok nem változtatnak azon, hogy az S-kapcsok nem csak párban fordulhattak elő a szarmata sírokban.⁴⁰ Funkciójukat tekintve Párducz nyomán Vörös Gabriella arra a következtetésre jutott, hogy a nagyméretű S-alakú kapcsokat a fagerenda-szerkezet, míg a kisebbeket a rönkkoporsók rögzítésére használhatták.⁴¹

³⁸ Vö. Vörös 2002, 163. (11 darab)

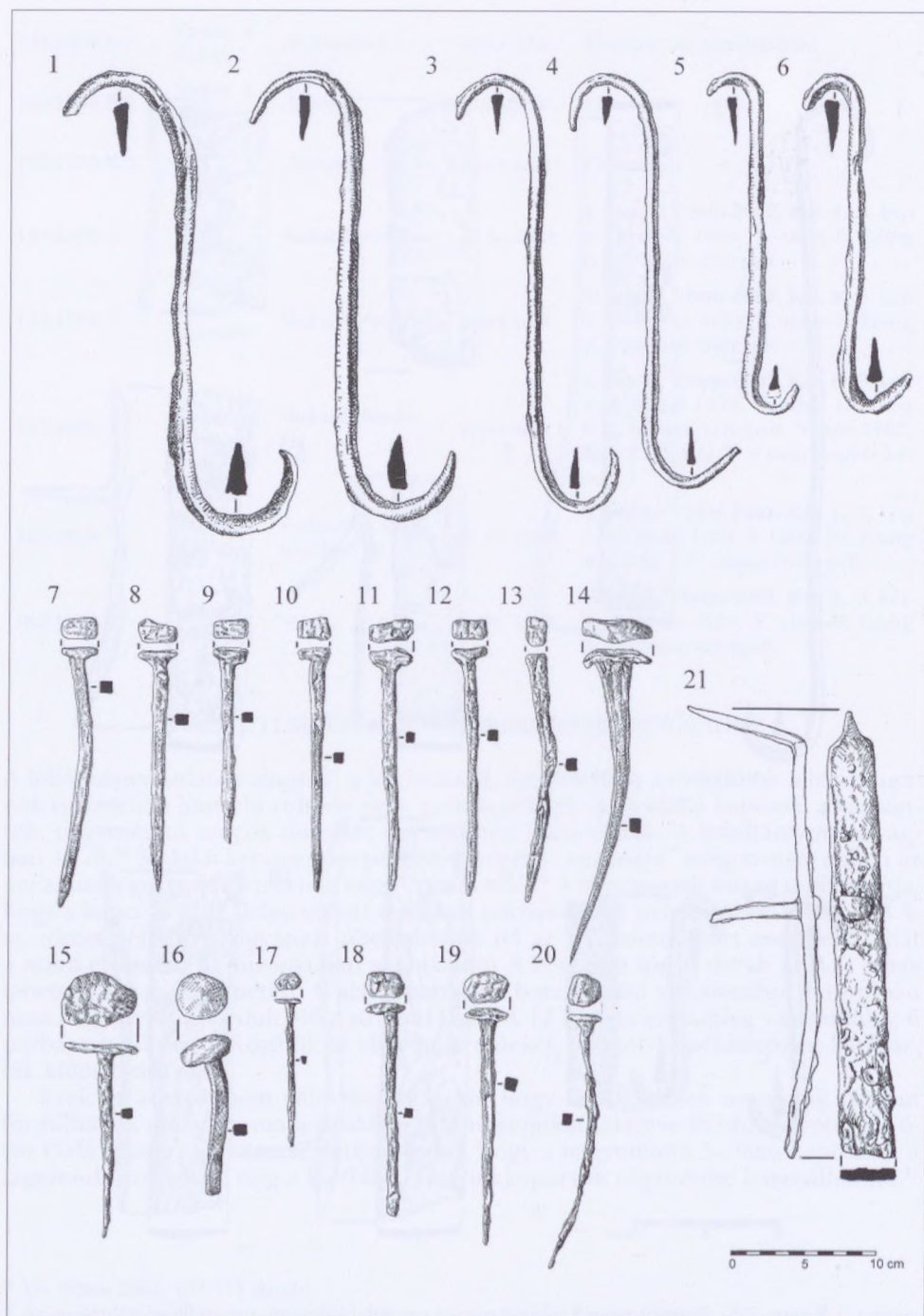
³⁹ Az eredetileg beletárolt anyagból tehát ma három S-alakú kapocs hiányzik (A.2. vagy B.1. egyike, B.3., B.4.)

⁴⁰ GALLINA 1999, 11–13.; VÖRÖS 2002, 161–163.; KÓHEGYI–VÖRÖS 2011, 253–261.

⁴¹ PÁRDUZ 1959, 96.

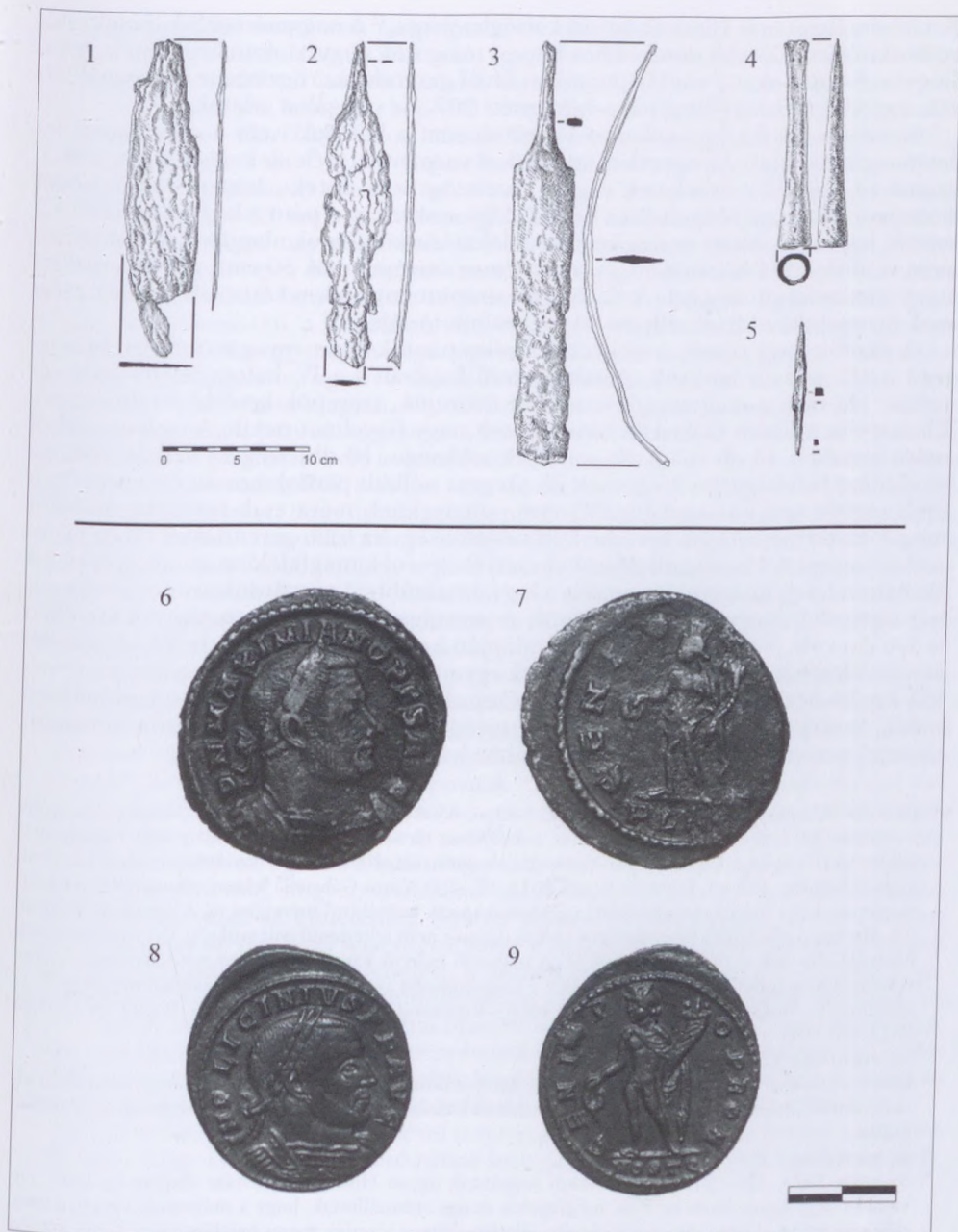

3. kép A vaskúti 4. halom leletei. VÖRÖS 2002, 3–7. kép nyomán
 Abb. 3 Die Funde aus dem Hügelgrabes 4 von Vaskút. Nach VÖRÖS 2002, Abb. 3–7.

4. kép A vaskúti 8. halom leletei. VÖRÖS 2002, 3–7. kép nyomán

Abb. 4 Die Funde aus dem Hügelgraves 8 von Vaskút. Nach VÖRÖS 2002, Abb. 3–7.

5. kép 1–5: Szórvány leletanyag a vaskúti halmokból, VÖRÖS 2002, 3–7. kép után; 6–7: Vaskút, Maximianus Herculeus follis, MNM 98/1871.1.; 8–9: Vaskút, Licinius follis, MNM 98/1871.2. (Fénykép: Dabasi András)

Abb. 5 1–5: Streufunde aus den Hügelgräber von Vaskút, Nach VÖRÖS 2002, Abb. 3–7: Vaskút, Maximianus Herculeus follis, UNM 98/1871.1.; 8–9: Vaskút, Licinius follis, UNM 98/1871.2. (Photo: Dabasi András)

Ezt az elméletet már Dinnyés István kétségbe vonta.⁴² A nagyméretű S-kapcsok eltérő funkciójára a kisebb darabokhoz képest máig nincs egyértelmű bizonyíték. Arra, hogy az S-kapcsokat a rönkkoporsókon kívül gerendaváz rögzítésére is használhatták, egyedül a kiskunfélegyháza–kövágóéri 207. sír szölgáltat adatokat.⁴³

Sasszeges karika használatára Vaskúton sem a leírások, sem a megmaradt leletanyag nem utal. Az egyetlen adatunk a vaspántok széleinek rögzítésére a B.5. számú (4. kép 21.), amelynek végén a vasszög nem derék-, hanem tompaszöget formázva áll a pánt tengelyéhez képest. Ugyanakkor ez a pánt a legkeskenyebb (3,5 cm) és legvastagabb az összes között. A leltárkönyvi adatok alapján a 8. halomban nem is fordult elő másmilyen, és a két lemez összesen csak 50 cm-t tett ki, emellett nagy mennyiségű szeggel. A IV. halom sírépítményének rekonstrukciójához ezért csak bizonytalanul használható fel a 8. halom töredéke.

A pántok nagy részét, a szegecsel, széles pántok teljes anyagát (minden bizonynyal a 19. századi leírások „gereblyeszerű kapcsait”) a IV. halom leletei közé sorolták. Ha csak a megmaradt vereteket tekintjük, szerepük kevésbé értelmezhető. Elemzésében Vörös Gabriella sem szentelt nagy figyelmet nekik. A vaslemezekből mára összesen 14 db hiányzik, amelyek többsége (10 db) szegecs nélküli volt. Az eredetileg beletárolt szegecsel ill. szegecs nélküli pántok hossza összességében több métert tett ki (legalább 275 cm), amelyeknek mára csak töredéke őrződött meg.⁴⁴ Ez természetesen kevésbé feltűnő jelenség, ha több gerendakamrához tartozott az anyag. A 19. századi adatok újraértékelésének megfelelően azonban éppen a IV. halom leleteinek összetartozása a legvalószínűbb. A vaspántok azonos szerkezethez tartozását megerősíti szélességük azonossága. Ez az elveszett tárgyak esetében is 5–6 cm volt. A fennmaradt pántok alapján a szélesség e határon belül egy töredéken is változhat. A megmaradt lemezek egyenes, masszív tárgyak, a szarmata temetők kisebb ácskapcsaival, vasalástöredékeivel⁴⁵ azonos funkció nem tulajdonítható nekik. Szerepük egyedül a jászalsószentgyörgy–borsa-halmi főhalom erősen vitatott szerepű gerendakamra-rögzítő pántjaihoz hasonlítható.⁴⁶

⁴² DINNYÉS 1975, 65–66. Az itt leírt, kisméretű S-kapcsokkal ellátott madarasi VII. sz. fakamrás halomsírt – DINNYÉS 1975, 65.; KÓHEGYI 1964, 268. – 1963-ban tártá föl Kóhegyi Mihály. A még Zalotay által feltárt XVII. halom S-kapcsai Vörös Gabriella elemzése alapján szintén a rönkfakoporsóhoz tartoztak a gerendakamra helyett, KÓHEGYI–VÖRÖS 2011, 17., 260. Vörös Gabriella lektori véleményében figyelmeztetett, hogy fontos rámutatnunk a gerendakamrák különböző méreteire is. A kisméretű kamrák (pl. Madaras) elkészítéséhez vasalkatrészekre ugyanis nem feltétlenül volt szükség. Vas rögzítőelemek használatára csak a rönkkoporsónál jóval nagyobb méretű kamrák esetében rendelkezünk – a kor színvonalán megfigyelt – adatokkal. Ebbe a kamratípusba az Alföldről csak Jászalsószentgyörgy–Borsa-halom és Vaskút sorolható. Vö. ISTVÁNOVITS–KULCSÁR–CARNAP–BORNHEIM 2006, 98–99. és HULLÁM 2012, 361–363.

⁴³ GALLINA 1999, 12.

⁴⁴ Ebből a számból feltételeesen levonhatjuk a kardok hosszát. A viszonylag pontos, méretadatokkal ellátott leírások mögött további tárgytípusok feltételezésére nincsen okunk, de esetlegesen ez is előfordulhat.

⁴⁵ KÓHEGYI–VÖRÖS 2011, 253–261.

⁴⁶ STANCZIK 1975, 126–127. A borsa-halmi vaspántok ugyan Hild Viktor leírása alapján az 1899. november végi ásatás során eláztak, megfagytak és úgy szétmállottak, hogy a múzeumig egyetlen töredék sem jutott el (uo.), ám a leltárkönyv alapján számos töredék mégis beletárolásra került (MNM 97/1900.72–213). A részletes sírleírás és a viszonylag részletes leltárkönyv ellenére a gerendakamra szerkezete nem rekonstruálható, mert a tárgyak elvesztek, esetleg lappanganak az MNM más régészeti gyűjteményeiben. Vö. VADAY 1989, 234, Kat. 21, Borsa- oder Haupthügel. Egy további párhuzamot képezhetne a Telekgerendás–Sűrűsori-dűlő II. lelőhelyen (12/21. lh.) található halomsíros temetkezés, amelynek kutatóárkából a sírkamrához, illetve halotti ágyhoz tartozó egyenes és ívelt, szögekkel ellátott vaspántok kerültek elő. A temetkezés azonban csak feltételeesen keltezhető a szarmata korra. Ld. MRT 10, 683.

A borsahalmi vaspántok tárgytipusai és elhelyezkedésük a részletes leírás ellenére sem rekonstruálhatók biztosan, így többféle értékelésük merült fel. Dinnyés István 80–120 cm hosszú S-alakú kapcsokról írt, amelyeket nagyságuk ellenére nem a fakamra, hanem a koporsó vereteiként értékelt.⁴⁷ Ez a nézet Párduczra vezethető vissza, aki Hild Viktor leírását lerövidítve lényegében szintén kizárólag S-alakú kapcsokról írt.⁴⁸ Vörös Gabriella kiemeli a leírásból, hogy a számos pánt közül „kettő kinyújtóztatott S betűhöz hasonlított”, de ezeket nem azonosítja egyértelműen az állítólag 80–120 cm hosszú lemezekkel. Hild leírásának ez az utóbbi megoldás felel meg legjobban, ugyanis abban az S-alakú kapcsok említése után egy „jobbára egyenes, csak egyik végén kissé hajlított lemez”-ről ír, egy további 80–90 cm hosszú lemezről, mely kardél benyomását keltette, és további hasonló (!) lemezekről.⁴⁹ A különböző hosszúságú, a kamrában több irányban húzódó, kissé ívelt vagy egyenes pántok leírása és nagy mennyisége legszorosabban a vasküti egyenes lemezekkel hozható összefüggésbe, ugyan a Borsa-halom esetében szegecselt lemezeket nem említene. Hild leírása alapján, Vörös Gabriella véleményével egyetértve,⁵⁰ a vasküti és borsahalmi pántok szerepe is a kamra belső rögzítése lehetett. E vasalások elhelyezkedése pontosan nem rekonstruálható, ugyanígy az összes S-alakú kapocs vagy a sasszegecs vaskarikák szerepe sem tisztázható. A 80–120 cm hosszú, egyéltű S-kapcsok feltételezett tárgytipusa azonban valószínűleg téves értelmezésen alapul. A sasszegecs karikák használata nem feltétlenül járt együtt nagy mennyiségű vaspánt használatával, mert több lelőhely – pl. a jászalsószentgyörgyi mellékhalomok, Geszteréd, vagy Tiszalök–Rázom⁵¹ – esetében a sírokból csak karikákra van adatunk, ugyanakkor hosszú vaspántokra nincsen. A régészeti korú és modern bolygatások azonban még ezt a biztosnak tűnő adatot is gyengítik.

A vasküti és borsahalmi kamrák gerendáit tehát nem, vagy nem kizárólag élezett kapcsokkal rótták össze, hanem hosszabb szakaszokon pántokkal és szegecsekkel rögzítették egymáshoz. Ez a megoldás olyan jellegű ácsmunkára utal, amelyhez a fakamra oldalainak – feltehetően függőleges irányú – összefogására, megerősítésére volt szükség. Ennek a rögzítéstípusnak függőleges faoszlopokat alkalmazó változatát rekonstruálta Vörös Gabriella a borsahalmi sírkamra esetében Hild leírása alapján.⁵² Ez a borsahalmi leírás és a vasküti leletek vastag, széles, egyenes vasalásai alapján nem az egyetlen lehetőség. A vasküti lelet vasszögeinek egységesen nagy mérete arra utal, hogy a vasalásokat inkább gerendákhoz, vagy bárdolt fához használhatták, mint az elméletileg szintén felmerülő deszkákhoz. A leltárkönyvi adatok figyelembe vételével felvethető, hogy a vasküti halomsírok gerendavázának rögzítése más-más szerkezetű lehetett, a mellett, hogy a koporsó- és esetleg a gerendavázat is rögzítő S-kapcsok mindkettőben előfordultak. A korábbi sírrablók, és a 19. századi ásatási módszertan által okozott veszteségek azonban nem hagyhatók figyelmen kívül. A vasküti 4. és a borsahalmi sírkamra szoros rokonsága egy újabb adattal támasztja alá azt a feltételezést, hogy a vasküti halmos temető, a jászalsós-szentgyörgyihez hasonlóan, a kárpát-medencei késő szarmata korra keltezhető.⁵³

Ez a következtetés két pénzérmével is megerősíthető. Máig ismeretlen a szakirodalomban, hogy 1871-ben két késő római bronzérmét ajándékoztak a múzeumnak,

⁴⁷ DINNYÉS 1975, 65–66.

⁴⁸ PÁRDU CZ 1950, 71.

⁴⁹ HILD 1901, 132.; STANCZIK 1975, 126–127.

⁵⁰ VÖRÖS 2002, 164.

⁵¹ VÖRÖS 2002, 163–164.

⁵² VÖRÖS 2002, 9. kép 5.

⁵³ VÖRÖS 2002, 165.

melyeket „*A vaskúti domboknál*” találtak.⁵⁴ Mindkét érme a tetrarchia felbomlása utáni háborús évtizedből származik: 307-ben, illetve 312–313-ban készültek (5. kép 6–9.).⁵⁵ Egyes halmokhoz, halomcsoporthoz a leleteket kötni nem tudjuk, de azt valószínűvé teszük, hogy a temető a 4. század első felében használatban lehetett. A temető kifejezetten hun kori keltezését a jó állapotú, egymással közel egykorú follisok nem támasztják alá.

ÖSSZEGZÉS

A feltárt vaskúti halmok közül a legjelentősebbnek a szakirodalomban eddig számossal nem szereplő, 4. számú, az északi halomcsoportba tartozó tumulus tartható, amelynek pontos azonosítását Rómer Flóris jegyzőkönyvei lehetővé teszik. Leltanyaga részben máig azonosítható, és részben rekonstruálható is a leltárkönyvi bejegyzések alapján. A leltárba vett és máig fennmaradt anyag részletes vizsgálata elsősorban a sírépítmények szerkezetével kapcsolatban nyújt új adatokat. A 4. halom hosszú, szegecselt vaspántokkal rögzített gerendakamrája új megoldást képviselhet az alföldi szarmata sírépítmények között. Ezt a feltételezést azonban, újabb ásatások hiányában, egyedül a Borsa-halom kutatásának szintén 19. századi dokumentációja támasztja alá. A vaskúti tárgyak harmadik csoportjának – köztük az összes fegyverleletnek – azonosítására a 19. századi leltári tételek alapján nincsen mód, így kontextusuk továbbra is bizonytalan marad.

⁵⁴ MNM Éremtár 98/1871.1–2. Az adományt egy tanuló, Mocs Zsiga tette. Ugyan előkerülésük éve bizonytalan, de mivel három évvel az ásatás után jutottak a múzeum birtokába, felvethető, hogy a diák – vagy egy ismeretlen találó, esetleg egy ásatási munkás – a négy feltárt halom kihányt földjében találhatta a leleteket.

⁵⁵ 98/1871.1.: Maximianus Herculus (286–305) follis (RIC 85, Londinium 307 nyara, DN MAXIMIANO PFS AUG, GENIO POP ROM, PLN); 98/1871.2.: Licinius (308–324) follis (AE 3, Ostia 312–313, IMP LICINIUS PF AUG, GENIO POP ROM, MOSTQ). Az érmék meghatározását Torbágyi Melinda végezte, munkáját ezúton is köszönöm.

IRODALOM

- DUDÁS 1896: Dudás Gy., *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája*. I–II. Szerk.: Dudás Gyula. Zombor.
- GUBITZA 1909: Gubitz K., Bács-Bodrogh vármegye őskora. In: Borovszky S. (szerk.), *Bács-Bodrogh vármegye. Magyarország vármegyéi és városai* II. Budapest. 1–27.
- DINNYÉS 1975: Dinnyés I., Az S-alakú koporsókapcsok használatáról (Vom Gebrauch der S-förmigen Sargklammern). *StudCom* 3. 61–77.
- GALLINA 1999: Gallina Zs., Késő szarmata temetőrészlet Kiskunfélegyháza–Kővágóéren. Adalék a szarmata sírszerkezetek és a korabeli sírrelblosok kérdéséhez (Spätsarmatisches Gräberfeld von Kiskunfélegyháza–Kővágóér. Angaben zur Frage der sarmatischen Grabrekonstruktionen und zeitgenössischen Grabberaubung). In: Cseri M.–Balassa M. I.–Viga Gy. (szerk.), *A népvándorlaskor fiatal kutatói 8. találkozájának előadásai*. Miskolc–Szentendre. 7–45.
- HILD 1901: Hild V., A jász-alsó-szent-györgyi sír. *ArchÉrt* 21. 120–138.
- HULLÁM 2012: Hullám D., Római császárkori temetkezések Kántorjánosi és Pócspetri határában (Burials from the Roman Imperial Age in the Vicinity of Kántorjánosi and Pócspetri). In: Szabó Ádám–Masek Zsófia (szerk.): *Ante viam stratam. A Magyar Nemzeti Múzeum megelőző feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3 autópálya nyírségi nyomvonalán*. Budapest. 351–394.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR–CARNAP–BORNHEIM 2006: Istvánovits E.–Kulcsár V.–von Carnap-Bornheim, C., The barbarian warrior burial from Tiszalök–Rázompusztá in the 3rd century history of the Upper Tisza Region. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 36. 91–110.
- KÓHEGYI–VÖRÖS 1999: Kóhegyi M.–Vörös G., A vaskúti halmok és földvár (Kutatástörténet és anyagközlés). Die Hügel und der Erdwall von Vaskút (Forschungsgeschichte und Materialvorlage). *MFME–StudArch* 5. 217–259.
- KÓHEGYI–VÖRÖS 2011: Kóhegyi M.–Vörös G., *Madaras–Halmok*. Szeged.
- MRT 10: Békés megye régészeti topográfiája. Békés és Békéscsaba környéke. Szerk.: Jankovich B. Dénes. *Magyarország régészeti topográfiája* 10. I–II. Budapest, 1998.
- PÁRDU CZ 1950: Párdu cz M., *A szarmata kor emlékei Magyarországon III (Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III)*. ArchHung XXX. Budapest.
- PÁRDU CZ 1959: Párdu cz M., Hunkori halmok Vaskút határában (Barrows from the Hun period in the Vicinity of Vaskút). *FolArch* 11 95–104.
- STANCZIK 1975: Stanczik I., *Szolnok megyei régészeti adatok Hild Viktor jegyzeteiből*. Szolnok.
- RÓMER 1868: Rómer F., Kivonat a m. tud. Akademia archaeologiai bizottságának 1868-diki juniusi, júliusi és octoberi jegyzőkönyveiből. *ArchÉrt* I/1 11–14.
- RÓMER 1876: Rómer F., Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie avant la VIIe session du congrès international d'antropologie et d'archéologie préhistoriques á Budapest. In: *Compte-Rendu* II. Budapest. 1–187.
- VADAY 1989: H. Vaday A., Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. *Antaeus* 17–18. Budapest.
- VÖRÖS 2002: Vörös G., A vaskúti szarmata halmok leletei (Adatok a szarmata koporsók és gerenda-kamrák köréhez). Die Funde der sarmatischen Hügel von Vaskút (Angaben zum Kreis der sarmatischen Särge und Balkenkammern). *MFME–StudArch* 8. 157–176.

WEITERE ARCHIVDATEN ZU DER BEWERTUNG DER SARMATENZEITLICHEN HÜGELGRÄBER VON VASKÚT

Die Hügelgräber von Vaskút (Kom. Bács-Kiskun) gehören zu den frühesten entdeckten sarmatischen Hügelgräberfeldern in Ungarn. Auf dem Fundplatz wurden bereits 1868 vier Hügel geöffnet, deren Fundmaterial ins Ungarischen Nationalmuseum gelangte. Teil des inventarisierten Materials war bereits nach dem 2. Weltkrieg nicht mehr auffindbar. Die Publikation und die Auswertung der Funde erfolgte zuerst durch Mihály Párducz und vor kurzem durch Mihály Köhegyi und Gabriella Vörös. Eine weitere Bearbeitung musste aufgrund der Widersprüche erfolgen, die bei der Revision des sarmatenzeitlichen Fundmaterials in der Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums festgestellt wurden.

Die Eingaben des Inventarbuches, die Fachliteratur und das erhaltene Fundmaterial heranziehend, ließ sich feststellen, dass die Aufzeichnungen im Inventarbuch mit den Notizen von Flóris Rómer und mit den von ihm veröffentlichten Ortskizzen übereinstimmen. Nach diesen Angaben aus erster Hand wurde in der nördlichen, bei Rómer unter „A“ geführten Hügelgräber-Gruppe, im Tumulus 3, aufgrund der nicht fachgerechten Freilegung kein Grabkammer gefunden. Ein Teil des Fundmaterials der Tumulus-Gruppe „A“ (145/1869.A.1–18.) stammt aus dem Hügelgrab 4. Bei der südlichen Gruppe „B“ sind die Quellen weniger eindeutig, hier wurde die Nr. 8 und ein Hügel unbekannter Nummer ausgegraben. Das Fundmaterial unter der Bezeichnung „B“ (145/1869.B.1–9.) gehört laut Inventarbuch gänzlich zum Hügelgrab 8.

Das Fundmaterial lässt sich in Eisenfunde, die den Holzbretterkammer und Särge zusammenhielten und in Waffen unterteilen. Davon lassen sich die Waffen aufgrund der Angaben des Inventarbuchs nicht Gräbern zuordnen, daher sind sie als Streufunde anzusehen. Unter den freigelegten Hügelgräber hebt sich der in den Veröffentlichungen bislang ohne Nummer geführte Tumulus 4 hervor. Darin lagen in großer Menge Eisenplatten mit und ohne Nieten, deren Gesamtlänge ca. 3 m erreicht. Ihre Funktion wurde in Forschung bislang nicht erkannt, und heute ist ein großer Teil der Funde verschollen. Ihre Auswertung kann aufgrund der detaillierten Beschreibung der Hügel von Jászalsószentgyörgy-Borsa-halom erfolgen. Hier wurden 80–120 cm lange Eisenplatten ausgegraben, die den Holzbretterkammer von Innen zusammenhielten (diese Eisenfunde gelangten aber nicht ins Museum). Solche lange Eisenbeschläge sind im sarmatischen Barbarikum bislang nur in Vaskút und in Borsa-halom nachzuweisen. Ihre Funktion nach können sie eindeutig von den kleineren und größeren, einschneidigen S-förmigen Eisenklammern unterschieden werden, die auf dem Alföld bei den Sarmaten weit verbreitet waren. Mit ihnen wurden vor allem die Deckel von sarmatischen Baumstammsärge befestigt. Davon sind in Vaskút 12 Exemplare überliefert, die vermutlich 6 Paare bildeten.

Die Verbindung zwischen den Tumuli von Borsa-halom und von Vaskút Nr. 4 wird auch durch den Umstand unterstützt, dass die Hügelgräber von Vaskút in die spätsarmatenzeitliche Periode des Karpatenbeckens datieren. Dies lässt auch durch zwei bis heute unpublizierten Bronzemünzen bestätigen, die auf dem Areal der Nekropole gefunden und drei Jahre nach den Ausgrabungen dem Museum geschenkt wurden. Die Münzen stammen aus der Regierungszeit des Maximianus Herculus` (307) und des Licinius` (312–313).

Übersetzung von Orsolya Heinrich-Tamáska

CSÁSZÁRKORI HALOMSÍROS TEMETŐ KISVASZAR HATÁRÁBAN (BARANYA MEGYE)¹

PROHÁSZKA Péter

BEVEZETÉS

A különféle formájú halmok, tumulusok, mint „hősök”, népek, korszakok temetkezési helyei már a 18. századtól kezdve felkeltették az emberek figyelmét. Kutatásuk azonban, leszámítva a rablóásatásokat, a 19. század első felében kezdődött meg.² Ezek sorát Erdy-Luczenbacher Jánosnak a százhalombattai ásatásai nyitották meg, melynek eredményeit a Magyar Nemzeti Múzeum őre 1847-ben közzé is tette.³ Az ekkor feltárt koravaskori halmos temetkezéseket alig pár évvel később az első római császárkoriak feltárása, majd publikálása követte.⁴ E halmokra Florian Menapace, az Országos Építészeti Igazgatóság igazgatója, hívta fel a k. k. Central-Commission figyelmét, elérve Eduard Sacken kiküldését Zalalövőre.⁵ A szombathelyi mérnökök ásatásait folytatva tárt fel több halmot Sacken, aki eredményeit összefoglalta és igen gyorsan megjelentette a Central-Commission évkönyvében.⁶ Ezek tekintetében vált nyilvánvalóvá, hogy a kutatásnak az őskori mellett római császárkori halmos temetkezésekkel is számolnia kell. Így éppen ez a kiemelt figyelem eredményezte, hogy az 1876-ban Budapesten megrendezésre kerül VIII. Ősrégészeti és Embertani Kongresszus és az ezzel kapcsolatban rendezett kiállítás alkalmából több helyen bontottak meg halmokat a Kárpát-medencében, keresve az esetleg bennük nyugvók temetkezéseit, tárgyi emléanyagukat. Ekkor történt a pátkai császárkori halomsírok feltárása, melyen ugyan Rómer Flóris, Henszlman Imre vagy Kammerer Ernő részt vettek, azonban a munka oroszánrészét Seidl Pál pátkai plébános végezte.⁷ A második világháborút megelőzően a halmok kutatását elsősorban a vidéken élő régészet után érdeklődő személyek végezték. Ezek közé tartozott többek között a katafai halmokat megbontó Turcsányi Andor lelkész, vagy például Wosinszky Mór plébános, aki Tolna megye területén végzett kutatásokat.⁸ Sajnos ezen feltárások eredményéről ritkán olvashatunk és akkor is mindössze rövid beszámolókat a régészeti folyóiratokban, helytörténeti monográfiákban. Így minden olyan beszámoló, levél vagy jelentés, amelyben részletesen beszámolnak a halmok felépítéséről, a talált leletekről, mellékelve hozzá esetleg rajzukat is, igen fontos forrása a halomsírok kutatásának. A tanulmányban egy olyan halomsíros

¹ Itt szeretném megköszönni Debreczeni-Droppán Bélának és dr. Szende Lászlónak (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) a kutatásaimhoz nyújtott segítséget. A tanulmány elkészítését az OTKA PD 84158 pályázatának támogatása tette lehetővé.

² BÓNIS 1990, 15.

³ LUTZENBACHER 1847.

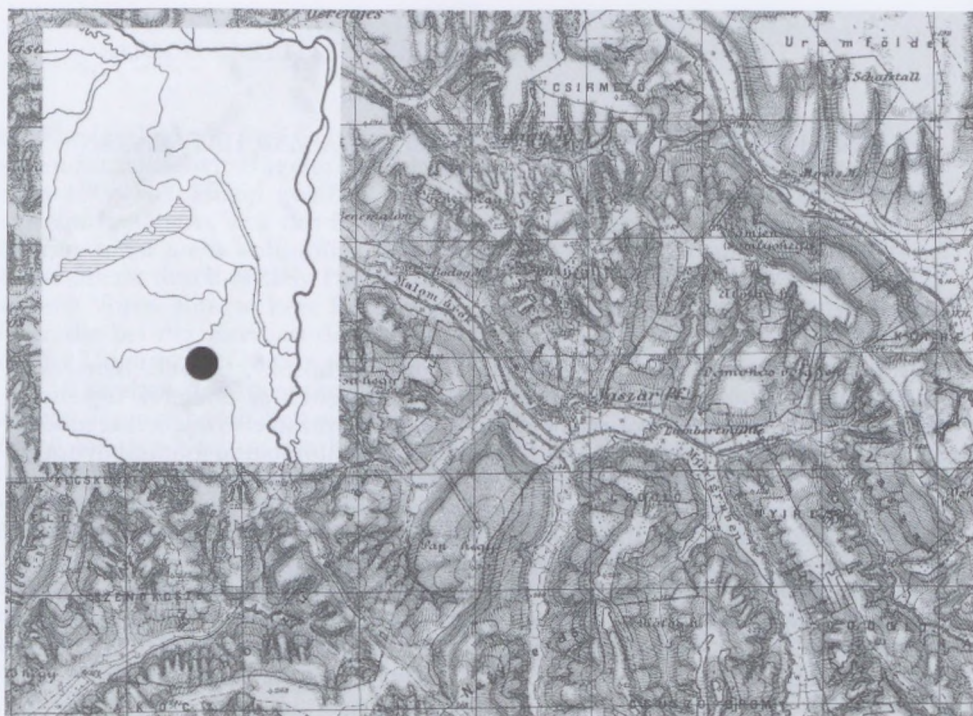
⁴ SACKEN 1856; MÜLLER 1971.

⁵ SACKEN 1856, 73.

⁶ SACKEN 1856.

⁷ A pátkai ásatások eredményeit Rómer Flóris ismertette a kongresszus Compte-Rendujában: RÓMER 1878, 141–150, ahol önálló fejezetben mutatta be a Kárpát-medence területén ismertté vált különféle korú tumulusokat.

⁸ TURCSÁNYI 1871; WOSINSZKY 1892; BÓNIS 1990, 15.

1. kép Kisvaszar és környéke a 3. katonai felmérés térképén

Abb. 1 Kisvaszar und seine Umgebung auf der Karte der 3. Militäraufnahme

temető kerül bemutatásra és elemzésre, melyet 1925-ben Réz Endre erdőmérnök kutatót meg Kisvaszar határában (1. kép). Eredményeiről a Magyar Nemzeti Múzeum Igazgatóságához írt levelében számolt be, amely szerencsére megmaradt az Érem- és Régiségértár iratanyagában.⁹ A beszámoló jelentőségét növelik Réznek a leletek egy részéről készített rajzai (2–3. kép), amelyeknél azonban maga is megjegyzi, hogy a „szabadkézi rajz nem kenyerre”. Ugyan a rajzok kétségtelenül lehetőséget biztosítanak a leletek meghatározására, azonban a terra sigilláták pontos besorolását sajnos nem teszik lehetővé.

A kisvaszari császárkori halomsírok és Réz Endre ásatásai mindeddig teljesen ismeretlenek voltak a kutatás számára. A településről eddig csupán későcsászárszaki sírok mellékletei voltak ismertek, amelyek a Magyaregregyre vezető út igazgatási munkálatainál kerültek napfényre.¹⁰ A pécsi Városi Múzeum 1922-ben ezek közül Rónaky Kálmán gyűjteményéből egy bronz pecsétgyűrűt Krisztus monogrammal és egy kígyófejes bronz karperecet szerzett meg.¹¹ Réz e lelőhelyre szintén kiter levelében, beszámolva az előkerülés körülményeiről és a tett megfigyelésekről. Beszámolója szerint azonban egy sír került elő 1920 őszén a községtől Laposmező felé vezető út mellett annak javítása közben, amely téglákból volt rakva. A mellékletek közül csupán egy ezüst karperecről volt tudomása, amely a tegulákkal együtt a helyi plébános közvetítésével a pécsi múzeumba jutott.

⁹ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Érem- és Régiségértár 128/1925.

¹⁰ NAGY 1949, 80; FÜLEP-SZ. BURGER 1979, 309, Nr. 78.

¹¹ NAGY 1949, 80.

RÉZ ENDRE BESZÁMOLÓJA A KISVASZARI HALOMSÍROK FELTÁRÁSÁRÓL

Réz Endre levele és két lap a mellékletek rajzaival a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának iratanyagában található. Az aktában olvasható Wollanka múzeumi őr válaszában piszkozata, aki sajnos a leleteket nem kérte el a gyűjteménynek, így Réznél maradva az elmúlt évtizedekben elkallódtak, megsemmisültek.¹²

„MNM Érem- és Régiségtár
128/1925.

Réz Endre okl. erdőmérnök, Kisvaszar, egy leletről értesítette a Nemzeti Múzeumot.

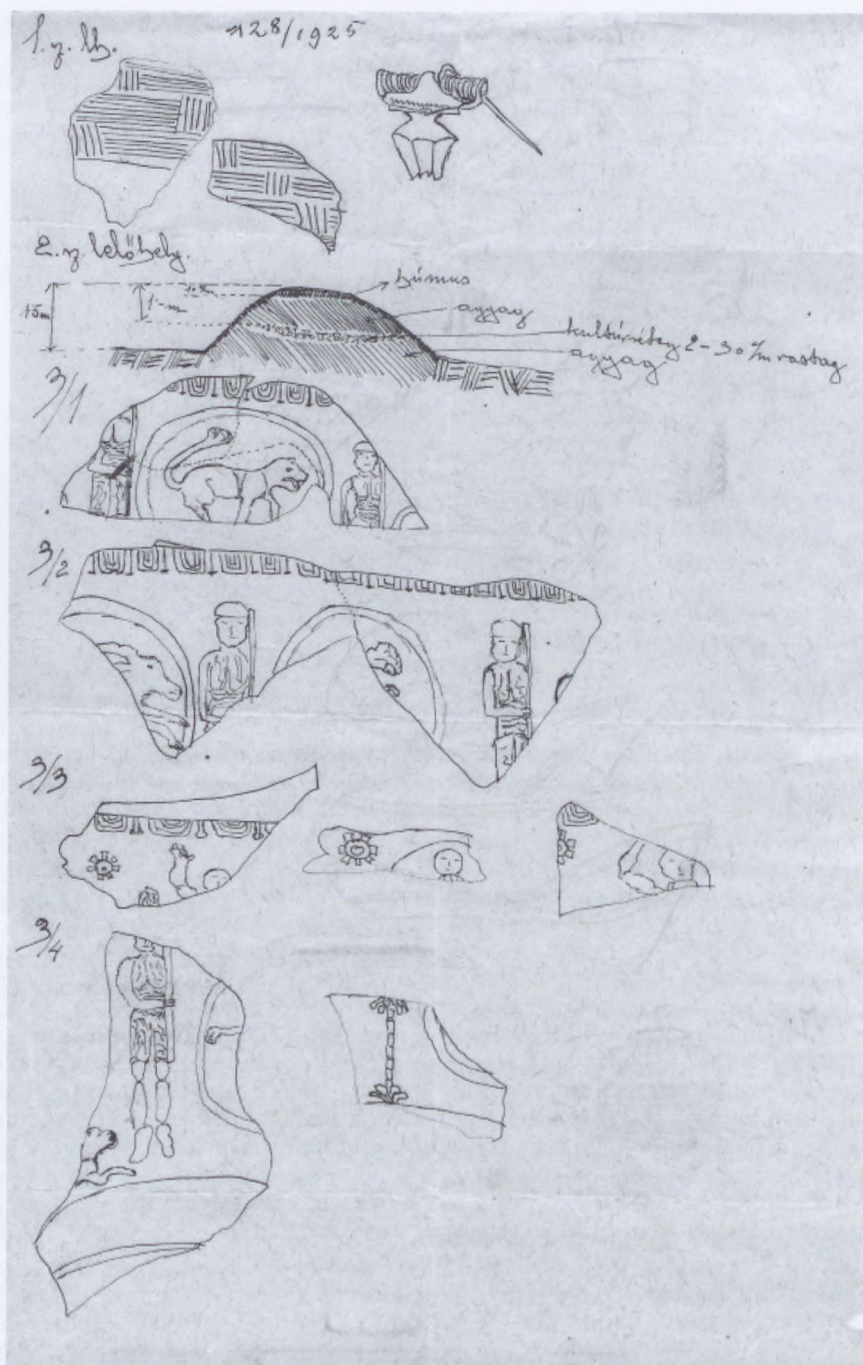
Tisztelt Uram!

A mult hetekben nagybátyám Börzsönyi erdőf. úr – kinél jelenleg is tartózkodom – figyelmeztetett, miszerint az u. n. Paphegy egyik völgyében különös halmok fordulnak elő. Mult héten meg is néztem azokat, s mint laikus is azonnal láttam azok mesterséges voltát. F. hó 18. két munkással ki is bontottam egy részüket. Mielőtt ezekről írnék, előbb pár szóval az eddigi Vaszari leletekről adok felvilágosítást. 1920 őszén a községtől Laposmező felé vezető út mellett, annak javítása közben egy római sírt találtak. Állítólag női sír volt. Tartalma, tudomásom szerint a csontokon kívül egy ezüst (?) karperec volt. A sír téglából volt rakva, teteje házfedél szerűen. A téglák rendes római méretűek s egy van beléjük égetve. Ezek épp példányai s a karperec a pécsi múzeumba került a helybeli plébános útján. „Baranya multja és jelenje” c. könyv II. kötet 184. o. említi Vaszart, mint ahol egy őskori csiszolt kővést találtak. Tudomásom szerint itt mást eddig nem találtak. – Mielőtt tovább mennék, szíves elnézését kérem skicceimért – könnyebb érthetőség kedvéért vázlatokat is mellékelek, de a szabadkézi rajz nem kényerem!

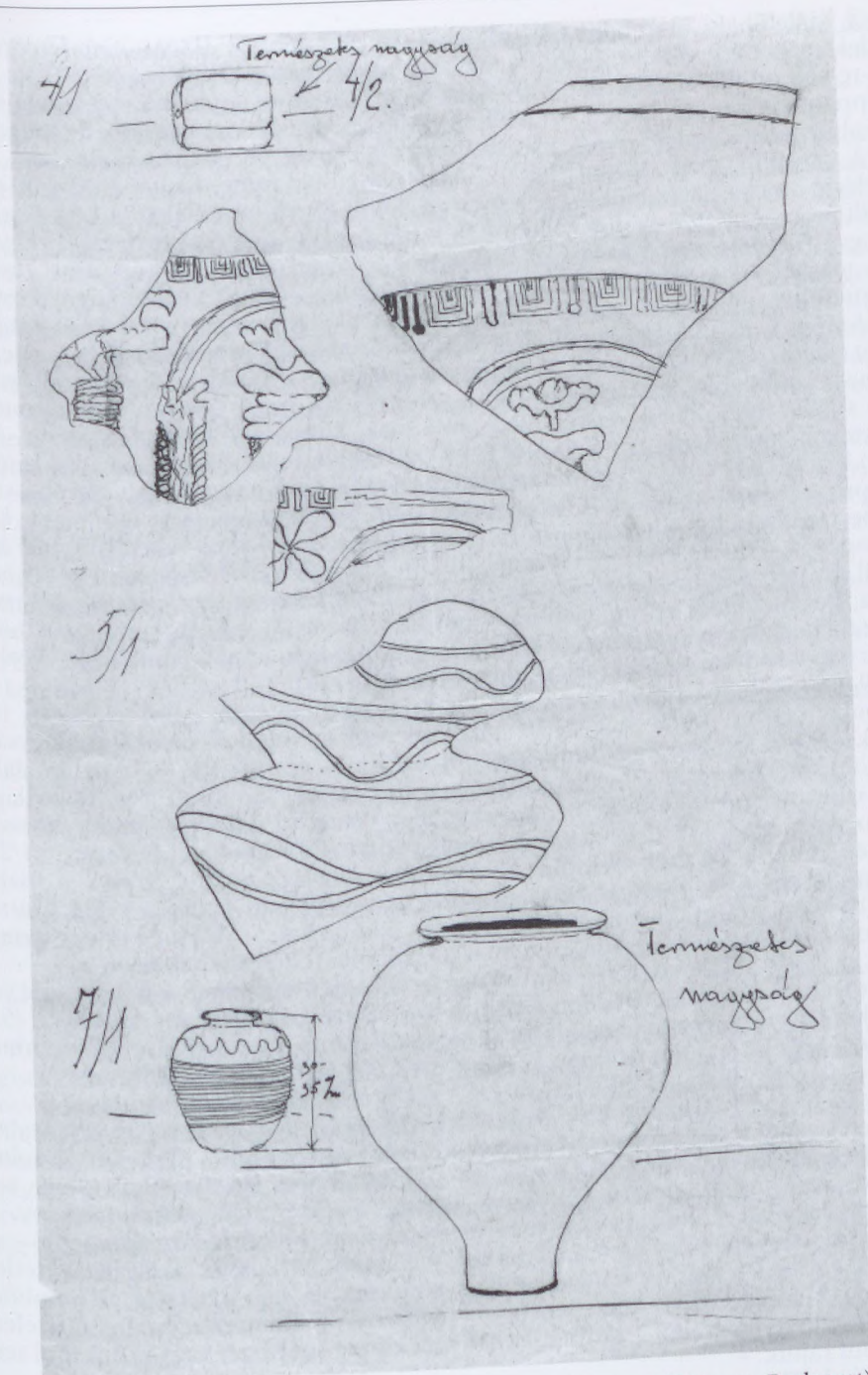
A lelet helye: Kisvaszar község, Paphegy nevű hegyének egyik mély völgye. Fekvése a völgynek É-D. A falutól 15 percre van. A völgyet bal oldalon 60-80 éves száll erdő, jobb oldalon 20-30 éves fiatalos erdő /lomb./ borítja. Fenekén egy kevés vízü patak folyik, s ha ennek eredete felé nézük, értem a jobb s bal oldalt. Ha a községe réteken – 5 percre van tőle – át közelítjük meg, emelkedés nélkül érhetünk oda. Egy vízmosás /? – t. i. esetleg sánc is lehetett/ után alig tíz lépésre, azonnal szemünkbe ötlenek a halmok. Csak az enyhe lejtésig mennek fel, amint meredekebb lesz a hegyoldal, a halmok eltűnnek. Nem képeznek szabályos sorokat s míg az első alig 30-40 cm-re emelkednek a földfelszíne fölé, belül volt, hogy 3 m. után értem csak el a földszínt. Jellemző, hogy csak a patak bal oldalán vannak. A jobb oldalon csak jó magasan, vagy 15 percre ettől találtam 8-10 hasonló halmot, ezek bontatkanok. – A bal oldali halmok kb. 150-200 m.-ig tartanak s aztán lassú laposodással tűnnek el. A völgy szűkületénél – ettől a helytől 200-300 lépésre hirtelen szélesebb lesz a völgy, s itt – vízenyős hely – közepén kiemelkedve mesterséges (?) nagy halom áll. Hossza 25-30 lépés! Szélessége alul 2.5-3 lépés, magassága 1.5 m. – persze ezek csak hozzávetőleges adatok! Alakja ilyesféle , fákkal van benőve s nem bontottam fel.

1. sz. lelőhely. [kisebb halom, a patak partjához közel.] Első ásonyomra édenycserepek kerültek elő, szürke színű kőszerű 1 cm kisebb nagyobb darabokban. /Az itt s tovább is a mellékelt skiccet!/ Előkerült még, szintén ily közel egy bronz (?) csatt töredéke. Leásattam 1.5 méterre, elértem az alapot, – csigás márga – semmi sem volt más benne s így áttértem a:

¹² Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Érem- és Régiségtár 128/1925.

2. kép Réz Endre rajza az előkerült leletekről (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)
 Abb. 2 Die Zeichnung von Endre Réz über die zum Vorschein gekommenen Funde (Ungarisches Nationalmuseum, Budapest)

3. kép Réz Endre rajza az előkerült leletekről (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)
 Abb. 3 Die Zeichnung von Endre Réz über die zum Vorschein gekommenen Funde (Ungarisches Nationalmuseum, Budapest)

2. sz. lelőhely. Eredmény pár dísztelen cserépdarab, de, [lásd a metszetet] mint érdekességet felemlíttem, hogy itt találtam meg először a kultúr réteget! Ez itt 1 m.-re volt a föld felszíne alatt s 10-15, néhol 1-2 cm vastag hamu réteg, tele állati [roppant kis forgács, sőt a 3. sz. lelőhelyem még egy édesvízi kagyló félig megégett darabját találtam meg] csont maradványokkal, égetett föld darabokkal.

3. sz. lelőh. [nagy halom] 1.5 m. mélyen a kultúr réteg, mely néhol a 30 cm-t is elérte – vastagságban; tele égetett csont, föld s téglá darabokkal. A következőket találtam meg: Egy összetört világoskék színű üveggyöngy (?) két darabja. Egy vas (?) gyűrű- Pecsétgyűrű forma, a foglalatból a kő (?) kiégve, s a gyűrűre rásülve egy massa, csont stb. – A most következő – sajnos csak töredékes edénydarabok díszítéséhez még csak hasonlót sem találtam egy könyvben sem! 3/1. /Lásd a rajzot/ A középső kettős körben egy fogait vicssorgató oroszlán [domborművek úgy ezek, mint a többi is] két szélről őrt álló övig meztelen katona, dárdával, fölötte szallagdísz. Színe feketésbarna, vastagsága 8 mm. – 3/2. A bal kettős körben egy vágató ló feje s lába, fülei inkább öszvér fülek, hosszúak. Utána álló katona dárdával, övig meztelen. Jobb kettős kör hiányos. Csak valamiféle fej (?) látszik. Kívül a katona, jobb kezével bal vállához dárdát szorít. Színe szürkés. 5 mm vastag a cserép. – 3/3. – Apró cserépdarabok, ahol hol egyes körben fedetlen fejű, feje földe emelt kezű ember tart valamit a kezében, hol ugyanez körön kívül van. Feketés-piros 5 mm vastag. 3/4. – Vastag cserép! 1 1/2 cm! Jobbra kettős kör szélén lábbal (?); a körön kívül katona, övig meztelen, jobb kézzel bal lábához dárdát szorít, térdig érő redős ruha; bal oldalánál semmi, jobb lábánál futó kutya (?) – Ezen réteg után hiába ásattam be 3.5 m-re, eredmény nem volt. – Hétfőre nem kaptam munkást –, közben vasárnap – kedden tovább folytattam, két munkással.

4. sz. lelőh. Már 80 cm-re ráakadtam a kultúrrétegre. Mint előbb itt is a hamuban csont, csont hátán. Itt találtam: egy gömbölyű oroszszerű nagyságú szürkés-fehér színű üveggyöngy, középen átfúrva – épp. – 4/1. – Téglalap alakú, csiszolt, sötétkék üveg (?) valami, középen átfúrva, két darabra törve. Egy világos kék színű üveggyöngy összetört darabja. Egy bronz tű darabja, s mint az összes bronz (?) tárgyak – 3 drb – ez is 1-2 mm patina – zöldréteggel bevonva. – 1/2. – Cserépdarabok Díszítés oszlopfő. Szín piros vastagsága 8 mm. Sajnos a díszítés nehezen vehető ki, mert az agyag nagyon nedves volt itt s a cserepek máza sok helyütt lejött, az agyagba nyomódva! Szintén dombormű. – Volt még itt egy csomó, némelyik tojáshej vékonyságú, dísztelen üvegdarab, fehéres színben. –

5. sz. lelőh. A hamuszréteg alatt az agyag kőkemény. Munkások szerint sose volt hányt föld, vermelő kapa kellett s mégis! 1.5 m. mélyen korsó maradványok /5/1/ dísz bemélyedő, egyszerű, szín szürkés-feketés 6 mm vastag. Kultúr réteg nincs. Csont sehol. 1.5 m után írtókapa is alig véste az agyagot, abbahagyattam és a

6. sz. lelőh. 15 cm a föld alatt, vastag szén, koromréteg. Különben üres.

7. sz. lelőhely. A halom kisebb. Kultúrréteg 50 cm-re. Csontok, tányérdarabok /égetett agyag/ s egy bronz (?) karperec patinás darabja. Sima dísztelen. A kultúr rétegben oldalt haladva egy amphórára /7/1/ akadtam. A szája 30-35 cm-re volt a föld alatt. Álló helyzetű. Sajnos a földtől megrokknva, összetöredezve. A cserépdarabokat különrakva, – még nedves, nem tudtam összeilleszteni – az amphóra belsejében egy ép hamvederre (?) találtam- Tartalma csak agyag – esetleg hamus agyag lehetett. A hamveder s az amphóra anyaga egy. Míg az amphóra körbefutó szallagokkal van díszítve /bemélyezve/ a hamveder sima, dísztelen. Feketés szürke palaszínű az anyaguk; 3-4 mm vastag. Bélyeget vagy jelet sehol sem találtam rajtuk. –

8. sz. lelőh. üres.

9. sz. lelőh. egy-két cserépdarab, dísztelen, sima.

Azóta egy halmot sem bontattam ki. Notabene szakadó eső volt máig. Felbontatlan

még 8-10 halom itt s az elől említett pár halom a jobboldali hegyen. Közlöm még, hogy újabb halmot Uraságod értesítése előtt nem bontok ki. Szíves felvilágosítását kérem arra nézve, valyon érdemes lenne-e ásatnom az előbb említett római sír mellett? T. i. ott még senki se kutatott tovább.

Szerény véleményem szerint, – elnézését baklövéseimért, de én annyit értek az archeológiához, mint hajdú a harangöntéshez – neolith korszakbeli maradványokkal lenne dolgunk? Ezt mutatja a kultúrréteg? Azt, hogy ott falujuk volt, s hogy az amphóra egy a szétszórt temetkezésük maradványa? Erre a falu helyére ütöttek tanyát a rómaiak? A cserepekben levő katonák rómaiak? – Ez a réteg volt felettük? S erre meg 80–100 évvel ezelőtt az u. n. „hamu-betyárok” – hamuzsír-égetők vertek tanyát, kik a sírokat, lelőhelyeket kibontva az értékesebb dolgokat elvitték, otthagya az összetört cserepeket stb.? T. i. az itteni öregek szerint nagyatyáik idejében azon a helyen a hamu-betyárok égették a hamuzsírt. – Hogy mennyire helyt álló véleményem, magam sem tudom. Mindenesetre mentségemül szolgál archeológiai analfabetizmusom.

Tekintve, hogy ezek a cserepek nem tartoznak a szorosan vett talált kincs törvénye alá, szeretném megtartani magamnak, hogy esetleg idővel egy kis gyűjteménnyé egészítsem ki. Ha azonban be kellene szolgáltatnom, készséggel állók rendelkezésére, de, mint említém, jobb szeretném megtartani ásatásom gyenge eredményét – emlék képen.

Kérem mielőbbi szíves válaszát, hogy s mily irányban kutassak tovább, milyen korból származnak ezek, stb.

Ha közel jövőben Pestre utazom, megmutatni kész örömmel viszem be Önhöz, s így kérem azt is megjelölni, hová vigyem be ezeket.

Mielőbbi szíves válaszát várva maradtam ismeretlenül is őszinte tisztelője és

Híve

Kisvaszar, 1925. IV. 25.

Réz Endre
Okl. erdőmérnök
Kisvaszar
/Baranya m./

Az aktában olvasható Wollanka József múzeumi őr Réznek küldött válaszelevelének piszkozata:

„Igen tisztelt mérnök úr!

Köszönettel vettük szíves értesítését a kisvaszari leletekről. Minthogy a régiségtárnak, sajnos, nincs pénze arra, hogy ott rendszeres ásatást végeztesen, nincs kifogásunk az ellen, hogy Nagyságod ásasson, csak arra kérjük, hogy ha ép és figurális díszítménnyel ellátott edények, üvegek, ékszerek, fibulák (kapcsolótűk), bronz szobrocskák, pénzek vagy egyéb fémtárgyak kerülnének elő a földből, azokat a régiségtár igazgatóságának bejelenteni szíveskedjék, mert a N. Múzeum ezekre törvényszerint igényt tart és kiválasztás után a tudományos szempontból fontosakat meg is vásárolja.

Fogadja _____
Wollanka”

A LELŐHELY

Réz Endre részletesen kitért levelében a halmok lelőhelyére, amely a Kisvaszartól délre fekvő Pap-hegy egyik észak-déli völgye (4. kép). A völgyben egy kevés vízű patak folyt, amely bal oldalán, a lankás részen álltak a halmok rendszertelenül. Magasságuk eltérő volt, míg az első alig 30-40 cm-re emelkedtek a földfelszíne fölé, azonban befelé Réz már egy három méter magasról is megemlékezik. A patak jobb oldalán is megfigyelt 8-10 halmot, azonban csak jó magasán, melyek kutatását nem végezte el. A bal oldali halmok kb. 150-200 méterig tartanak s aztán lassú laposodással tűnnek el. Az erdőmérnök még egy halomról emlékezik meg, amely a völgy szűkületénél – a kutatott helytől 60-100 méterre egy vízenyős hely közepén kiemelkedve állt. Ennek hossza 8-10 méter, szélessége alul 0,7-1 m, magassága 1,5 m. Réz a patak bal, valószínűleg keleti oldalán álló halmok közül bontott meg kilencet, további tíz olyat említ, melyek feltárássra érdemesek. Az ekkor tett megfigyeléseiről részletesen beszámolt.

A HALMOK LEÍRÁSA ÉS MELLÉKLETEIK KATALÓGUSA

1. halom: kisebb méretű, a patak partjához közel fekvő. Magassága 1,5 m. Egy ásonyom mélyen cseréptöredékek és egy bronz fibula töredéke.

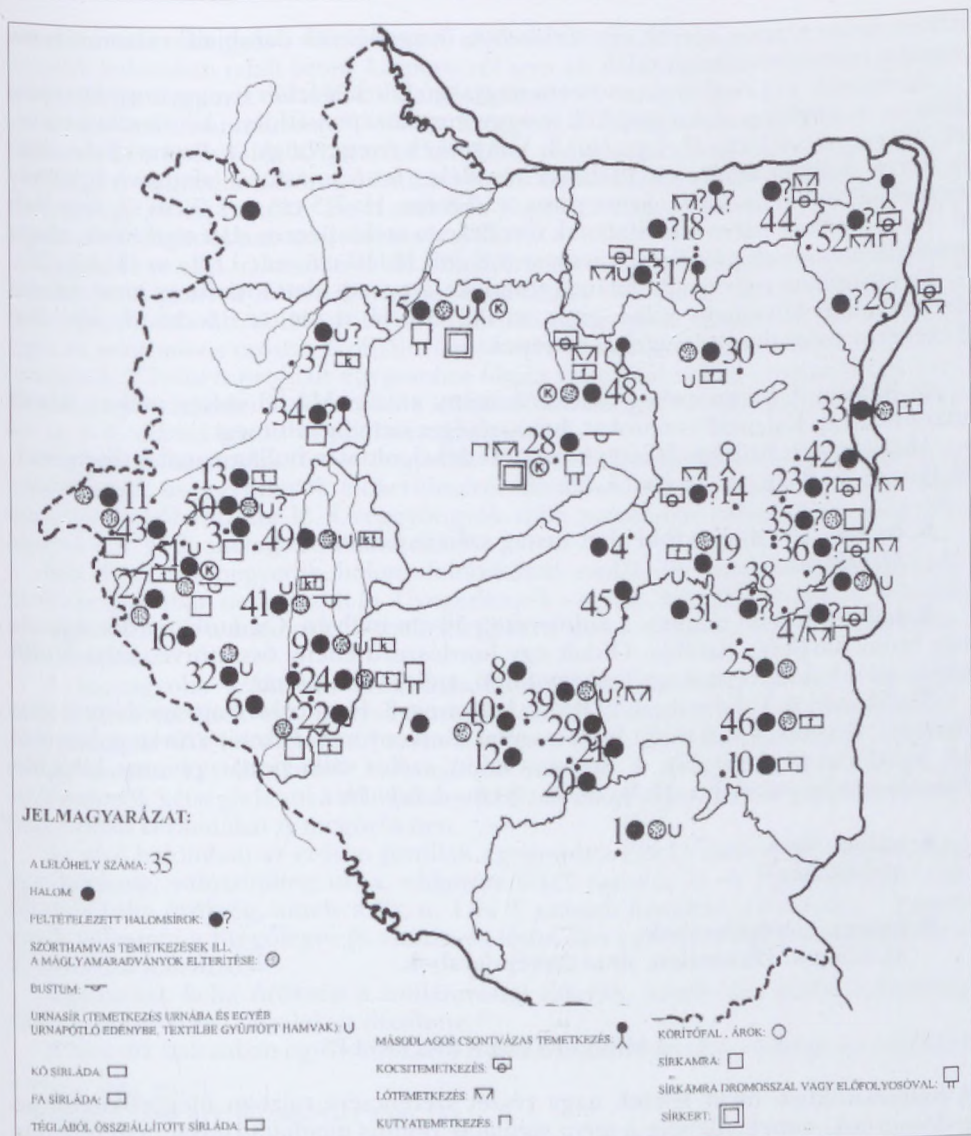
Mellékletek: 1. Szürke kerámiaedény töredékei, felületükön függőleges és vízszintes fésűs díszítéssel H: 4 cm, sz: 3,5 cm; H: 2,8 cm, sz: 3,2 cm (2. kép: 1a); 2. Erősen profilált egygombos bronz fibula fejrésze tűtartóval és tűvel. H: 2,5 cm, sz.: 2,7 cm (2. kép: 1b).

2. halom: kisebb méretű lehetett. Magassága a mellékelt rajz alapján 1,5 m (2. kép: 2). A felső 10 cm vastag humuszt mintegy 90 cm vastag agyagréteg követte. Ez alatt néhol 10-15 cm vastag kultúrréteget figyelt meg az erdőmérnök, amely eltérő néhol 1-2 cm vastagságú volt. A hamurétegben égett csont maradványok s föld darabok

Mellékletek: –

3. halom: Nagy méretű. A kultúrréteg 1,5 m mélyen kezdődött és néhol a 30 cm vastagságot is elérte. A hamurétegben égett csont, föld s tégladarabok. A rétegben üveggyöngy két daraját, félig megégett kagylót, vas pecsétgyűrűt, valamint terra sigillata edénytöredékeket talált

Mellékletek: 1. Világoskék üveggyöngy, két darabra törve; 2. Édesvízi kagyló félig megégett darabja; 3. Vas pecsétgyűrű, foglalatából a massa kiégve; 4. Terra sigillata edény oldalfalának töredéke, a középső medaillonban egy fogait vicsorgató oroslán, két szélén őrt álló derékig meztelen amazonok, dárddával, fölötté tojásfüzér. Színe feketésbarna, vastagsága 8 mm. H: 3,6 cm, sz.: 9 cm (2. kép: 3a); 5. Terra sigillata edény oldalfalának töredéke, a bal medaillonban egy vágatató ló, amit egy derékig meztelen dárdás amazon, majd egy újabb medaillon és amazon követ. Fenn tojásfüzér. Színe szürkés. V: 0,5 cm, h: 5,1 cm, sz.: 13,2 cm (2. kép: 3b); 6. Terra sigillata edény oldalfalának töredéke. Fenn tojásfüzér, alatta rozetta és egy alak felemelt keze a fejével. Színe feketés piros. V: 0,5 cm, h: 2,7 cm, sz.: 6,7 cm (2. kép: 3c); 7. Terra sigillata edény oldalfalának töredéke. Csillag, mellette medaillonban fej. Színe feketés piros. V: 0,5 cm, h: 1,2 cm, sz.: 4,5 cm (2. kép: 3d); 8. Terra sigillata edény oldalfalának töredéke. Fenn tojásfüzér, alatta rozetta és egy alak felemelt keze a fejével. Színe feketés piros. V: 0,5 cm, h: 2,8 cm, sz.: 3,6 cm (2. kép: 3e); 9. Terra sigillata edény oldalfalának töredéke, őrt álló derékig

4. kép Halomsirok elterjedése a Dunántúlon (PALÁGYI-NAGY 2000, 10, 1. ábra)

Abb. 4 Verbreitung der Hügelgräber in Transdanubien (PALÁGYI-NAGY 2000, 10, 1. ábra)

meztelen amazon dárdával, mellette medaillonban egy állat lába (?), lenn oroszlán feje és mellső lába. Vastagsága 1,5 cm. H: 9,4 cm, sz.: 6,2 cm (2. kép: 3f); 10. Terra sigillata edény oldalfalának töredéke, függőleges díszítés és egy medaillon pereme. Vastagsága 1,5 cm. H: 2,7 cm, sz.: 4,5 cm (2. kép: 3g).

4. halom: A kultúrréteg 0,8 m mélyen kezdődött és a hamurétegben égett csont. A rétegben egy gömbölyű orsószem nagyságú szürkés-fehér üveggyöngyöt, egy téglalap alakú sötétkék üveggyöngy két darabját, egy világoskék üveggyöngyöt,

három bronz tárgyat köztük egy tűdarabot, üvegedények darabjait, valamint terra sigillata edénytöredékeket talált

Mellékletek: 1. Gömbölyű orsószem nagyságú szürkés-fehér üveggyöngy közepén átfúrva; 2. Téglalap alakú sötétkék üveggyöngy közepén átfúrva, két darabra törve. H: 2,3 cm, sz.: 1,5 cm (3. kép: 1a); 3. Világoskék üveggyöngy; 4. Bronz tű darabja; 5. Terra sigillata edény oldalfalának töredéke, fenn tojásfüzér alatta virágkehely és medaillonban oszlopfő. Színe piros, v: 0,8 cm. H: 7,3 cm, sz.: 7 cm (3. kép: 2a); 6. Terra sigillata edény oldalfalának töredéke, a széles perem alatt tojásfüzér, alatta medaillonban oszlopfő. Színe piros, v: 0,8 cm. H: 10 cm, sz.: 11,2 cm (3. kép: 2b); 7. Terra sigillata edény oldalfalának töredéke, a perem alatt tojásfüzér, amit rozetta és medaillon követnek. Színe piros, v: 0,8 cm. H: 4 cm, sz.: 6 cm (3. kép: 2c); 8. Fehéres színű üvegedény(ek?) cserepei.

5. halom: A humuszréteg alatt kőkemény anyag. Másfél méter mélyen korsó maradványai. Kalcinált csontokat, hamuréteget nem figyelt meg.

Mellékletek: 1. Szürkés-feketés korsó töredékei, oldalán hullámvonalas díszítéssel. V: 0,6 cm, h: 9 cm, sz: 10 cm (3. kép: 3).

6. halom: 15 cm-re a föld alatt vastag szén és koromréteg.

Mellékletek: –

7. halom: kisebb méretű, a kultúrréteg 50 cm mélyen. Csontok, tál darabjai és egy bronz karperec darabja. Oldalt egy hordószerű edény összetörve, szája 30-35 cm-re a föld alatt, benne egy keskeny talpú, széles vállú pohár.

Mellékletek: 1. Tál darabjai; 2. Bronz karperec; 3. Hordószerű agyagedény testén rovátkolt díszítés, a váll fölött hullámvonal. Keskeny szája. Feketés-szürke palaszínű. H: 30-35 cm (3. kép: 4a); 4. Keskeny talpú, széles vállú pohár, pereme kihajlik. Feketés-szürke palaszínű. H: 9 cm, sz.: 8 cm (3. kép: 4b).

8. halom: üres.

Mellékletek: –

9. halom: cserépdarabok.

Mellékletek: Díszítetlen, sima cserépdarabok.

A MELLÉKLETEK ÉRTÉKELÉS

A halomsírokban talált leletek nagy részét szerencsére rajzban megörökítette az erdőmérnök, ennek ellenére a terra sigilláták pontos meghatározását nem lehetett elvégezni. A sírokban talált mellékletek a hamvasztás miatt rongálódtak, sőt részben megsemmisültek. A lerajzolt és leírt tárgyak segítségével szerencsére lehetőség nyílik a temető datálására, amihez azonban először tipológiai és kronológiai besorolásukat szükséges elvégezni.

A feltárt kilenc halom közül négynél emlékezik meg az erdőmérnök fémtárgyakról, amelyek viseleti tárgyak voltak. Sajnos mindössze az első halomban talált fibula rajzát mellékelte, így a többi lelet besorolása nem végezhető el. A harmadik halomban talált pecsétgyűrű, melynek fejéből az üvegmassza kiolvadt, figyelemreméltó, ugyanis eddig csupán a Sárbogárd, Tringer-tanya leletei között volt egy filigrán-díszes ezüst gyűrű.¹³ Az ausztriai Kapstein halomsíros temetőjéből

¹³ PALÁGYI–NAGY 2000, 144.

azonban már több gyűrű vált ismertté, melyeket középső császárkorra datáltak.¹⁴ A hetedik halomban talált bronz karperecről sem áll rendelkezésre rajz, vagy bővebb leírás. Ezüst karperec töredéke volt az abaligeti 5. halomban,¹⁵ egy bronzé pedig a mezőszilasi 2. tumulusban,¹⁶ viszont az inotai 2. halomban nyugvó férfi sírjában talált sodrott bronz női karperecet inkább a máglyára dobott halotti ajándéknak tartják.¹⁷ A negyedik halomnál említett bronz tű töredékei egyaránt lehetnek fibula részei, vagy pedig hajtűké. Ezen utóbbira jó példát a mezőszilasi 2. és 3., valamint a pátkai 61. halmokban talált bronz hajtűk.¹⁸

Egyedül az első halomban talált fibulatöredék rajzát mellékelte az erdőmérnök leveléhez. Ugyan a fibula kengyel- és lábrésze hiányzik, mégis tipológiailag besorolható a darab, amely az erősen profilált egygombos fibulák sorába tartozott. Egy- és kétgombos erősen profilált fibulák a halomsírok leggyakoribb típusa közé tartoznak.¹⁹ Erősen profilált egygombos fibula változatai voltak a mezőszilasi I (?), IX–XI., a pördeföldei 3., valamint a sőjtöri 8. halomban.²⁰ E fibulatípus variánsai a Kr. u. 1–3. század között voltak használatban.²¹

Ugyan a harmadik és a negyedik halom felbontásánál megemlékezik az erdőmérnök üveggyöngyök előkerüléséről, azonban csupán a negyedikben talált téglalap alakút rajzolta le. Üveggyöngyök több pannoni halomsírból ismertek, melyek a 2. és 3. századra datálhatók.²²

Réz Endre a negyedik halom feltárásánál emlékezik meg üvegcserepekről, melyeket azonban nem rajzolt le. Üvedények – urnák, korsók, csészek és poharak – megtalálhatók a halomsírok mellékleteiként mind nyugat-, mind pedig Kelet-Pannoniában.²³

A legnagyobb számban, mint más halomsírok esetében, így itt a kerámia mellékletek kerültek elő, melyek közül számosnak rajza is rendelkezésünkre áll. A legfontosabbak kétségtelenül a rheinzaberni terra sigillata töredékek, amelyek eddig csupán két dunántúli halomsírból ismertek.²⁴ A sigillata töredékeket az erdőmérnök kétségtelenül a reliefszízes felültük miatt rajzolta le, de mellettük még más típusú kerámiákat is megörökített.

Az első halomban az erősen profilált egygombos fibula mellett Réz Endre még egy kerámia, valószínűleg urna, oldaltöredékét rajzolta le. A rajta látható fésűs díszítés kelta örökség, amely a Kr. u. 1 és 2. századi urnákon jelentkezik.²⁵ Ennek egyik változata a függőleges és vízszintes fésűs dísz együttes alkalmazása, amely a 2. századra jellemző.²⁶

Ugyancsak kelta örökség a hullámvonal díszítés, amely az ötödik halomban talált szürkés korsó töredékeit díszítette.²⁷

A hetedik halomban egy hordószerű nyakán hullámvonallal, oldalán rovátkákkal

¹⁴ URBAN 1984, 20–21.

¹⁵ WOSINSZKY 1892, 412; PALÁGYI–NAGY 2000, 144.

¹⁶ PALÁGYI–NAGY 2000, 144.

¹⁷ PALÁGYI 1981, 17, Taf. XX, 14, 18; PALÁGYI–NAGY 2000, 144.

¹⁸ PALÁGYI–NAGY 2000, 144.

¹⁹ PALÁGYI–NAGY 2000, 138.

²⁰ PALÁGYI–NAGY 2000, 138–139.

²¹ URBAN 1984, 18–20, PALÁGYI–NAGY 2000, 139. Az erősen profilált egy- és kétgombos fibulák elterjedéséhez és datálásához ld.: PATEK 1942, 21–26; GARBSCH 1965, 26–49; JOBST 1975, 29–41; MACZYNSKA 2001.

²² PALÁGYI–NAGY 2000, 144.

²³ PALÁGYI–NAGY 2000, 133–138.

²⁴ PALÁGYI–NAGY 2000, 109.

²⁵ BÓNIS 1942, 10–14.

²⁶ BÓNIS 1942, Taf. IV, 8; BUÓCZ 1961, 236.

²⁷ BÓNIS 1942, 11.

díszített kerámia került elő, amelyben egy keskeny talpú és széles szájú pohár volt. A nagyobb edényt az erdőmérnök amforaként jelölte, pedig a rajz alapján bizonyosan nem római amfora volt. Hozzá hasonló formájú, de füles edény töredéke volt az Aquincum Bécsi úti temető 31. sírjában, melyet a 2. század második felére datáltak.²⁸ Sokkal nagyobb a hasonlóság ugyanezen temető 1/1937/8 sírjában talált urnával, amit a bolygatottság miatt nem lehet datálni.²⁹

A hordóformájú edényben talált keskeny talpú és keskeny szájú pohár ugyancsak a 2. századra datálható,³⁰ amit a Százhalombatta-Dunafüred déli temetőjének 4. sírjából ismert hasonlóan keskeny talpú azonban széles szájú pohár szintén alátámaszt.³¹ A hamvasztásos sír további mellékletei, köztük Antoninus Pius a 2. századi datálják a formát, amit a más koracsászárkori sírokban talált kisméretű poharak erősítenek meg.³² Ívelt oldalú poharak a hamvasztásos és csontvázas temetkezésekhez hasonlóan a halomsírokban is megfigyelhetők.³³

Terra sigillata edények a kisvaszari temető harmadik és negyedik halmában kerültek elő, melyeket az erdőmérnök ugyan lerajzolt, mivel azonban a tojásfüzerek rajza annyira vázlatos, így pontos meghatározásukat nem lehet elvégezni.³⁴ A reliefsdíszítések alapján azonban bizonyosan rheinzaberni sigillata voltak, így készítésük a Kr. u. 150/155 és 250 közötti időszakra esik. Ezt a kronológiát a reliefsdíszítések azonosításával lehet bizonyos mértékben szűkíteni, pontosítani.³⁵

A harmadik halomban talált sigilláták közül az első rajzon látható 3/1-2 és 4 töredék összetartozhatott. A sebesült amazon,³⁶ az egyik³⁷ és másik oroszlán³⁸ Cobnertus III-hoz köthető, melynek működési ideje 160 és 180 közötti időszak. A 3/3-as töredék az Amor³⁹ és a rozetta⁴⁰ alapján Janu I-től Janu II-ig több mesterhez kapcsolható, akiknek működése a 150/155 és 220/230 közötti időre esik.

A negyedik halomban sigillatátöredékei valószínűleg egy Drag. 37-es edényhez tartozhattak. A baloldali töredéken a dísztag több mester (Janu II, Julius II, Respectinus I-II) típuskincséhez tartozik,⁴¹ akik a Severusok idején illetve azt követően működtek. A jobboldali töredék Blattkelche ugyancsak több mester (Reginus I, Helenius stb.) mintakincsében megtalálható, akik a 160-220 közötti időszakban működtek.⁴²

Terra sigillata edényeket, valamint töredékeiket számos halomsírban figyelték meg.⁴³ Ugyan abszolút értelemben kevés ez a mennyiség, mégis a hamvasztásos temetőkkel összehasonlítva jelentős, amely jelzi, hogy a sírban nyugvó személyek a módosabbak közé tartoztak.⁴⁴ A rheinzaberni sigilláták ritkaságnak számítanak a halomsírokban, pedig Pannonia ebből a műhelyközpontból kapta a legtöbb

²⁸ TOPÁL 2003, 17, 140, Pl. 14, 1.

²⁹ TOPÁL 2003, 93, 174, Pl. 48.

³⁰ BÓNIS 1942, 15–17; HEUKEMES 1964, 78–80.

³¹ TOPÁL 1981, 14, Pl. 1, 2.

³² TOPÁL 1981, 89.

³³ PALÁGYI-NAGY 2000, 122.

³⁴ A terra sigillaták meghatározását Dr. Gabler Dénes végezte, akinek segítségét szeretném megköszönni.

³⁵ A rheinzaberni sigilláták mintakincsét lásd: RICKEN – FISCHER 1963.

³⁶ RICKEN–FISCHER 1963, 102, M 238.

³⁷ RICKEN–FISCHER 1963, 121, T 35.

³⁸ RICKEN–FISCHER 1963, 117, T 23.

³⁹ RICKEN–FISCHER 1963, 57, M 110.

⁴⁰ RICKEN–FISCHER 1963, 228, O 51.

⁴¹ RICKEN–FISCHER 1963, 250, O 221.

⁴² RICKEN–FISCHER 1963, 206–207, P 112 vagy 113.

⁴³ URBAN 1984, 23–24; GABLER 1990, 149–154; PALÁGYI-NAGY 2000, 108.

⁴⁴ GABLER 1990, 155.

árút.⁴⁵ Eddig csupán Pátkáról és Söjtörről kerültek elő, melyekhez még a kisvaszari halmokban talált darabok csatlakoznak, amelyek ráadásul a reliefszesek közé tartoztak.

A KISVASZARI TEMETŐ DATÁLÁSA ÉS HELYE PANNONIA HALOMSÍROS TEMETŐI KÖZÖTT

Halomsíros temetkezések elsősorban Pannonia nyugati Noricummal határos vidékén terjedtek el, azonban ritkábban de jelentkeznek a keleti részen, így Fejér és Tolna megyék területén (4. kép).⁴⁶ Figyelemreméltó, hogy gyakrabban jelentkeznek dombos, hegyes vidékeken, mint a síkságokon, amelynek okát talán a mezőgazdasági munkák okozta pusztításban kereshetjük.⁴⁷ A halmok mérete és száma változó. Egyaránt ismertek nagyobb több száz halomból és alig egy tucattól álló temetők.⁴⁸ A halmok mérete is változó, így a kisebb 3-4 m átmérőjű és alig fél m magas tumulusok mellett, 20-25 m átmérőjű és több mint 3 m magas építmények egyaránt megfigyelhetők.⁴⁹ A halmok belsejében a hamvasztásos temetkezések minden formája jelentkezik, így a szórthamvas, az egykori járószintre vagy gödörbe helyezett urnasír, vagy a dromos.⁵⁰ De számolhatunk, mint például Zalalövön, az elhunyt helyben történt elégetésével.⁵¹ A hamvak és mellékletek elhelyezését követően halmot építettek a sír fölé, melyhez a földet a sír környékéről nyerték.⁵² A szokás Pannoniában a Kr. u. 1. század második felében, végén jelentkezik, azonban a keleti részen feltűnése a 2. század elejétől történt.⁵³ Eredetét többféleképpen próbálták magyarázni, bizonyos azonban, hogy nem helyi pannoni-illír gyökerű és elterjedése a romanizációval állhatott kapcsolatban.⁵⁴ Halomsíros temetkezésekkel a 3. század első feléig lehet számolni (ld. pl. Söjtör), amikor a rítus eltűnik a pannoni temetkezési szokások közül.⁵⁵

A kisvaszari halomsíros temető Kelet-Pannoniából ismertek egyik legdélebbike. Baranya megyéből eddig Wosinszky Mór Abaligeten feltárt halmai voltak ismertek, melynek publikációjához a szerző azonban nem mellékelte az előkerült leletek rajzát.⁵⁶ Vaszaron a halmok a Pap-hegy egyik völgyében, egy patak bal oldalán álltak rendszertelenül, melyek közül kilenc került megbontásra. A halmok rendszertelen elhelyezkedése máshol is jellemző, azonban itt a patak partján voltak észak-déli irányban 150-200 m hosszán.⁵⁷ A kisvaszari temető a közepes sírszámú temetők közé tartozott, melyekre a tucatnyi tumulus jellemző.

A feltárt halmok magassága eltérő volt, míg azonban az 1., 2. és 3. halom esetében a közel másfél méteres magasságról emlékezik meg az erdőmérnök. Sajnos a többi halomnál elsősorban a leleteket tartalmazó réteg (kültúrréteg) megjelenéséről, illetve vastagságáról emlékezik meg. A hamvakat, csonttöredékeket és mellékleteket tartalmazó réteg az első halomnál már ásónyomnyira, a másodiknál azonban 1 m

⁴⁵ GABLER 1990, 153.

⁴⁶ URBÁN 1984, 136-138; BÓNIS 1990; LÁNYI 1990, 246; PALÁGYI-NAGY 2000, 61-62.

⁴⁷ LÁNYI 1990, 246

⁴⁸ MÜLLER 1971, 11; PALÁGYI-NAGY 2000, 63-64.

⁴⁹ LÁNYI 1990, 246; PALÁGYI-NAGY 2000, 64.

⁵⁰ URBÁN 1984, 148-152; LÁNYI 1990, 246; PALÁGYI-NAGY 2000, 71.

⁵¹ MÜLLER 1971, 14.

⁵² PALÁGYI-NAGY 2000, 65.

⁵³ PALÁGYI-NAGY 2000, 167-168.

⁵⁴ URBÁN 1984, 155-158; LÁNYI 1990, 247; PALÁGYI-NAGY 2000, 171-173.

⁵⁵ PALÁGYI-NAGY 2000, 167.

⁵⁶ WOSINSZKY 1892; PALÁGYI-NAGY 2000, 9, 62.

⁵⁷ PALÁGYI-NAGY 2000, 65-66, 228.

vagy mint a harmadiknál másfél mélyen jelentkezett. Ez kapcsolatban állt a halmok szerkezetével és a temetkezés módjával. Réz Endre 10-20 cm vastag kultúrrétegekről számolt be, melyben kalcinált csontok, hamu és leletek egyaránt voltak. Sajnos nem dönthető el, hogy esetleg mint néhány zalalövői tumulus esetében az elhunyt elégetése a sírhelyen történt-e.⁵⁸ Nagy valószínűséggel azonban szórthamvas temetkezésekről lehet szó a kisvaszari halmoknál is, amely alapján máshol történt a hamvasztás és a máglya, holttest maradványait és a mellékleteket később helyezték el, majd emeltek fölé halmot.⁵⁹ Réz Endre második halomról készített metszete fontos forrása a tumulus kialakításának, ugyanis a 10 cm-es humusgréteget, majd egy 90 cm-es agyagot követően jelentkezett a kultúrréteg, majd ismét az agyag. Ez alapján a sírt nem a felszínre helyezték, hanem annál magasabbra, a halom már megépített részére, majd a szertartás után húzták rá az agyagréteget. Hasonló jelenség került megfigyelésre a zalalövői 1., 5. és 13. tumulus esetében.⁶⁰ A harmadik halomnál mintegy 30 cm vastag rétegről emlékezik meg Réz, melyben föld és tégladarabok is voltak. Az ötödik halom esetében a közel másfél méteres agyagréteg alatt bukkant egy korsó maradványaira, viszont nem talált kalcinált csontokat, hamut, így itt talán a halom szélén lehettek a maradványok, amint a 8. halom esetében, amit üresként jelölt. Azon gyakran jelentkező szokás, hogy egy nagyobb edénybe poharat, csészét helyeznek a hetedik halomnál figyelhető meg.

A kisvaszari halmok egy részébe gazdag mellékleteket helyeztek, melyek közül a terra sigillata különösen figyelemreméltóak. Ezek alapján egy gazdagabb közösség, család tagjai temetkezhettek ide, akik egy közeli villában élhettek. Éppen a terra sigillata segítene a temető datálásánál. A harmadik halomban előkerült sigilláták a 150/155 és 220/230 közötti időre datálhatók, míg a negyedikben találtak a 160–220 közötti időszakra. Ezek és a többi melléklet alapján a temetőt a 2. század második felében létesítették és még valószínűleg a Severus korban is használhatták.

Réz Endre 1925-ben tett jelentésének és a mellékelt rajzainak köszönhetően a pannoniai halomsírok sorát egy újabb lelőhellyel gyarapíthatjuk. Ráadásul egy olyan területen, ahol eddig csupán egyetlen halomsíros temetőről álltak rendelkezésünkre adatok. Mint a provinciális régészet már területein, így a római temetők kutatásában is tudnak új és fontos adatokat kínálni az adattárakban és levéltárakban található régi jelentések, beszámolók és rajzok, melyek feltárása és közlése alapvető feladat a korszak kutatása számára.

⁵⁸ MÜLLER 1971, 14; PALÁGYI–NAGY 2000, 66, 76.

⁵⁹ MÜLLER 1971, 13; PALÁGYI–NAGY 2000, 74–76.

⁶⁰ MÜLLER 1971, 11.

IRODALOM

- BÓNIS 1942: B. Bónis É., *A császárkori edényművesség termékei Pannoniában*. DissPann II/20. Budapest.
- BÓNIS 1975: B. Bónis É., A noricum-pannoniai halomsíros temetkezés kormeghatározásának kérdése, a kelet-pannoniai halomsírok jellegzetes emléke. *ArchÉrt* 102. 244–249.
- BÓNIS 1990: B. Bónis É., A pannoniai halomsírok kutatása. In: *Noricum-pannoniai halomsírok*. Várpalota 1988. október 21. Veszprém. 15–21.
- BUÓCZ 1961: P. Buócz T., Korarómai sírok a szombathelyi Rumi úton. – Frühromische Gräber in Szombathely, Rumi-Strasse. *ArchÉrt* 88. 219–259.
- FÜLEP–SZ. BURGER 1979: Fülep F.–Sz. Burger A., Baranya megye a római korban. In: Bándi G. (szerk.): *Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig*. Pécs. 223–338.
- GABLER 1990: Gabler D., Terra sigillata az inotai és a pannoniai halomsírokban. In: *Noricum-pannoniai halomsírok*. Várpalota 1988. október 21. Veszprém. 149–162.
- GARBSCH 1965: Garbsch, J., *Norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*. MBVF 11. München.
- HEUKEMES 1964: Heukemes, B., *Römische Keramik aus Heidelberg*. Materialien zur römisch-germanischen Keramik 8. Bonn.
- JOBST 1975: Jobst, W., *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*. Forschungen in Lauriacum 10. Linz.
- LÁNYI 1990: Lányi V., Temetkezés. In: Fitz J. (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest. 243–250.
- LUTZENBACHER 1847: Lutzenbacher J., Pogány magyar sírok. *Magyar Akadémiai Értesítő* 7. 282–289.
- MACZYNSKA 2001: Maczynska, M., Das Verbreitungsbild der Fibeln A.67/68 und A.68 im Barbaricum. *SlavArch* 49. 165–179.
- MÜLLER 1971: Müller R., A zalalövői császárkori tumulusok – Die Hügelgräber aus der Kaiserzeit in Zalalövő. *ArchÉrt* 98. 3–23.
- NAGY 1949: Nagy T., Ókeresztény gyűrű Magyarereggyről (Tanulmányok Pannónia kereszténységéhez III) – Une bague paléochrétienne de Magyarereggy. *ArchÉrt* 76. 80–82.
- PALÁGYI 1988: K. Palágyi, S., Römische Hügelgräber von Inota. *Alba Regia* 19. 7–93.
- PALÁGYI–NAGY 2000: K. Palágyi S.–Nagy L., *Római kori halomsírok a Dunántúlról*. Veszprém.
- PATEK 1942: Patek E., *A pannoniai fibulatípusok elterjedése*. DissPann II/19. Budapest.
- RICKEN–FISCHER 1963: Ricken, H.–Fischer, Ch., *Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern*. Materialien zur römischen Keramik 7. Bonn.
- RÓMER 1878: Römer, F. F., *Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie avant la VIIIe session du Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie préhistorique à Budapest 1876*. Compte-rendue. Vol. II. Budapest.
- SACKEN 1856: Sacken, E., Bericht über die Grabhügel bei Lővő in Ungarn und die daselbst vorgenommenen Anchgrabungen. *Jahrbuch des k. k. Zentralkommission* I. 73–82.
- TOPÁL 1981: Topál, J., *The Southern Cemetery of Matrica (Százhalombatta-Dunafüred)*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest.
- TOPÁL 2003: Topál, J., *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery, Bécsi Road II*. Budapest.
- TURCSÁNYI 1871: Turcsányi A., Archaeologiai levelek. *ArchÉrt* 5. 131–132.
- URBAN 1984: Urban, O., *Das Gräberfeld von Kapfenstein und die römischen Hügelgräber in Österreich*. MBVF 35. München.
- WOSINSZKY 1892: Wosinszky M., Az abaligetű cseppkőbarlang és a közelében levő római sírhantok. *ArchÉrt* 12. 411–413.

DAS KAISERZEITLICHE HÜGELGRÄBERFELD IN DER GEMARKUNG VON KISVASZAR (KOMITAT BARANYA)

Die wissenschaftliche Forschung der römischen Hügelgräber begann 1853 mit der Ausgrabungen von Eduard Freiherr von Sacken in Zalalövő. Nach dem Ausgleich ist ein sprunghafter Zuwachs bei der Hügelforschung im Karpatenbecken bemerkbar, die aber hauptsächlich von den für die Archäologie interessierenden Privatpersonen bis zum Zweiten Weltkrieg betrieben wurde. Ihre gedruckten Berichte sind oft kurz und mangelhaft bzw. ohne Abbildung der Fundstelle sowie der Funde erschienen. Die Originaldokumentationen fehlen und verloren gingen. Daher ist jeder Bericht, Brief und Beschreibung von Hügelgräber wichtig, besonders dann, wenn noch zu den Zeichnungen, Karten gehören.

Im Beitrag wird der Bericht des Forstingenieurs Endre Réz über die in der Gemarkung von Kisvaszar freigelegten Hügel veröffentlicht. Er schickte den mit zwei Zeichnungen über die gefundenen Funde dem Münz- und Antikenkabinett des Ungarischen Nationalmuseums, was sich heute im Archiv des Nationalmuseums befindet. Der Forstingenieur legte 1925 neun Hügel frei, worüber er detailliert berichtete. Leider die gefundenen Gegenstände gelangten nicht ins Nationalmuseum und daher kann man ihre Analyse nur anhand der von Réz gemachten Zeichnungen verrichten.

Nach seinem Bericht lag die Fundstelle südlich von Kisvaszar, in einem Tal des Pap-Berges. Hier fließt ein kleines Bächlein, an dessen linker Seite die Hügel unregelmäßig standen. Ihre Größe war unterschiedlich von kaum 30–40 cm bis zum 3 m. Seine Beobachtungen über die Hügel und Funde können wir so ordnen:

Hügel 1: ein kleiner Hügel in der Nähe des Baches. Höhe 1,5 m. In Tiefe eines Spatens kamen Keramikscherben und Bruchstück einer Fibel zum Vorschein.

Beigaben: 1. Bruchstücke eines grauen Tongefäßes mit Kammstrich; 2. Kopfteil einer stark profilierten Fibel.

Hügel 2: ein kleinerer Hügel. Höhe 1,5 m. Nach 10 cm Humus und 90 cm Tonschicht kam die 10–15 cm dicke Kulturschicht zum Vorschein, in der sich verkohlte Knochen und Erdstücke befanden

Beigaben: –

Hügel 3: Ein grosser Hügel. Die Kulturschicht begann in einer Tiefe von 1,5 m und erreichte die 30 cm Dicke. In der Asche waren Knochen, Ziegelbruchstücke und Bruchstücke von Keramikgefäßen bzw. Schmuckstücke

Beigaben: 1. Hellblaue Glasperle; 2. Muschel; 3. Eiserner Siegelring; 4–10. Bruchstücke von Terra Sigillaten aus Rheinzabern.

Hügel 4: Die Kulturschicht kam in 0,8 m Tiefe zum Vorschein, in der sich die Funde befanden

Beigaben: 1. Weiße Glasperle; 2. Rechteckige dunkelblaue Glasperle; 3. Hellblaue Glasperle; 4. Bruchstück einer Bronzenadel; 5–7. Bruchstücke von Terra Sigillaten aus Rheinzabern; 8. Weiße Glasscherben.

Hügel 5: Unter der Humusschicht steinharter Lehm. In Tiefe von 1,5 m befanden sich die Bruchstücke eines Tonkruges. Knochen und Aschenschicht waren nicht beobachtet.

Beigaben: 1. Bruchstücke eines grauschwarzen Tonkruges mit Wellenverzierung.

Hügel 6: 15 cm unter dem Boden eine dicke Kohle- und Sottschicht.

Beigaben: –

Hügel 7: klinerer Hügel. Die Kulturschicht war in Tiefe von 50 cm. Knochen, Bruchstücke eines Schüssels und eines bronzenen Armringes kamen ans Tageslicht. Seitlich war ein fassförmiges Gefäß, in dem sich ein Becher befand.

Beigaben: 1. Bruchstück eines Schüssels; 2. Bronzener Armring; 3. Fassförmiges schwarzgraues Gefäß; 4. Kleiner Becher.

Hügel 8: war leer.

Beigaben: –

Hügel 9: Keramikbruchstücke.

Beigaben: Unverzeirte glatte Keramikbruchstücke.

Das Hügelgräberfeld in der Gemarkung von Kisvaszar gehört zur Gruppe der kleineren Gräberfelder. Seine zeitliche Einordnung können wir nach der gezeichneten Funde verrichten. Im ersten Hügel gefundene stark profilierte Fibel gehört zu den häufigen Beigaben der pannonischen Hügelgräbern und Typ bzw. ihre Varianten waren zwischen dem 1. und 3. Jahrhundert im Gebrauch. Leider die erwähnten Schmuckstücke, Glasscherben können wir mangels ihrer Zeichnungen nicht einordnen, die aber auf das Reichtum der bestatteten Personen hinweisen. Es wird auch durch die Terra Sigillaten bestätigt, weil Sigillaten selten zu den Beigaben der pannonischen Hügelgräber gehören. Im Hügel 3 und 4 kamen Bruchstücke von Rheinzaberner Sigillaten zum Vorschein, die wir wegen der skizzenhaften Zeichnungen nicht genau einordnen können. Im Hügel 3 gefundene Scherben kann man mit Cohnertus III in Verbindung bringen und fällt ihre Herstellung zwischen 160 und 180 n. Chr. Ein Bruchstück steht mit den Meisters Janu I – Janu II in Verbindung, deren Sigillaten zwischen 150/155 und 220/230 gemacht wurden. Im Hügel 4 befindliche Bruchstücke können zum Typenschatz von mehreren Meistern (Janu II, Julius II, Respectinus I-II, Reginus I, Helenius usw.), die zwischen 160 und 220 tätig waren. Das Gräberfeld von Kisvaszar wurde anhand der Beigaben in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts eröffnet, aber war es noch in der Severerzeit im Gebrauch. Die Hügelgräber von Kisvaszar gehören zu den südlichsten in Ostpannonien und Dank der Ausmerksamkeit von Endre Réz können wir die Reihe der pannonischen Hügelgräberfeldern mit einer neun Fundstelle bereichern.

EGY PANNONIA SUPERIOR HADSEREGÉT ÉRINTŐ, 115. JÚLIUS 5-ÉN KIBOCSÁTOTT KONSTITÚCIÓ EGY ÚJ KATONAI DIPLOMÁN

MRÁV Zsolt–VIDA István

Az Arrabona (Győr) auxiliáris castellumától délkeleti irányban alig több mint 10 kilométerre fekvő Pér (Győr-Moson-Sopron megye) község közelében ismeretlen időben és körülmények között egy katonai diploma mindkét, közel ép lemeze került elő (1–4. kép). A lemezeket valószínűleg összefűzött állapotban találták, mivel a dokumentum lezárására szolgáló csavart bronzszalag is a lelet részét képezi (5. kép).¹ Ezt a szalagot a diploma kinyitásokor szakíthatták el. Mindkét tábla külső oldalán a szöveget dupla vonalkeret határolja. Méretei: 16 x 12,6 cm, a lemezek vastagságát nem ismerjük.

A DIPLOMA FELIRATA

tabella I extrinsecus (1. kép)

Az I. tábla megközelítőleg az alsó kétötödénél kettétörött, alatta megrepedt.

IMP · CAESAR · DIVI · NERVAE · F · NERVA · TRAIANVS ●
OPTIMVS · AVG · GERM · DACICVS · PONTIF · MAXIM
TRIBVN · POTEST · XVIII · IMP · VIII · COS · VI · P · P
EQVITIBVS · ET · PEDITIBVS · QVI · MILITAVERVNT
IN · ALIS · QVINQVE · ET · COHORTIBVS · TRIBVS · QVAE
APPELLANTVR · I · BATAVOR · ∞ · C · R · P · F · ET · I · THRA
CVM · VETERANA · ET · I · CANNENEFATIVM · C · R · ET
ARAVACOR · ET · HISPANOR · ET · I · BOSPORANOR · ET
I · ET · II · BATAVOR · ∞ · C · R · P · F · ET · V · CALLAECOR · LV
CENSIVM · QVAE · SVNT · IN · PANNONIA · SVPERIORE
SVB · L · MINICIO · NATALE · QVINIS · ET · VICENIS · PLV
RIBVSVE · STIPENDIS · EMERITIS · DIMISSIS · HONES
TA · MISSIONE · QVORVM · NOMINA · SVBSCRIPTA
SVNT · IPSIS · LIBERIS · POSTERISQ · EORVM · CIVI
TATEM · DEDIT · ET · CONVBIVM · CVM · VXORIBVS

●
QVAS · TVNC · HABVISSENT · CVM · CIVITAS · IIS
DATA · AVT · SI · QVI · CAELIBES · ESSENT · CVM · IIS
QVAS · POSTEA · DVXISSENT · DVMTAXAT · SINGV
LI · SINGULAS · A · D · III · NON · IVL
P · IVVENTIO · CELSO
L · IVLIO · FRVGI · COS
ALAE · I · BATAVOR · ∞ · C · R · P · F · QVI · PRAEFVIT
Q · IVLIVS · BOVIVS · AVITVS

¹ A tanúk pecsétjeinek védelmét szolgáló íves bronzlemez az azt rögzítő sínekkel együtt azonban elveszett, csak felforrasztásaik helye ismerhető fel a II. lemez külső oldalán. A katonai diplomák lezárásának módjáról ld.: SCHEUERBRANDT 2009, 236–237.

EX · GREGALE
 M · VLPIO · CELSI · F · VICTORI · BATAV
 ET · PROCVLAE · FIL · EIVS · ET · FESTAE · FIL · EIVS
 DESCRIPTVM · ET · RECOGNITVM · EX · TABVLA · AE
 NEA · QVAE · FIXA · EST · ROMAE · IN · MVRO · POST
 TEMPL · DIVI · AVG · AD · MINERVAM ●

tabella I intus (2. kép)

IMP CAESAR DIVI NERVAE F NERVA TRAIANVS OPTI
 MVS AVG GERM DACIC PONTIF MAXIM TRIBVN
 POTEST XVIII IMP VIII COS VI P P
 EQVITIBVS ET PEDITIBVS QVI MILITAVERVNT IN
 ALIS QVINQVE ET CO ● HORTIBVS TRIBVS QVAE
 APPELLANTVR I BATAVORVM ∞ C R P F ET I THRAC
 VETERANA ET I CANNEFATIVM (!) C R ET I ARA
 VACOR ET HISPAN ET I BOSPORANOR ET I ET II
 BATAVOR ∞ C R P F ET V CALLAECOR LVCENSI
 VM QVAE SVNT IN PANNONIA SVPERIORE
 SVB L MINICIO NATALE QVINIS ET VICENIS
 PLVRIBVSVE STIPENDIS EMERITIS DIMIS
 SIS HONESTA MIS ● SIONE QVORVM NO
 MINA SVBSCRIPTA SVNT IPSIS LIBERIS
 POSTERISQ EORVM CIVITATEM DEDIT ET CO
 NVBIVM CVM VXORIBVS QVAS TVNC HABV

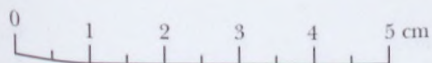
tabella II intus (3. kép)

A második tábla ugyanott törött és repedt el mint az első. A tábla a törés mentén két helyen is hiányos.

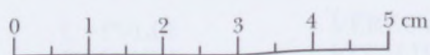
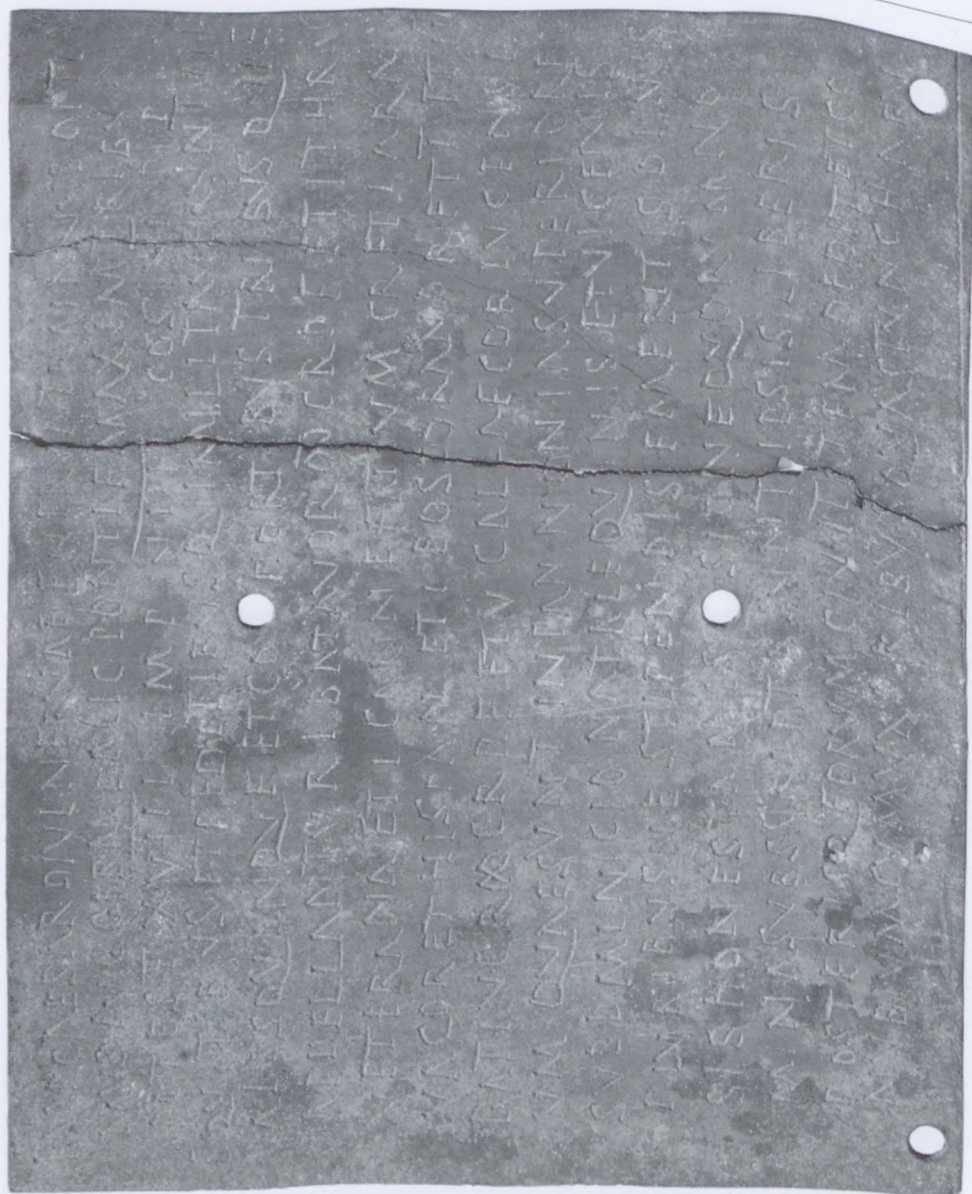
- ISSENT CVM EST CIVITAS IIS DATA AVT SI QVI ●
- CAELIBES ESSENT CVM IIS QVAS POSTEA DVXIS
- SENT DVMTAXAT SINGVLI SINGVLAS
- A D ● III NON IVL
- P IVENTIO CELSO COS
- L IVLIO FRVGI
- ALAE I BATAVOR ∞ C R P F CVI PRAFVIT
- Q IVLIVS BOVIVS AVITVS
- EX GREGALE
- M VLPIO CELSI F VICTORI BATAV
- ET PROCVLAE FIL EIVS ET FESTAE FIL EIVS

tabella II extrinsecus (4. kép)

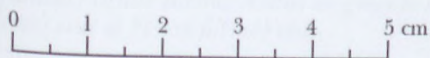
L · PVLLI	●	VERECVNDI
P · CAVLI		VITALIS
P · ATINI		CRESCENTIS
C · VETTIENI		HERNETI
L · PVLLI		CHARITONIS
A · CASSELLI	●	PROCVLI
C · TVTICANI		CRESCENTIS

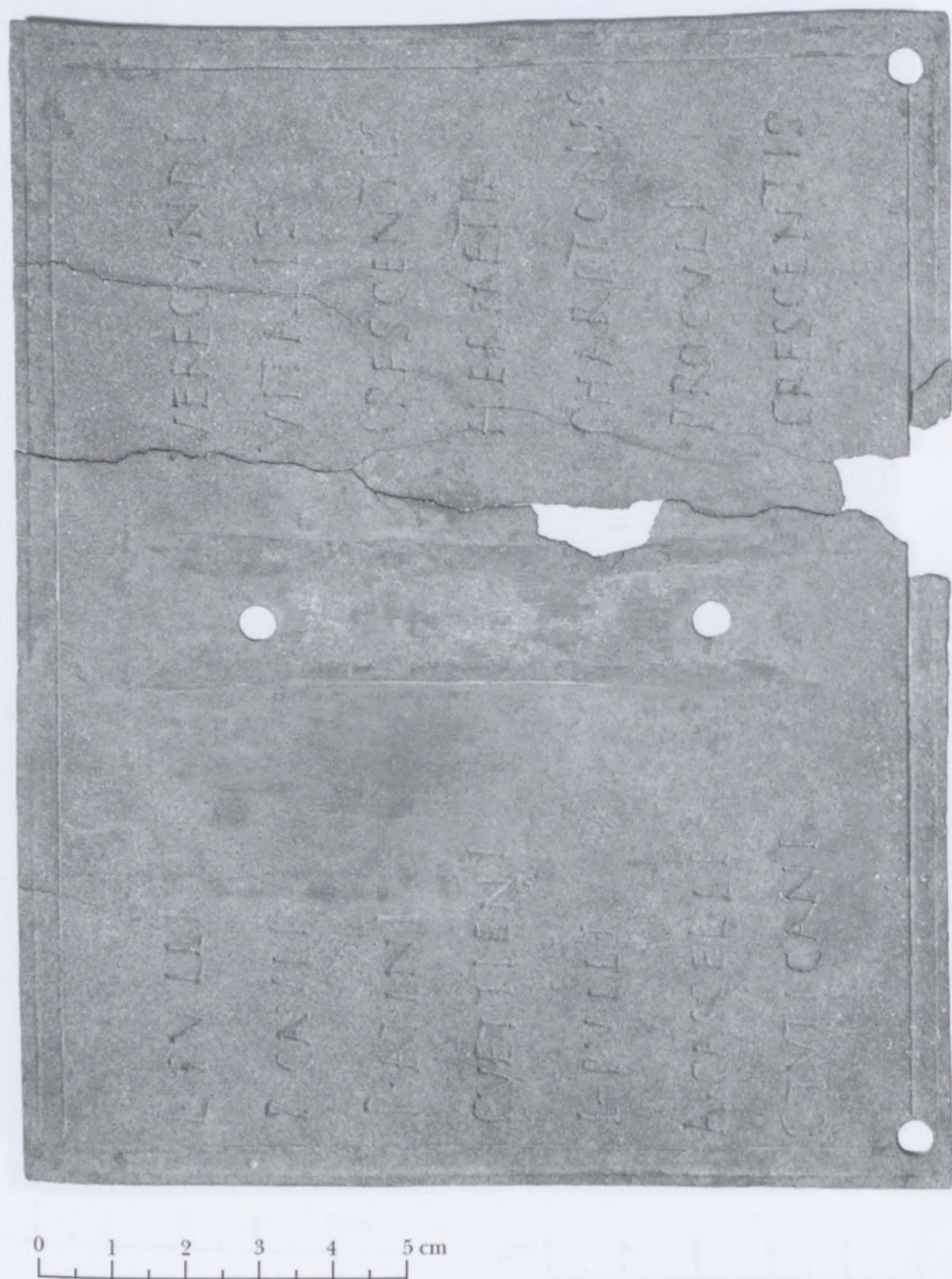
- I. kép Pér (Győr-Moson-Sopron megye), a katonai diploma I. lemezének külső oldala
(fotó: Gedai Csaba)
- Abb. 1 Pér (Komitat Győr-Moson-Sopron), die Außenseite der Tabella I des Militärdiploms
(Foto: Csaba Gedai)

2. kép Pér (Győr-Ménfőcsanak megye), a katonai diploma I. lemezének belső oldala
(fotó: Gedai Csaba)
- Abb. 2 Pér (Komitat Győr-Ménfőcsanak), die Innenseite der Tabella I des Militärdiploms
(Foto: Csaba Gedai)

3. kép Pér (Győr-Moson-Sopron megye), a katonai diploma II. lemezének belső oldala
(fotó: Gedai Csaba)
- Abb. 3 Pér (Komitat Győr-Moson-Sopron), die Innenseite der Tabella II des Militärdiploms
(Foto: Csaba Gedai)

4. kép Pér (Győr-Moson-Sopron megye), a katonai diploma II. lemezének külső oldala
(fotó: Gedai Csaba)

Abb. 4 Pér (Komitat Győr-Moson-Sopron), die Außenseite der Tabella II des Militärdiploms
(Foto: Csaba Gedai)

A diploma külső oldalának szövege

Imp(erator) Caesar Divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus Optimus Aug(ustus) Germ(anicus) Dacicus pontif(ex) maxim(us) tribun(icia) potest(ate) XVIII<I> imp(erator) VIII co(n)s(ul) VI p(ater) p(atriciae)

equitibus et peditibus qui militaverunt in alis quinque et cohortibus tribus quae apellantur I Batavor(um) ∞ (i. e. milliaria) c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis) et I Thracum veterana et I Cannenefatium c(ivium) R(omanorum) et Aravacor(um) et Hispanor(um) et I Bosporanor(um) et I et II Batavor(um) ∞ (i. e. milliariae) c(ivium) R(omanorum) p(iae) f(ideles) et V Callaecor(um) Lucensium quae sunt in Pannonia superiore sub L(ucio) Minicio Natale quinis et vicenis pluribusue stipendis emeritis dimissis honesta missione quorum nomina subscripta sunt ipsis liberis posterisq(ue) eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus quas tunc habuissent cum civitas iis data aut si qui caelibes essent cum iis quas postea duxissent dumtaxat singuli singulas.

A(nte) d(iem) III non(as) Iul(ias) P(ublio) Iuventio Celso, L(ucio) Iulio Frugi co(n)s(ulibus)

alae I Batavor(um) ∞ (i. e. milliariae) c(ivium) R(omanorum) p(iae) f(idelis) qui praefuit Q(uintus) Iulius Bovius Avitus

ex gregale M(arco) Ulpio Celsi f(ilio) Victori Batav(o) et Proculae fil(iae) eius et Festae fil(iae) eius.

Descriptum et recognitum ex tabula aenea quae fixa est Romae in muro post templ(um) Divi Aug(usti) ad Minervam.

L. Pulli Verecundi, P. Cauli Vitalis, P. Atini Crescentis, C. Vettieni Herneti, L. Pulli Charitonis, A. Casselli Proculi, C. Tuticani Crescentis.

A diploma belső oldalának szövege

Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Traianus Optimus Aug(ustus) Germ(anicus) Dacic(us) pontif(ex) maxim(us) tribun(icia) potest(ate) XVIII<I> imp(erator) VIII co(n)s(ul) VI p(ater) p(atriciae)

equitibus et peditibus qui militaverunt in alis quinque et cohortibus tribus quae appellantur I Batavorum ∞ (i. e. milliaria) c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis) et I Thrac(um) veterana et I Canne<ne>fatium c(ivium) R(omanorum) et I Aravacor(um) et Hispan(or)um et I Bosporanor(um) et I et II Batavor(um) ∞ (i. e. milliaria) c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis) et V Callaecor(um) Lucensium quae sunt in Pannonia superiore sub L(ucio) Minicio Natale quinis et vicenis pluribusue stipendis emeritis dimissis honesta missione, quorum nomina subscripta sunt, ipsis liberis posterisq(ue) eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus quas tunc habuissent, cum est civitas iis data aut, si qui caelibes essent, cum iis, quas postea duxissent dumtaxat singuli singulas.

a(nte) d(iem) III Non(as) Iul(ias) P(ublio) Iuventio Celso, L(ucio) Iulio Frugi co(n)s(ulibus).

alae I Batavor(um) ∞ (i. e. milliaria) c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis) cui praefuit Q(uintus) Iulius Bovius Avitus ex gregale M. Ulpio Celsi f(ilio) Victori Batav(o) et Proculae fil(iae) eius et Festae fil(iae) eius.

5. kép Pér (Győr-Ménfőcsanak megye), katonai diploma, a lemezek összefogására szolgáló csavart bronzszalagok fotója (fotó: Gedai Csaba)

Abb. 5 Pér (Komitat Győr-Ménfőcsanak), Militärdiplom, Foto vom tordierten Bronzeband, das zum Zusammenhalten der Tafeln diente (Foto: Csaba Gedai)

KOMMENTÁR

A konstitúció kibocsátásakor Traianus nevében már viselte az Optimus nevet, amelyet 114. augusztus második felében kapott meg.² A császári titulátúra és a megnevezett consulok alapján a polgárjogadományozási-konstitúció kihirdetésének időpontja 115. július 5. (ld. alább). Ez az időpont azonban Traianus titulátúrájában nincs összhangban a tribunusi hatalom megújításának diplomára vésett XVIII számadatával, mivel ezt a császár 113. december 10-től 114. december 9-ig viselte.³ A hibásan feltüntetett iterációs szám tehát a XVIII<1>-ra emendálható. Az *acclamationes imperatoriae* diplomán szereplő iterációs száma IX. A parthus hadszíntér aktuális hadi sikereinek köszönhetően 115-ben Traianust IX, X és XI. alkalommal kiáltották ki *imperator*nak.⁴ A péri diploma alapján a IX. *acclamatióra* még július 5. előtt került sor, a többire utána. Consulságának hatodik és egyben utolsó számát a titulátúrájában Traianus 112-től haláláig viselte.⁵

² KIENAST 1996², 123; Traianus Optimus névéhez legutóbb: PAUNOV–ROXAN 1997, 273–274.

³ KIENAST 1996², 123.

⁴ KIENAST 1996², 123.

⁵ KIENAST 1996², 123.

A 115. évből ez a harmadik ismert katonai diploma (ld. alább). A diploma szövegezése Alföldy G.⁶ és J. C. Mann⁷ osztályozásában a IIID típusba tartozik.

A dokumentum kiállítása idején Pannonia Superior harmadik helytartója, L. Minicius Natalis (cos. suff. 106) volt hivatalban.⁸ Helytartóságának ideje mai ismereteink alapján 112 és 118 közé keltezhető⁹ (katonai diplomák említik 112-ből [május 3.]¹⁰, 113-ból¹¹, 115-ből [e katonai diplomán], és 116-ból¹²).

L. Iulius Frugi és P. Iuuentius Celsus 115-ben voltak *consules suffecti*. A consulpárt eddig csak két, Moesia Superior hadserege számára kibocsátott, W. Eck és A. Pangerl által a közelmúltban közölt katonai diplomáról ismertük. Egyikükön a dokumentum töredékessége miatt csak L. Iulius Frugi neve őrződött meg (AE 2005, 1710)¹³, akinek praenomene és gentiliciuma a *Fasti Potentini* egy töredékén, a 115. év consulai között fennmaradt (AE 2003, 588)¹⁴. Egy opramoasi felirat alapján közvetlenül consulsága előtt, valamikor 114-ben Lycia-Pamphylia provincia praetori rangú helytartója volt (IGR III, 739 = TAM II, 905 = AE 2000, 1454). Consulársának, P. Iuuentius Celsusnak a neve csak a másik 115-ös moesia superiori katonai diplomán olvasható (AE 2005, 1723).¹⁵ *Cursus honorum*ának több állomása ismert: 114 júliusában, közvetlenül consulsága előtt egy katonai diplomán Thracia praetori rangú helytartójaként szerepel (RMD I, 14 = RMD IV, 227), 115-ben *consul suffectus*, 129-ben pedig *consul ordinarius*¹⁶ volt, majd 129/130-ban Asia provincia proconsula lett (PIR², I, 882).¹⁷

A 115-ös moesia superiori katonai diplomák egyikén sem maradt fenn a napra pontos keltezés adata. A *Fasti Potentini*-n megnevezett 115-ös consulpárok sorrendje miatt L. Iulius Frugi és P. Iuuentius Celsus csak 115. május 1. és augusztus 31. között lehetett hivatalban.¹⁸ Ezt megerősíti a Pannonia Superior csapatait érintő konstitúció kibocsátásának július 5-iki dátuma. Az ő nevüknek kellett szerepelnie ezért a *Fasti Ostienses* K táblájának c töredékén is¹⁹, ahol az első megmaradt sorban a szeptember 1. előtti *cons. suffecti* neveit tüntették fel: [k. Mai. L. Iulius Frugi, P. Iuuentius [Celsus]].²⁰

A konstitúció Pannonia Superiorban 5 ala és 3 cohors katonáit érintette. Az ala I *Batauorum milliaria civium Romanorum pia fidelis* pannoniái állomásozása eddig csak két, Pannonia Superior haderejét érintő konstitúció csapatlistájából volt adatolt²¹: az egyiket 112. május 3-án (RMD IV, 223 = LŐRINCZ 2001, 306 Nr. 510), a másikat 113. december 16-án (RMD I, 86 = LŐRINCZ 2001, 168 Nr. 38) hirdették ki. A csapatnak más epigraphiai említése Pannoniából egyelőre nem ismert. A két említett és az

⁶ ALFÖLDY 1968, 52–53.

⁷ MANN 1972, 233–241.

⁸ Pályafutásához összefoglalóan: IRC IV 30; PIR2 M 619; DIETZ 1984, 178–181; FITZ 1993, 473–474 Nr. 281; ERKELENZ 1998, 257–269.

⁹ LŐRINCZ 2005c, 148.

¹⁰ ROXAN 1997, 161–173 = RMD IV 223 = LŐRINCZ 2001, 306 Nr. 510 = PFERDEHIRT 2004, 41–43 Nr. 15 (Ismeretlen lelőhelyről, most az RGZM, Mainz gyűjteményében).

¹¹ RMD II 86.

¹² CIL XVI 64 = LŐRINCZ 2001, 168 Nr. 39 (Écs).

¹³ ECK–PANGERL 2005a, 234–236.

¹⁴ ECK–PANGERL 2005b, 52.

¹⁵ ECK–PANGERL 2005b, 51–53, de W. Eck már korábban is 115-re helyezte consulságát: ECK 1982, 140 Ann 3.

¹⁶ DEGRASSI 1952, 37.

¹⁷ ECK 1983, 167.

¹⁸ ECK–PANGERL 2005b, 52.

¹⁹ VIDMAN 1982², 48; BARGAGLI–GROSSO 1997, 40–41.

²⁰ ECK–PANGERL 2005b, 52.

²¹ Az ala I *Batauorum milliaria* c. R. p. f. történetéhez összefoglalóan ld.: SPAUL 1994, 63.

6. kép PÉR (Győr-Moson-Sopron megye), a katonai diploma lelőhelye

Abb. 6 PÉR (Komitat Győr-Moson-Sopron), Fundort des Militärdiploms

itt közölt katonai diploma alapján a lovas segédcsoport Traianus alatt Pannonia Superiorban állomásozott. Állomáshelye nem Odiavum *ala quingenaria* számára épült castellum²², hanem a korábban is egy *ala milliaria*nak helyet adó vindobonai auxiliáris castellum lehetett²³. Innen közvetlen elődjét, az *ala I Flavia Britannica milliariat* 101-ben Traianus dák háborúiba vezényelték. Ezt a csapatot Pannonia kettéosztása után Pannonia Inferiorban találjuk, ezért az *ala I Batavorum milliaria c. R. p. f.* vindobonai állomásozásának kezdete erre az időszakra, talán 101 utánra, de bizonyosan valamikor 97 és 105 közé keltezhető. Lőrincz B. szerint Vindobonából a csapat 118/119 körül Dacia Superiorba²⁴, a Războieni – Cetate/Székelyföldvár auxiliáris castellumába került²⁵. M. Mosser azonban azzal számolt, hogy az *ala* már 114-ben elhagyta Vindobonát, akkor, amikor a vindobonai legiótáborban a *legio X Gemina* felváltotta a *legio XIV Geminat*.²⁶ A Pannonia Superior számára kibocsátott katonai diploma azonban bizonyítja, hogy 115-ben az *ala* még ennek a provinciának a haderejéhez tartozott.

A diploma lelőhelye (6. kép) felveti annak a lehetőségét, hogy a csapatot 113 után, de 115-öt megelőzően átmenetileg Arrabonába (Győr) vezényelték, ahol

²² Mint ahogy WAGNER 1938, 16; BARKÓCZI 1951, 6; KRAFT 1951, 142 Nt. 190; MÓCSY 1962, 618; BENES 1978, 6 Nt. 4; STROBEL 1984, 106 feltételezte.

²³ LŐRINCZ 2001, 15; MOSSER 2005, 149.

²⁴ CIL XVI 90, 107, 108; RMD II, 123; BENES 1978, 6 Nt. 4; PISO–BENEA 1984, 278.

²⁵ IDR III/4, 78–81; PISO–BENEA 1984, 278. A Boroşneu Mare/nagyborosnyói felirat azonban nem erre a csapatra vonatkozik, hanem egy *ala Flavia* - - -/ra: PISO 1999, 81–89 (= AE 1999, 1286) vagy egy *ala I La-* - -/ra: AE 1974, 564 – cf. OPREANU 2011, 339–344.

²⁶ MOSSER 2005, 149–150.

ugyancsak egy *ala milliaria* számára épült castellum állt.²⁷ Arrabona Traianus dák háborúit követő helyőrségét, az *ala I Ulpia contariorum milliaria c. R.*-ot ugyanis nem említi sem a 115-ös ép péri, sem a 116-os töredékes écsi (CIL XVI 64 = Lőrincz 2001, 168 Nr. 39)²⁸ diploma csapatlistája, amely arra utal, hogy egy tartományon kívüli expeditióba (valószínűleg Traianus parthus hadjáratába²⁹), majd Dacia Superiorba vezényelték.³⁰ Távollétének idejére Arrabonában az *ala I Batavorum milliaria* helyettesíthette, amit megerősít a 115-ös új diploma lelőhelye.³¹

Az *ala milliaria* praefectusa 115-ben Q. Iulius Bovius Avitus volt, akinek eddig sem a személyét sem a pályafutását nem ismertük. A csapat pannoniai tartózkodásának idejéből ő az első név szerint megismert parancsnok. A Bovius cognomen jellemzően Hispaniában elterjedt név, ahonnan eddig hét előfordulása adatolt.³² Az Avitus cognomen is messze a leggyakrabban Hispaniában fordul elő³³, ezért a lovag hispaniai származású lehet.

A diploma tulajdonosa M. Ulpius Victor még leszerelése előtt Traianustól polgárjog adományozásban részesült. Ez a tény és a csapat 112-ben már viselt *civium Romanorum* kitüntető jelzője együttesen arra utal, hogy az *ala I Batavorum milliaria c. R. p. f.* is részt vett Traianus dák háborúiban és ott katonái *virtutis causa* a császártól kitüntetésként kollektíven megkapták a római polgárjogot.³⁴ (Elképzelhető ezért, hogy a csapat vindobonai táborát is csak 106 után foglalta el.) Ugyanígy részesült Traianustól csoportos polgárjog adományozásban két másik, Pannoniából a dák hadszíntérre vezényelt batavus csapat, a 115-ös katonai diplomán is megnevezett *cohors I és II Batavorum milliaria c. R. p. f.*³⁵ Egy Regensburgban talált, 113. december 16-án kelt konstitúciót tartalmazó katonai diplomát (RMD 86 = Lőrincz 2001, 168 Nr. 38) a *cohors I Batavorum milliaria* veteranusa, M. Ulpius Peronis f. Fronto birtokolta, aki ugyanúgy batavus származású volt és Traianustól kapott polgárjogot³⁶, mint az *ala I Batavorum milliaria*-ban szolgáló Victor. Ugyanebből a csapatból egy Solvában (Esztergom) talált sírfeliratról egy másik, traianusi polgárjogot viselő batavust, a helyben letelepedett veteranus M. Ulp[i]-us Inam[nus?]-t említi (TRH 126).³⁷ Mindezek az adatok együttesen arra utalnak, hogy az 1. század végén Pannoniába vezényelt, majd a provincia kettéosztása után rövid ideig Pannonia Superior haderejéhez tartozó három batavus segédcsapat (az *ala I Batavorum milliaria c. R. p. f.*, valamint a *cohors I és II Batavorum milliaria c. R. p. f.*) kötelékében még Traianus alatt is nagy számban szolgáltak batavusok, akik közül többen leszerelésük után nem tértek haza, hanem állomáshelyük közelében telepedtek le. A batavus származású Victor sorozására már Germania Inferior provincia létrehozása után (84), 90-ben, vagy a körül kerülhetett sor. Ekkorra már hanyatlottak a törzs harcos hagyományai. Bár a 69-es batavus felkelés után

²⁷ Arrabona castellumához összefoglalóan: E. Szőnyi in: VÍSY (ed.) 2003, 68–69.

²⁸ A diploma kiegészített szövegébe nem az *ala I Ulpia contariorum milliariat* (ld. ezt LŐRINCZ 2001, 168 Nr. 39), hanem az új péri diploma alapján inkább az *ala I Batavorum milliariat* kell beillesztenünk.

²⁹ Traianus Parthus hadjáratára vezényelt ismert segédcsapatokhoz ld. ECK–PANGERL 2005b, 62–63.

³⁰ 121-ben az *ala I Ulpia contariorum* Dacia Superior haderejéhez tartozott: ECK–PANGERL 2008, 278.

³¹ Lehetséges persze az is, hogy az eddig ismert konstitúciók nem érintették a csapat katonáit.

³² LŐRINCZ 2005a, 127.

³³ LŐRINCZ 2005a, 97: Hispaniából 166 előfordulást ismert, míg gyakoriságban a második Gallia Narbonensis mindössze 40 esettel.

³⁴ Az auxiliáris csapatok katonáit érintő csoportos polgárjog-adományozásokhoz és a csapatnévben erre utaló *civium Romanorum* kitüntető jelzőhöz összefoglalóan: MAXFIELD 1981, 227–232; legutóbb összefoglalóan: FARKAS 2009.

³⁵ DIETZ 1984, 202–203; LŐRINCZ 2001, 29–30. A két batavus *cohors* csapattörténetéhez l. SPAUL 2000, 211–212.

³⁶ DIETZ 1984, 184–186.

³⁷ ALFÖLDY–LŐRINCZ 2003, 259–262; LŐRINCZ 2005b, 306 Nr. 8.

a törzs még továbbra is kiállíthatott saját elitjük által vezetett segédcsapatokat³⁸, Germania Inferior megalapítása után a sorozást már a római hatóságok végezték. A batavus segédcsapatokat ezután hazájuktól távol (többek között Pannoniában, illetve a pannoniai tartományokban) állomásoztatták és a helyi kiegészítés miatt lassan elvesztették törzsi jellegüket.³⁹ Veteránjaik etnikuma azonban arra utal, hogy Traianus alatt a Pannoniában állomásozó batavus egységekben még erősen érvényesült a nemzeti jelleg.⁴⁰ Fronto és Victor cognomenei – a germán nevet viselő Inamnusszal szemben – már szintelenül rómaiak⁴¹, csakúgy, mint Victor peregrinus apjának Celsusnak a cognomene. A hadseregben és a határzónákban különösen kedvelt Victor név ráadásul viselője Róma szolgálatában tanúsított katonai, harcos erőnőit is kifejezte.⁴²

UTÓSZÓ

Kéziratunkat 2011-ben zártuk le, de a Folia Archaeologica megjelenésének elhúzóda miatt Werner Eck és Andreas Pangerl e diplomát közlő tanulmánya 2012-ben, a ZPE 180. kötetében előttünk jelenhetett meg. Bár a diploma szövege és kommentárja a két tanulmányban lényegüket tekintve megegyezik. Ennek ellenére érdekesnek tartottuk a kézirat változatlan formában való közlését, mivel mi több olyan adatot ismertünk, amelyet az *editio princeps* nem tartalmazott. Néhány ponton eltérő olvasatot adtunk és az értékelésben a hangsúlyok is máshová kerültek.

1. Fotóink még a lemezek restaurálás, kiegészítés előtti állapotát mutatják és fotónk volt a diploma lemezeit összefogó bronzszalagról is, amely azóta valószínűleg elkallódott.
2. Rendelkeztünk a diploma lelőhelyének információjával.
3. A lelőhely ismeretében a diplomát földrajzi kontextusba tudtuk helyezni, amely csapattörténeti következtetések levonását is lehetővé tette. Ez alapján feltételeztük a csapat átmeneti arrabonai állomásozását, amelyet az *ala I Ulpia contariorum milliaria* Traianus parthus hadjáratába való elvezénylése indokolt.
4. Néhány ponton eltérő olvasatot adtunk: Mind a belső, mind a külső oldal szövegének I. sorában, Traianus nevében, a filiatióban a *filius* szót ugyanis nem teljesen, hanem csak F betűrövidítéssel írták. Az I. tábla előoldalának 22. sorában és a II. tábla belső oldalának 8. sorában nem PRAEFVIT hanem PRAEFVIT szerepel.
5. Neve alapján feltételeztük a csapatparancsnok hispaniai származását.

³⁸ STROBEL 1987, 259–292.

³⁹ Ehhez a folyamathoz ld.: NICOLAY 2002, 64–65.

⁴⁰ A sajátos harcmodoruk miatt a batavus csapatok etnikai alapú sorozása és törzsi jellege viszonylag sokáig fennmaradt: DIETZ 1984, 205–206. A pannoniai tartományokban állomásozó segédcsapatok batavus származású katonáihoz ld. összefoglalóan: DIETZ 1984, 212–213.

⁴¹ Ld. ehhez: DIETZ 1984, 196–197.

⁴² ALFÖLDY 2000, 50 (a noricum limes és közvetlen hátszágának lakossága körében kedvelt nevek kapcsán).

IRODALOM

- ALFÖLDY 1968: Zur Beurteilung der Militärdiplome der Auxiliarsoldaten. *Historia* 17. 215–227 = *Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962–1985*. Mavors, Roman Army Researches III. Amsterdam, 51–65.
- ALFÖLDY 2000: Alföldy, G., Das Heer in der Sozialstruktur des Römischen Kaiserreiches. In: Alföldy, G.–Dobson, B.–Eck, W. (Eds.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit*. HABES 31. Stuttgart, 33–57.
- ALFÖLDY–LÖRINCZ 2003: Alföldy, G.–Lőrincz, B., Die cohors I Batavorum milliaria civium Romanorum pia fidelis im pannonischen Solva (Esztergom). *ZPE* 145. 259–262.
- BARGAGLI GROSSO 1997: Bargagli, B.–Grosso, C., *I fasti Ostienses. Documento della storia di Ostia*. Itinerari Ostiensi VIII. Roma.
- BARKÓCZI 1951: Barkóczi, L.: *Brigetio*. DissPann II 22. Budapest.
- BENEŠ 1978: Beneš, J., *Auxilia romana in Moesia atque in Dacia*. Zu den Fragen des römischen Verteidigungssystems im unteren Donauraum und in den angrenzenden Gebieten. Prag.
- BIRLEY 1966: Birley, E., Alae and cohortes milliariae. In: *Corolla memoriae E. Swoboda dedicata*. Graz–Köln, 54–67.
- DEGRASSI 1952: Degrassi, A., *I fasti consolari dell'Impero Romano*. Roma.
- DIETZ 1984: Dietz, K., Das älteste Militärdiplom für die Provinz Pannonia Superior. *BRGK* 65. 159–268.
- ECK 1982: Eck, W., Prokonsuln von Asia in der flavisch-traianischen Zeit. *ZPE* 45. 139–153.
- ECK 1983: Eck, W., Jahres- und Provinzialfasten der senatorischen Statthalter von 69/70 bis 138/139. *Chiron* 13. 147–237.
- ECK–PANGERL 2005a: Eck, W.–Pangerl, A., Neue Konsulndaten in neuen Diplomen. *ZPE* 152. 229–262.
- ECK–PANGERL 2005b: Eck, W.–Pangerl, A., Traians Heer im Partherkrieg. Zu einem neuen Diplom aus dem Jahr 115. *Chiron* 35. 49–67.
- ECK–PANGERL 2008: Eck, W.–Pangerl, A., 'Vater, Mutter, Schwestern, Brüder': 3 Akt. *ZPE* 166. 276–284.
- ERKELENZ 1998: Erkelenz, D., Ehrenmonumente des L. Minicius Natalis in Rom und Africa. *ZPE* 123. 257–269.
- FARKAS 2009: Farkas I. G., *Adatok a római auxiliáris csapatok csoportos polgárjog-adományozásához a fennmaradt latin nyelvű feliratok fényében*. Kiadatlan BA szakdolgozat, Pécsi Tudományegyetem, Pécs 2009.
- KIENAST 1996: Kienast, D., *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt.
- KRAFT 1951: Kraft, K., *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*. Bern.
- LÖRINCZ 2001: Lőrincz, B., *Die römischen Hilfstruppen von Pannonien während der Prinzipatszeit*. Wiener Archäologische Studien 3. Wien.
- LÖRINCZ 2005a: Lőrincz, B., *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum I*. Budapest 2005².
- LÖRINCZ 2005b: Lőrincz, B., Neue Angaben zu den Hilfstruppen in der Provinz Pannonia Superior. In: Beutler, F.–Hameter, W. (Hrsg.), *„Eine ganz normale Inschrift“... und ähnliches zum Geburtstag von Ekkehard Weber*. Althistorisch-Epigraphische Studien Bd. 5. Wien, 303–309 = uő.: In: *Zur Militärgeschichte der Donauprovinzen des römischen Reiches. Ausgewählte Studien 1975–2009*. Bd. I. Budapest–Debrecen 2010), 240–252.
- LÖRINCZ 2007: Lőrincz, B., Die Nennung und Funktion der Statthalter in den Auxiliarkonstitutionen II. Quellen und Forschung der letzten 20 Jahre. In: Speidel, M. A.–Lieb, H. (Hrsg.), *Militärdiplome. Die Forschungsbeiträge der Berner Gespräche von 2004*. Mavors Bd. 15. Stuttgart, 209–220.
- LÖRINCZ–VISY 1987: Lőrincz, B.–Visy, Zs., Die Hilfstruppen der Provinz Pannonia Superior unter Trajan. *ActaArchHung* 39. 337–345.
- MANN 1972: Mann, J. C., The Development of Auxiliary and Fleet Diplomas. *Est* 9. Bonn, 233–241.
- MAXFIELD 1981: Maxfield, V., *The Military Decorations of the Roman Army*. London.
- MÓCSY 1962: Mócsy, A.: Pannonia. RE Suppl. IX. Stuttgart, 515–776.
- MOSSER 2005: Mosser, M., Die römischen Truppen in Vindobona. *Fundort Wien* 8. 126–153.
- NICOLAY 2002: Nicolay, J., Interpreting Roman military equipment and horse gear from non-military contexts. The role of veterans. In: *ROMECS XIII. Jahresbericht 2001*. Gesellschaft Pro Vindonissa. Brugg, 53–65.

- OPREANU 2011: Opreanu, C. H., The building inscription of the fort at Boroşneu Mare (Covasna County). In: Piso, I. et al. (eds.), *Scripta Classica. Radu Ardevan sexagenario dedicata*. Cluj-Napoca, 339–344.
- PAUNOV–ROXAN 1997: Paunov, E. I.–Roxan, M., The earliest extant diploma of Thrace A.D. 114 (=RMD I 114). *ZPE* 119. 269–279.
- PFERDEHIRT 2004: Pferdehirt, B.: *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums I–II*. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer Bd. 37, 1–2. Mainz.
- PISO 1999: Piso, I., L'ala Flavia en Dacie. *AMN* 36/1. 81–89 = *An der Nordgrenze des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien (1972–2003)*. HABES 41. München, 363–373.
- PISO–BENEA 1984: Piso, I.–Benea, D., Das Militärdiplom von Drobeta. *ZPE* 56. 263–295 = *An der Nordgrenze des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien (1972–2003)*. HABES 41. München, 109–142.
- RMD IV: Roxan, M.–Holder, P., *Roman Military Diplomas IV*. London 2003.
- ROXAN 1997: Roxan, M. M., The earliest extant diploma of Pannonia Superior: issued 3rd May 112. *Electrum (Kraków)* 1. 161–173.
- SCHEUERBRANDT 2009: Scheuerbrandt, N., *Kaiserliche Konstitutionen und ihre beglaubigten Abschriften. Diplomatie und Aktengang der Militärdiplome*. Remshalden.
- SPAUL 1994: Spaul, J., *Ala²: The auxiliary cavalry units of the pre-Diocletianic imperial Roman army*. Andover.
- SPAUL 2000: Spaul, J., *Cohors². The evidence for and a short history on the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army*. BAR-IS 841. Oxford.
- STROBEL 1987: Strobel, K., Anmerkungen zur Truppengeschichte des Donauraumes in der hohen Kaiserzeit IV. *ZPE* 70. 259–292.
- ZEVI 1994: Zevi, F., Fotografie dei Fasti Ostiensi. *ArchClass* 46. 401–416.
- VIDMAN 1982²: Vidman, L., *Fasti Ostienses*. Prague.
- VISY (ed.) 2003: Visy, Zs. (ed.), *The Roman Army in Pannonia: An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Budapest.
- WAGNER 1938: Wagner, W., *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in der Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*. Berlin.

EIN NEUES INTAKTES MILITÄRDIPLOM FÜR PANNONIA SUPERIOR
VOM 5.7.115 N. CHR.

Kaum mehr als 10 km vom Auxiliarkastell von Arrabona (Győr) in südöstlicher Richtung entfernt, in der Nähe der Gemeinde Pér (Komitat Győr-Moson-Sopron) kamen zu unbekannter Zeit und unter unbekannten Fundumständen beide fast unversehrte Tafeln eines Militärdiploms zum Vorschein (Abb. 1–4). Die Tafeln wurden wahrscheinlich in verknüpftem Zustand aufgefunden, weil auch ein zur Verschließung des Dokuments gediente tordierte Bronzeband Bestandteil des Fundes ist (Abb. 5).¹ Dieses Band wurde vermutlich zerissen, als man das Diplom öffnete. Auf der Außenseite beider Tafeln wird der Text von einer Doppellinie eingerahmt. Größe: 16 x 12,6 cm, die Dicke der Tafeln ist nicht bekannt.

INSCHRIFT DES DIPLOMS

Tabella I extrinsecus (Abb. 1)

Die Tafel I ist etwa bei dem unteren Zweidrittelteil entzweigebrochen, darunter gesprungen.

IMP · CAESAR · DIVI · NERVAE · F · NERVA · TRAIANVS ●
OPTIMVS · AVG · GERM · DACICVS · PONTIF · MAXIM
TRIBVN · POTEST · XVIII · IMP · VIII · COS · VI · P · P
EQVITIBVS · ET · PEDITIBVS · QVI · MILITAVERVNT
IN · ALIS · QVINQVE · ET · COHORTIBVS · TRIBVS · QVAE
APPELLANTVR · I · BATAVOR · ∞ · C · R · P · F · ET · I · THRA
CVM · VETERANA · ET · I · CANNENEFATIVM · C · R · ET
ARAVACOR · ET · HISPANOR · ET · I · BOSPORANOR · ET
I · ET · II · BATAVOR · ∞ · C · R · P · F · ET · V · CALLAECOR · LV
CENSIVM · QVAE · SVNT · IN · PANNONIA · SVPERIORE
SVB · L · MINICIO · NATALE · QVINIS · ET · VICENIS · PLV
RIBVSVE · STIPENDIS · EMERITIS · DIMISSIS · HONES
TA · MISSIONE · QVORVM · NOMINA · SVBSCRIPTA
SVNT · IPSIS · LIBERIS · POSTERISQ · EORVM · CIVI
TATEM · DEDIT · ET · CONVBIVM · CVM · VXORIBVS

●
QVAS · TVNC · HABVISSENT · CVM · CIVITAS · IIS
DATA · AVT · SI · QVI · CAELIBES · ESSENT · CVM · IIS
QVAS · POSTEA · DVXISSENT · DVMTAXAT · SINGV
LI · SINGULAS · A · D · III · NON · IVL
P · IVVENTIO · CELSO
L · IVLIO · FRVGI · COS
ALAE · I · BATAVOR · ∞ · C · R · P · F · QVI · PRAEFVIT
Q · IVLIVS · BOVIVS · AVITVS
EX · GREGALE
M · VLPPIO · CELSI · F · VICTORI · BATAV
ET · PROCVLAE · FIL · EIVS · ET · FESTAE · FIL · EIVS
DESCRIPTVM · ET · RECOGNITVM · EX · TABVLA · AE

¹ Aber das gebogene Bronzeblech samt Befestigungsschienen zum Schutz der Siegel der Zeugen ist verloren gegangen, nur die Stelle ihrer Anlötung kann man auf der Außenseite der Tabella II beobachten. Über die Weise der Verschließung der Militärdiplome s.: SCHEUERBRANDT 2009, 236–237.

NEA · QVAE · FIXA · EST · ROMAE · IN · MVRO · POST
 TEMPL · DIVI · AVG · AD · MINERVAM ●

Tabella I intus (Abb. 2)

IMP CAESAR DIVI NERVAE F NERVA TRAIANVS OPTI
 MVS AVG GERM DACIC PONTIF MAXIM TRIBVN
 POTEST XVIII IMP VIII COS VI P P
 EQVITIBVS ET PEDITIBVS QVI MILITAVERVNT IN
 ALIS QVINQVE ET CO ● HORTIBVS TRIBVS QVAE
 APPELLANTVR I BATAVORVM ∞ C R P F ET I THRAC
 VETERANA ET I CANNEFATIVM (!) C R ET I ARA
 VACOR ET HISPAN ET I BOSPORANOR ET I ET II
 BATAVOR ∞ C R P F ET V CALLAECOR LVCENSI
 VM QVAE SVNT IN PANNONIA SVPERIORE
 SVB L MINICIO NATALE QVINIS ET VICENIS
 PLVRIBVSVE STIPENDIS EMERITIS DIMIS
 SIS HONESTA MIS ● SIONE QVORVM NO
 MINA SVBSCRIPTA SVNT IPSIS LIBERIS
 POSTERISQ EORVM CIVITATEM DEDIT ET CO
 NVBIVM CVM VXORIBVS QVAS TVNC HABV

Tabella II intus (Abb. 3)

Die zweite Tafel ist ebenda gebrochen und gesprungen wie die erste. Die Tafel ist an der Bruchfläche auch an zwei Stellen mangelhaft.

ISSENT CVM EST CIVITAS IIS DATA AVT SI QVI ●
 CAELIBES ESSENT CVM IIS QVAS POSTEA DVXIS
 ● SENT DVMTAXAT SINGVLI SINGVLAS
 A D ● III NON IVL
 P IVVENTIO CELSO COS
 L IVLIO FRVGI
 ALAE I BATAVOR ∞ C R P F CVI PRAFVIT
 Q IVLIVS BOVIVS AVITVS
 EX GRECALE
 M VLPIO CELSI F VICTORI BATAV
 ET PROCVLAE FIL EIVS ET FESTAE FIL EIVS

Tabella II extrinsecus (Abb. 4)

L · PVLLI		VERECVNDI
P · CAVLI	●	VITALIS
P · ATINI		CRESCENTIS
C · VETTIENI		HERNETI
L · PVLLI		CHARITONIS
A · CASSELLI	●	PROCVLI
C · TVTICANI		CRESCENTIS

Text der Außenseite des Diploms

Imp(erator) Caesar Divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus Optimus Aug(ustus) Germ(anicus) Dacicus pontif(ex) maxim(us) tribun(icia) potest(ate) XVIII<I> imp(erator) VIII co(n)s(ul) VI p(ater) p(atriae)

equitibus et peditibus qui militaverunt in alis quinque et cohortibus tribus quae apellantur I Batavor(um) ∞ (i. e. milliaria) c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis) et I Thracum veterana et I Cannenefatium c(ivium) R(omanorum) et Aravacor(um) et Hispanor(um) et I Bosporanor(um) et I et II Batavor(um) ∞ (i. e. milliariae) c(ivium) R(omanorum) p(iae) f(ideles) et V Callaecor(um) Lucensium quae sunt in Pannonia superiore sub L(ucio) Minicio Natale quinis et vicenis pluribusue stipendis emeritis dimissis honesta missione quorum nomina subscripta sunt ipsis liberis posterisq(ue) eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus quas tunc habuissent cum civitas iis data aut si qui caelibes essent cum iis quas postea duxissent dumtaxat singuli singulas.

A(nte) d(iem) III non(as) Iul(ias) P(ublio) Iuventio Celso, L(ucio) Iulio Frugi co(n)s(ulibus)

alae I Batavor(um) ∞ (i. e. milliariae) c(ivium) R(omanorum) p(iae) f(idelis) qui praefuit Q(uintus) Iulius Bovius Avitus

ex gregale M(arco) Ulpio Celsi f(ilio) Victori Batav(o) et Proculae fil(iae) eius et Festae fil(iae) eius.

Descriptum et recognitum ex tabula aenea quae fixa est Romae in muro post templ(um) Divi Aug(usti) ad Minervam.

L. Pulli Verecundi, P. Cauli Vitalis, P. Atini Crescentis, C. Vettieni Herneti, L. Pulli Charitonis, A. Casselli Proculi, C. Tuticani Crescentis.

Text der Innenseite des Diploms

Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Traianus Optimus Aug(ustus) Germ(anicus) Dac(us) pontif(ex) maxim(us) tribun(icia) potest(ate) XVIII<I> imp(erator) VIII co(n)s(ul) VI p(ater) p(atriae)

equitibus et peditibus qui militaverunt in alis quinque et cohortibus tribus quae appellantur I Batavorum ∞ (i. e. milliaria) c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis) et I Thrac(um) veterana et I Canne<ne>fatium c(ivium) R(omanorum) et I Aravacor(um) et Hispan(or)um et I Bosporanor(um) et I et II Batavor(um) ∞ (i. e. milliaria) c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis) et V Callaecor(um) Lucensium quae sunt in Pannonia superiore sub L(ucio) Minicio Natale quinis et vicenis pluribusve stipendis emeritis dimissis honesta missione, quorum nomina subscripta sunt, ipsis liberis posterisq(ue) eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus quas tunc habuissent, cum est civitas iis data aut, si qui caelibes essent, cum iis, quas postea duxissent dumtaxat singuli singulas.

a(nte) d(iem) III Non(as) Iul(ias) P(ublio) Iuventio Celso, L(ucio) Iulio Frugi co(n)s(ulibus).

alae I Batavor(um) ∞ (i. e. milliaria) c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis) cui praefuit Q(uintus) Iulius Bovius Avitus ex gregale M. Ulpio Celsi f(ilio) Victori Batav(o) et Proculae fil(iae) eius et Festae fil(iae) eius.

KOMMENTAR

Im Erlassungsjahr der Konstitution trug Traian schon den Namen Optimus, den er in der zweiten Hälfte vom August 114 erhielt.² Aufgrund der Kaisertitulatur und der genannten Konsuln ist der Zeitpunkt der Publikation der Bürgerrechtskonstitution der 5. Juli 115 (s. unten). Aber dieser Termin steht in der Titulatur von Traian mit der in das Diplom gravierten Ziffer XVIII der *tribunicia potestas* nicht im Einklang, da der Kaiser diesen Titel in der Zeit vom 10. Dezember 113 bis zum 9. Dezember trug.³ Die falsch angegebene Iterationsziffer kann also zu XVIII<I> emendiert werden. Die Iterationsziffer der *acclamations imperatoriae* ist IX. Dank den aktuellen kriegesischen Erfolgen auf dem Partherkriegsschauplatz wurde Traian 115 das IX, X und XI Mal zum *imperator* ausgerufen.⁴ Aufgrund des Diploms von Pér erfolgte die *acclamatio* IX noch vor dem 5. Juli, die anderen nachher. In der Titulatur trug Traian die sechste und zugleich die letzte Ziffer seines Konsulats vom Jahre 112 an ganz bis zu seinem Tode.⁵

Aus dem Jahr 115 ist es die dritte bekannte Militärdiplom (s. unten). Die Formulierung des Diploms gehört der Klassifizierung von G. Alföldy⁶ und J. C. Mann⁷ nach zum Typ IIID.

Zur Zeit der Erlassung der Konstitution hatte L. Minicius Natalis (cos. suff. 106) als dritter Statthalter von Pannonia Superior sein Amt inne.⁸ Seine Statthalterschaft kann unseren heutigen Kenntnissen in die Zeit zwischen 112 und 118 datiert werden⁹ (Militärdiplome erwähnen ihn in den Jahren 112 [3. Mai]¹⁰, 113¹¹, 115 [in dem hier erörterten Militärdiplom], und 116¹²).

L. Iulius Frugi und P. Iuventius Celsus waren 115 *consules suffecti*. Das Konsulnpaar war bis jetzt nur von zwei, für das Heer von Moesia Superior erlassenen, von W. Eck und A. Pangerl vor kurzem publizierten Militärdiplomen bekannt. Da das eine Dokument fragmentarisch ist, blieb darin nur der Name von L. Iulius Frugi erhalten (AE 2005, 1710)¹³, dessen *praenomen* und *gentilicium* in einem Fragment der *Fasti Potentini*, unter den Konsuln des Jahres 115 erhalten sind (AE 2003, 588)¹⁴. Laut einer Inschrift von Opramoas war er direkt vor seinem Konsulat, irgendwann im Jahre 114 prätorischer Statthalter der Provinz Lycia-Pamphylia (IGR III, 739 = TAM II, 905 = AE 2000, 1454). Der Name des anderen Konsuls vom Konsulnpaar, P. Iuventius Celsus kann nur in einem anderen Militärdiplom für Moesia Superior ebenfalls aus dem Jahre 115 gelesen werden (AE 2005, 1723).¹⁵ Es sind mehrere Stationen seines *cursus honorum* bekannt: im Juli 114, direkt vor seinem Konsulat wurde er in einem Militärdiplom als prätorischer Statthalter von Thracia erwähnt

² KIENAST 1996², 123; zum Namen von Traianus Optimus letzters: PAUNOV-ROXAN 1997, 273–274.

³ KIENAST 1996², 123.

⁴ KIENAST 1996², 123.

⁵ KIENAST 1996², 123.

⁶ ALFÖLDY 1968, 52–53.

⁷ MANN 1972, 233–241.

⁸ Zu seiner Laufbahn zusammenfassend: IRC IV 30; PIR2 M 619; DIETZ 1984, 178–181; FITZ 1993, 473–474 Nr. 281; ERKELENZ 1998, 257–269.

⁹ LÓRINCZ 2005c, 148.

¹⁰ ROXAN 1997, 161–173 = RMD IV 223 = LÓRINCZ 2001, 306 Nr. 510 = PFERDEHIRT 2004, 41–43 Nr. 15 (Von unbekanntem Fundort, jetzt in der Sammlung des RGZM, Mainz).

¹¹ RMD II 86.

¹² CIL XVI 64 = LÓRINCZ 2001, 168 Nr. 39 (Écs).

¹³ ECK-PANGERL 2005a, 234–236.

¹⁴ ECK-PANGERL 2005b, 52.

¹⁵ ECK-PANGERL 2005b, 51–53, aber W. Eck datierte sein Konsulat auch schon früher auf das Jahr 115: ECK 1982, 140 Anm. 3.

(RMD I, 14 = RMD IV, 227), 115 war er *consul suffectus*, dann 129 *consul ordinarius*¹⁶, in den Jahren 129/130 wurde er Prokonsul von Asia (PIR², I, 882).¹⁷

In den Militärdiplomen aus dem Jahre 115 für Moesia Superior sind keine auf den Tag genauen Datierungen erhalten geblieben. Aufgrund der Reihenfolge der in den *Fasti Potentini* genannten Konsulnpaare des Jahres 115 müssen L. Iulius Frugi und P. Iuuentius Celsus nur in dem Zeitraum zwischen dem 1. Mai 115 und dem 30. August amtiert haben.¹⁸ Auch das Erlassungsdatum der Konstitution für die Truppen von Pannonia Superior, der 5. Juli bezeugt diese Feststellung. Deshalb müssen Ihre Namen auch auf dem Fragment c der Tabella K der *Fasti Ostienses* angegeben worden sein¹⁹, wo in der ersten erhalten gebliebenen Zeile die Namen der *coss. suffecti* aus der Zeit vor dem 1. September angegeben wurden: [k. Mai. L. Iulius Frugi, P. Iuuentius [Celsus].²⁰

Die Konstitution betraf die Soldaten von 5 Alen und 3 Kohorten in Pannonia Superior. Die Stationierung der *ala I Batavorum milliaria civium Romanorum pia fidelis* in Pannonien wurde bis jetzt nur durch die Einheitslisten von zwei Konstitutionen für Pannonia Superior bezeugt²¹: die eine wurde am 3. Mai 112 (RMD IV, 223 = LÓRINCZ 2001, 306 Nr. 510), die andere am 16. Dezember 113 (RMD I, 86 = LÓRINCZ 2001, 168 Nr. 38) publiziert. Eine andere epigraphische Erwähnung der Einheit aus Pannonien ist mittlerweile nicht bekannt. Aufgrund der zwei erwähnten und der hier veröffentlichten Militärdiplome stationierte die Ala unter Traian in Pannonia Superior. Aber ihre Garnison war nicht das für die *ala quingenaria* erbaute Kastell Azaum/Odiavum (Almásfüzitő, Komitat Komárom-Esztergom)²², sondern das Auxiliarkastell von Vindobona, wo schon früher eine *ala milliaria* stationiert hatte²³. Von hier aus wurde die direkt vorausgehende Ala, die *ala I Flavia Britannica milliaria* 101 in die Dakerkriege von Traian abkommandiert. Man findet diese Einheit nach der Zerteilung der Provinz Pannonia in Pannonia Inferior, deshalb kann der Anfang der Stationierung der *ala I Batavorum milliaria c. R. p. f.* in Vindobona in diesen Zeitraum, vielleicht in die Zeit nach 101, aber bestimmt irgendwann zwischen den Jahren 97/105 datiert werden. Der Meinung von B. Lórinč nach kam die Truppe aus Vindobona um die Jahre 118/119 nach Dacia Superior²⁴, ins Auxiliarkastell Războieni – Cetate/Székelőföldvár²⁵. Aber M. Mosser rechnete damit, dass die ala schon 114 Vindobona verließ, zu der Zeit also, als im Legionslager Vindobona die *legio XIV Gemina* durch die *legio X Gemina* abgelöst wurde²⁶. Aber das für Pannonia Superior erlassene Militärdiplom bestätigt, dass die Ala im Jahre 115 noch zum Heeresverband dieser Provinz gehörte.

Der Fundort des Diploms (Abb. 6) lässt die Annahme machen, dass die Einheit nach 113, aber vor 115 provisorisch nach Arrabona (Győr) kommandiert wurde, wo sich ein ebenfalls für eine *ala milliaria* errichtetes Kastell befand.²⁷ Die Garnison

¹⁶ DEGRASSI 1952, 37.

¹⁷ ECK 1983, 167.

¹⁸ ECK-PANGERL 2005b, 52.

¹⁹ VIDMAN 1982², 48; BARGAGLI-GROSSO 1997, 40–41.

²⁰ ECK-PANGERL 2005b, 52.

²¹ Zur Geschichte der *ala I Batavorum milliaria c. R. p. f.* zusammenfassend s.: SPAUL 1994, 63.

²² Wie WAGNER 1938, 16; BARKÓCI 1951, 6; KRAFT 1951, 142 Nr. 190; MÓCSY 1962, 618; BENEŠ 1978, 6 Nr. 4; STROBEL 1984, 106 vermuteten.

²³ LÓRINCZ 2001, 15; MOSSER 2005, 149.

²⁴ CIL XVI 90, 107, 108; RMD II, 123; BENEŠ 1978, 6 Nr. 4; PISO-BENEŠ 1984, 278.

²⁵ IDR III/4, 78–81; PISO-BENEŠ 1984, 278. Aber die Inschrift von Borošneu Mare/Nagyborosnyó bezieht sich nicht auf diese Einheit, sondern auf eine *ala Flavia* - - -: PISO 1999, 81–89 (= AE 1999, 1286) oder auf eine *ala I Laf* - - -: AE 1974, 564 – cf. OPREANU 2011, 339–344.

²⁶ MOSSER 2005, 149–150.

²⁷ Zum Kastell von Arrabona zusammenfassend: E. Szőnyi in: VISY (ed.) 2003, 68–69.

Arrabona nach den Dakerkriegen von Traian, die *ala I Ulpia contariorum milliaria c. R.* wurde nämlich weder in der Einheitsliste des Diploms von Pér aus dem Jahre 115, noch in der des fragmentarischen Diploms von Écs aus dem Jahre 116 (CIL XVI 64 = Lőrincz 2001, 168 Nr. 39)²⁸ erwähnt, was darauf hinweist, dass sie in einer Expedition außerhalb der Provinz (wahrscheinlich im Partherkrieg von Traian²⁹) und danach in Dacia Superior³⁰ eingesetzt war.³¹ Während der Abwesenheit wurde sie in Arrabona vermutlich durch die *ala I Batavorum milliaria* ersetzt, was durch den Fundort des neuen Diploms aus dem Jahr 115 bestätigt wird.³²

Der Präfekt der *ala milliaria* war 115 Q. Iulius Bovius Avitus, dessen Person und Laufbahn bis jetzt nicht bekannt war. Aus der Zeit der Stationierung der Einheit in Pannonien ist er der erste Kommandeur, den man dem Namen nach kennt. Der Cognomen Bovius ist ein typischerweise in Hispanien verbreiteter Name, wo der durch Angaben bis jetzt siebenmal bezeugt ist.³³ Auch der Cognomen Avitus kommt am häufigsten in Hispanien vor³⁴, deshalb kann der Reiter hispanischen Ursprungs gewesen sein.

Dem Empfänger des Diploms M. Ulpius Victor wurde noch vor seiner Entlassung von Traian das Bürgerrecht verliehen. Diese Tatsache und der schon im Jahre 112 getragene Beiname *civium Romanorum* weisen zusammen darauf hin, dass auch die *ala I Batavorum milliaria c. R. p. f.* an den Dakerkriegen von Traian teilnahmen und während deren die Soldaten der Einheit *virtutis causa* vom Kaiser als Auszeichnung das Römische Bürgerrecht kollektiv erhielten.³⁵ (Daher ist es durchaus vorstellbar, dass die Einheit auch das Lager Vindobona erst nach 106 übernahm.) Genauso erhielten zwei andere gesamte Einheiten – aus Pannonien in den Dakerkrieg befehligten Bataver-Truppen – das Bürgerrecht von Traian, die auch im Militärdiplom aus dem Jahre 115 genannten Kohorten *I* und *II Batavorum milliaria c. R. p. f.*³⁶ Der Empfänger eines in Regensburg aufgefundenen, am 16. Dezember 113 entstandenen Militärdiploms, welches eine Konstitution enthält (RMD 86 = Lőrincz 2001, 168 Nr. 38), war ein Veteran der *cohors I Batavorum milliaria*, M. Ulpius Peronis f. Fronto, der genauso ein Bataver war und von Traian das Bürgerrecht erhielt³⁷, wie Victor in der *ala I Batavorum milliaria*. Aus derselben Einheit wurde in einer in Solva (Esztergom) gefundenen Grabinschrift ein anderer Bataver erwähnt, der ebenfalls das traianische Bürgerrecht erhalten hatte, und am genannten Ort ansässig wurde, der *veteranus* namens M. Ulp[i]us Inam[nus?]

²⁸ In den ergänzten Text des Diploms sollte nicht die *ala I Ulpia contariorum milliaria* (s. bei LŐRINCZ 2001, 168 Nr. 39), sondern aufgrund des neuen Diploms von Pér lieber die *ala I Batavorum milliaria* eingesetzt werden.

²⁹ Zu den bekannten Auxiliareinheiten, die in den Partherkrieg von Traian abkommandiert wurden, s. ECK-PANGERL 2005b, 62–63.

³⁰ Im Jahr 121 gehörte die *ala I Ulpia contariorum* zum Heeresverband von Dacia Superior: ECK-PANGERL 2008, 278.

³¹ Aber B. Lőrincz nahm keine Einheit der Heeresverband von Pannonia Superior am Traians Partherkrieg teil: LŐRINCZ 2001, 78.

³² Es ist aber durchaus möglich, dass die bis jetzt bekannten Konstitutionen die Soldaten der Einheit einfach nicht betrafen.

³³ LŐRINCZ 2005a, 127.

³⁴ LŐRINCZ 2005a, 97: Aus Hispanien sind 166 Vorkommen bekannt, und was die Häufigkeit betrifft, steht Gallia Narbonensis an der zweiten Stelle mit kaum 40 Erwähnungen.

³⁵ Zu den auf die Soldaten der Auxiliareinheiten bezogenen kollektiven Bürgerrecht-Verleihungen und zum darauf hinweisenden Beinamen in der Benennung der Einheit *civium Romanorum* zusammenfassend: MAXFIELD 1981, 227–232; letzters zusammenfassend: FARKAS 2009.

³⁶ DIETZ 1984, 202–203; LŐRINCZ 2001, 29–30. Zur Geschichte der batavischen Kohorten s. SPÄHL 2000, 211–212.

³⁷ DIETZ 1984, 184–186.

(TRH 126).³⁸ All diese Angaben weisen in ihrer Gesamtheit darauf hin, dass in den Ende des 1. Jahrhunderts nach Pannonien abkommandierten, dann nach der Aufteilung der Provinz kurze Zeit zur Heereskraft von Pannonia Superior gehörten drei Bataver-Hilfstruppen (*ala I Batavorum milliaria c. R. p. f.*, sowie *cohors I* und *II Batavorum milliaria c. R. p. f.*) auch noch unter Traian in großer Anzahl Bataver im Dienste standen, von denen mehrere Soldaten nach ihrer Entlassung aus dem Heer nicht heimkehrten, sondern sich in der Nähe ihrer Garnison ansiedelten. Der batavische Victor musste erst nach der Entstehung der Provinz Germania Inferior rekrutiert worden sein (84), im Jahre 90, oder um dieses Jahr. Damals ließen die kriegerischen Traditionen des batavischen Stammes nach. Obwohl nach dem Aufstand der Bataver im Jahre 69 der Stamm auch im Weiteren von seiner eigenen Elite geführte Auxiliartruppen stellen durfte³⁹, wurden nach der Gründung der Provinz Germania Inferior die Rekrutierungen von den römischen Behörden ausgeführt. Von dieser Zeit an ließ man die batavischen Hilfstruppen fern von ihrer Heimat (u.a. in Pannonien, bzw. in den pannonischen Provinzen) stationieren und infolge der örtlichen Rekrutierungen verloren sie langsam am Stammescharakter.⁴⁰ Aber das Ethnikum ihrer Veteranen weist darauf hin, dass unter Traian in den in Pannonien stationierten batavischen Einheiten der nationale Charakter sich noch stark durchsetzen konnte.⁴¹ Die Cognomina von Fronto und Victor – im Gegensatz zum germanisch genannten Inamnus – sind schon reine römische Namen⁴², genauso wie der Cognomen des Vaters von Victor, Celsus, der Peregriner war. Der im Heer und in den Grenzzonen besonders beliebte Name Victor war noch dazu auch ein Zeichen der kriegerischen Tugenden seines Trägers im Dienste von Rom.⁴³

NACHWORT

Unser Manuskript wurde 2011 beendet, aber wegen der Verschiebung der Ausgabe der *Folia Archaeologica* konnte der Aufsatz von Werner Eck und Andreas Pangerl, in dem dieses Diplom veröffentlicht wurde, 2012 im Band 180 der ZPE vor unserer Publikation erscheinen. Zwar sind Text und Kommentar des Diploms in beiden Aufsätzen im Wesentlichen identisch, hielten wir es für wichtig, das Manuskript unverändert zu veröffentlichen, weil wir mehrere solche Daten kennen, die in der *editio princeps* nicht vorkommen. An manchen Stellen weicht unsere Lesung ab, und auch in der Deutung wurden die Schwerpunkte anderswo gelegt.

1. Unsere Fotos zeigen den Zustand der Tafeln noch vor ihrer Restaurierung und Ergänzung und wir hatten auch eine Aufnahme vom Bronzband, welches einst die Tafeln des Diploms zusammenhielt. Aber es ist wahrscheinlich verschollen.
2. Wir hatten Information vom Fundort des Diploms.
3. In Kenntnis des Fundortes konnten wir das Diplom in geographischen Kontext stellen, wodurch auch truppengeschichtliche Folgerungen gezogen werden

³⁸ ALFÖLDY–LÓRINCZ 2003, 259–262; LÓRINCZ 2005b, 306 Nr. 8.

³⁹ STROBEL 1987, 259–292.

⁴⁰ Zu diesem Prozess s.: NICOLAY 2002, 64–65.

⁴¹ Infolge der eigenartigen Kampfweise blieben die Rekrutierung der batavischen Einheiten auf ethnischer Basis und ihr Stammescharakter relativ lange erhalten: DIETZ 1984, 205–206. Zu den Soldaten batavischer Herkunft der Auxiliartruppen in den pannonischen Provinzen s. zusammenfassend: DIETZ 1984, 212–213.

⁴² Siehe dazu: DIETZ 1984, 196–197.

⁴³ ALFÖLDY 2000, 50 (Anhand der beliebten Namen bei der Bevölkerung am Norischen Limes und dessen direkten Hinterlandes).

konnten. Aufgrund deren kann man die provisorische Stationierung der Einheit in Arrabona annehmen, die durch die Abkommandierung der *ala I Ulpia contariorum milliaria* in den Partherkrieg von Traian und dann nach Dacia Superior begründet wird.

4. An einigen Stellen haben wir andere Lesungen angegeben: Sowohl auf der Außen- wie auch auf der Innenseite in der ersten Zeile des Textes, im Namen von Traian, in der Filiation wurde nämlich nicht das ganze Wort *filius* geschrieben, sondern nur als F angegeben. In der Zeile 22 der Außenseite der Tabella I, sowie in der Zeile 8 der Innenseite der Tabella II steht nicht PRAFVIT sondern PRAEFVIT.
5. Aufgrund des Namens nahmen wir an, dass der Kommandeur der Einheit hispanischer Herkunft war.

EGY 245-BEN KIADOTT ÚJ PRAETORIANUS DIPLOMA TÖREDÉKE PANNÓNIA INFERIORBÓL

MRÁV Zsolt – VIDA István

A közöletlen katonai diploma töredéke ismeretlen időben, állítólag a Szerémségben került elő, Sirmium (Sremska Mitrovica/Szávaszentdemeter, Szerbia) tágabb környékén. A töredéket körbe törésfelület határolja, rajta két különböző időben vésett felirat szövegtöredékei őrződtek meg. A diplomatöredék fotó alapján megadható méretadatai a következők¹: m.: 5,2 cm; sz.: 2,9 cm; v.: nem ismert.

A KORÁBBI FELIRAT

A diploma szövegét egy korábbi feliratos bronzlemezbe vésték, amelynek fejjel lefelé álló elegáns betűi a lemez belső oldalának szövege alatt látszanak. A korábbi felirat lemeze betűinek méreténél fogva a diplománál lényegesen nagyobb lehetett. Feliratából a töredékre egy R és egy ismeretlen betűhöz tartozó függőleges *hasta* alsó részének töredéke esik. A betűk eredeti magassága 3 cm körül lehetett.

[---]R+[---]

A katonai diploma 245-re keltezhető (ld. alább), ezért a feliratnak ennél az időpontnál korábbinak kell lennie. Feliratos bronzlemezek feldarabolása és diplomák céljára való ismételt felhasználása nem számít ritka jelenségnek.² Ezt a gyakorlatot a Philippusok kancelláriájában is követték, amelyet praetorianus diplomák céljára másodlagosan felhasznált feliratos bronzlemezek bizonyítanak.³

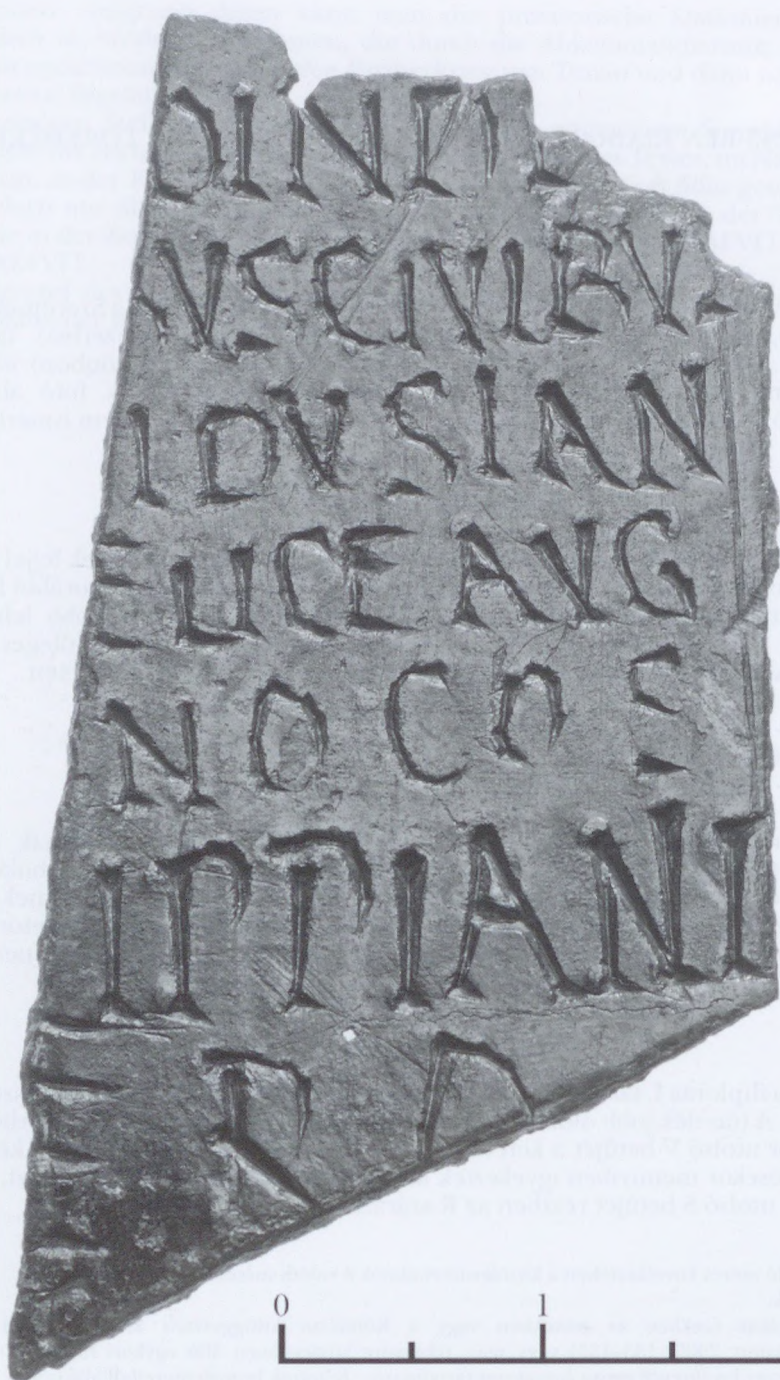
A PRAETORIANUS DIPLOMA

A töredék a diploma I. táblájának (kívülről nézve) az alsó feléből, annak jobb széléről származik. A töredék jobb oldalán a belső vonalkeret egy szakasza is felismerhető. A hatodik sor utolsó V betűjét a kereten kívülre vésték. Nem tudjuk, hogy a későbbi szöveg vésésekor mennyiben igyekeztek kikerülni a korábbi betűket, csak azt, hogy a *natos* szó utolsó S betűjét részben az R szárába vésték.

¹ A fotón való mérés következtében a közölt méretadatok a valódi méretektől minimálisan eltérhetnek.

² A diplomákat ezekben az esetekben vagy a Rómában kifüggesztett korábbi *tabula aenea* (SCHEUERBRANDT 2009, 133–135) vagy más, többnyire közterületen álló egykori hivatalos – főleg szenátori vagy lovagrendi *cursus honorum*ot tartalmazó – feliratok bronzlemezeiből alakítottak át. Ld. ehhez összefoglalóan: FORNI 1986, 314–315; MIRKOVIĆ 2000, 286–287 (az addig ismertté vált esetek felsorolásával).

³ Mint például: CIL XVI 147, tabella II [243]; CIL XVI 153, tabella I [248].

1. kép A praetorianus diploma külső oldalának fotója (fotó: Gedai Csaba)
 Abb. 1 Foto von der Außenseite des Prätorianerdiploms (Foto: Csaba Gedai)

2. kép A praetorianus diploma belső oldalának fotója (fotó: Gedai Csaba)
Abb. 2 Foto von der Innenseite des Prätorianerdiploms (Foto: Csaba Gedai)

I. lemez, külső oldal

]OINDE L[
]BVS CIVIBVS
] IDVS IAN
]ELICE AVG
 5]NO COS
]LIPPIAN P[
]ERO
]S[

[Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Iulius Philippus Pius Fel(ix) Aug(ustus) pont(ifex) max(imus) tr(ibunicia) pot(estate) II co(n)s(ul) p(ater) p(atriciae) M(arcus) Iulius Philippus nobilissim(us) Caes(ar)

nomina militum qui militaverunt in cohortibus praetoris Philippianis decem I II III IIII V VI VII VIII VIIII X piis vindicibus, qui pie et fortiter militia functi sunt ius tribuimus conubii dumtaxat cum singulis et primis uxoribus ut etiamsi peregrini iuris feminas in matrimonio suo iunxerint pr]oinde l[iberos tollant ac si ex duo]bus civibus [Romanis natos.

A(nte) d(iem) VII] idus Ian(uarias) [Imp(eratori) M. Iulio Philippo Pio F]elice Aug(usto) [G. Maesio Titia]no co(n)s(ulibus).

[coh(ors) - - - pr(aetoria) Phil]lippian(a) P(ia) [V(index) - - - Sev?]ero [Ael(ia) Mur]s[a?] Descript(um) et recognit(um) ex tabula aerea quae fixa est Romae in muro pos(t) templ(um) divi Aug(usti) ad Minervam].

belső oldal

]ROIN[
]T AC SI EX DVOB[
] NATOS.

[Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Iulius Philippus Pius Fel(ix) Aug(ustus) pont(ifex) max(imus) tr(ibunicia) pot(estate) II co(n)s(ul) p(ater) p(atriciae) M(arcus) Iulius Philippus nobilissim(us) Caes(ar)

nomina militum qui militaverunt in cohortibus praetoris Philippianis decem I II III IIII V VI VII VIII VIIII X piis vindicibus, qui pie et fortiter militia functi sunt ius tribuimus conubii dumtaxat cum singulis et primis uxoribus ut etiamsi peregrini iuris feminas in matrimonio suo iunxerint p]roin[de liberos tollan]t ac si ex duob[us civibus Romanis] natos.

[etc ...

KOMMENTÁR

A konstitúciót nem a Philippusok valamelyik közös consulságának évében, 247-ben, vagy 248-ban⁴, hanem Philippus Arabs és egy [- -]nus nevű szenátor consulátusa alatt hirdették ki. A consulpár ezért csak a 245. év évkezdő consulaival, Philippus Arabsszal és C. Maesius Titianusszal⁵ azonosítható. Ennek az évnek január 7-ére keltezhető a diploma kibocsátásának időpontja is, mivel legkésőbb 216-tól kizárólag ezen a napon történt a *praetoriani* leszerelése.⁶

A katona cohorsának sorszáját nem tartalmazza a töredék, így ismeretlen. A diploma birtokosának neve – a kor praetorianus diplomáinak szövegezési gyakorlatát követve – az egységének megnevezése után, külön sorban és nagyobb betűkkel történt. Nevéből azonban csak a cognomen [- -]ero végződése maradt meg, amely a Duna vidéken általános és tömegesen előforduló Severus cognomenre egészíthető ki.⁷

Origójából mindössze egyetlen betű töredéke, egy S felső ívének kezdete őrződött meg, az is a városnév utolsó szótagjainak egyikében. A pannoniai tartományokban talált 3. századi katonai diplomák ismert személyi adatai minden esetben pannoniai születésű, leszerelésük után hazatért katonákat neveznek meg.⁸ Az új, délkelet-pannoniai lelőhellyel rendelkező diploma tulajdonosa ezért ugyancsak egy pannoniai lehet. A megmaradt S betűnek a sor végéhez közeli pozíciója miatt origója legvalószínűbben Mursa (ma Eszék/Osijek, Horvátország), ahonnan a 3. század középső harmadában több praetorianus is származott.⁹ Mursa Hadrianus coloniájaként az Aelia császári melléknevet viselte¹⁰, így a sor legvalószínűbb kiegészítése: *[Ael(ia) Murs]s[fa]*. Elképzelhető még, bár kevésbé valószínű Siscia flaviusi coloniája, a következő fogalmazásban: *[Fl(avia) Sij]s[cia?]*.

A diploma a *cohortes praetoriae* leszerelő katonái számára 245. január 7-én kiadott konstitúció hatodik, a Philippusok uralkodásának négy évéből ismert praetorianus diplomák sorában pedig a tizennyolcadik fennmaradt példány.¹¹

A konstitúció ideje	Praetorianus cohors	A praetorianus származási helye	A diploma lelőhelye	Irodalom
245. január 7	cohors VIII	Ulp(ia) M[arciana] = Marcianopolis	Brestovica (BG)	CIL XVI 149
245. január 7	cohors VIII	Bregetio	Pannonia Superior (?)	RMD IV 320
245. január 7	cohors V	Ulp(ia) Pautalia	Kelet-Balkán	Eck–Pangerl 2011, Nr. 1

⁴ DEGRASSI 1952, 68; KIENAST 1996², 198, 200.

⁵ DEGRASSI 1952, 68; karrierjéhez ld. PIR² M82; KÖRNER 2002, 340–341.

⁶ LIEB 1986, 329.

⁷ BARKÓCZI 1964, 324; LÓRINCZ 2002, 76–78 (a cognomen 55 pannoniai előfordulását említve). A felmerülő további lehetőségekhez ld. MÓCSY ET AL. 1983, 389. Ezek többsége azonban ritka és/vagy Pannoniában nem vagy alig használatos cognomen.

⁸ LÓRINCZ B. in FPA IV, 123.

⁹ A Philippusok alatt, 246-ban szerelték le a császári gárdából a Mursából származó *Nebus Tullius Nebi f. Maf- -]t* (CIL XVI 151) és *M. Afranius M. f. Quintianust* (RMD III 199).

¹⁰ GLASTERER-KRÖLL 1972, 124–125; a város Aelia tribusához: KUBITSCHKE 1972, 227.

¹¹ Eck–Pangerl 2011, 257–258; Eck 2012, 327–328.

245. január 7	cohors VI	?	Közép- vagy Aldunai provinciák	ECK–PANGERL 2011, Nr. 2
245?	?	?	Közép- vagy Aldunai provinciák	ECK–PANGERL 2011, Nr. 5
245. január 7	?	[Ael(ia) Mur]s[a?] vagy [Fl(avia) Si]s[cia?]	Sirmium környéke (Pannonia inferior)	Itt közölve.

1. táblázat A 245-re keltezhető ismert praetorianus diplomák (ECK–PANGERL 2011 alapján, kiegészítve az új adatokkal)

Az eddig előkerült praetorianus diplomák és más feliratos források alapján a kelet-balkáni provinciákból származók mellett pannoniaiak is nagy számban szolgáltak a Philippusok császári gárdájában (2. táblázat). Valószínűleg tevékeny részük lehetett Philippus Arabsnak a pannoniai Decius elleni csatavesztésében és fiának, II. Philippusnak halálában.¹²

Név	Origo	Praetorianus cohors	Leszerelés időpontja	Irodalom
M. Aurelius M. f. Clarus	<i>Bregetio</i>	Cohors VIII	245	RMD IV 320
[- - - Sev?]erus	[Ael(ia) Mur]s[a?] vagy esetleg [Fl(avia) Si]s[cia?]	?	245	itt közölve
M. Afranius Quintianus	<i>Ael(ia) Mursa</i>	cohors I	246	RMD III 199
Nebus Tullius Nebi f. Ma[- - -]	<i>Ael(ia) Murs[a]</i>	cohors V	246	CIL XVI 151
P. Aelius Proculus <i>centurio</i>	Pann. Inf.	cohors VII	Θ ad castellum Carporum	Soproni 1963, 43–54 (AE 1965, 223) = RIU 1155

2. táblázat A Philippusok alatt leszerelt vagy meghalt ismert pannoniai származású testőrkatonaik

Töredékünkkel a katonacsászárok idejéből eddig ismertté vált hat pannoniai vonatkozású katonai diploma¹³ egy újabbal gyarapodott.

¹² KÖRNER 2002, 305–322.

¹³ RMD IV 320; RMD III 199; CIL XVI 151; CIL XVI 155 – cf. Lőrincz B. in FPA V, 139–143 és egy újabb, Poetovio origójú praetorianus diplomája III. Gordianus idejéből, 244-ből: ECK–PANGERL 2011, 258–260; ECK 2012, 333–336.

IRODALOM

- BARKÓCZI 1964: Barkóczi, L., The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. *ActaArchHung* 16. 257–356.
- DEGRASSI 1952: Degrassi, A., *I fasti consolari dell'Impero Romano*. Roma.
- ECK 2012: Eck, W., A., *Diplomata militaria* für Prätorianer, vor und seit Septimius Severus. Eine Bestandsaufnahme und ein Erklärungsversuch. *Athenaeum* 100. 321–336.
- ECK–PANGERL 2011: Eck, W.–Pangerl, A., Diplome für Prätorianersoldaten aus der Herrschaftszeit der Philippi. *ZPE* 176. 243–261.
- FPA V: Kovács P. (ed.), *Fontes Pannoniae Antiquae ab a. D. CCXXXV usque ad a. D. CCLXXXIV*. Budapest 2008.
- FORNI 1986: Forni, G., I diplomi militari dei classari delle flotte pretorie (inclusi quelli dei classari-legionari). In: Eck, W.–Wolff, H. (Hrsg.): *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle*. Passauer. Hist. Forsch. 2. Köln–Wien, 293–321.
- GLASTERER–KRÖLL 1972: Glasterer–Kröll, B., Untersuchungen zu den Beinamen der Städte des Imperium Romanum. *ES* 9. 44–145.
- KIENAST 1996²: Kienast, D., *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt.
- KÖRNER 2002: Körner, Chr., *Philippus Arabs. Ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipat*. Berlin.
- KUBITSCHKE 1972²: Kubitschek, J. W., *Imperium Romanum tributim descriptum*. *Studia Historica* 121. Roma.
- LIEB 1986: Lieb, H., Die constitutiones für die stadtrömischen Truppen. In: Eck, W.–Wolff, H. (Hrsg.): *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle*. Passauer. Hist. Forsch. 2. Köln–Wien, 322–346.
- LÓRINCZ 2002: Lőrincz, B., *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum IV*. Wien.
- MIRKOVIĆ 2000: Euphrata et Romano consulibus auf einem neuen Militärdiplom von der unteren Sava. *ZPE* 133. 286–290.
- MÓCSY ET AL. 1983: Mócsy, A.–Feldmann, R.–Marton, E.–Szilágyi, M., *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpiniae cum indice inverso*. DissPann III/1. Budapest.
- RMD III: Roxan, M. M., *Roman Military Diplomas 1985–1993*. London 1994.
- RMD IV: Roxan, M. M.–Holder, P., *Roman Military Diplomas IV*. London 2003.
- RMD V: Holder, P., *Roman Military Diplomas V*. BICS Suppl. 88. London 2006.
- SCHEUERBRANDT 2009: Scheuerbrandt, N., *Kaiserliche Konstitutionen und ihre beglaubigten Abschriften. Diplomatie und Aktengang der Militärdiplome*. Remshalden.
- SOPRONI 1963: Soproni, S., Castellum Carporum. *FolArch* 15. 43–54.

FRAGMENT EINES NEUEN PRÄTORIANERDIPLOMS VOM 245 AUS PANNONIA INFERIOR

Das Fragment des bis jetzt unveröffentlichten Militärdiploms kam zu einem unbekannten Zeitpunkt angeblich in Syrmien, in der breiteren Umgebung von Sirmium (heute Sremska Mitrovica/Szávaszentdemeter, Serbien) zum Vorschein. Das Fragment zeigt an den Randen Bruchflächen. Auf dem Fragment sind die Textfragmente von zwei Inschriften erhalten geblieben, die zu verschiedenen Zeiten graviert wurden. Aufgrund von einem Foto können die folgenden Maße des Diplomfragments angegeben werden¹: Höhe 5,2 cm; Breite 2,9 cm; Dicke unbekannt.

1. DIE FRÜHERE INSCHRIFT

Der Text des Diploms wurde in eine frühere Bronzetafel mit Inschrift graviert, deren verkehrt stehende elegante Buchstaben unter dem Text der Innenseite der Tabella I zu sehen sind. Die Tafel der früheren Inschrift soll anhand der Größe ihrer Schriftzeichen im Vergleich zum Diplom viel größer gewesen sein. Von ihrer Inschrift kann auf dem Fragment ein R und das Fragment des unteren Teils einer senkrechten *hasta* von einem unbekannten Buchstaben beobachtet werden. Die ursprüngliche Höhe der Buchstaben liegt vermutlich bei 3 cm.

[- - -]R+[- - -]

Das Prätorianerdiplom kann in das Jahr 245 datiert werden (siehe unten), deshalb muss die Inschrift älter sein. Das Schneiden von beschrifteten Bronzetafeln in mehrere Teile und ihre sekundäre Verwendung für Diplome waren keine besondere und seltene Praxis.² Wie auch die für Prätorianerdiplome sekundär verwendeten beschrifteten Bronzetafeln bezeugen, wurde es auch in der Kanzlei der Philippi angewendet.³

2. DAS PRÄTORIANERDIPLOM

Das Fragment stammt von außen gesehen aus der rechten unteren Ecke der Tabella I des Diploms. Auf der rechten Seite des Fragments ist ein Teil des inneren Linienrahmens zu erkennen. Der letzte Buchstabe V der sechsten Zeile wurde außerhalb des Rahmens graviert. Man kann nicht feststellen, in welchem Maße man während der Gravierung versuchte, die früheren Schriftzeichen nicht zu berühren, nur eins steht fest, der letzte Buchstabe S des Wortes *natos* wurde teilweise in den Grundstrich des Schriftzeichens R graviert.

¹ Da das Stück auf dem Foto gemessen wurde, können die hier angeführten Maßangaben von den wirklichen Maßen ein wenig abweichen.

² In diesen Fällen wurden die Diplome entweder aus den Bronzetafeln von in Rom ausgehängten früheren *tabula aenea* (SCHEUERBRANDT 2009, 133–135) oder aus anderen, meistens an öffentlichen Plätzen stehenden ehemaligen offiziellen Inschriften umgestaltet, die vor allem *cursus honorum* von Senatoren oder Rittern enthielten. Dazu s. zusammenfassend: FORNI 1986, 314–315; MIRKOVIĆ 2000, 286–287 (mit der Angabe der bis dahin bekannt gewordenen Fällen).

³ Wie z. B.: CIL XVI 147, Tabella II [243]; CIL XVI 153, Tabella I [248].

Tabella I, Außenseite

]OINDE L[
]BVS CIVIBVS
] IDVS IAN
]ELICE AVG
 5]NO COS
]LIPPIAN P[
]ERO
]S[

[Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Iulius Philippus Pius Fel(ix) Aug(ustus) pont(ifex) max(imus) tr(ibunicia) pot(estate) II co(n)s(ul) p(ater) p(atriciae) M(arcus) Iulius Philippus nobilissim(us) Caes(ar)

nomina militum qui militaverunt in cohortibus praetoris Philippianis decem I II III IIII V VI VII VIII VIII X piis vindicibus, qui pie et fortiter militia functi sunt ius tribuimus conubii dumtaxat cum singulis et primis uxoribus ut etiamsi peregrini iuris feminas in matrimonio suo iunxerint pr]oinde [liberos tollant ac si ex duo]bus civibus [Romanis natos.

A(nte) d(iem) VII] idus Ian(uarias) [Imp(eratori) M. Iulio Philippo Pio F]elice Aug(usto) [G. Maesio Titia]no co(n)s(ulibus).

[coh(ors) - - - pr(aetoria) Phil]ippian(a) P(ia) [V(index) - - - Sev?]ero [Ael(ia) Mur]s[a?] Descript(um) et recognit(um) ex tabula aerea quae fixa est Romae in muro pos(t) templ(um) divi Aug(usti) ad Minervam].

Innenseite

]ROIN[
]T AC SI EX DVOB[
] NATOS.

[Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Iulius Philippus Pius Fel(ix) Aug(ustus) pont(ifex) max(imus) tr(ibunicia) pot(estate) II co(n)s(ul) p(ater) p(atriciae) M(arcus) Iulius Philippus nobilissim(us) Caes(ar)

nomina militum qui militaverunt in cohortibus praetoris Philippianis decem I II III IIII V VI VII VIII VIII X piis vindicibus, qui pie et fortiter militia functi sunt ius tribuimus conubii dumtaxat cum singulis et primis uxoribus ut etiamsi peregrini iuris feminas in matrimonio suo iunxerint p]roin[de liberos tollan]t ac si ex duob[us civibus Romanis] natos.

[etc ...

KOMMENTAR

Die Konstitution wurde nicht in dem einen der Jahre der gemeinsamen Konsulate der Philippi, im Jahre 247, oder 248⁴, sondern zur Zeit des Konsulats von Philippus Arabs und einem [- - -]nus benannten Senator erlassen. Deshalb kann das Konsuln paar nur mit den zum Jahresbeginn amtsantretenden Konsuln des Jahres

⁴ DEGRASSI 1952, 68; KIENAST 1996², 198, 200.

245, Philippus Arabs und C. Maesius Titianus⁵ identifiziert werden. Auf den Tag 7. Januar dieses Jahres kann auch die Erteilung des Diploms datiert werden, weil spätestens ab 216 an diesem Tag wurden die *praetoriani* entlassen.⁶

Die Ziffer der Cohors des Soldaten ist im Fragment nicht aufzufinden, so bleibt sie unbekannt. Der Name des Empfängers – der üblichen Formulierungspraxis der Prätorianerdiplome folgend – steht hinter dem Namen seiner Einheit in einer Sonderreihe und wurde mit größeren Buchstaben angegeben. Aber von seinem Namen ist nur der cognomen [- -]ero erhalten geblieben, der als in der Donaugegend weit und massenhaft verbreiteten cognomen Severus ergänzt werden kann.⁷

Von der origo-Angabe des Soldaten ist lediglich das Fragment eines einzigen Buchstaben, der Anfang des oberen Bogens von einem S erhalten geblieben, und zwar in einer der letzten Silben des Herkunftsortes. Die bekannten persönlichen Daten der in den pannonischen Provinzen aufgefundenen Prätorianerdiplome aus dem 3. Jh. erwähnen in jedem Falle in Pannonien geborene Soldaten, die nach der Entlassung in ihre Heimat zurückkehrten.⁸ Der Empfänger dieses neuen Diploms von einem Fundort in Südost-Pannonien muss ebenfalls pannonischer Herkunft gewesen sein. Der Position des erhalten gebliebenen Buchstaben S in der Nähe vom Ende der Zeile nach kann das origo höchstwahrscheinlich Mursa gewesen sein (heute Eszék/Osijek, Kroatien), woher im mittleren Drittel des 3. Jhs. auch mehrere Prätorianer kamen.⁹ Mursa hatte als colonia von Hadrian den Kaiserbeinamen Aelia¹⁰, so scheint eine Ergänzung der Zeile folgendermaßen am wahrscheinlichsten zu sein: [Ael(ia) Mur]s[a]. Vorstellbar, aber weniger wahrscheinlich ist die Colonia Flavia Siscia in der folgenden Formulierung: [Fl(avia) Si]s[cia?].

Das Diplom ist das 6. Exemplar der für die entlassenen Soldaten der *cohortes praetoriae* am 7. Januar 245 ausgegebenen Konstitution, und das achtzehnte erhalten gebliebene Exemplar in der Reihe der Prätorianerdiplome aus den vier Jahren der Herrschaftszeit der Philippi bekannten Diplome.¹¹

Datum der Konstitution	Prätorianer-kohorte	Herkunft der Prätorianer	Fundort der Diplome	Literatur
7. Januar 245	cohors VIII	Ulp(ia) M[arciana] = Marcianopolis	Brestovica (BG)	CIL XVI 149
7. Januar 245	cohors VIII	Bregetio	Pannonia Superior (?)	RMD IV 320
7. Januar 245	cohors V	Ulp(ia) Pautalia	Ostbalkan	ECK–PANGERL 2011, Nr. 1
7. Januar 245	cohors VI	?	mittlere oder untere Donauprovinzen	ECK–PANGERL 2011, Nr. 2
245?	?	?	mittlere oder untere Donauprovinzen	ECK–PANGERL 2011, Nr. 5

⁵ DEGRASSI 1952, 68; zu seiner Karriere s. PIR² M82; KÖRNER 2002, 340–341.

⁶ LIEB 1986, 329.

⁷ BARKÓCZI 1964, 324; LÓRINCZ 2002, 76–78 (mit der Erwähnung von 55 Vorkommen des cognomens in Pannonia). Zu den weiteren Möglichkeiten s. MÓCSY ET AL. 1983, 389. Aber die Mehrzahl davon kommt in Pannonia entweder selten vor, und/oder war in Pannonia ein nicht oder kaum benutzter cognomen.

⁸ Lórinč B. in FPA IV, 123.

⁹ Unter der Herrschaft der Philippi, im Jahre 246 wurden von der kaiserlichen Garde *Nebus Tullius Nebi f. Ma[- -]* aus Mursa (CIL XVI 151) und *M. Afranius M. f. Quintianus* entlassen (RMD III 199).

¹⁰ GLASTERER-KRÖLL 1972, 124–125; zur Aelia tribus der colonia: KUBITSCHKE 1972, 227.

¹¹ ECK–PANGERL 2011, 257–258; ECK 2012, 327–328.

7. Januar 245	?	[Ael(ia) Mur]s[a?] oder [Fl(avia) Si]s[cia?]	Umgebung von Sirmium (Pannonia Inferior)	Hier veröffentlicht
---------------	---	--	--	---------------------

Tab. 1. In das Jahr 245 datierbare bekannte Prätorianerdiplome (nach ECK-PANGERL 2011, mit neuen Angaben ergänzt)

Aus den bis jetzt zum Vorschein gekommenen Prätorianerdiplomen und anderen epigraphischen Quellen stellt sich heraus, dass neben den Soldaten aus ostbalkanischen Provinzen auch eine große Zahl von Soldaten pannonischer Abstammung in der kaiserlichen Garde den Philippi dienten. Wahrscheinlich spielten sie bei der Niederlage von Philippus Arabs in der Schlacht gegen Decius von Pannonia und beim Tode seines Sohnes Philippus II. eine aktive Rolle.¹²

Name	Origo	Prätorianer-kohorte	Entlassungsjahr	Literatur
M. Aurelius M. f. Clarus	<i>Bregetio</i>	Cohors VIII	245	RMD IV 320
[- - - Sev?]erus	[Ael(ia) Mur]s[a?] oder eventuell [Fl(avia) Si]s[cia?]	?	245	hier veröffentlicht
M. Afranius Quintianus	<i>Ael(ia) Mursa</i>	cohors I	246	RMD III 199
Nebus Tullius Nebi f. Ma[- - -]	<i>Ael(ia) Murs[a]</i>	cohors V	246	CIL XVI 151
P. Aelius Proculus centurio	Pann. Inf.	cohors VII	Θ ad castellum Carporum	SOPRONI 1963, 43–54 (AE 1965, 223) = RIU 1155

Tab. 2. Unter der Herrschaft der Philippi entlassene oder verstorbene bekannte Prätorianersoldaten pannonischer Herkunft

Das hier erörterte Fragment erweitert den Kreis der aus der Herrschaftszeit der Soldatenkaiser bis jetzt bekannt gewordenen sechs Militärdiplome pannonischen Bezugs¹³ mit einem neuen Exemplar.

Übersetzung von Eszter Aczél

¹² KÖRNER 2002, 305–322.

¹³ RMD IV 320; RMD III 199; CIL XVI 151; CIL XVI 155 – cf. B. Lőrincz in FPA V, 139–143 und ein neueres Prätorianerdiplom mit der origo-Angabe Poetovio aus der Herrschaftszeit von Gordian III. aus dem Jahr 244: ECK-PANGERL 2011, 258–260; ECK 2012, 333–336.

*IIS PRAETORIANORUM MEORUM ... QUI NON LEGITIMI CIVES ROMANI
VIDERENTUR ... CIVITATEM ROMANAM DO*

Ein die Prätorianersoldaten betreffendes Edikt Hadrians von 119 n. Chr.
Forschungsvorbericht

Zsolt MRÁV–István VIDA

In einer Privatsammlung sind zwei Bronzetafeln aufgetaucht, die auf beiden Seiten beschriftet sind. Die Tafeln gehörten zu einem einzigen Dokument, da sie gemeinsam zum Vorschein kamen, ihre Inschrift inhaltlich zusammenhängt und sie auch dieselben Maße haben. Unbezweifelbar wird dies durch das mit ihnen zusammen gefundene gedrehte Bronzedrahtpaar, das die Tafeln zusammenfasste. Der historische Quellenwert ihrer Inschrift ist hochbedeutend, weshalb wir es für sinnvoll hielten, vor der endgültigen Veröffentlichung den Text des Dokumentes im vorhinein bekanntzugeben und vom jetzigen Stand der Aufarbeitung zu berichten.¹

Beide Bronzetafeln sind ungefähr intakt, es gibt auf ihnen nur einige Risse und Fehlstellen. Außerdem sind sie leicht deformiert, verbogen. Die Maße von Tafel I: 121,57 × 154,5 mm; ihr Gewicht: 139 g. Die Maße von Tafel II: 121,94 × 155,2 mm; ihr Gewicht: 156,22 g. Der Heftung der beiden Tafeln dienen drei runde Löcher, zwei an der Mittellinie und eines in einer Ecke. Auf der Außenseite von Tafel II sind die Lötstellen für die Befestigungsschienen der gebogenen Bronzhülle gut zu erkennen, die die Siegel der Zeugen schützte. Die Hülle selbst ist aber mit den Schienen zusammen verloren gegangen.

Von der Inschrift können wir vorerst nur Zeichnungen veröffentlichen, die nach den Fotos der noch nicht restaurierten Bronzetafeln entstanden. Die Deformierung der Tafeln ist in Form gebogener Kanten und Zeilen auch auf den Zeichnungen zu sehen.

DIE INSCRIFT DER BRONZETAFELN

Tafel I, Außenseite (*Abb. 1*)

IMP CAESAR DIVI TRAIANI PARTHICI F [.]IVI-NERV[.]
NE[.]OS TRAIANVS HADRIANVS AVG PON[.]JEX MAX[.]
TRIB· POTES· III· ÇOŞ· III DİC[.]IT
CVM SIT EA FORTİSSIM[.]RVM PIENŢI[.]ŞIMARVMQVE
COHORTIVM PRAETOR MEI· DIGNITAS VI ET ST[.]JEN
DIORVM HIS ET PRAEMIQRVM HONO[.] PRAE[.]II[.]V
VS HABEATVR PRO SVMMA FIDE AC SEDVLI[.]JATĖ
PERPETVA CIRCA PRINCIPEM VESTRVM [.]VVM
[.]JMPERATQRE[.] MINİME PRO[.]JOSI[.]JO M[.]

¹ In unserem Vorbericht haben wir uns nicht oder nur beiläufig mit der Sprache und dem Wortgebrauch sowie der Stellung des Ediktes im Kontext der kaiserlichen Konstitutionen und der Militärrechtes beschäftigt. Diese Themen werden wir in der endgültigen Publikation detailliert behandeln. Hier danken wir Andrea Szent-Miklóssy und Zsuzsa Vladár, dass sie uns bei der Erörterung der Probleme der Übersetzung geholfen haben.

- 10 [..]NVENTIT QVI[.]QVAM QVOD V[.]I EO[- - -]
 [- - -]SE VIDEATVR AVT LENTIVS ET [- - -]TA[- - -]
 TIONIBVS SIN[...]ORVM AVT INTRA [.]O[.]ESTIC[.]S
 PAR[.]ETE[.] TRIBVERE
 QVI MOS [.]CIT[.]R BENE MERITOS ET [vac.] PRO CON
- 15 TIONE DONARE VOBIS TESTIBVS QVIRITES IIS
 PRAETORIANORVM M[.]ORVM [.]VICVMQVE IN
 PR K IAN · ME ITERVM ET FVSCO SALINATORE COS
 IN NVMERIS FVERVN[.] IVS [.]NDICION[.] QVI
 NON LEGITIM[.] CIVES ROMAN[.] VIDERENTVR
- 20 VEL EX DI[- - -]TV PROBATI PARVM EXAMIN[- - -]ORI
 GINE [.]ARENTIVM VEL EX ALIAQVA CA[.]S[- - -]
 [- - -]AT[.] Ç[.]V[.]TATEM ROMANAM DO OMN[- - -]QVE [- - -]
 [- - -]IBVS ROMANIS GESSERYNT PROINDE
 [- - -]FIRMO QVASI IAM TVNCQVA MILITARE C[- - -]
- 25 [- - -]NT CIVES RO[.]ANI · FVISSENT PROPOSI[- - -]
 [.]MP H[.]DRIANO · AVG [- - -?]
 [- - -]I I [- - -] PRO[- - -]
 [- - -]A++[- - -]PA[.] · NEPO[- - -].

Tafel I, Innenseite (Abb. 2)

- IMP CAES DIVI TRAIAN PARTHICI F DIVI NERVAE NEPOS TRA
 IANVS HADRIANVS MG PONT ÂMAX TRIB · POT III COS III DICT
 CVM SIT EA FORTISSIAMR PIENTISSIAMRVA COHORI PRAET
 MEI DIGNIT VI ET STIPENDIOR HIS ET PRAEMIOR HONOR PRAE
- 5 CIPVVS HABEATVR PRO SV ● AMA FIDE AC SEDAIITATE PER
 PETVA CIRCA PRINCIP VESTRVM SVVM IMPERATOR MINI
 ME PROPOSITO MEO CONVENIT QVICQVAM QVOD VLI
 DEESSE VIDEATVR AV LENTIVS ET EXPECTAT PETI
 TIONIB SINCNIOR AVT INTRA DOMESTICOS PARIETES TRI
- 10 BVERE
 QVI MOS ICITVR BENE MERITOS ET PRO CONTION DONARE
 VOBIS TESTIB QVIRIT IIS PRAETORIAN MEOR QVICVMQ
 IN PR K IAN ME IT ET FVSCO ● SAIRNATORE COS IN ÑA
 MER FVER EIVS CONDICION VI NON LEGITIMI CIVES
- 15 ROMANI VIDERENTVR VEL EX DILECTV PROBAIL DA
 RVM EXMVNATA ORIGINE PARENTIVM VEL EX ALIA
 QVA CAVSA IRANSLATI CIVITATEM ROMANAM DO ●

Tafel II, Innenseite (Abb. 3)

- OMNIAVE QVAE PRO CIVIBVS ROAMNIS CESSERVNT ●
 PROSNDE CONFIRMO QVASI IAM TVNC QVA MILITARE
 COEPIRVNT CIVES ROAMNI FVISSENT
 PROPOSIT I ● FEBR
- 5 IMP · HADRIANO AVG III

Tafel II, Außenseite (Abb. 4)

	M · DIDI		SATVRNI
	L · STATORI		QVINTIANI
	L · IVLI	●	MAXIMI
	M · IVLI		MEMNONIS
5	Q · ANTONI		MAXIMI
	Q · COSCONI		MODESTI
	A · TERENCE	●	NIGRI

DER REKONSTRUIERTE TEXT DER KONSTITUTION UND SEINE ÜBERSETZUNG

Imperator Caesar Divi Traiani Parthici filius Divi Nervae nepos Traianus Hadrianus Augustus pontifex maximus tribunicia potestate III consul III dicit:

Cum sit ea fortissimarum pientissimarumque cohortium praetorianorum mei dignitas vi et stipendiorum his et praemiorum honor praecipuus habeatur pro summa fide ac sedulitate perpetua circa principem vestrum, suum imperatorem. Minime proposito meo convenit quicquam quod ulli eorum deesse videatur aut lentius et expectatis petitionibus singulorum aut intra domesticos parietes tribuere qui mos igitur bene meritos et pro contione donare vobis testibus Quirites.

Iis praetorianorum meorum quicumque in pridie kalendas Ianuarias me iterum et Fusco Salinatore consulibus in numeris fuerunt eius condicione qui non legitimi cives Romani viderentur vel ex dilectu probati parum examinata origine parentium vel ex aliqua causa translati, civitatem Romanam do.

Omniaque quae pro civibus Romanis gesserunt proinde confirmo quasi iam tuncquam militare coeperunt cives Romani fuissent.

Proposuit Idibus Februariis Imperatore Hadriano Augusto III < consule >

[-----].

M. Didi Saturni, L. Statori Quintiani, L. Iuli Maximi, M. Iuli Memnonis, Q. Antoni Maximi, Q. Cosconi Modesti, A. Terenti Nigri.

Auf der Außenseite von Tafel I beginnt am Anfang der Zeile 9 das Wort *imperatorem* mindestens drei Buchstabenstellen tiefer als die übrigen Zeilen, deshalb ist davor noch ein weiteres kurzes oder abgekürztes Wort anzunehmen. Doch ist von diesem kein einziger Buchstabe zu identifizieren.

ÜBERSETZUNG

Der Sohn des vergöttlichten Traianus Parthicus, der Enkel des vergöttlichten Nerva, der zum dritten Mal Inhaber der tribunizischen Amtsgewalt, dreimalige Konsul Imperator Caesar Traianus Hadrianus Augustus hat deklariert:

Da mein Ansehen vor den tapfersten und treuesten Prätorianerkohorten fest ist, sollen sie die außerordentliche Ehre der Dienstjahre und Belohnung für die im Dienst um euren Princeps und ihren Imperator bezeugte unvergleichliche Treue und unablässige Dienstbereitschaft behalten. Es würde meiner Absicht völlig widersprechen, wenn ich das, was einzelnen von ihnen fehlt, entweder langsamer, auf einzelne Gesuche hin oder innerhalb der Mauern meines eigenen Hauses² verleihen würde, was sie mit Recht verdient haben, denn so ist es auch Brauch, vor der Volksversammlung und vor Euch, als Zeugen, den Bürgern Roms.

² Das heißt „mit Ausschluß der Öffentlichkeit“.

Unter den Prätorianersoldaten verleihe ich das römische Bürgerrecht all jenen, die am Tag vor den *Kalendae* des Januar unter meinem zweiten und Fuscus Salinator's Konsulat in den amtlichen Namensregistern mit dem Zusatz standen, dass sie nicht als legitime römische Bürger gelten, entweder wegen der bei der Musterung nicht genügend geprüften Abstammung ihrer Eltern, oder weil sie aus irgendeinem anderen Grund so eingetragen wurden.

Ebenso bestätige ich alles, was sie als römische Bürger getan haben, so, als wären sie schon damals römische Bürger gewesen, als sie ihren Soldatendienst begannen.

Er hat es an den Iden des Februar, im Jahr von Kaiser Hadrians drittem Konsulat bekanntgemacht.³

KOMMENTAR

Das Dokument zitierte Hadrians in Form einer Rede verlautetetes Edikt⁴, es war dessen schriftlich fixierte authentische Kopie. Sowohl die Form als auch die Beschriftungsart der das Edikt enthaltenden Bronzetafeln sind ungewöhnlich, weil dieses nicht auf die eine Seite einer als Anschlag bestimmten Bronzetafel geschrieben wurde (wie etwa die *tabula Clesiana*), sondern sich in derselben Weise wie die Militärdiplome und Entlassungsurkunden (sog. *tabulae honestae missionis*) auf einem Diptychon befindet. Denn der Text war in zwei mit Draht zusammengebundene Bronzetafeln graviert, die sieben Siegelzeugen mit ihren Siegeln beglaubigt hatten.⁵ Auf der Außen- und Innenseite ist derselbe Text zu lesen (deshalb war es eine sog. Doppelurkunde⁶), wenn auch in diesem Fall der Text der Innenseite kürzer, voll mit Abkürzungen und Kopiefehlern ist.

Der wichtigste Unterschied zwischen den äußeren und inneren Texten ist, dass in die Außenseite der Tafel I in Zeile 27–28 ein längerer Text eingraviert wurde als am Ende der Innenseite von Tafel II, wo der Text anscheinend unvollendet geblieben ist. Davon konnte jedoch außer einigen Buchstaben nicht mehr identifiziert werden, so dass wir – zumindest vorerst – keine Ergänzung versuchen können (s. weiter unten). Den Text der Innenseite hat ein Inschriftenschneider geschrieben, der zwar die Buchstaben sorgfältig gravierte, aber bei der Lesung, Deutung und Umschrift des zum Kopieren übergebenen kursiven Textes Probleme hatte. Konsequenterweise irrte er sich bei den Buchstaben A, V und M und vertauschte sie, besonders dort, wo sie aufeinanderfolgten (Tafel I, Zeile 2 MG statt AVG; – Zeile 3 FORTISSIAMR. PIENTISSIAMR.; – Zeile 5 SVAMA statt SVMMA; SEDAITATE statt SEDVLITATE; – Zeile 14 IN NAMER. statt IN NVMER.; – Zeile 16 EXMVNATA statt EXAMINATA; Tafel II, Zeile 1 ROAMNIS statt ROMANIS; – Zeile 3 ROAMNI statt ROMANI). Weitere Schreibfehler: häufiges Weglassen des waagerechten Daches des T (Tafel I, Zeile 3 COHORI. statt COHORT.; Zeile 15 PROBAIL statt PROBATI; Zeile 17 IRANSLATI statt TRANSLATI; Tafel II, Zeile 2 IVNC statt TVNC), Buchstabenwegfall (Tafel I, Zeile 9 AV LENTIVS statt AVT LENTIVS; – Zeile 14 VI statt QVI; Tafel II, Zeile 4 PROPOSIT statt PROPOSITV, obwohl das auch Vulgarismus sein kann) und N statt V (Tafel I, Zeile 9 SINCNOR statt SINGVLOR). Sonstige Kopiefehler: Tafel I Zeile 13 SAIRNATORE statt

³ Der hier mitgeteilte Text ist die deutsche Übersetzung der ungarischen Übersetzung aus dem Lateinischen, kann deshalb also nicht in allen Details und Nuancen als genaue Übersetzung gelten.

⁴ Hadrians neues Edikt wurde zuletzt 2009 veröffentlicht: HAUKE–MALLAY 2009, 327–348.

⁵ Siehe dasselbe bei den Militärdiplomen: HAENSCH 1996, 462–463; LAMBERT–SCHEUERBRANDT 2002, 10–12; SCHEUERBRANDT 2009, 236–237; ECK 2010, 37.

⁶ ECK 2010, 37.

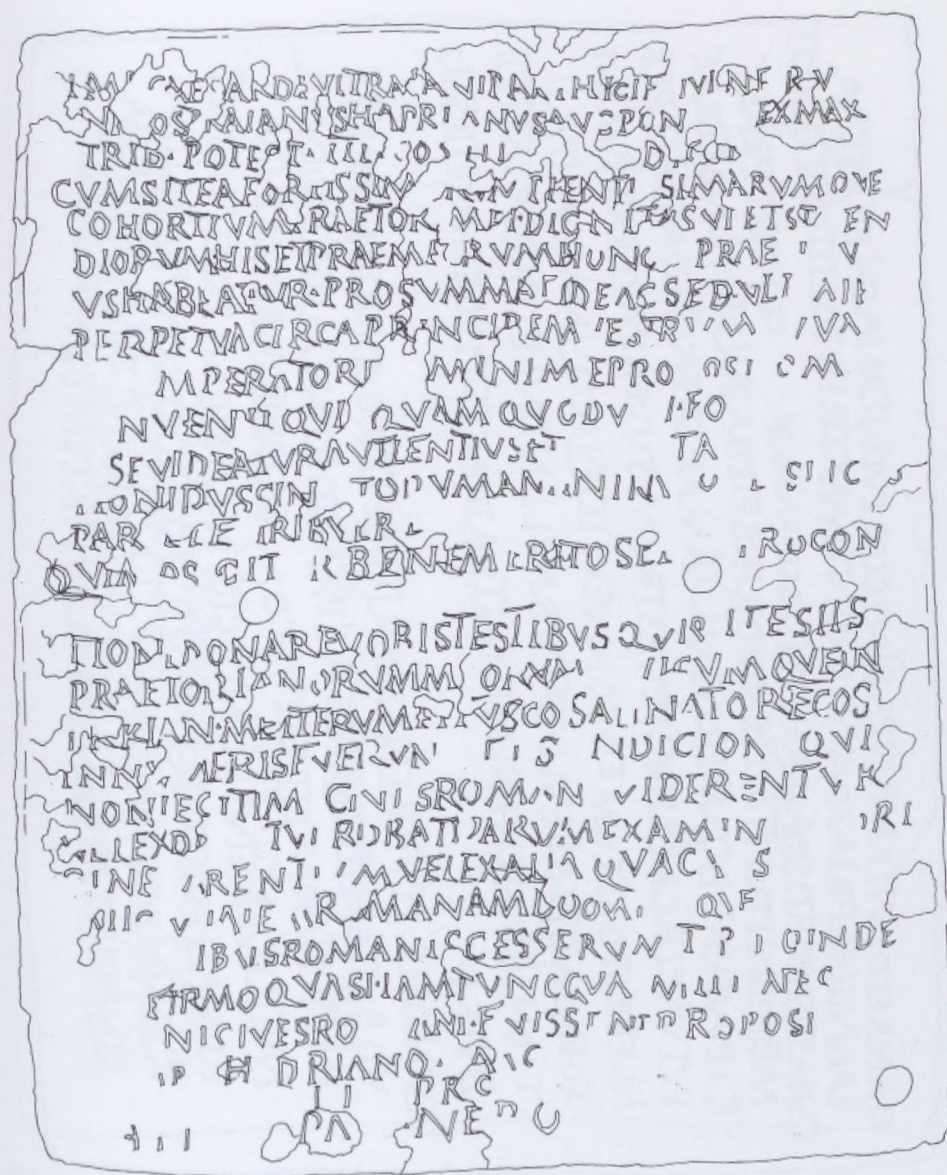

Abb. 1 Tafel I, Außenseite (Zeichnung: Zsolt Mráv)

I. kép I. tábla külső oldala (rajz: Mráv Zsolt)

IMPAESDVITRIANPARTICEDVINERVAENFPOSTRA
 LANVSHAPRIANVSACONTINXTRIBPOLIIGOSTINDICT
 CVMSTEFORTISSIAMRIENTISSIAMRVA COHORI PRAET
 MEIGNITVIFISTIPENDIORHISITRAGANORHONDRPRAE
 CIPVSHABEATVROSVO AMAFIDEACSEDATIAEPEP
 PETVACIRCABRINCIPVETIRVMSVMIMPERATORMINI
 MEPROPOSITOMFOCONVENITQVICOVAMQVODVLI
 EORVMDEESSEVIDEALVRAVLENTINSETEXDECIATPETI
 TIONIBSINCNIORANTINTRA DOMESTICOSPARIETESTRI
 BVERE

QVIMOSICITVRBENEMERITOSETPROCONTIONDONARE
 NOBISTESIBQVIRITILSPRAETORIANMEORVINCIMQ
 INPRKIANMEITETVSCO SARNATORECOSINNA
 MERFVERENSCONDICIO NVINONIECTIMICIVES
 ROMANIVIDERENTVRVELEXDUECIVPROBALIDA
 RMEXMVNATAORICINERARENTINMVELEXAUA
 QVACAVSAIRANSIATICIVITATEMROMANANDO O

Abb. 2 Tafel I, Innenseite (Zeichnung: Zsolt Mráv)
 2. kép I. tábla belső oldala (rajz: Mráv Zsolt)

OMNIA EQVAE PRO CIVIBVS ROMANIS CESSANT
 PROSND CONFLMDOVASIAANNVNCIAM ILLARE
 CCEPI RVNTICINES ROMANIS SENT

PROPOS II L O FEBR

IMC · HADRIANO AVG III

Abb. 3 Tafel II, Innenseite (Zeichnung: Zsolt Mráv)
 3. kép II. tábla belső oldal (rajz: Mráv Zsolt)

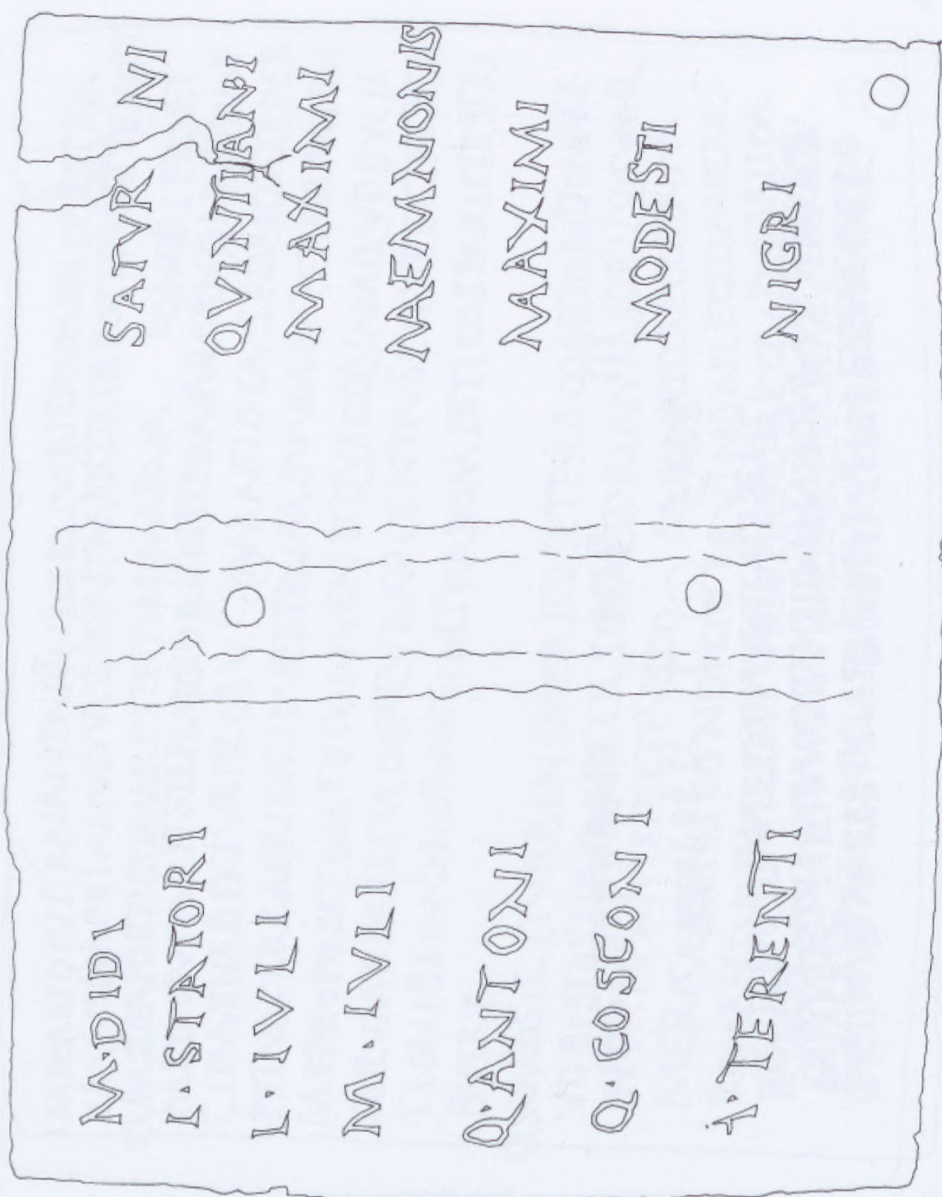

Abb. 4 Tafel II, Außenseite (Zeichnung: Zsolt Mráv)

4. kép II. tábla külső oldal (rajz: Mráv Zsolt)

SALINATORE; – Zeilen 15–16 DARVM statt PARVM; Tafel II Zeile 2 PROSNDE statt PROINDE; – Zeile 3 COEPIRVNT statt COEPERVNT.

Das Bronzedokument war nicht zum öffentlichen Aushang bestimmt, sondern für den Privatgebrauch gedacht. Sein Text oder seine Beilagen beinhalteten dennoch nicht, für wen die amtliche Kopie ausgestellt wurde (es sei denn in den letzten Zeilen der Tafel I, die aber durch die Korrosionsschäden der Tafel fast völlig vernichtet wurden, so dass wir über ihren Inhalt zur Zeit gar nichts sagen können.)

DIE STRUKTUR UND DER INHALT DES EDIKTS

Das Edikt wird durch aus dem Textblock mit je einem Buchstaben herausragende Zeilen in vier gedankliche und inhaltliche Einheiten gegliedert. Die Anfangsworte der neuen Gedankengänge sind IMP., CVM, QVI und OMNIA. Der dritte, mit *qui mos* ... beginnende Gedankengang gehört jedoch sowohl inhaltlich als auch von der Satzstruktur her zu dem mit *cum causale* einsetzenden Gedankengang. Wahrscheinlich war der Text in der Vorlage falsch gegliedert gewesen, da statt dessen die mit *is praetorianorum* ... beginnende Verfügung (s. weiter unten) als gesonderter Gedankengang hätte geschrieben werden müssen.

Der Text und die Struktur des Edikts gliederten sich in *praescriptio*, Einleitung (*prooemium*), Erzählung (*narratio*) und die eigentliche Verfügung (*dispositio*) bzw. am Ende die Publikationsformel⁷, deshalb geben auch wir die Urkunde in dieser inhaltlichen Einteilung bekannt:

1. *Praescriptio*: Den formalen Erwartungen gemäß begann das Edikt mit dem Namen und der Titulatur des verfügenden Kaisers, in diesem Falle Hadrians, denen das Verb *dicit* in der dritten Person folgte.⁸ Den Zeitpunkt, an dem das Edikt verkündet wurde, datieren einerseits hier in der *praescriptio* die kaiserliche Titulatur (*tribunicia potestate III consul III*), zum anderen der am Ende des Dokuments angegebene Tag des genauen Datums, der 13. Februar 119.⁹ Zur Beschriftung der Bronzetafeln wird es deshalb irgendwann nach diesem Tag gekommen sein.

Am Ende des Textes auf der Außenseite von Tafel I wurde – anders als auf der Innenseite – eventuell auch Hadrians Mitkonsul genannt. 119 war dieser am Jahresanfang P. Dasumius Rusticus (PIR D15), aber einige Inschriften aus diesem Jahr – darunter mit dem Jahr der Soldatenmusterung¹⁰ auf einem Prätorianer-*laterculus* – sind neben Hadrian mit dem Konsul *prior* des zweiten *nundinum*, mit A. Platorius Nepos (PIR² P449), datiert. Die in der letzten Zeile der Außenseite der Tafel I identifizierbaren Buchstaben NEPO[- -] stehen vielleicht für seinen Namen. Die davor erhaltenen Buchstaben [- -]A+ +[- -] PA[...] scheinen dem jedoch vorerst zu widersprechen. Zudem kann auch nicht ausgeschlossen werden, dass hier der Name des Empfängers des Dokumentes stand.

2. *Einleitung (prooemium)*: Der Text des Edikts setzt sich nach dem *dicit* mit der zitierten Mitteilung der die Verfügung enthaltenden, in der ersten Person Singular vorgetragenen Rede fort. Hadrian begann seine Rede mit einer allgemeinen Einleitung, die einerseits dazu diente, in ihr seine moralische

⁷ Zusammenfassend über den Aufbau der kaiserlichen Edikte s.: BENNER 1975, 17–19, 180–188.

⁸ KIPP 1905, 1941, 1947; BENNER 1975, 26; MILLAR 1977, 253.

⁹ Hadrian war 119 zum dritten Mal *consul ordinarius*: DEGRASSI 1952, 35; KIENAST 1996², 129. Zum Ausdruck *proposuit* am Ende der Edikte: s. Dig. 48, 18, 8 pr – cf. MILLAR 1977, 253. Zu den Arten der Verkündung kaiserlicher Edikte: SCHWIND 1940, 157–164.

¹⁰ CIL VI 32515.

Motivierung darzulegen, und andererseits die Verdienste derer aufzählt, die an der Wohltat Anteil erhalten, und seine ihnen entgegengebrachte Hochschätzung zum Ausdruck bringt. Und damit sichert er ihnen auch die Sympathie der Zuhörerschaft. Hadrian erwähnt als höchstes Verdienst der Prätorianer, dass seine *dignitas* für sie unverletzt sei, er also mit ihnen als sicheren Stützen seiner Herrschaft rechnen könne.¹¹ Die Prätorianerkohorten versieht er mit den Attributen *fortissimi* und *pientissimi*, womit er auf die beiden wichtigsten Tugenden der Prätorianer verweist, auf die Treue und die Tapferkeit. Diese beiden Attribute waren die ständigen und von den Prätorianerkohorten und ihren Soldaten erwarteten Attribute, die in den amtlichen Dokumenten (z. B. den Prätorianerdiplomen) konsequent verwendet wurden.¹² Ihre Superlativvariante ist jedoch selten, hier mag sie wahrscheinlich ein rhetorisches Mittel der Bekräftigung der kaiserlichen Absicht gewesen sein. Ergänzt wird dies in der Begründung auch durch die attributierten Substantive ähnlichen Inhaltes und mit ähnlich extremer Steigerung *summa fides* und *perpetua sedulitas*.

Mit der Nennung der *stipendiorum et praemiorum honor* betont Hadrian nicht nur die im von Augustus durch die Dienstjahre und Belohnungen geregelten System (*certa stipendiorum praemiorum formula*)¹³ traditionell privilegierte Rolle und die Vorrechte der Prätorianer (kürzere Dienstzeit, höherer Sold, außerordentliche Zuwendungen und Belohnungen¹⁴), sondern bestätigte sie ihnen auch, weil er sie als verdient betrachtete. Die Zustimmung des Kaisers zur Beibehaltung der Privilegien kann auch als akzessorische Verfügung betrachtet werden.

Da die Rede vor Bürgern der Stadt Rom gehalten wurde, also vor ziviler Zuhörerschaft (s. weiter unten), das Edikt selbst aber Soldaten betraf, erinnerte er daran, dass er, während er für die Bürger der „erste unter Gleichen“ sei, über den Soldaten als oberster Feldherr stehe. Mit dieser rhetorischen Wendung weist er darauf hin, dass er das Recht hatte, die Versammlung der angesprochenen Bürger als *princeps* einzuberufen, dort das Wort zu ergreifen und ein Edikt zu erlassen,¹⁵ wogegen er in der die Soldaten betreffenden Sache als *imperator* verfügte.

Hadrians Aussage, es stehe im Gegensatz zu seiner Absicht, dass irgendjemand von den Prätorianern irgendeinen Mangel oder Nachteil erleide, gehört, auch wenn er sie einem Gedanken der *narratio* anfügte, aufgrund ihres allgemeinen Motivierungsinhaltes eher in die Einleitung. Mit dieser Absichtserklärung zeigte der Kaiser das Bild eines für seine Untertanen, seine Soldaten sorgenden, für ihre Gesuche und Probleme offenen und ihnen abzuhelpen bereiten gnädigen Herrschers. Diese Herrschertugend als die seine Absicht motivierende moralische Kraft verpflichtete den Kaiser zum Erlass des Ediktes.

¹¹ Die Wohlgewogenheit und Zufriedenheit der Gardesoldaten waren alle Kaiser – im wohlverstandenen Eigeninteresse – bestrebt, nach Möglichkeit zu gewährleisten. Ein gutes Beispiel dafür war das Benefiz Vespasians für die im Jahre 72 entlassenen Gardisten (Garantie der Steuerfreiheit des Grundbesitzes der Veteranen), das in einem Prätorianerdiplom erhalten blieb (CIL XVI 25 = ILS 1994): ... *hoc quoque iis tribuo ut quos agros a me acceperint quasve res possederunt III K(alendas) Ianuar(ias) Sex(to) Marcio Prisco Cn(aco) Pinario Aemilio Cicatricula co(n)s(ulibus) sint immunes*.

¹² Zu den Attributen der *cohortes praetoriae* und ihrer Soldaten in Urkunden: SCHEUERBRANDT 2009, 72–73.

¹³ Suet. Aug. 49, 2; Dio 54, 25, 5–6 – cf. SPEIDEL 2000, 66–67.

¹⁴ Zu den Privilegien der Prätorianer s. zusammenfassend: DURRY 1938, 262–273; DURRY 1954, 1628–1631.

¹⁵ BERINGER 1954, 2057–2068.

3. *Erzählung (narratio)*: In den der Einleitung der Edikte folgenden narrativen Teilen wurden allgemein jene konkreten Vorereignisse der aktuellen Angelegenheiten bekannt gegeben, die unmittelbar zum Erlass der Verfügungen führten. Aufgrund dessen können in der Rede Hadrians zwei narrative Teile verschiedenen Themas identifiziert werden:

I. Das den Erlass des Edikts verursachende Ereignis findet sich in der ersten Verfügung. Aus ihr ergibt sich, dass zu Beginn der Herrschaft Hadrians in den Prätorianerkohorten auch Soldaten dienten, deren Bürgerrecht nicht die Legimitätsprobe bestand. Das Faktum und die Veranlassung einer Verfügung in Ediktform deuten an, dass dies keine isolierte, keine Einzelercheinung war, sondern ein Problem, das einen höheren Prozentsatz der Prätorianersoldaten betraf.

Wir wissen nicht, auf welche Weise und unter welchen Umständen ans Licht kam, dass das während der Musterung anerkannte Bürgerrecht der betreffenden Soldaten trotzdem illegitim war. Wahrscheinlich ist aber, dass dies zu etwa gleicher Zeit geschah und dessen Zeitpunkt zwischen die Rückkehr Hadrians und der Kaisergarde nach Rom (9. Juli 118) und das Ende des Jahres 118 datiert werden kann. Diese Umstände weisen gemeinsam darauf hin, dass die Soldaten der *cohortes praetoriae* einer Art Statusuntersuchung unterworfen worden sein können, deren Zweck (unter anderem?) die Kontrolle des Bürgerrechtes der Soldaten gewesen sein kann. Denn Grundvoraussetzungen des Dienstes in der Prätorianergarde waren die freie Geburt und das römische Bürgerrecht.¹⁶ Bei der möglicherweise in der zweiten Jahreshälfte beendeten Untersuchung konnten mehrere Prätorianersoldaten ihr römisches Bürgerrecht nicht eindeutig belegen, welches demnach als illegitim erklärt werden musste. Betont werden muss allerdings, dass die im Edikt in Rede stehenden Prätorianer nicht Usurpatoren des römischen Bürgerrechts (*civitatem Romanam usurpantes*)¹⁷ genannt, sondern mit einem weit milderen Ausdruck für römische Bürger gehalten wurden, deren Bürgerrecht sich als nicht legitim erwiesen habe (*non legitimi cives Romani*). Dieses Faktum war in den aktuellen Namenslisten der Prätorianerkohorten bei den Namen der betreffenden Personen auch in unbekannter Form angeführt worden (*in numeris fuerunt eius conditione*).

Auf die Frage, wie Personen mit ungewissem Status unter die Prätorianer gelangen konnten, gibt das Edikt selbst Antwort: *vel ex dilectu probati parum examinata origine parentum vel ex aliaqua causa translati*. Die erste Begründung ist konkret, die Soldaten hatten bei der Musterung nicht mit entsprechenden Dokumenten oder in richtiger Weise die Abstammung ihrer Eltern und damit ihre eigene Rechtsstellung belegt. Dass sie ungeachtet dessen doch ins Heer aufgenommen wurden, war entweder der Gedankenlosigkeit der Musterungsoffiziere (cf. Plin. Ep. 10, 30) oder der Notsituation oder eventuell

¹⁶ ECK 2012, 322. Die Prätorianer wurden deshalb vor Septimius Severus meist aus den römischen Bürgern Italiens und der stark romanisierten westlichen Provinzen gemustert, s.: DURRY 1938, 239–247; PASSERINI 1939, 148, 174; DURRY 1954, 1626–1627; ŠASEL 1972, 474–480; ECK 2012, 325; s. noch: PFERDEHIRT–SCHOLZ [Hrsg.] 2012, 38 Abb. 1.

¹⁷ Siehe zu diesem Wortgebrauch: Suet. Claud. 25, wonach Claudius die Usurpatoren des römischen Bürgerrechts auf dem Esquilin hinrichten ließ: *Civitatem R. usurpantes in campo Esquilino securi percussit*. Das Verb *usurpare* gebrauchte auch das 46 erlassene *Edictum Claudii de Civitate Anaunorum* (= *tabula Clesiana*) (CIL V 5050 = ILS 206): *cum longa usurpatione in possessionem eius fuisse dicatur*.

einer juristischen Kompliziertheit des Problems zuzuschreiben.¹⁸ (Vielleicht sind wir mit der Annahme nicht weit von der Wahrheit entfernt, dass diese Soldaten mit umstrittenem Status, oder zumindest ein Teil von ihnen, während oder infolge der Daker- und vor allem der Partherfeldzüge Trajans in die Verbände der auf beiden Kriegsschauplätzen eingesetzten¹⁹ Kaisergarde gelangt sein können, vermutlich um die Verluste zu ersetzen. Die Kriegsverhältnisse und der erhöhte Bedarf an Rekruten kann erklären, wie eine größere Anzahl von Personen mit problematischem Bürgerrecht durch die Statusprüfung der *probatio* gelangen konnte.) Die andere Begründung ist nichtssagend allgemein, sie besagt nur, dass ihr Bürgerrecht aus anderen, nicht dargelegten Gründen abgelehnt wurden.

Die Aufnahme von Soldaten mit illegitimem Bürgerrecht in Prätorianerkohorten war bei weitem keine Einzelercheinung. Über solche Soldaten informiert auch das von Claudius 46 n. Chr. erlassene *Edictum de Civitate Anaunorum*, die sog. *tabula Clesiana*.²⁰ Darin verlieh Claudius den Mitgliedern des im Tal des Flusses Non wohnenden Stammes der *Anauni* bzw. der in nahen Tälern wohnenden Stämme der *Sinduni* und *Tuliassi* das Bürgerrecht, da ihr Gebiet schon Jahrzehnte früher dem norditalischen Munizipium Tridentum (heute Trento) angeschlossen, aber ihre Rechtsstellung offiziell nicht geregelt worden war und „das römische Bürgerrecht dieser Volksstämme auf recht unklarer Herkunft beruht.“ Die Mitglieder des als *adtributi* geltenden Stammes mischten und verflochten, da sie sich als römische Bürger wussten und als solche bekannten, mit den Bürgern der Stadt Tridentum sowohl im familiären und gesellschaftlichen als auch im geschäftlichen Bereich, so „dass man sie nicht ohne schweren Schaden für diese herrliche Gemeinde daraus loslösen könnte.“ Als Zugabe besetzten sie auch staatliche Positionen, die nur für römische Bürger erreichbar waren. Unter diesen nennt das Edikt extra die Prätorianerkohorten, in denen die *Anauni* nicht nur als Soldaten dienten, sondern einzelne sogar zum Rang des *centurio* aufstiegen.²¹ Mit Berufung auf all das erkannte Claudius die Mitglieder der betreffenden Stämme, darunter den Prätorianern, nachträglich, aber mit rückwirkender Geltung, als römische Bürger an.

Bei der Musterung mussten die Rekruten entweder mit Dokumenten, eventuell mit Zeugen, ihren Rechtsstatus bezüglich Freiheit und Bürgertum belegen, anders gesagt, ihren Personenzustand (*status libertatis* und *status civitatis*)²², oder sich, mangels all dessen, im Bewusstsein strafrechtlicher Verantwortung darüber äußern. Ungeachtet dessen finden sich in den Quellen Soldaten, die wegen ihres Sklavenstatus nicht ins Heer hätten aufgenommen werden dürfen und doch hineingelangten. Ein Beispiel für solche Fälle ist ein Brief von Plinius dem Jüngeren an Trajan, in dem er des Kaisers Meinung über

¹⁸ Möglich ist auch, dass die von ihnen eingereichten beweisenden Urkunden in der ersten Untersuchung ausreichend erschienen, so dass nicht die Musterungsoffiziere, sondern erst die ausgebildeten stadtrömischen Rechtsgelehrten mit Nutzung der Zentralregistratur der römischen Bürger zur Infragestellung der Bürgerrechtslegitimation gelangten. Wir halten es nicht für ausgeschlossen, dass sich bei einem Teil der betroffenen Soldaten herausstellte, dass sie nur über latinisches Bürgerrecht verfügten.

¹⁹ HA vita Hadr. 10; Dio 69, 9; Veget. I. 8 – s. noch DURRY 1954, 1609.

²⁰ MOMSEN 1869, 99–120; SCHILLINGER-HÄFELE 1967, 353–365; Jüngst: SURHONE ET AL. 2010 (mit früherer Lit.).

²¹ Siehe dazu noch: DURRY 1938, 241.

²² Zum Verfahren der *probatio* und dem damit verbundenen Zwang zum Statusbeleg s.: GILLIAM 1957, 207–16 = 1986, 163–72; WATSON 1969, 37–44; WATSON 1974, 493–507; DAVIES 1969, 13–15; STAUNER 2004, 36–9; PHANG 2007, 287–289.

die Bestrafung von zwei gemusterten Rekruten erbat, von denen sich nach ihrer Verteidigung herausstellte, dass sie Sklaven seien (Plin. Ep. 10, 29–30)²³. Wir wissen auch, dass man eines Unteroffiziers Status und damit die Rechtmäßigkeit seines Dienstes in der Legion in Frage stellte. Bei T. Flavius Longus, dem *optio* der *legio III Cyreneica*, hat vielleicht eine ähnliche Statusuntersuchung aufgedeckt, dass seine Rechtsstellung nicht befriedigend belegt sei. Nach Zeugnis des in Fayum gefundenen Papyrus musste Longus mit drei Zeugen nachweisen, dass er als Freigeborener und römischer Bürger das Recht habe, in der Legion zu dienen.²⁴

II. Das zeitlich zweite Vorgesehnen der Verfügung berichtet davon, dass die betroffenen Soldaten sich mit ihren das Bürgerrecht erbittenden Eingaben (*petitiones*)²⁵ einzeln an den Kaiser zu wenden begannen. Diese Reaktion ist verständlich, denn jene Soldaten, deren Bürgerrecht als illegitim erklärt worden war, befanden sich in einer sogar aus mehreren Gründen schwierigen Lage. Einerseits mussten sie mit Recht befürchten, dass sie, wenn sich ihre Situation nicht klärt, schnell aus dem Heeresverband entlassen werden. Denn das Heer wies schon bei der Musterung jene zurück, die ihren Status nicht glaubwürdig beweisen konnten.²⁶ Andererseits drohte ihnen aufgrund des Militärstrafrechtes auch eine Sanktion, falls ihnen möglicherweise nachgewiesen wird, dass sie sich im Wissen um ihre Herkunft ohne Rechtstitel zum römischen Bürger erklärt haben.

Hadrian weist in seiner Rede auch darauf hin, auf welche Weise sich die Soldaten mit ihren Gesuchen an ihn wandten. Ein Teil der Bittsteller hielt in der Form der Eingabe den längeren und umständlicheren Behördenweg der kaiserlichen Kanzlei ein. Die Beherzteren aber nutzten die direkte, stets zum Verfügen und Rechtsprechen bereite Natur des Kaisers aus (HA vita Hadr. 20, 1)²⁷ und übergaben ihr Gesuch persönlich *intra domesticos parietes*²⁸ „mit Ausschluß der Öffentlichkeit“, also am eigenen Wohnort des Kaisers, dem Kaiserpalast auf dem Palatin.²⁹ Das konnten sie tun, denn die Soldaten der *cohortes praetoriae* stellten auch die Wache des Palastes und die persönliche des Kaisers,³⁰ so dass viele im Laufe ihres Dienstes reichlich Gelegenheit hatten, dem Kaiser selbst zu begegnen. Hadrian jedoch, statt jeweils gesondert zu entscheiden und auf jedes einzelne Gesuch zu antworten, erklärte, die Prätorianersoldaten brauchten sich nicht einzeln an ihn zu wenden, denn aufgrund der Rechtsgewohnheit bestand auch die Möglichkeit, dass er vor der Versammlung der Bürger der Stadt Rom (*pro contione*) ein Edikt erlasse und sie in diesem an einer Gruppenverleihung des Bürgerrechtes teilhaben lasse. Damit, dass er dies tat, beschleunigte und erleichterte er den Instanzenweg erheblich. Und seine besorgten Gardisten beruhigte er, dass ihr Bürgerrechtsproblem vorübergehend sei und ihnen daraus kein Nachteil erwachse.

²³ GILLIAM 1957, 212; DAVIES 1969, 213–214; JUNG 1982, 889–891; PHANG 2007, 288.

²⁴ CPL 102 – cf. CAMPBELL 1994, 10 no. 1.

²⁵ Zu den Gesuchen an den Kaiser s. zusammenfassend: HAUEN 1998; HAUEN 2004.

²⁶ Wer nicht glaubhaft seinen Status belegen konnte, wurde bereits bei der *probatio* abgelehnt: DAVIES 1969, 214.

²⁷ MILLAR 1977, 3–4.

²⁸ *Intra domesticos parietes* war eine typische ciceronische Wortwendung: Cic., Catil. 2, 1, 10; Cic., Deiot. 5, 3. Siehe noch: Val. Max. 2, 7, 2, 11.

²⁹ MILLAR 1977, 20–22. Hadrian nutzte damals noch nicht seine Villa in Tibur: MILLAR 1977, 25. (Die früheste Angabe seines hiesigen Aufenthaltes stammt vom September 125: HALFMANN 1986, 192, 202).

³⁰ DURRY 1938, 275; JALLET-HUANT 2004, 48–49.

Das Edikt hat Hadrian vor der formlosen Versammlung (*contio*)³¹ der als *Quirites* angesprochenen Bürger der Stadt Rom verkündet, wobei er betonte, dass er sich damit nach den Traditionen und Bräuchen (*mos*) richte³². Aus der Historia Augusta und von Dio wissen wir, dass er während seines Aufenthalts in der Stadt Rom häufig Reden hielt, Konstitutionen *in contione* verkündete.³³ Die Konstitution der Bürgerrechtsverleihung war eine von diesen.

4. *Verfügungen (dispositiones)*: Das Edikt enthält nacheinander zwei inhaltlich eng zusammenhängende Verfügungen.

I. In der ersten Verfügung verlieh Hadrian jenen Prätorianern Bürgerrecht, die aufgrund der in der *narratio* genannten Vorereignisse zu illegitimen römischen Bürgern erklärt worden waren. Das Verb der Verfügung ist *do*. Die Verleihung betraf jedoch nur die Gardesoldaten, deren Name vor dem 31. Dezember 118 in den Registern der *cohortes praetorianae* standen (*in numeris fuerunt*), also die Einteilung in ihre Einheit bis zu diesem Zeitpunkt schon erhalten hatten. Deshalb bezog sich das Edikt nur auf die *milites praetoriani*, aber nicht auf Rekruten. Wie das Dokument anführt, waren in diesem Jahr Hadrian (zum zweiten Mal) und Gn. Pedanius Fuscus Salinator³⁴ die *consules ordinarii*.³⁵

II. In der zweiten Verfügung hat der Kaiser alle bisherigen Taten³⁶ der der Bürgerrechtsverleihung teilhaftig gewordenen Prätorianer mit rückwirkender Geltung so angenommen, als hätten sie diese als römischer Bürger getan. Das Verb der Verfügung ist hier *confirmo*. Hadrian fügt aber eine Einschränkung in das Edikt ein, da er dessen Geltung nur auf die Taten erstreckte, die nach dem Beginn ihres Militärdienstes geschehen waren. Damit verzichtete er nicht nur auf die Bestrafungen, ob diese nun die Soldaten selbst oder die Musterungsoffiziere betrafen, sondern – jedweder Rechtsstreitigkeit die Spitze nehmend – betrachtete sie ab dem Zeitpunkt ihrer Registrierung als voll rechtsfähige Personen.

Eine zwar anders formulierte, aber im Inhalt nahezu identische abschließende Verfügung findet sich auch am Ende der *tabula Clesiana*: *Quod beneficium is ita tribuo, ut quaecumque tanquam | cives Romani gesserunt egeruntque, aut inter se aut cum | Tridentinis alisque, ratam esse iubeat, nominaque ea, | quae habuerunt antea tanquam cives Romani, ita habere is permittam*. Also: Diese meine Gunst verleihe ich ihnen dermaßen, dass alles, was sie als römische Bürger taten und ausführten, sowohl untereinander, mit den Tridentinern oder mit anderen, auf meinen Befehl beglaubigt werde, und ich erlaube, dass ihnen jene Titel bestätigt werden, die sie schon früher innehatten, so, als ob sie römische Bürger wären.

³¹ LIEBENAM 1900, 1149–1153.

³² Die Edikte wurden nämlich auch in der Zeit der Republik *in contione* verkündet, durch den über *ius edicendi* verfügenden *magistratus*: KIPP 1905, 1941.

³³ HA vita Hadr. 8,3; Dio 69,7,1–2.

³⁴ Zu seiner Person und Laufbahn s. zusammenfassend: PIR² P 200. Pedanius Fuscus war der Ehemann von Iulia Paulina, der Nichte Hadrians, und gehörte somit zur direkten Verwandtschaft des Kaisers. Nach seinem Konsulat ist er wahrscheinlich bald gestorben – cf. BIRLEY 2001, 201.

³⁵ DEGRASSI 1952, 35.

³⁶ JUNG 1982, 947–962.

DIE SIEGELZEUGEN

Kein Name der Zeugen, die das Edikt mit ihrem Siegel beglaubigten³⁷, findet sich unter den Zeuggennamen der Auxiliar- und Flottendiplome jener Zeit.³⁸ Ein Diplom für stadtrömische Truppen kennen wir weder aus der Herrschaftszeit Trajans noch Hadrians,³⁹ so dass nicht entschieden werden kann, ob deren Beglaubigung von denselben Zeugen vorgenommen wurde oder nicht. Deshalb ist vorstellbar, dass in der kaiserlichen Kanzlei diese Zeugengruppen also nicht Militärdiplome, sondern andersartige Dokumente (z. B. Ediktkopien) beglaubigt haben. Vielleicht haben sie auch an der Versammlung teilgenommen, bei der die Rede gehalten wurde, und waren somit (Ohren-)Zeugen der Verkündung des Ediktes.

DER HISTORISCHE KONTEXT DES EDIKTS

Die die Gardesoldaten betreffende Konstitution der Bürgerrechtsverleihung kann – neben vielem anderen auch⁴⁰ – eine an die Prätorianer gerichtete positive Geste gewesen sein, eine Art Ausdruck seines Dankes für ihr Eintreten für ihn, ihre ihm bezeugte Treue und den friedlichen problemlosen Herrscherwechsel. HA bezeichnet Trajans letzten und Hadrians ersten Prätorianerpräfekten, den betagten P. Acilius Attianus, der sein *tutor* war, und Sulpicius Similis, als *quibus* [Hadrian] *debeat imperium* (HA vita Hadr. 9, 6).⁴¹ Alle beide mögen eine wichtige Rolle dabei gespielt haben, dass das Heer, und in ihm die *cohortes praetoriae*, nach Trajans Tod Hadrian zum *imperator* ausgerufen und ihn akzeptiert hat.

Während seines Aufenthaltes in der Stadt Rom (9. Juli 118 – April/August 121⁴²) hat er – wegen der Ermordung seiner potentiellen Rivalen⁴³ – großzügig kaiserliche Gnadenbeweise und Verleihungen⁴⁴ verteilt, mit denen er offensichtlich die Scharten in seinem guten Ruf kompensieren und seine Macht festigen wollte. Seine in der Konstitution erörterte Ansicht – er strebe danach, dass niemand irgendwelchen Mangel erleide – steht mit dieser Bemühung in Einklang. Die Absicht hinter dieser Politik hat HA kurz so zusammengefasst, dass er in dieser Zeit nichts versäumt hat, um sich beliebt zu machen (HA vita Hadr. 7, 6). Ganz sicher hat er mit der im Edikt bezeugten Wohltat auch vor der Garde seine *dignitas* weiter gesteigert.

³⁷ HAENSCH 1996, 462–469.

³⁸ Die Zusammenstellung der Namen der in den Militärdiplomen vorkommenden bekannten Zeugen s.: MORRIS–ROXAN 1977, 316–320; SCHEUERBRANDT 2009, 259–268.

³⁹ SCHEUERBRANDT 2009, 51; ECK 2012, 321–322. Zu den bekannten Zeugen der Diplome stadtrömischer Truppen s.: SCHEUERBRANDT 2009, 238–244.

⁴⁰ Wie z. B. die anlässlich der Machtübernahme gezahlte doppelte Geldbelohnung: HA vita Hadr. 5, 7.

⁴¹ BIRLEY 2001, 77–78. Beide Prätorianerpräfekten hat Hadrian gerade 119 entlassen: BIRLEY 2001, 91, 96.

⁴² HALFMANN 1986, 190, 195.

⁴³ BIRLEY 2001, 87–88, 95.

⁴⁴ BIRLEY 2001, 96–101.

DER EMPFÄNGER DER URKUNDE

Den genauen Fundort des Dokumentes kennen wir nicht, aber die Tafeln wurden mit Sicherheit in der Westhälfte des Karpatenbeckens gefunden. Dem widersprechen die Angaben nicht, die wir über die Zusammensetzung der Prätorianerkohorten im 2. Jahrhundert besitzen. Gemäß dem 136 zusammengestellten Prätorianer-*laterculus*⁴⁵ gab es unter den 119/120 aus den Provinzen Gemusterten auch solche, die aus Pannonia Superior stammten.⁴⁶ Die späteren *laterculi*⁴⁷, jedoch die noch vor Septimius Severus, nennen unter den aus den Provinzen Gemusterten gleichfalls einen bedeutenden Prozentsatz von aus den Kolonien der pannonischen Provinzen (Savaria, Poetovio, Sirmium) stammenden Prätorianern. Der Besitzer des Dokuments wird deshalb ein solcher, aber etwas früher gemusterter Prätorianer pannonischer Herkunft gewesen sein, der mit Sicherheit von der 119er Konstitution der Bürgerrechtsverleihung Hadrians betroffen war. Der Prätorianer konnte nach seiner Entlassung mit dem sein Bürgerrecht beweisenden Dokument in seine Heimat zurückkehren.

VORLÄUFIGE ERGEBNISSE

1. Mit dem neuen Edikt Hadrians haben sich unsere Kenntnisse über die kaiserlichen Edikte um eine bisher unbekannte Rechtsquelle vermehrt. Wirklich bedeutsam ist diese Zunahme in Relation der in epigraphischen Quellen erhaltenen Edikte, da ihre Zahl gegenüber den in schriftlichen Quellen vorliegenden oder exzerptierten recht niedrig ist.
2. Die Kopie des Ediktes ist auf ungewöhnliche Weise in ein aus einer doppelten Bronzetafel bestehendes und mit Zeugensiegeln geschlossenes Dokument graviert, in zwei Exemplaren (das eine auf die Außenseite von Tafel I, das andere um 90 Grad gedreht auf die Innenseiten von Tafel I und II). Dies stimmt unter anderem mit der Form der Inschriftträger von Militärdiplomen und Entlassungsurkunden überein. Deshalb wurde die Urkunde für private Zwecke ausgestellt. Den Namen ihres Eigentümers kennen wir jedoch nicht.
3. Hadrian hat in der Einleitung des Ediktes die Privilegien der Prätorianer bestätigt (*stipendiorum et praemiorum honor*). Seine Hauptverfügung aber war, dass er jenen Gardisten das römische Bürgerrecht verlieh, deren Bürgerrecht sich als illegitim erwiesen hatte. Das Edikt beweist, dass ungeachtet der Statusprüfung der *probatio* selbst noch in die Prätorianerkohorten überraschend viele Personen gelangen konnten, die ein illegitimes Bürgerrecht besaßen.
4. Das Edikt betraf jene Soldaten, die am 31. Dezember 118 in den Namenregistern der Prätorianerkohorten aufgeführt waren, also ihre Einstellung als *militēs praetoriani* bereits erhalten hatten. Das Problem und das dieses lösende Edikt bezogen sich demnach nicht auf Rekruten.
5. Gemäß der Schlussverfügung des Edikts betrachtete sie der Kaiser vom Zeitpunkt des Beginnes ihres Militärdienstes an als voll rechtsfähige Bürger und erkannte alle ihre Taten als legitim an.

⁴⁵ CIL VI 32515 – cf. DURRY 1954, 1626; ŠAŠEL 1972, 474–476.

⁴⁶ DURRY 1954, 1626 (in seiner Statistik ist Emona noch als pannonische Stadt gerechnet!); ŠAŠEL 1972, 474–476. Die Zusammensetzung der Prätorianerkohorten und der zahlenmäßige Anteil der Pannonier in ihnen hat sich, was die Größenordnung betrifft, auch während der Herrschaft von Antoninus Pius und Mark Aurel nicht erheblich verändert: CIL VI 32519 und 32628 – cf. ŠAŠEL 1972, 474.

⁴⁷ Siehe z. B. CIL VI 32519; CIL VI 32628.

6. Die zu Soldaten mit illegitimem Bürgerrecht Erklärten wandten sich anfangs entweder unter Einhaltung des Amtsweges in Form von Eingaben oder ihr Gesuch persönlich übergebend einzeln an den Kaiser mit der Bitte um Regelung ihres Status. Diese einzeln vorgenommene Maßnahme löste Hadrian durch sein in der Versammlung römischer Bürger verlautes Edikt ab, in dem er gruppenweise Bürgerrecht an Prätorianer mit umstrittener Rechtsstellung verlieh.
7. Das Dokument liefert neue Angaben über die ersten Jahre der Herrschaft Hadrians, besonders über die Maßnahmen und Wohltaten sowie deren Motivation im Laufe seines stadtrömischen Aufenthaltes. In ihm spiegelt sich gut die schon aus anderen Quellen bekannte Bestrebung Hadrians wider, wonach er sich mit freigebigen Verleihungen die Sympathie aller Schichten der Gesellschaft zu gewinnen suchte, und wie wir nun wissen, auch die seiner Soldaten, besonders die der Prätorianer.

NACHWORT

Der Band der *Folia Archaeologica* war bereits in der Druckerei, als wir Werner Ecks Studie im Band *Mediterraneo Antico* 16/1, 2013 erhielten. Darin veröffentlichte er eine Bronzeplatte mit Inschrift, die zu einer anderen Kopie desselben Edikts gehörte, genauer zu dessen Tafel I. Die Existenz des zweiten Dokuments stützt unsere Feststellung, dass das Problem des illegitimen Bürgerrechts eine erhebliche Zahl von Prätorianern betroffen haben kann. Die Inschrift des Fragments lautet folgendermaßen:

Außenseite von Tafel I (rechter oberer Teil):

[- - -] CI F DIVI NERVAE NE | [- - -] PONTIF MAXIM | [- - -] III DICIT | [- - -]
RVMQVE COHORTIVM PRAE | ⁵ [- - -] JORVM IIS ET PRAEMIO | [- - -] SVMMA
FIDE | [- - - - -]

In der 5. Zeile des Fragments steht das Wort *iis* dort, wo im anderen, intakten Dokument sowohl im äußeren als auch inneren Text gewiss *his* fungiert.

Innenseite von Tafel I (linker unterer Teil):

- - - - - | PETIT + [- - -] | COS PA [- - -] | QVI MOS [- - -] | NARE V [- - -] | RVM
M [- - -] | RVM ET F [- - -]

Aufgrund des von uns veröffentlichten textlich vollständigen Ediktes kann diese Inschrift folgendermaßen ergänzt werden:

Tafel I, Außenseite:

[Imperator Caesar Divi Traiani Parthi]ci f(ilius) Divi Ne[rvae nepos Traianus Hadrianus Augustus] pontif(ex) maxim[us tribunicia potestate III consul] III dicit:

[Cum sit ea fortissimarum pientissima]rumque cohortium praetorianorum mei dignitas vi et stipendiorum iis et praemio[rum honor praecipuus habeatur pro] summa fide [ac sedulitate perpetua etc. ...]

Tafeln I–II, Innenseiten:

[Imperator Caesar Divi Traiani Parthici filius Divi Nervae nepos Traianus Hadrianus Augustus pontifex maximus tribunicia potestate III consul III dicit:

Cum sit ea fortissimarum pientissimarumque cohortium praetorianorum mei dignitas vi et stipendiorum iis et praemiorum honor praecipuus habeatur pro summa fide ac sedulitate perpetua circa principem vestrum, suum imperatorem. Minime proposito meo convenit

quicquam quod ulli eorum deesse videatur aut lentius et expectatis] petiti[onibus singulorum aut intra domesti]cos pa[rietes tribuere,] qui mos [igitur bene meritos et pro contione do]nare v[obis] testibus, Quirites.

Iis praetoriano]rum m[em]eorum quicumque in pridie Kalendas Ianuarias me ite]rum et [Fusco Salinatore consulibus in numeris fuerunt eius condicione qui non legitimi cives Romani viderentur vel ex dilectu probati parum examinata origine parentium vel ex aliqua causa translati, civitatem Romanam do.

Omniaque quae pro civibus Romanis gesserunt, proinde confirmo, quasi iam tuncquam militare coeperunt, cives Romani fuissent.

Proposit Idibus Februariis Imperatore Hadriano Augusto III].

Übersetzt von Albrecht Friedrich

LITERATUR

- BENNER 1975: Benner, M., *The emperor says: Studies in the rhetorical style in edicts of the Early Empire*. Studia Graeca et Latina Gothoburgensia 33. Göteborg.
- BERGER 1953: Berger, A., *The Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia.
- BINGHAM 2013: Bingham, S., *The Praetorian Guard*. London.
- BIRLEY 2001: Birley, A. R., *Hadrian, the Restless Emperor*. London–New York.
- CAMBELL 1994: Cambell, B., *The Roman Army 31 BC – AD 337. A Sourcebook*. London.
- DAVIES 1969: Davies, R. W., Joining the Roman army. *BJ* 169, 208–32 = Id., *Service in the Roman Army*. Edinburgh 1989, 3–30.
- DEGRASSI 1952: Degrassi, A., *I fasti consolari dell'Impero Romano*. Roma.
- DURRY 1938: Durry, M., *Les cohortes prétoriennes*. Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome 146. Paris.
- DURRY 1954: Durry, M., Praetoriae Cohortes. In: *PWRE* XXII, 2. Stuttgart, coll. 1607–1634.
- ECK 2010: Eck, W., Recht und Politik in den Bürgerrechtskonstitutionen der römischen Kaiserzeit. *Scripta Classica Israelica* 29, 33–50.
- ECK 2012: Eck, W., Diplomata militaria für Prätorianer, vor und seit Septimius Severus. Eine Bestandsaufnahme und ein Erklärungsversuch. *Athenaeum* 100, 321–336.
- GILLIAM 1957: Gilliam, J. F., Enrollment in the Roman imperial army. *Eos* 48, 207–16 = *Roman Army Papers*. MAVORS II. Amsterdam. 1986, 163–72.
- HAENSCH 1996: Haensch, R., Die Verwendung von Siegeln bei Dokumenten der kaiserzeitlichen Reichsadministration. In: Boussac, M.-F. (ed.), *Archives et sceaux du monde hellénistique*. Actes du colloque de Turin 1993. Suppléments au Bulletin de Correspondance Hellénique 29. Athènes, 449–496.
- HALFMANN 1986: Halfmann, H., *Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich*. HABES 2. Stuttgart.
- HAUKEN 1998: Hauken, T., *Petition and Response: An Epigraphic Study of Petitions to Roman Emperors 181–249*. Monographs from the Norwegian Institute at Athens 2. Bergen.
- HAUKEN 2004: Hauken, T., Structure and themes in petitions to Roman Emperors. In: Feissel, D.–Gascou, J., *La pétition à Byzance*, Paris, 11–22.
- HAUKEN–MALLAY 2009: Hauken, T.–Malay, H., A New Edict of Hadrian from the Province of Asia Setting Regulations for Requisitioned Transport. In: Haensch, R. (Hrsg.), *Selbstdarstellung und Kommunikation. Die Veröffentlichung staatlicher Urkunden auf Stein und Bronze in der Römischen Welt*. Internationales Kolloquium an der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik in München (1. bis 3. Juli 2006). München, 327–348.
- JALLET-HUANT 2004: Jallet-Huant, M., *La garde prétorienne dans la Rome antique*. Charenton-le-Pont.
- JUNG 1982: Jung, J. H., Die Rechtsstellung der römischen Soldaten, ihre Entwicklung von den Anfängen Roms bis auf Diokletian. In: *ANRW* II.14. Berlin-New York, 882–1013.
- KIENAST 1996²: Kienast, D., *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt.
- KIPP 1905: Kipp, T., Edictum. In: *PWRE* V.2. Stuttgart, coll. 1940–1948.
- LAMBERT–SCHEUERBRANDT 2002: Lambert, N.–Scheuerbrandt, J., Das Militärdiplom. Quelle zur römischen Armee und zum Urkundenwesen. Schriften des Limesmuseums Aalen 55. Stuttgart.
- LIEBENAM 1900: Liebenam, W., Contio. *PWRE* VII, Stuttgart, coll. 1149–1153.
- MEYER 2004: Meyer, E. A., *Legitimacy and Law in the Roman world. Tabulae in Roman Belief and Practice*. Cambridge.
- MILLAR 1977: Millar, F., *The Emperor in the Roman World (31 BC – AD 337)*. New York.
- MOMMSEN 1869: Mommsen, Th., Edict des Kaisers Claudius über das römische Bürgerrecht der Anauner vom J. 46 n. Chr. *Hermes* 4, 99–131.
- MORRIS–ROXAN 1977: Morris, J.–Roxan, M., The Witnesses to Roman Military Diplomata. *AV* 28, 299–333.
- PASSERINI 1939: Passerini, A., *Le coorti pretorie*. Roma.

- PFERDEHIRT–SCHOLZ [Hrsg.] 2012: Pferdehirt, B.–Scholz, M. (Hrsg.), *Bürgerrecht und Krise. Die Constitutio Antoniniana 212 n. Chr. und ihre innenpolitischen Folgen*. Mosaiksteine 9. Mainz.
- PHANG 2007: Phang, S. E.: Military Documents, Languages, and Literacy. In: P. Erdkamp [ed. by], *A Companion to the Roman Army*. Blackwell Companions to the Ancient World, 286–305.
- ŠAŠEL 1972: Šašel, J., Zur Rekrutierung der Prätorianer. *Historia* 21, 474–480 = Id., *Opera Selecta*. Situla 30. Ljubljana 1992, 379–385.
- SCHUEERBRANDT 2009: Scheuerbrandt, N., *Kaiserliche Konstitutionen und ihre beglaubigten Abschriften. Diplomatie und Aktengang der Militärdiplome*. Remshalden.
- SCHILLINGER-HÄFELE 1967: Schillinger-Häfele, U., Das Edikt des Claudius CIL V 5050. *Hermes* 95, 353–365.
- SCHWIND 1940: Schwind, F. v., *Zur Frage der Publikation im römischen Recht*. München.
- SHERWIN-WHITE 1973: Sherwin-White, A. N., *The Roman Citizenship*. Oxford.
- STAUNER 2004: Stauner, K., *Das offizielle Schriftwesen des römischen Heeres von Augustus bis Gallienus (27 v. Chr.–268 n. Chr.)*. Bonn.
- SURHONE ET AL. 2010: Surhone, L. M. et al. (ed. by), *Tabula Clesiana*. 2010 (*non vidi*).
- WATSON 1974: Watson, G. R., Documentation in the Roman army. In: *ANRW* 2.1. Berlin–New York, 493–507.

*IIS PRAETORIANORUM MEORUM ... QUI NON LEGITIMI CIVES ROMANI
VIDERENTUR ... CIVITATEM ROMANAM DO*

Hadrianus egy eddig ismeretlen ediktuma 119-ből
Előzetes kutatási beszámoló

Magángyűjteményben bukkant fel két bronztábla, amelyek mindkét oldalukon feliratot hordoznak. A táblák egyetlen dokumentumhoz tartoztak, mivel együtt kerültek elő, feliratuk tartalmilag összefügg és méretük is azonos. Kétségtelenné teszi ezt a velük együtt talált két összecsavart bronzdrót is, amely a táblák összefűzésére szolgált. Feliratuk történeti forrásértéke kiemelt jelentőséggel bír, ezért érdemesnek láttuk, hogy a végleges közlés előtt előzetesen ismertessük a dokumentum szövegét és beszámoljunk feldolgozásának jelenlegi állásáról.¹

Mindkét bronztábla közel ép, mindössze néhány repedés és hiány található rajtuk. Ezen kívül enyhén deformálódtak, elgörbültek. Az I. tábla mérete: 121,57 x 154,5 mm; súlya 139 gr. A II. tábla mérete: 121,94 x 155,2 mm; súlya: 156,22 gr. Betűmagasságok: I. tábla külső oldal: 3-4 mm; I-II tábla belső oldal: 4 mm. A két tábla összefűzésére három kerek lyuk szolgált, kettő a középvonal mentén, egy pedig az egyik sarokban. A II. tábla külső oldalán jól látszanak a tanúk pecsétjeit védő íves bronztok rögzítő sínjeinek felforrasztási helyei. Maga a tok, a sínekkel együtt azonban elveszett.

A táblák feliratáról egyelőre csak rajzot van lehetőségünk közölni, amelyek a restaurálatlan bronzlemezek fotói után készültek (1-4. kép). A lemezek deformálódott alakját – ívelt élek és sorok formájában – a rajzok is visszaadják.

A BRONZLEMEZEK FELIRATA

I. tábla, külső oldal (1. kép):

IMP CAESAR DIVI TRAIANI PARTHICI F [.]IVI NERV[.]
NE[.]OS TRAIANVS HADRIANVS AVG PON[.]EX MAX[- -]
TRIB· POTES· III· ÇOŞ · III DİC[.]T
5 CVM SIT EA FORTİSSIM[.]RVM PIENTİ[.]ŞIMARVMQVE
COHORTIVM PRAETOR MEI · DIGNITAS VI ET ST[.]JEN
DIORVM HIS ET PRAEMIQRVM HONO[.] PRAE[.]II[.]V
VS HABEATVR PRO SVMMA FIDE AC SEDVLI[.]JATE
PERPETVA CIRCA PRINCIPEM VESTRVM [.]VVM
10 [- -]MPERATQRE[.] MINİME PRO[.]JOSI[.]JO M[- -]
[.]NVENIT QVI[.]QVAM QVOD V[.]I EO[- -]
[- -]SE VIDEATVR AVT LENTIVS ET [- -]TA[- -]
TIONIBVS SIN[.]ORVM AVT INTRA [.]JO[.]ESTIC[.]Ş
PAR[.]JETE[.]TRIBVERE
QVI MOS [.]CIT[.]JR BENE MERITOS ET [vac.] PRO CON
15 TIONE DONARE VOBIS TESTIBVS QVIRITES IIS
PRAETORIANORVM M[.]JORVM [.]VICVMQVE IN

¹ Előzetes jelentésünkben nem vagy csak érintőlegesen foglalkoztunk az ediktum nyelvezetével és szóhasználatával, az ediktum helyével a császári konstitúciók és a katonai jog kontextusában. Ezeket a témákat a végleges publikációban fogjuk részletesen tárgyalni. Itt köszönjük Szent-Miklóssy Andreának és Vladár Zsuzsának, hogy a fordítással kapcsolatos problémák megvitatásában oly kedvesen segítségünkre voltak.

PR K IAN · ME ITERVM ET FVSCO SAŁINATORE COS
 IN NVMERIS FVERVN[. .]IVS [..]NDICION[.] QVI
 NON LEGITIM[.] CIVES ROMAN[.] VIDERENTVR
 20 VEL EX DI[- -]TV PROBATI PARVM EXAMIN[- - -]QRI
 GINE [.]ARENTIVM VEL EX ALIAQVA CA[.]S[- - -]
 [- - -]ATİ Ç[.]Y[.]TATEM ROMANAM DO OMN[- - -]QVE [- - -]
 [- - -]IBVS ROMANIS GESSERVNT PROINDE
 [- - -]FIRMO QVASI IAM TVNCQVA MILITARE C[- - -]
 25 [- - -]NT CIVES RO[.]ANI · FVISSENT PROPOSI[- - -]
 [.]MP H[.]DRIANO · AVG [- - -?]
 [- - -]II I [- - -] PRO[- - -]
 [- - -]A++[- - -]PA[.] · NEPO[- - -].

I. tábla, belső oldal (2. kép)

IMP CAES DIVI TRAIAN PARTHICI F DIVI NERVAE NEPOS TRA
 IANVS HADRIANVS MG PONT ÂMAX TRIB· POT III COS III DICIT
 CVM SIT EA FORTISSIAMR PIENTISSIAMRVA COHORI PRAET
 MEI DIGNIT VI ET STIPENDIOR HIS ET PRAEMIOR HONOR PRAE
 5 CIPVVS HABEATVR PRO SV ● AMA FIDE AC SEDAITATE PER
 PETVA CIRCA PRINCIP VESTRVM SVVM IMPERATOR MINI
 ME PROPOSITO MEO CONVENIT QVICQVAM QVOD VLII
 DEESSE VIDEATVR AV LENTIVS ET EXPECTAT PETI
 TIONIB SINCNIOR AVT INTRA DOMESTICOS PARIETES TRI
 10 BVERE
 QVI MOS ICITVR BENE MERITOS ET PRO CONTION DONARE
 VOBIS TESTIB QVIRIT IIS PRAETORIAN MEOR QVICVMQ
 IN PR K IAN ME IT ET FVSCO ● SAIRNATORE COS IN ÎA
 MER FVER EIVS CONDICION VI NON LEGITIMI CIVES
 15 ROMANI VIDERENTVR VEL EX DILECTV PROBAM DA
 RVM EXMVNATA ORIGINE PARENTIVM VEL EX ALIA
 QVA CAUSA IRANSLATI CIVITATEM ROMANAM DO ●

II. tábla, belső oldal (3. kép)

OMNIAVE QVAE PRO CIVIBVS ROAMNIS CESSERVNT ●
 PROSNDE CONFIRMO QVASI IAM TVNC QVA MILITARE
 COEPIRVNT CIVES ROAMNI FVISSENT
 PROPOSIT I ● FEBR
 5 IMP · HADRIANO AVG III

II. tábla, külső oldal (4. kép)

M · DIDI		SATVRNI
L · STATORI		QVINTIANI
L · IVLI	●	MAXIMI
M · IVLI		MEMNONIS
5 Q · ANTONI		MAXIMI
Q · COSCONI		MODESTI
A · TERENCE	●	NIGRI

A KONSTITÚCIO REKONSTRUÁLT SZÖVEGE ÉS FORDÍTÁSA:

Imperator Caesar Divi Traiani Parthici filius Divi Nervae nepos Traianus Hadrianus Augustus pontifex maximus tribunicia potestate III consul III dicit:

Cum sit ea fortissimarum pientissimarumque cohortium praetorianorum mei dignitas vi et stipendiorum his et praemiorum honor praecipuus habeatur pro summa fide ac sedulitate perpetua circa principem vestrum, suum imperatorem. Minime proposito meo convenit quicquam quod ulli eorum deesse videatur aut lentius et expectatis petitionibus singulorum aut intra domesticos parietes tribuere qui mos igitur bene meritos et pro contione donare vobis testibus Quirites.

Iis praetorianorum meorum quicumque in pridie Kalendas Ianuarias me iterum et Fusco Salinatore consulibus in numeris fuerunt eius condicione qui non legitimi cives Romani viderentur vel ex dilectu probati parum examinata origine parentium vel ex aliqua causa translati, civitatem Romanam do.

Omniaque quae pro civibus Romanis gesserunt proinde confirmo quasi iam tuncquam militare coeperunt cives Romani fuissent.

Proposuit Idibus Februariis Imperatore Hadriano Augusto III <consule>

[-----]

M. Didi Saturni, L. Statori Quintiani, L. Iuli Maximi, M. Iuli Memnonis, Q. Antoni Maximi, Q. Cosconi Modesti, A. Terenti Nigri.

Az I. tábla külső oldalán a 9. sor elején az *imperatorem* szó legalább három betűhellyel beljebb kezdődik, mint a többi sor; ezért előtte feltételezhető még egy további rövid vagy rövidített szó. Ebből azonban egyetlen betű sem azonosítható.

AZ EDIKTUM SZÖVEGÉNEK FORDÍTÁSA

A megistenült Traianus Parthicus fia, a megistenült Nerva unokája, a tribunusi teljhatalommal harmadszor felruházott háromszoros consul Imperator Caesar Traianus Hadrianus Augustus kinyilvánította:

Mivel tekintélyem szilárd a legbátrabb és leghűségesebb praetorianus cohorsok előtt, tartsák meg a szolgálati évek és jutalmak rendkívüli megtiszteltetését a ti princepsetek, az ő imperatoruk körüli szolgálatban tanúsított páratlan hűségért és szakadatlan szolgálatkészségért. Szándékommal teljesen ellentétes lenne, ha azt, ami közülük egyeseknek hiányzik, akár lassabban, egyéni kérelmekre, akár saját házam falai között² adnám meg, hiszen az a szokás, hogy az érdemeseknek a népgyűlésen, előttetek, mint tanúk előtt adományozzam, Róma Polgárai.

A praetorianusaim közül római polgárjogot adományozok mindazoknak, akik a január első napja előtti napon az én másodszori és Fuscus Salinator consulsága alatt a hivatalos névjegyzékekben voltak azzal a jogállással, hogy nem számítanak törvényes római polgároknak, vagy szüleik sorozáskor nem megfelelően kivizsgált származása miatt, vagy azért, mert más okokból lettek így bejegyezve.

Valamint mindent, amit római polgárokként tettek, akképpen erősíték meg, mintha már akkor római polgárok lettek volna, amikor katonai szolgálatukat megkezdtek.

○ Kihirdetésre került február idusán, Hadrianus császár harmadik consulságának évében.

² Értsd ezt itt: „a nyilvánosság kizárásával”.

KOMMENTÁR

A dokumentum Hadrianusnak egy beszéd formában elhangzott ediktumát idézte³, annak írásban rögzített hiteles másolata volt. Az ediktumot tartalmazó bronztabláknak mind a formája, mind a feliratozási módja szokatlan, mivel azt nem egy kifüggesztésre szánt bronztábla egyik oldalára írták (mint például a *tabula Clesianát*), hanem a katonai diplomákéval és más elbocsátó okiratokkal (ún. *tabulae honestae missionis*) megegyező módon egy diptychonon található. Szövegét két, dróttal összfűzött bronztablára vésték, amelyet hét tanú hitelesített pecsétjével.⁴ Külső és belső oldalán ugyanaz a szöveg olvasható (ezért nevezik dupla okiratnak⁵), bár jelen esetben a belső oldalé rövidebb, rövidítésekkel és másolási hibákkal teli.

A legfontosabb különbség a külső és a belső szövegek között, hogy az I. tábla külső oldalának 27-28. sorába hosszabb szöveget vésték, mint a II. tábla belső oldalának végére, ahol a szöveg befejezetlen maradt. Ebből azonban néhány betűn kívül nem sikerült többet azonosítanunk, így kiegészítésére – legalább is egyelőre – nem vállalkozhattunk (ld. alább). A belső oldal szövegét olyan feliratvésnök írta, aki a betűket gondosan véste ugyan, de a másolásra átadott kurzív szöveg olvasásával, értelmezésével és átírásával gondjai voltak. Következetesen tévesztette, felcserélte az A, V és M betűket, különösen ott, ahol ezek egymást követték (I. tábla 2. sor AVG helyett MG; - 3. sor FORTISSIAMR. PIENTISSIAMR.; - 5. sor SVMMA helyett SVAMA; SEDVLITATE helyett SEDAITATE; - 14. sor IN NVMER. helyett IN NAMER.; - 16. sor EXAMINATA helyett EXMVNATA; II. tábla 1. sor ROMANIS helyett ROAMNIS; - 3. sor ROMANI helyett ROAMNI). További íráshibái: T vízszintes tetejének gyakori leghagyása (I. tábla 3. sor COHORT. helyett COHORI.; 15. sor PROBATI helyett PROBAIL; 17. sor TRANSLATI helyett IRANSLATI; II. tábla 2. sor TVNC helyett IVNC), betűkihagyás (I. tábla 9. sor AVT LENTIVS helyett AV LENTIVS; - 14. sor QVI helyett VI; II. tábla 4. sor PROPOSVIT helyett PROPOSIT; bár ez vulgarizmus is lehet) és V helyett N (I. tábla 9. sor SINGVLOR helyett SINCNIOR). Egyéb másolási hibák: I. tábla 13. sor SALINATORE helyett SAIRNATORE; 15-16. sor PARVM helyett DARVM; II. tábla 2. sor PROINDE helyett PROSNDE; - 3. sor COEPERVNT helyett COEPIRVNT.

A bronz dokumentumot nem nyilvános kifüggesztésre szánták, hanem magánhasználatra készült. Szövege vagy csatolmánya ennek ellenére nem tartalmazta, hogy a hivatalos másolatot kinek a részére állították ki. (Hacsak nem az I. tábla utolsó soraiban, ezek azonban a tábla koróziós sérülései miatt szinte teljesen megsemmisültek, így tartalmukról jelenleg semmit sem tudunk mondani.)

AZ EDIKTUM SZERKEZETE ÉS TARTALMA

Az ediktumot a szövegtömbből egy-egy betűvel kijebb kezdett sorok tagolják négy gondolati és tartalmi egységre. Az új bekezdések kezdő szavai: IMP., CVM, QVI és OMNIA. A harmadik *qui mos* ... kezdetű bekezdés azonban mind tartalmilag, mind mondat szerkezetét tekintve a *cum causaleval* induló bevezetéshez tartozik. Valószínűleg a mintaszövegben tagolták hibásan a szöveget, mivel e helyett az *iis praetorianorum* ... kezdetű rendelkezést (ld. alább) kellett volna külön bekezdésbe írni.

³ Hadrianusnak új ediktumát legutoljára 2009-ben közölték: HAUKEN–MALLAY 2009, 327–348.

⁴ Ld. ezt a katonai diplomáknál: HAENSCH 1996, 462–463; LAMBERT–SCHEUERBRANDT 2002, 10–12; SCHEUERBRANDT 2009, 236–237; ECK 2010, 37.

⁵ Németül találóan és kifejezően Doppelurkundenak nevezik ezt a dokumentumtípust: ld. : ECK 2010, 37.

Az ediktum szövege és szerkezete *praescriptióra*, bevezetésre (*prooemium*), elbeszélésre (*narratio*) és magára a rendelkezésre (*dispositio*) tagolódott⁶, az okiratot ezért mi is ebben a tartalmi felosztásban ismertetjük:

1. *Praescriptio*: A formai elvárásoknak megfelelően az ediktum a rendelkező császár, jelen esetben Hadrianus hivatalos nevével és titulaturájával kezdődött, amelyet a harmadik személyű *dicīt* ige követett.⁷ Az ediktum kihirdetésének (*propositio*) időpontját egyrészt itt, a *praescriptióban* olvasható császári titulatura (*tribunicia potestate III consul III*), másrészt a dokumentum végén feltüntetett napra pontos dátum keltezi 119. február 13-ra.⁸ A bronztablák feliratozására ezért valamikor e napot követően kerülhetett sor.

A I. tábla külső oldali szövegének végén – a belső oldallal ellentétben – esetleg megnevezték Hadrianus consulpárját is. 119-ben Hadrianus évkezdő consultársa P. Dasumius Rusticus (PIR D15) volt, de néhány ebben az évben született feliratot vagy eseményt – köztük egy praetorianus *laterculuson* a katonák sorozásának évét⁹ – Hadrianus mellett a második *nundinum* consul *priorjával*, A. Platorius Nepossal (PIR² P449) kelteztek. Az I. tábla külső oldalának utolsó sorában azonosítható NEPO[- - -] betűk talán az ő nevét rejtik. Az előtte megmaradt [- - -]A+ +[- - -]PA[.] betűk azonban ennek egyelőre ellentmondani látszanak. Ráadásul az sem kizárt, hogy itt a dokumentum tulajdonosának neve szerepelt.

2. *Bevezetés (prooemium)*: Az edictum szövege a *dicīt* ige után a rendelkezést tartalmazó, egyes szám első személyben elmondott vagy felolvasott beszéd idézett közlésével folytatódik. Hadrianus a beszédét egy általános bevezetővel indította, amely egyrészt arra szolgált, hogy ebben kifejtse morális motivációját, másrészt felsorolja a jótétműnyben részesítettek érdemeit és kifejezze irántuk tanúsított megbecsülését. Ezáltal pedig biztosítsa számukra a hallgatóság szimpátiáját is. Hadrianus a praetorianusok legnagyobb érdekéért említi, hogy *dignitasa* sértetlen előttük, tehát uralmának biztos támaszaiként számíthat rájuk.¹⁰ A praetorianus cohorsokat a *fortissimi* és *pientissimi* jelzőkkel illette, amellyel a testőrkatonák két legfontosabb erényére, a hűségre és a bátorságra utalt. A jelzőpár a praetorianus cohorsok és katonáik állandósult és elvárt jelzői voltak, amelyeket hivatalos dokumentumokban (például praetorianus diplomákon) következetesen alkalmaztak.¹¹ A felsőfokú változatuk azonban ritka, itt bizonyára a császár szándékát erősítő szóközi eszköz lehetett. Ezt egészítik ki az indoklásban a hasonló tartalmú és hasonlóan végletekig fokozott *summa fides* és *perpetua sedulitas* jelzős főnevek is. A *stipendiorum et praemiorum honor* említésével Hadrianus nemcsak a szolgálati évek és jutalmak Augustus által szabályozott rendszerében (*certa stipendiorum praemiorum formula*)¹² a praetorianusok hagyományosan privilegiált szerepét és kiváltságait (rövidebb szolgálati idő, magasabb zsold, rendkívüli

⁶ A császári ediktumok felépítéséhez ld. összefoglalóan: BENNER 1975, 17–19; 180–188.

⁷ KIPP 1905, 1941, 1947; BENNER 1975, 26; MILLAR 1977, 253.

⁸ Hadrianus 119-ben volt harmadszor *consul ordinarius*: DEGRASSI 1952, 35; KIENAST 1996², 129. Ediktumok végén a *proposuit* kifejezéshez: ld. Dig. 48, 18, 8 pr – cf. MILLAR 1977, 253. A császári ediktumok kihirdetésének módjaihoz: SCHWIND 1940, 157–164.

⁹ CIL VI 32515.

¹⁰ A testőrkatonák jóindulatát és elégedettségét – a saját jól felfogott érdekükben – minden császár igyekezett lehetőségei szerint biztosítani. Jó példa erre Vespasianusnak a Kr. u. 72-ben elbocsátott testőrkatonákat érintő *beneficiuma* (adómentesség biztosítása a veteránok földbirtokának), amely egy praetorianus diplomán örökölt meg (CIL XVI 25 = ILS 1994): ... *hoc quoque iis tribuo ut quos agros a me acceperint quasve res possederunt III K(alendas) Ianuar(ias) Sex(to) Marcio Prisco cn(aco) Pinario Aemilio Cicatricula co(n)s(ulibus) sint immunes*.

¹¹ A *cohortes praetoriae* és katonáinak jelzőihez hivatalos okiratokban: SCHEUERBRANDT 2009, 72–73.

¹² Suet. Aug. 49, 2; Dio 54, 25, 5–6 – cf. SPEIDEL 2000, 66–67.

juttatások és jutalmak¹³) hangsúlyozta, hanem ezeket kiérdemeltnek tartva meg is erősítette számukra. A császár hozzájárulása a kiváltságok megtartásához járulékos rendelkezésnek is felfogható.

Mivel az ediktum Róma város polgárai, tehát civil hallgatóság előtt hangzott el (ld. alább), de maga az ediktum katonákat érintett, ezért emlékeztetett arra, hogy amíg a polgárok szemében ő az „első az egyenlők közt”, addig a katonák felett, mint a hadsereg fővezére áll. Ezzel a szónoki fordulattal utalt arra, hogy a megszólított polgárok gyűlését *princeps*ként joga volt összehívni, ott felszólalni és ediktumot kiadni¹⁴, míg a katonákat érintő ügyben *imperator*ként rendelkezett.

Bár a *narratio* egyik gondolatához fűzte, általános motivációs tartalma alapján mégis inkább a bevezetőhöz tartozik Hadrianus azon kijelentése, miszerint szándékaival ellentétben, hogy a praetorianusok közül bárki bármiben is hiányt vagy hátrányt szenvedjen. Ezzel a szándéknyilatkozattal a császár az alattvalóiról, katonáiról gondoskodó, kéréseik és problémáik iránt nyitott, azokat orvosolni kész kegyes uralkodó képét mutatta. Ez az uralkodói erény, mint szándékát motiváló morális erő készítette a császárt az ediktum kiadására.

3. *Elbeszélés (narratio)*: Az ediktumok bevezetőt követő narratív részeiben az aktuális ügyeknek általában azokat a konkrét előzményeit ismertették, amelyek közvetlenül a rendelkezések kiadásához vezettek. Ezek alapján Hadrianus beszédében két különböző témájú narrációs részt azonosíthatunk:

I. Az ediktum kiadását kiváltó eseményt az első rendelkezésbe foglalva találjuk. Eszerint kiderült, hogy Hadrianus uralkodásának legelején a praetorianus cohorsokban olyan katonák is szolgáltak, akiknek polgárjoga nem állta ki a törvényesség próbáját. Az ediktum formában való rendelkezés ténye és indítéka pedig arra utal, hogy ez nem elszigetelt, egyedi jelenség, hanem a testőrkatonák jelentős csoportját érintő probléma volt.

Nem tudjuk milyen formában és körülmények között derült fény arra, hogy az érintett katonák sorozáskor elismert polgárjoga mégis illegitim. Az azonban valószínű, hogy ez közel egy időben történt és ennek időpontja Hadrianus és a császári testőrség Rómába való visszatérése (118. július 9.) illetve a 118. év vége közé keltezhető. Ezek a körülmények együttesen arra utalnak, hogy a *cohortes praetoriae* katonáit egyfajta státuszvizsgálatnak vethették alá, amelynek célja, (többek között?) a katonák polgárjogának ellenőrzése lehetett. A praetorianus gárdában való szolgálat alapkövetelménye volt ugyanis a szabad születés és a római polgárjog megléte.¹⁵ Az év második felében befejeződhetett vizsgálat során több testőrkatonára valószínűleg nem tudta egyértelműen bizonyítani római polgárjogát, tehát azt illegitimnek kellett nyilvánítani. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az ediktumban szereplő praetorianusokat nem római polgárjogot bitorlóknak nevezték (*civitatem Romanam usurpantes*)¹⁶, hanem sokkal enyhébb kifejezést használva olyan római polgároknak tartották őket, akiknek polgárjoga

¹³ A praetorianusok privilégiumaihoz ld. összefoglalóan: DURRY 1938, 262–273; DURRY 1954, 1628–1631.

¹⁴ BERINGER 1954, 2057–2068.

¹⁵ ECK 2012, 322. A praetorianusokat Septimius Severus előtt ezért jobbra Italia és az erősen romanizált nyugati provinciák római polgáraiból sorozták: ld.: DURRY 1938, 239–247; PASSERINI 1939, 148, 174; DURRY 1954, 1626–1627; ŠASEL 1972, 474–480; ECK 2012, 325; ld. még: PFERDEHIRT–SCHOLZ [Hrsg.] 2012, 38 Abb. 1.

¹⁶ Ld. ehhez a szóhasználathoz: Suet. Claud. 25, amely szerint Claudius a római polgárjogot bitorlókat az Esquilinuson kivégeztette: *Civitatem R. usurpantes in campo Esquilino securi percussit*. Az *usurpare* igét használta az ugyancsak Claudius által kiadott *Edictum Claudii de Civitate Anagninum* (= *tabula Clesiana*) is (CIL V 5050 = ILS 206 – cf. MOMMSEN 1869, 99–120): *cum longa usurpatione in possessionem eius fuisse dicatur*.

törvénytelennek bizonyult (*non legitimi cives Romani*). Ennek tényét a praetorianus cohorsok aktuális névlistáiban az érintett személyek nevei mellett ismeretlen formában fel is tüntették (*in numeris fuerunt eius conditione*).

Arra a kérdésre, hogy bizonytalan státuszú személyek hogyan kerülhettek a praetorianusok közé, maga az ediktum adja meg a választ: *vel ex dilectu probati parum examinata origine parentium vel ex aliaqua causa translati*. Az első indok konkrét: a katonák sorozásukkor és az azóta eltelt időben sem tudták megfelelő dokumentumokkal vagy módon igazolni szüleik származását és így saját jogállásukat. Hogy ennek ellenére mégis felvették őket a hadseregbe, az minden bizonnyal a sorozó tisztek gondatlanságának (cf. Plin. Ep. 10, 30) vagy szükséghelyzetnek esetleg a probléma jogi bonyolultságának¹⁷ volt köszönhető. (Talán nem állunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy ezek a vitatott státuszú katonák, vagy legalább is egy részük Traianus dák és első sorban pártus hadjáratai alatt vagy azok következményeképpen kerülhettek be a mindkét hadszíntéren bevett¹⁸ császári gárda kötelékébe, valószínűleg a veszteségek pótlására. A háborús körülmények és az újoncok iránti megnövekedett igény magyarázhatja, hogy a *probatio* státuszvizsgálatán miként juthattak át nagyobb számban problémás polgárjoggal rendelkező személyek.) A másik indok semmitmondóan általános, mindössze annyit mond, hogy a polgárjogukat más, nem részletezett okok miatt utasították el.

Illegitim polgárjogú katonák praetorianus cohorsokba való bejutása korántsem volt egyedülálló vagy példátlan jelenség. Ilyen katonákról tudósít a Claudius által Kr. u. 46-ban kiadott *Edictum de Civitate Anaunorum*, vagy más néven *tabula Clesiana* is.¹⁹ Ebben Claudius polgárjogot adott a Non folyó völgyében lakó *Anauni* illetve a közeli völgyekben lakó *Sinduni* és *Tuliasii* törzsek tagjainak, mivel területüket már évtizedekkel korábban az észak-itáliai Tridentum (ma Trento) municipiumához csatolták, de jogállásukat nem rendezték, és mint kiderült, római polgárjoguk is tisztázatlan. Az *adtributinak* számító törzs tagjai azonban régóta római polgároknak tudva és vallva magukat Tridentum város polgáraival mind családi, társadalmi, mind üzleti téren keveredtek, összefonódtak, úgy, hogy nagy sérelmek nélkül nem lehetett volna erről a közösségről leválasztani őket. Ráadásul olyan állami pozíciókba is bekerültek, amelyek csak római polgárok számára voltak elérhetőek. Ezek között az ediktum külön megemlíti a praetorianus cohorsokat, ahol az érintett törzsekből származók nemcsak katonáskodtak, hanem egyesek még a *centurio* rangot is elérték.²⁰ Mindezekre hivatkozva az érintett törzsek tagjait, köztük a praetorianusokat, Claudius utólag és visszamenőleges hatállyal elismerte római polgároknak.

Sorozáskor az újoncoknak vagy dokumentumokkal, esetleg tanúkkal kellett igazolnia szabadságára és polgárságára vonatkozó jogi státuszát, más néven

¹⁷ Az is lehetséges, hogy bemutatott igazoló okirataik első vizsgálatra megfelelőnek tűntek, így a sorozó tisztek nem, csak a képzett Róma városi jogtudósok, a római polgárok központi nyilvántartását használva jutottak a polgárjoguk legitimációjának megkérdőjelezésére. Nem tartjuk kizártnak, hogy az érintett katonák egy részéről az derült ki, hogy csak latin polgárjoggal rendelkeztek. A Róma városi *vigiles* között például szolgálhattak latin polgárjogúak, akik Gaius szerint hat év szolgálat után megkapták a római polgárjogot: Gaius inst. 1,32b – cf. JUNG 1982, 903.

¹⁸ HA vita Hadr. 10; Dio LXIX 9; Veget. I. 8 – ld. még DURRY 1954, 1609.

¹⁹ MOMMSEN 1869, 99–120; SCHILLINGER-HÁFELE 1967, 353–365; legutóbb: SURHON ET AL. 2010 (korábbi irodalommal).

²⁰ Ld. ehhez még: DURRY 1938, 241.

személyállapotát (*status libertatis* és *status civitatis*)²¹, vagy ha ilyenrel nem rendelkezett, akkor büntetőjogi felelősségének tudatában nyilatkoznia kellett erről. Ennek ellenére a forrásokban találkozunk olyan katonákkal, akiket rabszolga státuszuk miatt nem lehetett volna felvenni a hadseregbe, mégis bejutottak. Erre az esetre példa ifj. Plinius egyik Traianushoz írt levele, amelyben két besorozott újonc büntetéséről kérdezte a császár véleményét, akikről eskütételük után bizonyosodott be, hogy rabszolgák (Plin. Ep. 10, 29–30)²². Arról is tudunk, hogy egy altisztnek megkérdőjelezték státuszát és így legióban való szolgálatának egyszerűségét. T. Flavius Longusról, a *legio III Cyreneica optio*járól talán egy hasonló státuszvizsgálat derítette ki, hogy nincs megnyugtatóan igazolva jogállása. A Fayumban talált papirusz tanúsága szerint Longusnak ezért három tanúval kellett igazolnia, hogy szabad születésű és római polgárként joga van legióban katonáskodni.²³

II. A rendelkezés időben második előzményéből arra következtethetünk, hogy az érintett katonák polgárjogot kérő beadványaikkal (*petitiones*)²⁴ elkezdtek egyenként a császárhoz fordulni. Ez a reakció érthető, hiszen azok a katonák, akiknek polgárjogát illegitimnek nyilvánították több okból is súlyos helyzetben találták magukat. Egyrészt joggal számolhattak azzal, hogy ha helyzetük nem rendeződik, rövid úton elbocsátják őket a hadsereg kötelékéből. A hadsereg ugyanis már a sorozáskor elutasította azokat, akik nem tudták hitelt érdemlően bizonyítani státuszukat.²⁵ Másrészt a katonai büntetőjog alapján szankció is fenyegette őket, amennyiben esetleg rájuk bizonyítják, hogy származásuk tudatában jogcím nélkül vallották magukat római polgárnak.

Hadrianus az ediktum szövegében arra is utalt, hogy a katonák kérvényekkel milyen úton-módon fordultak hozzá. A kérelmezők egy része beadvány formájában betartotta a császári kancellária hosszabb és körülményesebb hivatali útját. Az elszántabbak azonban – kihasználva Hadrianus közvetlen, mindenhol intézkedni és igazságot szolgáltatni kész természetét (HA vita Hadr. 20, 1)²⁶ – *intra domesticos parietes*²⁷ „a nyilvánosság kizárásával”, tehát a császár saját lakhelyén, azaz ekkor legvalószínűbben a palatinusi császári palotában²⁸ – személyesen adták át kérvényüket. Megtehették ezt, hiszen a palota és a császár személyes őrségét is a *cohortes praetoriae* katonái adták²⁹, így sokuknak szolgálatuk során bőven nyílt alkalma a császárral való személyes találkozásra. Hadrianus azonban ahelyett, hogy külön-külön döntött és válaszolt volna minden egyes kérvényre, kinyilvánította, hogy a testőrkatonáknak nem szükséges egyenként hozzá fordulniuk, hiszen a jogszokás alapján lehetősége volt arra is, hogy Róma város polgárainak gyűlése előtt (*pro contione*) ediktumot bocsásson ki, s ebben csoportos polgárjog-adományozásban részesítse őket. Azzal, hogy ezt megtette jelentősen meggyorsította és egyszerűsította az ügymenetet. Aggódó testőreit

²¹ A *probatio* eljárásrendjéhez és az ezzel egybekötött státuszvizsgálási kényszerhez ld.: GILLIAM 1957, 207–16 = 1986, 163–72; WATSON 1969, 37–44; WATSON 1974, 493–507; DAVIES 1969, 13–15; STAUNER 2004, 36–9; PHANG 2007, 287–289.

²² GILLIAM 1957, 212; DAVIES 1969, 213–214; J. UNG 1982, 889–891; PHANG 2007, 288.

²³ CPL 102 – cf. CAMPBELL 1994, 10 no. 1. Ld. még: DAVIES 1969, 214–215; PHANG 2007, 287–288.

²⁴ A császároknak írt kérvényekhez ld. összefoglalóan: HAUKEN 1998; HAUKEN 2004.

²⁵ Azokat már a *probation* elutasították, akik nem tudták hitelt érdemlően bizonyítani státuszukat: DAVIES 1969, 214.

²⁶ MILLAR 1977, 3–4.

²⁷ Az *intra domesticos parietes* jellegzetes cicerói szófordulat: Cic., Catil. 2, 1, 10; Cic., Deiot. 5, 3. Ld. még: Val. Max. 2, 7, 2, 11.

²⁸ MILLAR 1977, 20–22. Hadrianus ekkor még nem használta tiburii villáját: MILLAR 1977, 25 (Legkorábbi adatunk itteni tartózkodására 125 szeptemberéből van: HALFMANN 1986, 192, 202)

²⁹ DURRY 1938, 275; JALLET-HUANT 2004, 48–49.

pedig gyorsan megnyugtatta, hogy polgárjogi problémájuk átmeneti és ebből nem származik semmiféle hátrányuk.

Az ediktumot Hadrianus a *Quirites* néven megszólított Róma városi polgárok formátlan gyűlése (*contio*)³⁰ előtt hirdette ki, hangsúlyozva, hogy ezzel a hagyományokhoz és szokásokhoz (*mos*) igazodik.³¹ A Historia Augusta és Dio alapján tudjuk, hogy Róma városi tartózkodása alatt gyakran mondott beszédek, hirdetett ki konstitúciókat *in contione*.³² A polgárjog-adományozásról szóló ediktum ezek egyike volt.

4. *Rendelkezések (dispositiones)*: Az ediktum egymás után két, tartalmilag szorosan összefüggő rendelkezést tartalmaz.

I. Az első rendelkezésben Hadrianus polgárjogot adományozott azoknak a praetorianusoknak, akiknek római polgárjogát a *narratioban* feltüntetett előzmények alapján illegitimnek nyilvánították. A rendelkezés igéje a *do*. Az adományozás azonban csak azokat a testőrkatonákat érintette, akiknek neve 118. december 31-én a *cohortes praetoriae* hivatalos névlistáiban szerepeltek (*in numeris fuerunt*), tehát egységükhöz való beosztásukat eddig az időpontig már megkapták. Az ediktum ezért csak a *militēs praetoriani*ra vonatkozott, újoncokra azonban nem. Ahogy a dokumentum feltünteti, ebben az évben, Hadrianus (másodszor) és Gn. Pedanius Fuscus Salinator³³ voltak a *consules ordinarii*.³⁴

II. A második rendelkezésben a császár a polgárjog-adományozásban részesült praetorianusok minden addigi tettét³⁵ visszamenőleges hatállyal úgy ismerte el, mintha azokat római polgárként cselekedték volna. A rendelkezés igéje itt a *confirmo*. Hadrianus azonban egy korlátozást belefoglalt az ediktumba, mivel annak hatályát csak azokra a tetteikre terjesztette ki, amelyek katonai szolgálatuk megkezdése után történtek. Ezzel nemcsak elengedte a büntetéseket, érintse az magát a katonákat, akár a sorozó tiszteket, hanem mindenféle jogvitának elejét véve besorozásuk időpontjától teljes jogképességgű személyeknek ismerte el őket.

Fogalmazásában ugyan eltérő, de tartalmában közel azonos záró rendelkezést találunk a *tabula Clesiana* végén is: *Quod beneficium is ita tribuo, ut quaecumque tanquam | cives Romani gesserunt egeruntque, aut inter se aut cum | Tridentinis alisve, ratam esse iubeat, nominaque ea, | quae habuerunt antea tanquam cives Romani, ita habere is permittam.*

A TANÚK

Az ediktumot pecsétjükkel hitelesítő tanúk³⁶ egyikének neve sem található meg a kor auxiliáris- és flottadiplomáinak tanúnevei között.³⁷ Róma városi csapatoknak kiállított diplomát még nem ismerünk sem Traianus, sem Hadrianus uralkodásá-

³⁰ LIEBENAM 1900, 1149–1153.

³¹ Az ediktumokat ugyanis a köztársaság korban is *in contione* hirdették ki a *ius edicendi*vel rendelkező *magistratus* által: KPF 1905, 1941.

³² HA vita Hadr. 8,3; Dio 69,7,1–2.

³³ Személyéhez és pályafutásához ld. összefoglalóan: PIR² P 200. Pedanius Fuscus Hadrianus unokahúgának, Iulia Paulinának volt a férje, így a császár közvetlen rokonságához tartozott. Consulságát követően valószínűleg hamarosan elhunyt: BIRLEY 2001, 201.

³⁴ DEGRASSI 1952, 35.

³⁵ JUNG 1982, 947–962.

³⁶ Ld. ehhez: HAENSCH 1996, 462–469.

³⁷ A kor katonai diplomáin előforduló tanúk neveinek összeállítását ld.: MORRIS–ROXAN 1977, 316–320; SCHEUERBRANDT 2009, 259–268.

nak idejéből³⁸, így nem dönthető el, hogy ezek hitelesítését vajon ugyanezen tanúk végezték-e vagy sem. Elképzelhető az is, hogy a császári kancelláriában ez a tanúcsoport nem a katonai diplomák, hanem más jellegű dokumentumok, például ediktumok másolatainak hitelesítésével foglalkoztak. Talán részt vettek azon a gyűlésen is, ahol a beszéd elhangzott, s így (fül)tanúi is voltak az ediktum kihirdetésének.

AZ EDIKTUM TÖRTÉNETI KONTEXTUSA

A testőrkatonákat érintő polgárjog-adományozási konstitúcióval – sok egyéb intézkedése mellett³⁹ – Hadrianus pozitív gesztust gyakorolt a praetorianusok irányába, amely a hála egyfajta kifejezése volt a mellette való kiállásáért, hűségéért és a békés, problémamentes uralkodóváltásért. A Historia Augusta úgy említi Traianus utolsó és Hadrianus első testőrpáncsnokait, az idős P. Acilius Attianust, aki *tutora* volt és Sulpicius Similist, mint *quibus* [Hadrianus] *debeat imperium* (HA vita Hadr. 9, 6).⁴⁰ Mindkettőjüknek nagy szerepe lehetett abban, hogy a hadsereg, s benne a *cohortes praetoriae* Traianus halála után Hadrianust kiáltotta ki és fogadta el *imperator*nak.

Róma városi tartózkodása idején (118. július 9. – 121. április/augusztus⁴¹) – potenciális riválisai meggyilkolása miatt⁴² – bőkezűen osztogatta a császári kegyeket és adományokat⁴³, amelyekkel nyilvánvalóan kompenzálni akarta a jó híren esett csorbát és a hatalmát kívánta megszilárdítani. A konstitúcióban kifejtett nézete – t.i. arra törekszik, hogy senki, semmiben hiányt ne szenvedjen – összhangban van ezzel a törekvéssel. E politikája mögött meghúzódó szándékát a Historia Augusta sommásan úgy foglalta össze, hogy ezekben az években semmit sem mulasztott el, hogy megkedveltesse magát (HA vita Hadr. 7, 6). Bizonyos, hogy az ediktumban szereplő jótéteményével praetorianusai előtt is tovább növelte *dignitas*át.

AZ OKIRAT TULAJDONOSA

A dokumentum pontos lelőhelyét nem ismerjük, de a lemezek bizonyosan a Kárpát-medence nyugati felében kerültek elő. Ennek nem mondanak ellent a praetorianus cohorsok 2. századi összetételéről rendelkezésünkre álló adatok. A 136-ban összeállított praetorianus *laterculus*⁴⁴ szerint a 119/120-ban provinciákból besorozottak között Pannonia Superiorból származók is voltak.⁴⁵ A későbbi, de még Septimius Severus előtt született *laterculi*⁴⁶ a provinciákból sorozottak között ugyancsak jelentős százalékban nevez meg pannoniai tartományok coloniáiból (például Savaria, Poetovio, Sirmium) származó praetorianusokat. A dokumentum tulajdonosa ezért egy ilyen, de valamivel korábban besorozott pannoniai

³⁸ SCHEUERBRANDT 2009, 51; ECK 2012, 321–322. A Róma városi csapatok diplomáinak ismert tanúhoz ld.: SCHEUERBRANDT 2009, 238–244.

³⁹ Mint például a hatalomra lépése alkalmából kifizetett kétszeres pénzjutalom: HA vita Hadr. 5, 7.

⁴⁰ BIRLEY 2001, 77–78. Mindkét testőrpáncsnokot Hadrianus éppen 119-ben váltotta le: BIRLEY 2001, 91, 96.

⁴¹ HALFMANN 1986, 190, 195.

⁴² BIRLEY 2001, 87–88, 95.

⁴³ BIRLEY 2001, 96–101.

⁴⁴ CIL VI 32515 – cf. DURRY 1954, 1626; ŠAŠEL 1972, 474–476.

⁴⁵ DURRY 1954, 1626 (statistikájában Emona még pannoniai városként van számolva!); ŠAŠEL 1972, 474–476. A praetorianus cohorsok összetétele és bennük a pannoniaiak számaránya nagyságrendjét tekintve Antoninus Pius és Marcus Aurelius uralkodása alatt sem változott jelentősen: CIL VI 32519 és 32628 – cf. ŠAŠEL 1972, 474.

⁴⁶ Ld. például CIL VI 32519; CIL VI 32628.

származású praetorianus lehetett, aki minden bizonnyal érintett volt Hadrianus 119-es polgárjog-adományozási rendelkezésében. A praetorianus leszerelése után, a polgárjogát megerősítő dokumentummal együtt térhetett vissza szülőföldjére.

ELŐZETES EREDMÉNYEK

1. Hadrianus új ediktumával egy eddig ismeretlen jogforrással gyarapodtak a császári ediktumokról rendelkezésre álló ismereteink. Ez a gyarapodás az epigráfiai forrásokban megőrződött ediktumok viszonylatában jelentős igazán, mivel ezek száma az írott forrásokban fennmaradtakkal, kivonatoltakkal szemben meglehetősen alacsony.
2. Az ediktum másolatát szokatlan módon egy dupla bronzlemezről álló, tanuk pecsétjeivel lezárt dokumentumra vették, két példányban. (Az egyiket az I. tábla külső oldalára, a másikat 90 fokkal elforgatva az I–II tábla belső oldalára.) Ez többek között megegyezik a katonai diplomák, elbocsátó okmányok felirathordozóinak formájával. Az okirat ezért magáncélra lett kiállítva. Tulajdonosa nevét azonban nem ismerjük.
3. Hadrianus az ediktum bevezetőjében megerősítette a praetorianusok kiváltságait (*stipendiorum et praemiorum honor*). Fő rendelkezése azonban az volt, hogy római polgárjogot adományozott azoknak a testőrkatonáinak, akiknek polgárjoga törvénytelennek bizonyult. Az ediktum bizonyítja, hogy a *probatio* státuszvizsgálata ellenére még a praetorianus cohorsokba is meglepően nagy számban bejuthattak olyan személyek, akik illegitim polgárjoggal rendelkeztek.
4. Az ediktum azokat a katonákat érintette, akik 118. december 31-én a praetorianus cohorsok névlistáiban szerepeltek, tehát beosztásukat, mint *milites praetoriani* már megkapták. A probléma és az azt orvosló ediktum, tehát nem újoncokra vonatkozott.
5. Az ediktum záró rendelkezése szerint a császár katonai szolgálatuk megkezdésének időpontjától fogadta el őket teljes jogképességű polgároknak, és ismerte el jogszerűnek minden tetteiket.
6. Az illegitim polgárjogúnak nyilvánított katonák kezdetben vagy a hivatalos utat betartva, kérvények formájában vagy kérésüket személyesen átadva egyenként fordultak a császárhoz státuszuk rendezését kérve. Ezt az egyenkénti intézkedést váltotta ki Hadrianus a római polgárok gyűlésén kinyilvánított ediktumával, amelyben csoportosan adományozott polgárjogot a vitatott jogállású praetorianusoknak.
7. A dokumentum újabb adatokkal szolgált Hadrianus uralkodásának első éveire, különösen a Róma városi tartózkodása során hozott intézkedésekhez, jótéteményekhez valamint azok motivációjához. Jól tükröződik benne Hadrianusnak a forrásokból már ismert törekvése, amely szerint bőkezű adományaival igyekezett megnyerni a társadalom minden rétegének szimpátiáját, most már tudjuk, hogy a katonákéit is, különösen a praetorianusokéit.

UTÓSZÓ

A *Folia Archaeologica* kötete már a nyomdába indult, amikor eljutott hozzánk Werner Eck *Mediterraneo Antico* 16/1, 2013 kötetében megjelent tanulmánya. Ebben egy feliratos bronzlemez töredékét közölte, amely ugyanennek az ediktumnak egy másik másolatához, pontosabban annak I. táblájához tartozott. A második dokumentum léte alátámasztja azt a megállapításunkat, hogy az illegitim polgárjog problémája jelentékeny számú praetorianust érinthetett. A töredék felirata a következő:

I. tábla külső oldal (jobb felső rész):

[- - -]CI F DIVI NERVAE NE|[- - -] PONTIF MAXIM| [- - -] III DICIT | [- - -]
RVMQVE COHORTIVM PRAE|⁵[- - -]JORM IIS ET PRAEMIO|[- - -] SVMMA
FIDE | [- - - - -]

A töredék 5. sorában az *iis* szó áll ott, ahol a másik, ép dokumentumnak mind a külső, mind a belső szövegben bizonyosan a *his* szerepel.

I. Tábla belső oldal (bal alsó rész):

- - - - - | PETIT +[- - -]| COS PA[- - -] | QVI MOS [- - -]| NARE V[- - -]| RVM M[- - -]
-]| RVM ET F[- - -]

Az általunk közölt teljes szövegű ediktum alapján ez a felirat a következőképpen egészíthető ki:

I. tábla külső oldal:

[Imperator Caesar Divi Traiani Parthi]ci f[ilius] Divi N[ervae] nepos Traianus Hadrianus Augustus] pontif[ex] maxim[us] tribunicia potestate III consul] III dicit:

[Cum sit ea fortissimarum pientissimarumque cohortium praetorianorum mei dignitas vi et stipendiorum iis et praemiorum honor praecipuus habeatur pro] summa fide [ac sedulitate perpetua etc. ...

I–II. táblák, belső oldalai:

[Imperator Caesar Divi Traiani Parthici filius Divi Nervae nepos Traianus Hadrianus Augustus pontifex maximus tribunicia potestate III consul III dicit:

Cum sit ea fortissimarum pientissimarumque cohortium praetorianorum mei dignitas vi et stipendiorum his et praemiorum honor praecipuus habeatur pro summa fide ac sedulitate perpetua circa principem vestrum, suum imperatorem. Minime proposito meo convenit quicquam quod ulli eorum deesse videatur aut lentius et expectatis] petiti[onibus singulorum aut intra domesti]cos pa[trietes tribuere,] qui mos [igitur bene meritos et pro contione do]nare v[obis testibus, Quirites.

Iis praetorianorum m[eorum] quicumque in pridie Kalendas Ianuarias me ite]rum et [Fusco Salinatore consulibus in numeris fuerunt eius condicione qui non legitimi cives Romani viderentur vel ex dilectu probati parum examinata origine parentium vel ex aliqua causa translati, civitatem Romanam do.

Omniaque quae pro civibus Romanis gesserunt, proinde confirmo, quasi iam tuncquam militare coeperunt, cives Romani fuissent.

Proposui Idibus Februariis Imperatore Hadriano Augusto III].

RÉGÉSZETI TÁRGYAK A NÉPRAJZI MÚZEUM FINNUGOR GYŰJTEMÉNYÉBEN

FODOR István

A magyarországi múzeumok igen kevés tárgyak őriznek a finnugor népek régészeti hagyatékából. Ez egyáltalán nem magától értetődő, hiszen a 19. században még szokásban volt a múzeumok közötti csere, melynek keretében kisebb gyűjteményeket adományoztak egymásnak a múzeumok, hogy azt megismertessék a külföldi szakemberekkel és a múzeumlátogató közönséggel is. A Magyar Nemzeti Múzeum ugyan kapcsolatban állt a finn és orosz múzeumokkal is, a rokon finnugor népek régiségei iránt mégsem igazán tanúsított érdeklődést. (Ebben az időben még a későbbi Néprajzi Múzeum a Magyar Nemzeti Múzeum egyik osztálya volt.) A magyar nyelvészek, néprajzkutatók és antropológusok azonban egészen másképpen viszonyultak nyelvrokonaink tárgyi hagyatékához. A magyar finnugrisztika egyik megeremítője, Reguly Antal (1819–1858) 1843-ban Szentpétervárról indult az Urál-vidékre. Legközelebbi nyelvrokonainknál, a voguloknál és az osztjákoknál hatalmas mennyiségű és jelentőségű folklór anyagot gyűjtött. 1846-ban tért vissza Pétervárra, ahol összeállította az Észak-Urál földrajzi térképét, majd 1848-ban tért haza Magyarországra. A Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyve szerint még ugyanebben az évben edényeket és „rézmedvéket” ajándékozott a múzeumnak, amelyeket az Urál-vidékről hozott. Sajnos, ezek a tárgyak a későbbiekben elvesztek s a múzeumi leltárkönyv előkerülésük körülményeit és pontos helyét sem rögzítette.¹ Ennek ellenére nem kétséges, hogy a „rézmedvék” a helyi lakosság középkori, ún. kultikus bronzöntvényei voltak, amelyek az obi-ugor szent ligetekből származtak.

Reguly naplójából tudjuk, hogy 1845-ben a Tagil folyó partján látható sziklarajzok is felkeltették érdeklődését.² Az általa vizsgált sziklarajzokat V. N. Csernyecov közölte 1964-ben.³

Pápai Károly (1861–1893) 1888-ban egy éves ösztöndíjat kapott, hogy az obi-ugorok földjén kutathasson. Munkácsi Bernáttal, a híres nyelvész és etnográfussal dolgozott együtt Nyugat-Szibériában. Jelentős néprajzi kollekciót és embertani anyagot gyűjtött az obi-ugoroknál. Néprajzi gyűjteményében, amelyet a budapesti Néprajzi Múzeum őriz, régészeti tárgyak is akadnak. Különösen figyelemre méltó két állatalakos fémöntvény. Az egyiket rézből öntötték; hátsó lábain álló medvét ábrázol. Az állat előtt – a két elülső láb között – álló emberi alak látható (1. kép). (Az öntvény mérete: 6,7 x 3,1 cm. Ltsz. 3752.) Pápai naplója szerint ezt az „emberevő medvét” a szoszvai voguloknál gyűjtötte.

A másik, egyoldalas lapos bronzöntvény szintén medvét ábrázol, rövid lábakkal, az állat testen három függőleges irányú áttörés van, nyakát és testének hátsó részét bordák tagolják. (2. kép.) (Méretei: 14,3 x 5,4 cm. Ltsz. 3748.) Erre a tárgyra Pápai a lozvai voguloknál bukkant rá.⁴

¹ LÁSZLÓ 1955, 256.

² Szij 2003.

³ CSERNYECIV 1964, 13, 15, 46

⁴ A Pápai-gyűjteményben lévő tárgyak adataiért Kerecsi Ágnesnek tartozom köszönettel.

1. kép A Pápai-gyűjtemény Szoszva-vidéki öntvénye. (Elő- és hátoldal.)

Abb. 1 Kupferguss aus der Soswa-Gegend in der Pápai-Sammlung (Vorder- und Hinterseite)

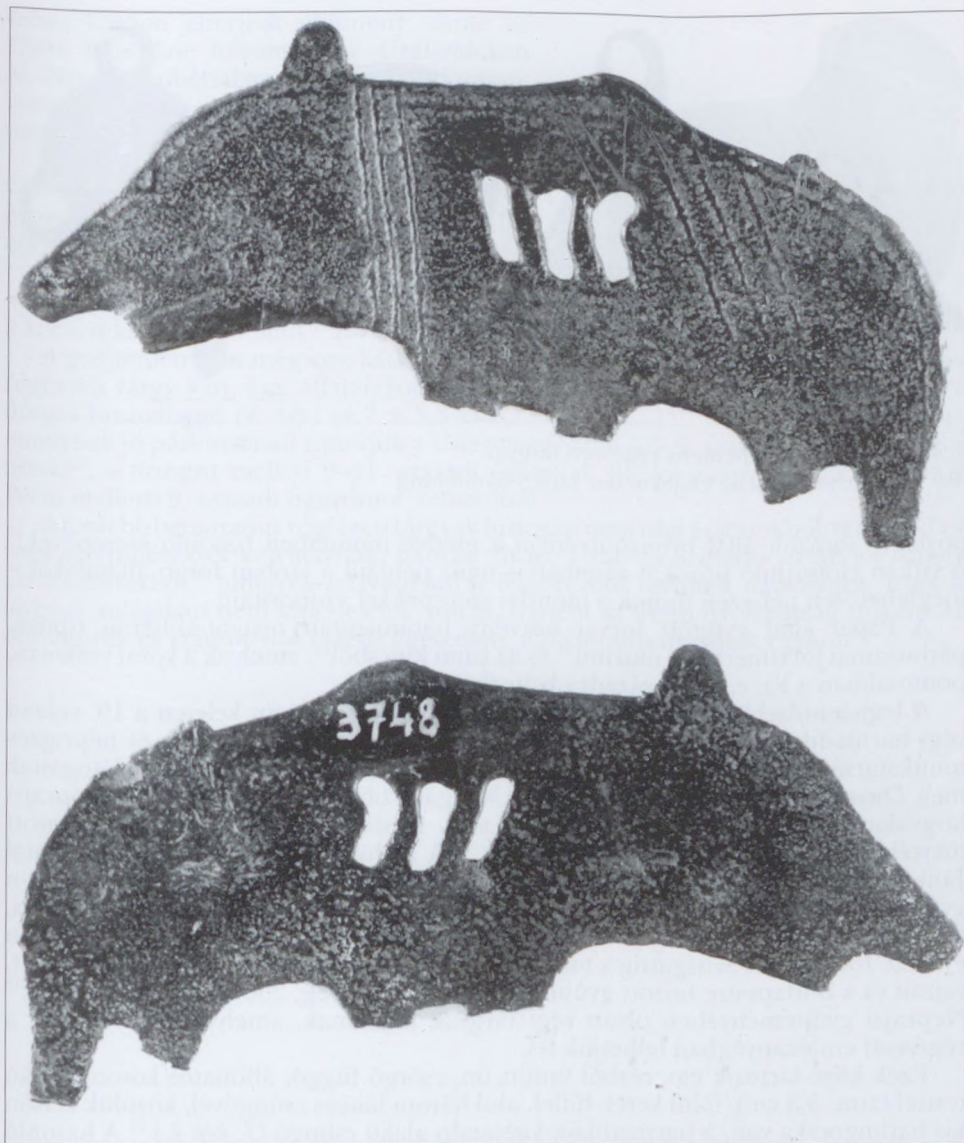
Sajnos, Pápai Károlyt fiatalon, gyűjteménye feldolgozása közben érte a halál, így munkáját nem fejezhetette be. Ezért nem ismerjük pontosan a fenti két tárgy előkerülésének pontos körülményeit. Azt tudjuk csupán, hogy mindkettő az északi vogulok által lakott területről származik.

Kétségtelen, hogy mindkét állatfigura a nyugat-szibériai ún. kultikus öntvényekhez sorolható. Az első a Szoplesz folyónál lelt, szintén medve- és emberalakot megjelenítő öntvényhez hasonló.⁵ Ez utóbbi a Káma – menti Iljinszkoje falunál talált öntvény alapján az 1. évezred második felére keltezhető, s így erre a korra tehetjük a Pápai – gyűjteményben lévő darabot is, amelyik kétségkívül az obi-ugorok medvekultuszával hozható kapcsolatba.⁶ Pápai ugyan „emberevő medvé” mek nevezte ezt a figurát, hirtelenjében kialakított véleményét ma már nem erősíthetjük meg. Ellenkezőleg, éppen arra gyanakodhatunk, hogy a medve álló alakjában az embert védő, oltalmazó pózt láthatunk. Az obi-ugorok folklórjában számos olyan történetet ismerünk, amikor a medve megvédi az erdőben eltévedt embert, vagy túlvilági erejével megoltalmazza a betegségektől.⁷ A medve tisztelete egyébként szinte mindenütt erősen el volt terjedve, ahol obi-ugorok éltek, a

⁵ SZPICIN 1906, 135. 428. kép.

⁶ OJATYJEVA 2003, 13–24; 2009, 67–78. Vö. IGNATYJEVA 2009, 83–87.

⁷ Vö. SCHMIDT 1990, 160; BRUSICINA 1994, 29; OJATYJEVA 2003, 92.

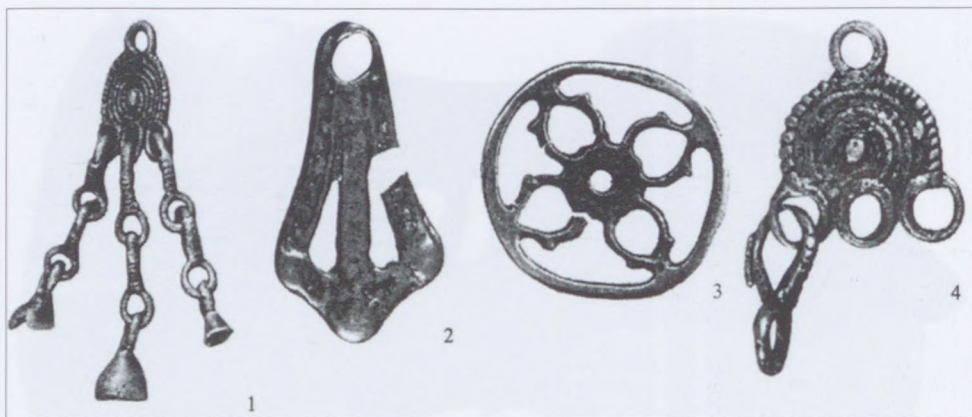
2. kép A Pápai gyűjtemény Lozva-vidéki öntvénye. (Elő- és hátoldal.)

Abb. 2 Bronze-guss aus der Loswa-Gegend in der Pápai-Sammlung (Vorder- und Hinter-seite)

korai vaskortól egészen a késői középkorig.⁸ Emiatt a hitvilágban rendkívül széles szerepköre volt, az isteni hatalomtól az áldozati állatig. Szinte mindenütt a *Por* frátria megszületésével kapcsolták össze alakját.⁹ Az állatnak az obi-ugorok folklórjában fennmaradt rendkívül gazdag anyagával esetenként párhuzamba állíthatjuk a régészeti emlékanyagot is. Egészen biztosan azonosíthatók például az „áldozati

⁸ FJODOROVA 1993; FJODOROVA–CSEMJAKIN 2012.

⁹ CSERNYEGOV 1968, 106–109; Szokolova 1972, 73; SCHMIDT 1990, 156; BRUSICINA 1994, 29.

3. kép A Jánkó-gyűjtemény régészeti tárgyai

Abb. 3 Archäologische Objekte der Jánkó-Sammlung

pózban” ábrázolt állat bronzöntvényei a medve mondabeli hasonló szerepével.¹⁰ A ritkán előforduló pózokat azonban – mint például a szóban forgó állatalakot – meglehetősen nehezen tudjuk a mondai szerepekkel azonosítani.

A Pápai által gyűjtött lozvai öntvény határozottan nyugat-szibériai típusú, párhuzamai jól ismertek a murlini¹¹ és az isimi kincsből¹², amelyek a korai vaskorra, pontosabban a Kr. e. 7–2. századra keltezhetők.¹³

A legjelentősebb régészeti, néprajzi és embertani anyagot keleten a 19. század végi harmadik Zichy-expedíció gyűjtötte, amelynek régész, nyelvész és néprajzos munkatársa is volt. Számos jelentős múzeumot és egyéb gyűjteményt látogattak meg Oroszország európai részében és Nyugat-Szibériában is, régészeti, néprajzi tárgyakat és gyűjteményeket vásároltak, vagy kaptak ajándékba, sőt – korlátozott mértékben – még ásásokat is folytattak.¹⁴ A Zichy-expedíció néprajzosa a fiatal Jankó János volt, aki 1898. július eleje és szeptember eleje között külön úton gyűjtött az osztjások között. Igen jelentős néprajzi és embertani anyaga az Irtyis, Ob és mellékfolyói (Demjanka, Jugan és Szaltin) vidékéről származik. Csónakon evezett Tobolszktól Szurguttig s munkáját Tomszkban fejezte be.¹⁵ Naplóját, fotóit, rajzait és a Budapestre hozott gyűjteményét csak nemrég, 2000-ben tették közzé.¹⁶ Néprajzi gyűjteményében olyan régi tárgyak is vannak, amelyek hasonmásait a régészeti emléktárhelyen lelhetjük fel.

Ezek közé tartozik egy rézből öntött ún. csörgő függő, álfonatos korong alakú testtel (átm. 5,3 cm), fölül kerek füllel, alul három láncos csüngővel, közülük kettőn kis harangocská van, a harmadikon kacsatalp alakú csüngő (3. kép 1.).¹⁷ A hasonló női ruhadíszek széles körben elterjedtek az 1. évezred végén és a 2. évezred elején.¹⁸

Bronzból öntött, áttört kacsatalp alakú függődísz. (5,4 x 3,1 cm.)¹⁹ Ugyancsak

¹⁰ CSEM JAKIN 2011.

¹¹ CSERNYECOV 1953, 153. XII. t. 3.

¹² JERMOLAJEV 1914, VII. t. 3; FODOR 1995, 3. kép 1,4.

¹³ FODOR 1995, 95.

¹⁴ LD. BANNER 1963; FODOR 2010.

¹⁵ VÖ. FODOR 2010.

¹⁶ JANKÓ 2000.

¹⁷ JANKÓ 2000, 356. 7.55. kép.

¹⁸ CSERNYECOV 1957, 200. XXXVIII. t. 1-5, 8, 10.

¹⁹ JANKÓ 2000, 355. 7.49. kép.

széles körben elterjedt ékítmény szinte az egész középkor folyamán az Urál-vidéken és Nyugat-Szibériában.²⁰ Hasonló darabok ismeretese a 10–13. századi likinói temetőből.²¹ (3. kép 2.)

A fentebb leírthoz hasonló, bronz láncos csüngő, töredékes, a csüngő láncokból csak egyetlen szem maradt meg. (5 x 2,8 cm.)²² (3. kép 4.)

Áttört öntött rézkorong (átm. 5,3 cm, 3. kép 3). Valószínűleg a késői középkorra, vagy a korai újkorra keltezhető.²³ (3. kép 3.)

A gyűjteményben még egy, kétségen felüli régészeti tárgy van, egy állatalakot formázó üreges bronzfüggő (4. kép) (4,7 x 3,3 cm),²⁴ amelynek jó párhuzamait ismerjük a Csernyecov által a 6–9. századra keltezett Lennonki²⁵, a Szurgut melletti 9–11. századi ősosztják Barsov Gorodok-i,²⁶ továbbá a Perm melletti 9. századi ogurdinói temetőből.²⁷

A fentebb bemutatott régészeti tárgyak biztosan nem régi ásatásokból, temetőkből vagy településekről származnak, hanem olyan, Ural- és Szibéria-szerte jól ismert „kincsleletekből,” amelyek közvetlenül a felszín alól kerültek napvilágra. Ezek a tárgyak valójában nem kincsleletek voltak, hanem az itteni ősi lakosság (főként az obi-ugorok és szamojédok) szent ligeteiben, áldozóhelyein voltak egykor.²⁸

4. kép Függő a Jánkó-gyűjteményből
Abb. 4 Anhänger aus der Jánkó-Sammlung

²⁰ CSERNYECOV 1957, 200. XXVIII. t. 12–18, 22–27. kép; KOSZINSZKAJA 1998, 25. kép 11; BOBROVA–BEREZOVSKAJA 2009, 3. kép 2–3.

²¹ VIKTOROVA 2008, 84. 100. kép.

²² JANKÓ 2000, 355. 7.52. kép.

²³ Uo. 355–356. 7.53. kép.

²⁴ Uo. 355. 7.52. kép.

²⁵ CSERNYECOV 1957, 202–203, XXIX. t. 23–32.

²⁶ ARNE 1935, 97, 100, 105, 107. 10, 25, 51, 58. kép; 2005, 118. 176. kép.

²⁷ BELAVIN–KRILASZOVA 2012, 101. 29. kép 17. – További darabokat őriz a szalehardi múzeum is. (FJODOROVA 2011.)

²⁸ Bővebben ld. FODOR 2008, 78–80.

IRODALOM

- ARNE 1935: Arne, T. J., *Barsoff Gorodok. Ein westsibirisches Gräberfeld aus der jüngeren Eisenzeit.* Stockholm.
- ARNE 2005: Арне, Т., Й., *Барсов Городок. Западносибирский могильник железного века. Перевод Труфановой, Ж. Н.* Екатеринбург–Сургут.
- BANNER 1963: Banner, J., B. Pósta und die dritte Zichy-Expedition. *ActaArchHung* XV, 409–426.
- BELAVIN–KRILASZOVA 2012: Белавин, А. М.–Крыласова, Н. Б., *Сзурдинский могильник.* Пермь. (Археология Пермского края. Свод археологических источников, вып. II.)
- BOBROVA–BEREZOVSKAJA 2009: Боброва, А. И.–Березовская, Н. В., Коллективное погребение из кургана 13 Тиснинского могильника. In: *Проблемы археологии и истории Северной Евразии. Сб. юбилею Л. А. Чиндиной.* Томск. 139–150.
- BRUSZNYICINA 1994 Брусницына, А. Г. Представления о медведе в культуре обских угров. In: Попов, Н. Н. и др. (Ред.), Сургут, Сибирь, Россия. (Сб. к 400-летию г. Сургута.) Екатеринбург. 28–32.
- CSEMJAKIN 2011: Чемякин, Ю. Образ «медведя в жертвенной позе» и угорский мир. In: *Congressus XI Internationalis Fenno-Ugristarum.* Pars VIII. Piliscsaba. 181–187.
- CERNECOV 1953: Чернецов, В. Н., Бронза усть-ёлуйского времени. In: *Древняя история Нижнего Приобья.* МИА 35. Москва. 121–178.
- CERNECOV 1957: Нижнее Приобье в I тысячелетии нашей эры. In: *Культура древних племен Приуралья и Западной Сибири.* МИА 58. Москва. 136–245.
- CERNECOV 1964: *Наскальные изображения Урала. САИ, вып. 4–12.* Москва.
- CERNECOV 1968: Периодические обряды и церемонии у обских угров, связанные с медведем. In: *Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum.* Pars II. Helsinki. 102–111.
- FJODOROVA 1993: Fedorova, N. V., The Bear Shape in the Art of West Siberia. (The Iron Age.) In: *Specimina Sibirica* VI. Red. Puszta, J. Savariae. 29–39.
- FJODOROVA 2011: Федорова, Н. В., *Сокровища Приобья в Особой кладовой МВК имени И. С. Шемановского.* Салехард.
- FJODOROVA–CSEMJAKIN 2012: Федорова, Н. В.–Чемякин, Ю. П., Образ медведя в пластике эпохи раннего железа Сургутского и Нижнего Приобья. In: *Археолого-этнографические исследования Северной Евразии: от артефактов к прочтению прошлого. (К 80-летию С. В. Студзичко и М. Ф. Косарева.)* Ред. Чиндина, Л. А. и др. Томск. 256–266.
- FODOR 1995: Фодор, И. К вопросу окладах кулайского времени Томско-Нарымского Приобья. In: *„Моя избранница наука, наука без которой мне не жить...“ Сб. в память Г. Н. Грачевой и В. И. Васильева.* Кемерово. 86–97.
- FODOR 2008: Fodor I., A nyugat-szibériai vaskori „kincsleletek.” In: Pomozi P. (szerk.), *Navigare humanum est...Pusztay János hatvanadik születésnapjára.* Budapest. 71–82.
- FODOR 2010: Венгерская экспедиция в Томске в 1898 г. In: *Культура как система в историческом аспекте: опжт западносибирских археолого-этнографических совещаний. Материалы XV межд. арх-этно. сов.* Томск. 41–44.
- GEMUJEV 2012: Гемуев, И. Н. Дневник Приполярного этнографического отряда Института истории, филологии и философии СО АН СССР 1984 г. In: *Ханты-Мансийский автономный округ в зеркале прошлого, вып. 10.* Ред. Яковлев, А. Я. Томск – Ханты-Мансийск. 381–407.
- IGNATYeva 2009: Игнатьева, О. В., *Пермский звериный стиль: история коллекций и их изучения.* Пермь.
- JANKÓ 2000: Jankó J., *Utazás osztjáföldre.* Szerk. Kodolányi J. Budapest.
- JERMOLAJEV 1914: Ермолаев, А., *Ишимская коллекция. Описание коллекций Красноярского музея. Отдел археологический.* Красноярск.
- KOSZINSZKAJA 1998: Косинская, Л. Л., *Археологические памятники севера Западной Сибири.* Сургут.
- LÁSZLÓ 1955: László Gy., Zehn Jahre archäologischer Frühmittelalterforschung in Ungarn. In: *Conference archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences.* Budapest. 241–265.
- OJATYeva 2003: Оятева, Е. И., *Искусство Прикамья по материалам художественной металлической пластики.* Пермь.
- OJATYeva 2009: Сюжеты и образы пермского звериного стиля. In: Оятева, Е. И. – Игнатьева, О. В. – Белавин, А. М., *Пермский звериный стиль в сокровищнице Государственного Эрмитажа.* Пермь. 67–77.

- SCHMIDT 1990: Schmidt É., Az obi-ugor mitológia és a medvénekek. (The Ob-Ugrian Mythology and the Bear-Cult.) *Ethnographia* 101. 149–193.
- Szűj 2003 Szűj E., Reguly Antal és a Ragil-menti sziklarajzok. (Antal Reguly and the rock paintings along the Tagil.) *NyK* 100. 289–300.
- SZOKOLOVA 1972 Соколова, З. П., *Культ животных в религиях*. Москва.
- SZPICIN 1906: Сницын, А. А., *Шаманские изображения*. In: *Записки Имп. Русского арх. общества*. Том VIII, вып. 1. Санкт-Петербург. 29–145.
- VIKTOROVA 2008: Викторова, В. Д., *Древние угры в лесах Урала. (Страницы ранней истории манси.)* Екатеринбург.

ARCHÄOLOGISCHE GEGENSTÄNDE IN DER FINNISH-UGRISCHEN SAMMLUNG DES ETHNOGRAPHISCHEN MUSEUMS ZU BUDAPEST

Ungarische Sprachwissenschaftler, Ethnographen und Archäologen, deren Forschungsarbeit sich auf die verwandten finno-ugrischen Völker richtete, brachten vor allem Objekte ethnographischer Prägung aus Sibirien und aus dem Uralgebiet nach Ungarn mit. Aber unter diesen Gegenständen gab es auch sehr alte Stücke, die hauptsächlich von den alten Opferstellen der Obugrier und der Samojeden, von ihren kultischen Auwäldern stammten und deren Parallelen im archäologischen Fundmaterial der Region aufzufinden sind. Schon Mitte des 19. Jahrhunderts gelangten derartige Gegenstände als Geschenk von Antal Reguly, einem der Begründer der Finno-Ugristik in Ungarn, in die Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums. Der Ethnograph Károly Pápai (1861–1893) sammelte bei den Wogulen an der Soswa eine aus Kupfer gegossene Statuette, die einen auf den Hinterbeinen stehenden Bären darstellt, zwischen dessen Vorderbeinen eine Menschengestalt zu sehen ist (*Abb. 1*). Dieses Stück kann aufgrund einer Analogie aus der Kama-Gegend in die zweite Hälfte des I. Jahrtausends datiert werden, und ist mit dem ugrischen Bärenkult in Zusammenhang zu bringen. Pápai bezeichnete das Tier als „menschenfressenden Bären“, obwohl hier gerade das Gegenteil zu sehen ist: der Bär schützt den Menschen, was ein häufiges Motiv der obugrischen Bärenlieder ist. Pápai sammelte den typisch sibirischen Bronzeguss auf der *Abbildung 2* bei den Wogulen an der Loswa, das Stück kann ohne Zweifel in die Früheisenzeit datiert werden. Beide Gegenstände stehen mit dem bei den Obugriern sehr verbreiteten Bärenkult in Verbindung, den die ugrische Folklore immer mit der *por fratria* in Zusammenhang bringt.

Als Mitglied der dritten Zichy-Expedition sammelte János Jankó im Jahre 1898 bedeutendes ethnographisches Material bei den Ostjaken. In seinem neulich erschienenen illustrierten Tagebuch gibt es unter den ethnographischen Gegenständen auch welche von archäologischem Alter, die ins Mittelalter, und einige in die frühe Neuzeit datiert werden können (*Abb. 3–4*). Diese Exemplare waren Schmuckstücke, Trachtzierden und Zierate für Frauenzöpfe.

Übersetzung von Eszter Aczél

DÍSZÍTETT SZÉLŰ TARSOLYKORONG AZ AVAR KOR MÁSODIK FELÉBŐL
MÁNY HATÁRÁBÓL
ADATOK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM RÉGÉSZETI GYŰJTEMÉNYEINEK
HASONLÓ TÁRGYAIRÓL

FANCSALSZKY Gábor

2010. április 23-án adták át magángyűjtők a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tára számára a Mány (Fejér megye) közelében, a szántóföldön talált (1. kép) öntött bronz korongot.¹ A lelet ezért szórványként értékelendő.

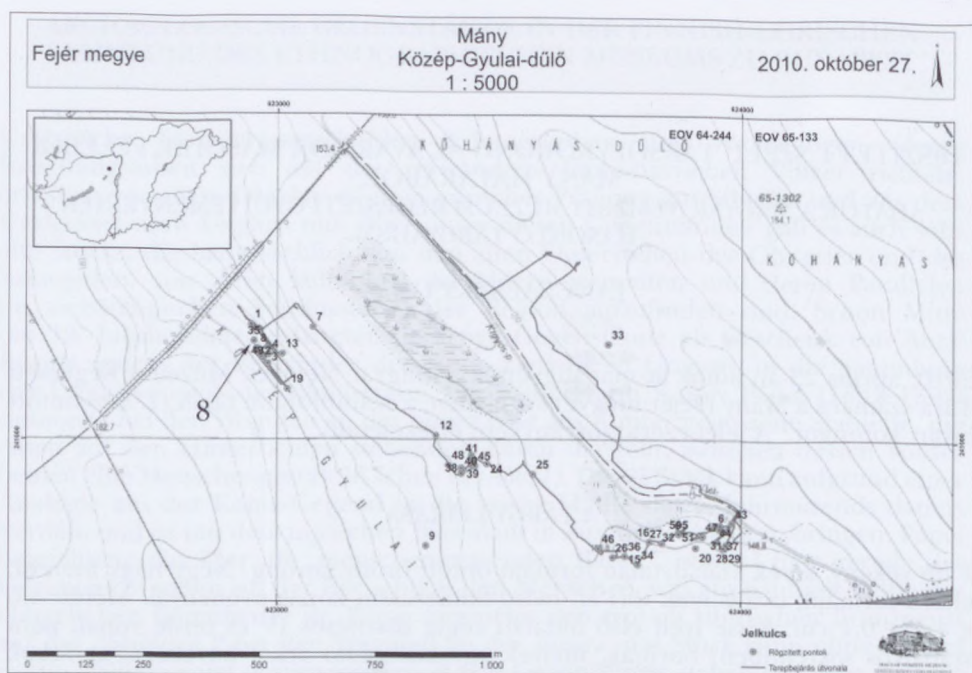
A TÁRGY LEÍRÁSA

1 db vékony, kerek szabálytalan formájú öntött bronz korong. Négy nagy méretű, eltérő formájú, ovális lyuk töri át, belső felületükön kopás nyomaival. Méret: 4,6 x 4,5 x 0,1 cm. Kissé ívelt első oldalán végig díszítések (V és ferde vonal, nem szabályos sorrendben) borítják, melyek egy körbefutó árkot követnek, az árkok a korong közepén keresztben találkoznak. Hátsó oldala díszítetlen (2. kép 1). A kétszeres nagyításon jól látszanak az esetleges öntési hibák és a viselet során keletkezett kopások (2. kép 2).

Első ránézésre írásjeleknek tűntek a bevésések, de ez ma (2013. november 10, Vásáry István szerint, lásd alább.) már nem érvényes. Ettől függetlenül nem tanulság nélküli az első értelmezési kísérletek történetét dokumentálni. Ez arról szól, hogy a hozzá nem értő szem mit nézhet írásnak, meg arról is, hogy mennyi kontroll szükséges a tévedések elkerüléséhez. Azonban az is igaz, hogy az avar korból, egy tudomásunk szerint írástudatlan néptől számos írásos emlék került elő. Ez a tény a jelek belső romlásának lehetőségét is magában foglalja.

A jelek átírási kísérlete során lett számomra világos, hogy miért is olyan nehéz a feltehető rovásírást értelmezni. Az már első ránézésre is egyértelműnek tűnt, hogy a tárgyat a jelekkel együtt kellett önteni. Utólag ilyen kis jeleket nem lehet bevésni. Ebben az esetben viszont az öntvény kiöntése során kisebb-nagyobb jelrészletek óhatatlanul károsodhatnak. Ez már eleve nehezíti az olvasatot. Ehhez járul az, hogy gyakorlatilag kézírásról van szó, ami az írástudó ügyességétől és íráismeretétől függ. A tárgy használati ideje alatti (10-20 év) kopások tovább rontják az interpretáció esélyeit. Arról meg még nem is beszéltünk, hogy nem is tudjuk, hogy milyen nyelven kéne elolvasnunk egy adott betűsort. Korábban arra gondoltam, hogy a számítógépes világban elég lenne a jeleket egy programba betáplálni, aztán a „gép” majd mindent megold. Valójában azonban a jelek szabatos megadása is kivihetetlennek tűnik. Ahány olvasó ahány alkalommal értelmez egy jelsort, mindig kissé eltérő olvasatok születnek a fényviszonyok, a szemüvegek, a nagyító, a hozzáértés és a türelem függvényében. Magamtól a hozzáértés esik a legtávolabb, ezért a fő cél az, hogy olyan, lehetőség szerinti legkorrektebb ábrázolást tehessünk közzé, amely mások számára lehetővé teszi az értelmezés lehetőségét.

¹ MNM Népvándorlaskori Gyűjtemény, ltsz.: 2012.6.1.1.

1. kép A mányi korong lelőhelye környezetének terepbejárási útvonal. A korong lelőhelye a 8. pont, a terület Ény-i sarkában

Fig. 1 Route of the foot survey in the vicinity of the finding place of the Mátyás disc. The actual find-spot is marked number 8 in the north-western corner of the area

Esetünkben az írás szempontjából sajnos negatív evidencia kizárólag Vásáry István professzor úr segítségével köszönhető, aki sem idejét, sem kitarását nem sajnálta az ügy szolgálatában. Véleménye szerint a jelek nem értelmezhetőek írásként, de saját kezűleg is készített egy vázlatrajzot a „ferde vonalak” és „v” jelek sorrendjéről. Ezt rajzolta át Ambrus Edit (Türk Attila közvetítésével) egy olyan remek ábrává, amely azért magában rejti egy további vizsgálat lehetőségét is (3. kép). Ennek a fényében azt kívánjuk jelezni, hogy az avar bronzöntésben a tárgyak keretének díszítése szigorúan szabályos formai megoldásokhoz igazodott. Saját véleményem szerint a korongunkon ábrázolt látszólagos „összevisszaság” feltehetőleg egy, a készítő számára értelmezhetetlen íráskép másolásából indulhatott ki. (Ezen felül jelenleg az a helyzet, hogy még egyértelműen bizonyítható írás esetében is bilingvis szöveg hiányában szinte minden megfejtési kísérlet igazolhatatlan. Ez azonban nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy az eddigi kísérletek valamelyike mégis helyes.)

KELTEZÉS 1.

Az első benyomások alapján (késő) avar kori női tarsolykorongként határozható meg a tárgy, mérete és formája alapján. A kopások alapján a szíjelosztó (és nem a díszkorong) funkció a legvalószínűbb.

A keltezés szempontjait módszertanilag a Bálint Csanád által alkalmazott

2. kép 1: A mányi korong méretazonos fényképe; 2: A mányi korong kétszeres nagyítású fényképe (Fotó: Gedai Csaba)

Fig. 2 1: Life-size photo of the Mány disc; 2: Two-fold enlargement photo of the Mány disc (Photo: Gedai Csaba)

kizárásos vizsgálattal kívánjuk megvalósítani.² Mi az, ami biztosan nem jellemző tárgyunkra, és mi az, ami nagy valószínűséggel igen.

A LELOHELY

Mány délkeleti részén, a Közép-Gyulai-dűlőben, az E75-ös úttól északra, szántóföldön került elő a tárgy, felszíni leletként. A lelőhely a találók megjelölése alapján a Google koordináták É 47,5200°, K 18, 6893° környéke. Hrsz.: 039/9-10-11.

² BÁLINT 2004, a mű egész szemlélete, kiemelten: 106–113.

3. kép A mátyási korong rajza kétszeres nagyításban (Ambrus Edit rajza)

Fig. 3 Two-fold enlargement drawing of the Mátyás disc (by Edit Ambrus)

A terepbejárás alapján az EOV koordináták: 622955, 241197 (kb. 5-10 méteres pontossággal). Az 1. kép terepbejárásunk és leleteink GPS koordinátáit is jelzi. A korong lelőhelye a 8. pont, a terület ÉNy-i sarkában.

A TALÁLÓK

Bernhardt László, Cséri Norbert és Forgács János. A tárgyat önként és ellenszolgáltatás nélkül ajánlották fel az MNM-nek, Lassányi Gábor közvetítésével.

Lassányi értesített engem és Szenthe Gergelyt (MNM Régészeti Tár, Népvándorláskori Gyűjtemény).

A TEREPBEJÁRÁS EREDMÉNYEI

A földtulajdonosokkal és a Mátyási Önkormányzattal történt maximálisan segítőkész egyeztetés után 2010. október 27-én mentünk ki a lelőhelyre. A helyszín azonosításában a találók segítettek munkánkat.³ A területen álló kukoricatáblában, sáros, nehezen járható felszínen szabad szemmel kizárólag újkori/recens kerámiatöredékeket találtunk, fémkereső segítségével pedig több régészeti korú fémtárgyat. A kukoricatáblától DK-re római kori villagazdaságra utaló jelenségeket

³ Terepbejárók: Lassányi Gábor, Csányi Nikolett (BTM); FancsalSZky Gábor, Sándor Lajos, Schilling László (MNM – NÖK) és a találók.

(római tetőcserép, megmunkált kövek) észleltünk, valamint fémleleteket és kerámiát gyűjtöttünk (Kr. u. 2–4. század). Minden jelenséget GPS adatokkal mértünk be, a térképen a bejárás útvonalát is rögzítettük.

A terület mérete és a terepbejárók száma ellenére sem találtunk népvándorlás kori (avar) lelet(ek)et.⁴

A LELOHELY KÖRNYEZETÉNEK RÉGÉSZETI ADATAI

A község régészeti lelőhelyeit Torma István foglalta össze 2005-ben. 14 földrajzilag azonosítható adata közül mindegyik messze esik területünkől.⁵ Stibrányi Máté 2008-ban a Mátyás DNY-i sarkában, a Kettős-kúti-dűlő terepbejárása során nem talált régészeti leleteket.⁶ Mindkét munka lelőhelykatasztere jórészt őskori, római kori és középkori emlékeket sorol fel, melyek tárgyunk korszakolása és előkerülési helye szempontjából indifferensek. Az avar korból két adatunk van. Az egyik egy pontos lelőhely nélküli kora avar kengyelpár. A másik a település ÉNy-i részén, (Legelőföldék-dűlő, hrsz.: 3521) feltárt késő avar női sír (kora avar kori agyagböggrével), lelőhelyünkől ez nagyon messzire fekszik.⁷

AZ AVAR KORI LELETANYAG

A késő avar kori női tarsolykorongok tipológiáját Garam Éva határozta meg a korábbi anyagot összefoglaló és saját tiszafüredi ásatásán alapuló beosztásában.⁸ Ebben pontos formai párhuzamot nem találunk korongunkhoz, de a méret és a funkció kétségtelenül egyező. A legegyszerűbb változatok közül kell válogatnunk. Garam Éva fő kategóriái a geometrikus díszítésű, növényi-, állat- és emberábrázolásos típusok. Ezt a beosztást veszi át Bárdos Edith is a zamárdi temető anyaga elemzése kapcsán.⁹ Ebből a két temetőből került elő a legnagyobb darabszámú tarsolykorong (Tiszafüred: 130 db., Zamárdi: 118 db.). Tárgyunkat ezekből a geometriai küllős korongok változatai érintik, főleg a négyes osztásúak. Ebből a csoportból is azok a függesztő fül nélküli példányok fontosak, melyeknek kivágatai nem szabályos negyedkörök, hanem szabálytalan, kissé amorf átvágások. Külön érdekesség, hogy ezeknek szélei többnyire díszítettek.

Ezek közül a tiszafüredi 988. sír szélein farkasfog díszítéses korongja méretben (4 cm) és formában is távoli, de jó párhuzamnak tűnik. A sír és leletei a temető korai (közép avar) rétegéhez (Phase 2, 7. század vége, 7–8. század fordulója) tartoznak.¹⁰

A 962. sír (3,8 cm) díszítetlen korongja¹¹ és a 1150. sír szélén poncolt díszítésű (3,8 cm) példánya¹² is ebbe a kronológiai csoportba tartozik.

A 458. sír egyik, hármas osztatú korongja (4 cm),¹³ és az 1010. sír hasonló darabja (4 cm),¹⁴ körbefutó rombusz díszítéssel, méretben és a kronológiai beosztásban szintén ide sorolható.

⁴ FANCSALSKY 2010.

⁵ TORMA 2005.

⁶ STIBRÁNYI 2008.

⁷ FÜLÖP 1984, 256–257; SZENTPÉTERI 2004, 234.

⁸ GARAM 1980, 1995, 306–329, 312–315. Mindezt tovább finomította: GARAM 2011.

⁹ BÁRDOS 1996, BÁRDOS–GARAM 2009.

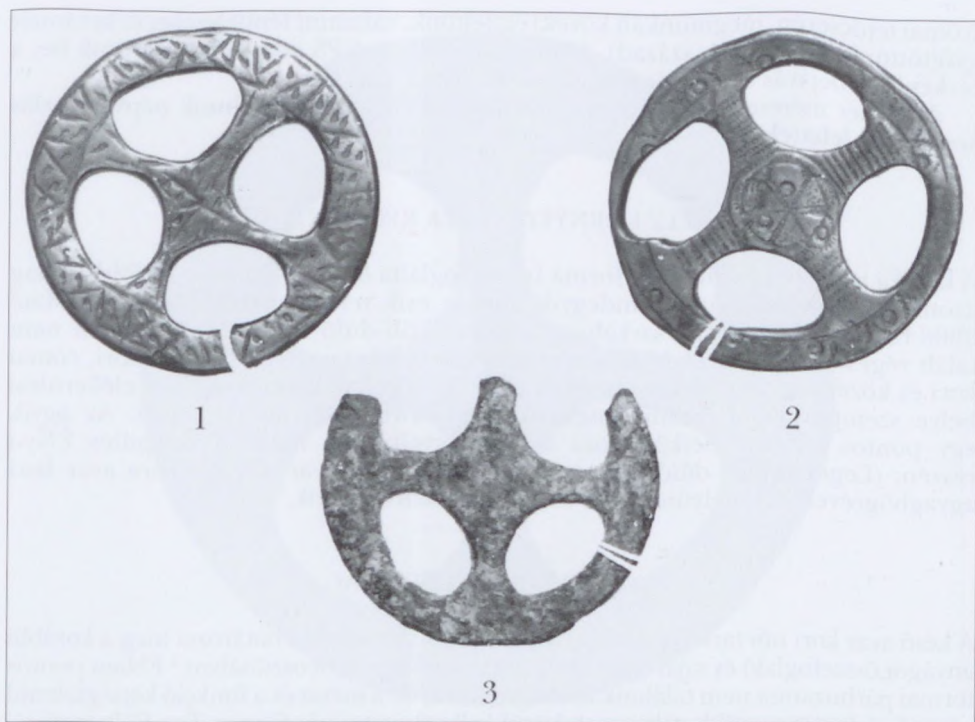
¹⁰ GARAM 1995, 117, 312, 424, Taf. 138, Taf. 237/4.

¹¹ GARAM 1995, 114, 312, Abb. 183–185, Taf. 135.

¹² GARAM 1995, 135, 312, Abb. 183–185, Taf. 153, Taf. 244/5.

¹³ GARAM 1995, 63, 312, Abb. 183–185, Taf. 93, 458/11, Taf. 232/3.

¹⁴ GARAM 1995, 120, 312, Abb. 183–185, Taf. 140, Taf. 235/2.

4. kép A mányi korong formai párhuzamai az MNM gyűjteményeiből
Fig. 4 Functional parallels of the Mányi disc from the collections of the HNM

A zamárdi temetőből egy négyküllős példányt sorolhatunk ide, részletes és végleges publikációja nélkül kronológiai helyzete egyelőre nem adható meg. Zamárdi 1829. sír (3,6 cm), rovátkolt díszítésű széllel.¹⁵

Azt a Garam Éva által összeállított elterjedési térkép¹⁶ is egyértelművé teszi, hogy a korongok elterjedése nem jellemzi az egész avar szállásterületet. A fentebb említett számszerű adatok (Tiszafüred, Zamárdi) kiugró mennyisége mögött nyilvánvalóan helyi kulturális/hatalmi evidenciák húzódnak meg, melyekkel kapcsolatban természetesen nem feledkezhetünk meg a kutatás határfokáról sem. Ezt a képet azonban az azóta megjelent publikációk anyaga sem módosította.

A Garam Éva által összegyűjtött korábbi anyagból a következő tárgyak tartoznak leletünk négy küllős, bronzból/vasból készült avar kori párhuzamai közé.

– Alattán 85. sír. Cca. 3 cm.¹⁷

A sír a temető második (közép avar, 7. sz. második fele) csoportjához tartozik

– Veszprém-Jutas 204. sír. 3,6 cm, vas,¹⁸

A sír kronológiai beosztása a temető revíziója alapján: a második réteg germán eredetű tárgyai a 7. századra utalnak (erre az egyébként szokatlan vas alapanyag is szolgálhat adalékul), de a sír részletes elemzése kapcsán a mégis a 8. századra keltezi a szerző a síregyüttést.¹⁹

¹⁵ BÁRDOS 1996, 57, 67, IX. t. 3.

¹⁶ GARAM 1980, 173, Abb. 8.

¹⁷ KOVRIG 1963, 16, 145, Taf. VIII. 85/11., Taf. LXVII. 16.

¹⁸ RHÉ-FETTICH 1931, 37–38, Taf. XI. 4.

¹⁹ FETTICH 1964, 81, 92–93, 19. kép 4.

KELTEZÉS 2.

A jól feldolgozott, eltérő évekből (1931/1964, 1963, 1995) származó temetők anyagából tehát több darab is a közép avar korra (a második avar hullám érkezésének idejére) keltezhető. Ez jelen véleményünk szerint egyenlő a késő avar kor kezdetével, a 7. sz. végével.

A KELET-EURÓPAI LELETANYAG

Itt és most távolról sem törekedhetünk a kérdés mégoly felszínes ismertetésére sem, tekintve szakismereteink hiányát, de az biztos, hogy Pletnyova összefoglalása²⁰ számos analógiát ad a tárgytypushoz. Az itt közölt beosztásban a kérdéses tárgyak az Észak-Kaukázus női viseletének amulettjei közé tartoznak, az idézett két korongot (cca. 2 cm, de ez nehezen hihető) a publikáció a 8-9. századra keltezi. Érdekes, hogy nem a funkcionalitás, hanem a spiritualitás szempontjából gyűjti össze a „materialista” munka a korongokat.

FORMAI PÁRHUZAMOK AZ MNM RÉGÉSZETI GYŰJTEMÉNYEIBŐL

Az MNM Régészeti Tárába került lelet felkeltette Mráv Zsolt érdeklődését, akinek alapossága és anyagismerete rögtön több formai analógiát eredményezett a kutatás számára.

E régi és többnyire lelőhely nélküli tárgyak már eddig is keresték helyüket a római, szarmata, germán gyűjtemények között ingázva, most viszont ugyan pontos leletkörülmények nélküli, de önálló csoporttá kezdenek összeállni. Mráv Zsolt a következő tárgyakat fedezte fel a Római Gyűjteményben. (Ide „kisbronz” voltuk miatt kerülhettek.)

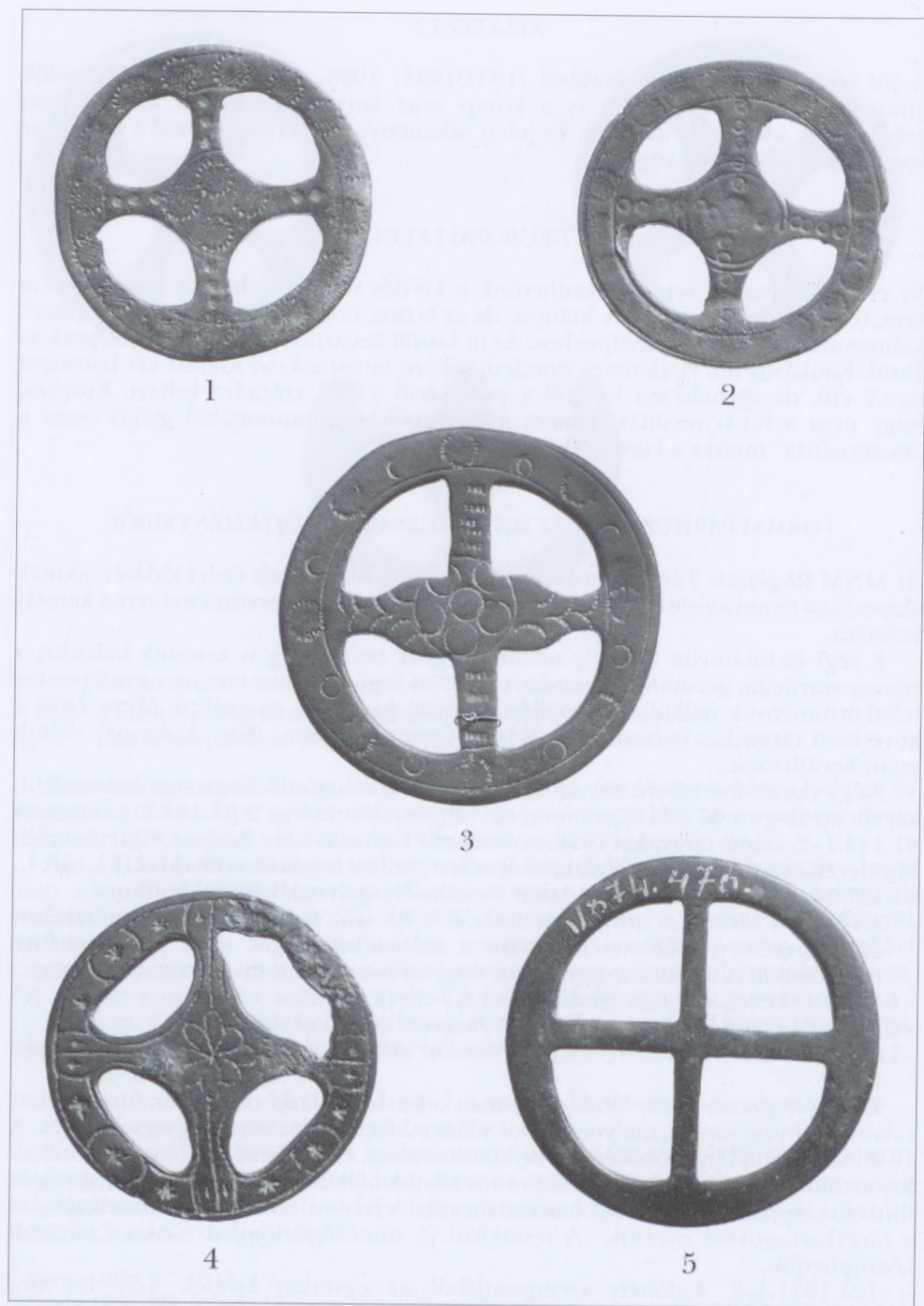
Négy darab méretben, anyagban és áttörésben hasonló tárgy, egy ltsz. nélkül, két db ép tárgy a 61.144.1. számon, egy db töredékes tárgy a 61.144.2. számon. A 61.144.1–2. számú tárgyakat 1994. november 21-én adták át a Római Gyűjteménybe. Mindezek egy dobozban voltak késő avar kori öntött bronz övveretekkel (61.156.1., 61.157.1.). A tárgyak fotóit és adatait Szenthe Gergelynek köszönhetjük.

- 61.144.1. A Mráv-féle anyag „szenzációja”. 4,5 cm (4. kép 1). A tárgy méretében és áttöréseiben tökéletesen azonos a mányi koronggal, és a peremén futó díszítésében is ugyanazt/vagy ahhoz nagyon hasonló motívumsorozatot mutat.
- 61.144.1. Levél, vonal és kördíszítéses 4,3 cm (4. kép 2).
- 61.144.2. Töredékes korong. 4,1 cm. Nagyon kopott (4. kép 3).
- Lelt. sz. nélkül. (?61.139.1.) 4,4 cm. Pont-kör díszítés (a tárgyról nincs publikálható kép).

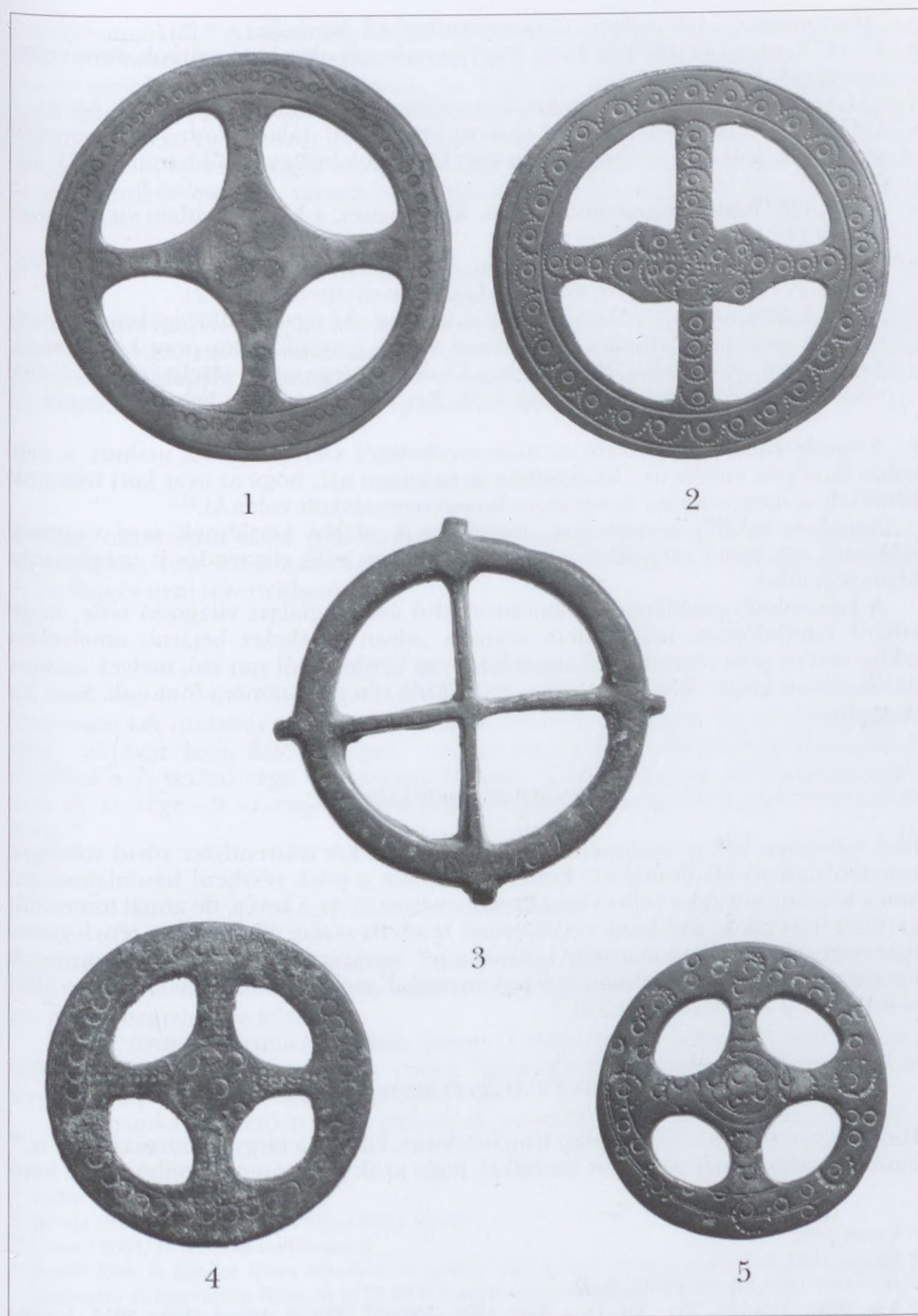
Ennyivel persze Mráv Zsolt még nem adta fel, hiszen most már formálódott valami új anyagcsoport, melynek azonosítása eddig nem bizonyult egyértelműnek. A 10 darab régi/új tárgy többsége pont-kör díszítéses, esetenként levél motívumokkal. Sajnos általában ezek is lelőhely és pontos adatok nélküli tárgyak, de méret, anyag és funkció alapján kétségtelenül összetartoznak. A felsorolt, de csekély ismereteinket a tárgykartonokról nyertük. A rendkívül jó minőségű fotókat Gedai Csabának köszönhetjük.

- 121.1871.1–2. Lelelőhely szempontjából az egyetlen kivétel. 4,5; 4,4 cm. Három darab kör-pont-vonal díszítésű korong, jelenleg csak kettő van meg.

²⁰ PLETNYOVA 1981, 181. Rész. 64. 83, 98.

5. kép A mányi korong formai párhuzamai az MNM gyűjteményeiből (Fotó: Gedai Csaba)
 Fig. 5 Functional parallels of the Mány disc from the collections of the HNM (Photo: Csaba Gedai)

6. kép A mátyási korong formai párhuzamai az MNM gyűjteményeiből (Fotó: Gedai Csaba)
 Fig. 6 Functional parallels of the Mátyás disc from the collections of the HNM (Photo: Csaba Gedai)

- „Martonvásár, 5 láb mélyen, Csontos Andor” (5. kép 1–2).
- 17.1873. vagy 171.1874. 5,4 cm. Nagyon nehezen olvasható számok. Pont-vonal díszítés (5. kép 3).
 - 171.1874.60. 4,7 cm. Nincs adat. Kör, csillag és levélmintás díszítés (5. kép 4).
 - 1.874.470. (Nincs tárgykartonja.) 5,3 cm. Díszítetlen. Talán a Ráth-gyűjteményből származik. Jól beilleszthető az avar kori korongok legegyszerűbb típusába (5. kép 5).
 - 1.874.525. Ráth-gyűjtemény. 5,7 cm. Kör díszítés, a középpontban virágszirom (6. kép 1).
 - 57.1885.1. Vétel: Lemberger. 5,6 cm. Formájában nagyon hasonló a 17.1873. vagy a 171.1874. tárgyhöz, csak gazdagabban díszített (6. kép 2).
 - 54.35.5. Három darab körös díszítésű korong. Az egyik küllővégeken dudoros tárgyon vonal és „y” díszítés is. 5,5 cm (6. kép 3). A másik kettőn pont-kör díszítés. 4,6, 4,1 cm. Nincs adat, de összesen 13 darab tárgy van a tételszámon, köztük valóban római korongok is (6. kép 4–5). A 6. kép 5. számún a belső kör dupla.

A továbbiakban elsősorban az avar eredetetés szempontjából utalunk a más kultúrák/népek emlékeire. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az avar kori feliratok kérdésében megnyugtató és egységes konszenzus alakult volna ki.²¹

Annál is inkább tesszük ezt, mivel egyik alábbi kérdésnek sem vagyunk szakértői, sőt egyes esetekben a szakirodalomban való eligazodás is meghaladja képességeinket.

A kapcsolódó problémák (számomra) első összefoglalása világossá tette, hogy szilárd kiindulópont nélkül nem könnyű „olyan vidékeket bejárni, amelyeken eddig ösvény sem vezetett”.²² Ezen felül olyan kérdésekről van szó, melyek számos tudományon kívüli okból igen széles érdeklődő rétegek számára fontosak. Sine ira et studio?

RÚNAÍRÁS – ROVÁSÍRÁS?

Első ránézésre laikus szemmel nehéz eldönteni a két írásrendszer rövid szövegre vonatkoztatható elkülönítését. Ennek egyik oka a jelek részbeni hasonlatossága, ami a kemény anyagba való vésés következménye.²³ Az a kevés, de annál fontosabb germán írásemlék, ami hazai régészetünk rendelkezésére áll, azonban ténylegesen más réteget képvisel, mint a mányi jelsorozat.²⁴ Annál érdekesebb viszont a korongok formai rokonsága a meroving régészeti anyaggal, melyek kronológiai helyzete 568-al indul, és a 7. században zárul.²⁵

A HONFOGLALÁS KORI KORONGOK

Fodor István foglalta össze addigi ismereteinket, kitérve a tárgyak származására is.²⁶ Tanulmányának már az elején leszögezi, hogy azok jelentősen különböznek a késő

²¹ VÁSÁRY 1972.

²² VÉKONY 1987, 5, 7–30.

²³ HUTTERER 1986, 96–99, 26–28. ábra.

²⁴ KISS 1980, 110–114, 131. Taf. IX.; NAGY 1993, 356–357, 379. 5. kép 1; TÓTH 2010, korábbi irodalommal.

²⁵ RENNER 1970, 2–3., Taf. 1. = a minket érintő tárgyak, egyúttal a legkorábbiak.

²⁶ FODOR 1980.

avar korongoktól.²⁷ A különbség funkcionális is: a honfoglaló női viseletben varkocsot díszítő lemezes vagy áttört ezüst, bronz tárgyakról van szó, míg ez az avaroknál öv- és tarsolydíszként volt általános. Az 1980 óta örvendetesen megszorodott honfoglalás- és Árpád-kori leletkataszterekben sem találtunk a mányi koronghoz hasonló tárgyat. Együttal azt is megállapíthatjuk, hogy (hasonlóan az avar anyaghoz) a honfoglalás kori korongok sem jellemzőek a korszak teljes területére. Úgy tűnik, hogy mindkét esetben társadalmi különbségek (is) meghatározói lehetnek a viseletnek.

A HONFOGLALÁS KORI ÍRÁS

Az avar kori írásjeles tárgyakhoz képest meglepően kevés honfoglalás kori hasonló emlékünk van, ezek értelmezése is számos vitára ad alkalmat.²⁸ A különböző publikációk alapján a homokmégyi (esetenként Kalocsa/Kalocsa környéki) írás türk, a majsi kazár(héber), a bodrog-alsóbüi pedig székely. Mi a magyar?

A SZÉKELY ROVÁSÍRÁS

Időben bizonyosan távol esik tárgyunktól a székely rovásírás első megjelenése, legkorábban is a 12. század közepe – 13. század közepe²⁹. Ezért az ok-okozati összefüggés nem bizonyítható.³⁰

AZ AVAR KORI ÍRÁS (ROVÁSÍRÁS)

Szarvason két rovásírás típus is előkerült. A A Grexa-Téglagyár 67. sír tűtartójának jelei az avar kori, kelet-európai (nagyszentmiklósi) rovásíráshoz tartoznak,³¹ datálása a 7. század vége – 8. század közepe. A Rózsás-halom 88. sírjának késő-avar (8. sz. vége – 9. sz. eleje) nagyszíjvégén³² pedig türk rovásírás jeleit határozták meg.³³

ÍRÁSÉRTELMEZÉSEK

A kiindulási pont a türk rovásírás. Ennek még felületes értelmezése is távol áll ismereteimtől, de a kérdés egyes szakértői összefüggést látnak az írás eredete és eurázsiai megjelenése között.³⁴

A türk rovásírás (runic/runiform script) is több ágra bomlik (ma már szó van keleti és nyugati türk írásról is), ennek legnyugatabbi csoportja a kelet-európai (orosz szempontból dél-nyugat európai) írás.

A tárgyunkat vélhetően illető elemzések ez utóbbi, a nagyszentmiklósi-szarvasi

²⁷ Fodor 1980, 191, 211.

²⁸ DIENES 1994, 171; KISS 1970; VÉKONY 2004, 25–39.

²⁹ VÉKONY 2004, 16. további irodalommal.

³⁰ Benkő Elek és Sándor Klára előadása: A székely írás emlékei és használata. Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. Az MTA BTK konferenciája. Budapest 2013. április 18.

³¹ JUHÁSZ 2004, 19, 91–92, Taf. IX., Taf. LXIII.

³² JUHÁSZ 1992.

³³ GYÖRFFY–HARMATTA 1997, 150.

³⁴ VASIL'EV 2005. Az adatot Dobrovits Mihálynak köszönhetem.

írás hazai vizsgálataiból várhatóak.³⁵ Az olvasatok elfogadásának legnagyobb problémája továbbra is a nyelv kérdése. Nagyon leegyszerűsítve: az avarok nyelve hogyan viszonyul a honfoglaló magyarok nyelvéhez? Amennyiben tudtak kommunikálni, ezt milyen nyelven tették meg?

ÓVATOS KONKLÚZIÓ

A sztyeppe népei ismerték és alkalmazták az írás/rovásírás technikáját. Nem tudjuk, hogy milyen nyelven, és hogy milyen szinten. A kezdet a türk rovasírás, a jelenlegi végpont a bizonyítható folyamatosságban mennyisége alapján a kelet-európai (nagyszentmiklósi-szarvasi avar) rovasírás.

A mányi tárgy a díszítése alapján nem germán, a funkcionalitása alapján nem honfoglalás kori. Mindebből az eddigiek alapján az következik, hogy avar (késő avar) kori leletről lehet szó. Sokkal könnyebb lenne a helyzetünk egy avar sírból előkerült, viszonylag jól keltezhető tárgy esetében, de jelenleg csak a tényekből indulhatunk ki.

AZ EDDIGIEK ÖSSZEFOGLALÁSA, AZ AVAR TEÓRIA FÉNYÉBEN

Dolgozatunk fő célja az volt, hogy a tárgyunkon és a tárgycsoporton keresztül felhívjuk a figyelmet egy lehetséges lappangó jelenségre. Amennyiben kollégáink múzeumi raktárakban találnak hasonló tárgyakat hiteles lelőhelykörülmények kíséretében, amelyek egyértelműen az avar korra utalnak, akkor előbbre léphetünk. Ennek fő kritériuma az a sorozat lenne, ami az „írás → rontott írás → jellé változás → puszta díszítés” lépéseiben egy kulturális sorozatot dokumentálhatna. Ez egyúttal arra is felhívhatná a figyelmet, hogy egy adott történeti szituációban ki tudott írni, ki értette és kinek mit jelentett mindez.

³⁵ HARMATTA 1992; GYÓRFFY–HARMATTA 1997; GÖBL–RÓNA–TAS 1995; VÉKONY 1987, 2004.

IRODALOM

- BÁLINT 2004: Bálint Cs., *A nagyszentmiklósi kincs*. VAH XVIa. Budapest.
- BÁRDOS 1996: Bárdos E., Az avar kori öntött bronz korongok viseleti szokásához a zamárdi avar temető alapján I. – Angaben zur Trachtgewohnheit der gegossenen Bronzescheiben aus der Awarenzeit nach Fundmaterial des awarischen Friedhofs in Zamárdi. *SMK* 12. 47–106.
- BÁRDOS–GARAM 2009: Bárdos, E.–Garam, É., *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek I.* MonAvarArch Vol. 9. Budapest.
- DIENES 1994: Dienes, I., Landnahmezeitliche Kerbinschrift aus dem Gräberfeld von Homokmégy-Halom in der Umgebung von Kalocsa (Vorbricht). – Honfoglalás kori rovásfelirat a Kalocsa környéki, Homokmégy-Halom temetőjéből. *FoArch* 43. 167–180.
- FANCALSZKY 2010: Fancalszky G., *Jelentés a Mány – Közép-Gyulai-dűlőben (Fejér megye) 2010. 10. 27-én végzett lelőhely azonosításról és terepbejárásról. Budapest.* MNM NÖK Adattár ltsz.: 2010-0499/1.
- FETTICH 1964: Fettich N., A jutasi avar kori temető revíziója. *VMMK* 2. 79–107.
- FODOR 1980: Fodor I., Honfoglalás kori korongjaink származásáról. A verseci és tiszasülyi korong (Zum Ursprung der ungarischen Metallscheiben der Landnahmezeit. Die Scheiben von Versec und Tiszasüly). *FoArch* 31. 189–219.
- FÜLÖP 1984: Fülöp Gy., Újabb avar kori temetők Fejér megyében. *Alba Regia* 31. 255–259.
- GARAM 1980: Garam, É., Spätawarenzeitliche durchbrochene Bronzescheiben. *ActaArchHung* 32. 161–180.
- GARAM 1995: Garam, É., *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Cemeteries of the Avar Period /567–829/ in Hungary. Vol. 3. Budapest.
- GARAM 2011: Garam, É., Gehängegürteltracht der awarenzeitlichen Frauen im 6.- 8. Jahrhundert. *ArchÉrt* 136. 63–93.
- GÖBL–RÓNA-TAS 1995: Göbl, R.–Róna-Tas, A., *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós*. ÖAW Phil.-Hist. Klasse. Denkschriften Bd. 240. Wien. (Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission 31., Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 29.)
- GYÖRFFY–HARMATTA 1997: Györffy Gy.–Harmatta J., Rovásírásunk az eurázsiai írásfejlődés tükrében. In: Kovács L.–Veszprémi L. (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest. 145–162.
- HARMATTA 1992: Harmatta J., Rovásírást feliratok avar síjvegeken. In: Sándor K. (szerk.), *Rovásírás a Kárpát-medencében*. Szeged. 21–30. (Magyar Östörténeti Könyvtár 4.)
- HUTTERER 1986: Hutterer M., *A germán nyelvek*. Budapest.
- JUHÁSZ 1985: Juhász I., A szarvasi avar kori rovásírást tőtartó. *Magyar Tudomány* 30. 2. 92–95.
- JUHÁSZ 1992: Juhász I., Újabb rovásírást emlék Szarvasról. In: Sándor K. (szerk.), *Rovásírás a Kárpát-medencében*. Szeged. 15–19. (Magyar Östörténeti Könyvtár 4.)
- JUHÁSZ 2004: Juhász, I., *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas – Grexa-Téglagyár*, FO 68. MonAvarArch Vol. 7.
- KISS 1970: Kiss, A., 11th Century Khazar Rings from Hungary with Hebrew Letters and Signs. *ActaArchHung* 22. 341–348.
- KISS 1980: Kiss, A., Germanische Funde von Szabadbattyán aus dem 5. Jahrhundert. *Alba Regia* 18. 105–132.
- KOVIG 1963: Kovrig, I., *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattán*. ArchHung XL.
- NAGY 1993: Nagy M., Óbuda a népvándorlás korában. – Óbuda zur Zeit der Völkerwanderung. *BudRég* 30. 353–395.
- PLETNYOVA 1981: Pletnyova, Sz. A. (szerk.): *Sztepi Evrazii v epohu srednyevkovaja*. Moszkva. (Arheologija SzSzsR)
- RENNER 1970: Renner, D., *Die durchbrochenen Zierscheiben der Merowingerzeit*. Mainz. (Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer Bd.18.)
- RHÉ–FETTICH 1931: Rhé, Gy.–Fettich, N., *Jutas und Öskü. Zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn*. Prag. (Seminarium Kondakovianum)
- RÓNA-TAS 2002: Róna-Tas A., A nagyszentmiklósi kincs feliratairól. – The Inscriptions of the Nagyszentmiklós Treasure. – Über die Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós. In: *Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs. – The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós Treasure. – Gold der Awaren. Der Goldschatz von Nagyszentmiklós*. Főszerk.: Kovács T. Szerk.: Garam É., Budapest. 120–129.
- STIBRÁNYI 2008: Stibrányi M., *Mány, Kettős-küti-dűlő, Bioerőmű. Kulturális örökségvédelmi hatástanulmány*. Budapest. MNM NÖK Adattár ltsz.: 2008-0126.
- SZENTPÉTERI 2004: Szentpéteri, J., (Hrsg.), *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. VAH XIII/1–2. Budapest.
- TORMA 2005: Torma I., *Mány község településszervezeti terv örökségvédelmi hatástanulmánya*. Budapest. MNM NÖK Adattár ltsz.: 2006–0209.
- TÓTH 2012: Tóth A., Rúnafeliratok tárgyak Magyarországról. Példák a rúnajelek szakrális-mágikus használatára. – Runic artefacts from Hungary. Examples on the magical usage of the runic script.

In: *Hadak útján XX. Népvándorlásokor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének* (sic!) *konferenciakötete*. Szerk.: Petkes Zsolt. Budapest, MNM NÖK. 97–108.

VASIL'EV 2005: Vasil'ev, D. D., The Eurasian areal aspect of Old Turkic written Culture. *Acta Orientalia Hungariae* 58. (4) 323–330.

VÁSÁRY 1972: Vásáry, I., Runiform signs on objects of the Avar period (6th–8th cc. A.D.). *Acta Orientalia Hungariae* 25. (1–3) 335–347.

VÉKONY 1987: Vékony G., *Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében. Kerbschriftinschriften im Karpatenbecken aus der späten Phase der Völkerwanderung*. Életünk könyvek. Szombathely.

VÉKONY 2004: Vékony G., *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története*. Budapest.

BRONZE DISC WITH ORNAMENTED EDGE FROM THE SECOND HALF OF
THE AVAR PERIOD FOUND NEAR MÁNY
DATA ON THE SIMILAR OBJECTS OF THE ARCHAEOLOGICAL COLLECTION OF
THE HUNGARIAN NATIONAL MUSEUM

A woman's cast openwork disc found in the vicinity of Mány (*Fig. 1*) was handed over voluntarily to the Archaeological Collection of the MNM by private collectors. (Size: 4.6 x 4.5 x 0.1 cm, MNM Migration Period Collection, inv. 2012.6.1.1) It is interpreted as a scattered find. The slightly curved face is covered with ornaments following the edge and by the two lines crossed in the centre. The back is not ornamented (*Fig. 2.1*). The blisters and the wearing due to usage are well visible on the twofold enlargement (*Fig. 2.2*). In Vásáry István's opinion the signs cannot be interpreted as writing. On the other hand the ornaments of Avar cast objects always follow strict formal rules. In my opinion the 'mess' depicted on the disc comes from the copying of a script that could not be interpreted by the maker (*Fig. 3*).

Dating. On the first impression the object, on the grounds of the size and shape, can be identified as a women's 'purse-disc'. Based on the wearing it is more likely a strap distributor and not an ornamental disc. Several similar pieces from well published cemeteries (Veszprém-Jutas, grave 204 (3.6 cm, iron), RHÉ-FETTICH 1931, 37–38, Taf. XI. 4.; Alattyán, grave 85 (ca. 3 cm), KOVRIG 1963, 16, 145, Taf. VIII. 85/11., Taf. LXVII. 16.; Tiszafüred, grave 988, GARAM 1995, 117, 312, 424, Taf. 138, Taf. 237/4./.) can be dated to the middle Avar period (the time of the arrival of the second Avar wave). In our opinion this is the beginning of the late Avar period in the late 7th century.

The typology of the late Avar 'purse-discs' was determined by Éva Garam in her classification based on her excavation at Tiszafüred and on summing up the earlier finds (GARAM 1980, 1995, 306–329, 312–315. Further fined: GARAM 2011). Exact parallels of our disc were not found in this study, but their sizes and their function are undoubtedly corresponding. The largest number of 'purse-discs' was found in two cemeteries: Tiszafüred (130 pieces) and Zamárdi (118 pieces) (GARAM 1995; BÁRDOS–GARAM 2009).

Eastern-European finds. Pletn'ova's conspectus (PLETN'OVA 1981, 181. Ris. 64. 83, 98.) provides several analogies to the disc. These are classified as amulets of the North-Caucasian women's attire. The study dates the two quoted discs (ca. 2 cm, hard to believe) to the 8th–9th centuries.

Similar objects from the collection of the Archaeological Collection of the MNM. The finding places of most of these old objects are unknown. From time to time they were variously classified to the Roman, Sarmatian, or Germanic collections, but now they are treated separately, the collecting was done by Mráv Zsolt (*Fig. 4–6*).

Runic script – runiform script? At first sight for the untrained eye it is hard to separate the short texts of the two scripts. The scarce Germanic scripts diverge very much from the signs of Mány (KISS 1980, 110–114, 131. Taf. IX.; NAGY 1993, 356–357, 379. 5. kép 1.; TÓTH 2010, with further references). On the other hand there are formal similarities with the Merovingian archaeological finds from 568 to the 7th century (RENNER 1970, 2–3., Taf. 1. = our parallels are the earliest ones).

Discs from the time of the Hungarian conquest. They were summed up by Fodor István (FODOR 1980). They significantly differ from the late Avar discs (FODOR 1980, 191, 211), the difference is also functional: there are laminated or openwork silver and bronze objects in the Hungarian female attire, while the Avars used them as belt and purse ornaments.

The Székely runiform script. The first known Székely script (mid-12th – mid-13th century) was written much later (VÉKONY 2004, 16, with further references).

The Avar script (runiform script). Two types of runiform scripts were found at Szarvas. The signs of the needle-holder from grave 67 of the Grexa-Téglagyár cemetery belong to the Eastern-European (Nagyszentmiklós type) runiform script (JUHÁSZ 2004, 19, 91–92, Taf. IX., Taf. LXIII.), the object can be dated to the late 7th–mid-8th centuries. The signs of the late Avar (late 8th – early 9th century) large strap end from grave 88 of the Rózsás-halom cemetery (JUHÁSZ 1992) were interpreted as Turkic runiform script (GYÖRFFY–HARMATTA 1997, 150).

Interpretations of the writing. The basis is Turkic runiform script. (VASIL'EV 2005) Turkic runiform script falls into several varieties (Eastern and Western Turkic scripts are known), the westernmost variety is the Eastern-European script.

Reserved conclusion. The people of the steppe knew and used the technique of writing/runiform writing, but its language and its level is not known. The beginning is the Turkic runiform script, the presently known terminus, whose continuity is affirmably demonstrable, is the Eastern-European runiform script (from Nagyszentmiklós and Szarvas). The object found at Mátyás is not Germanic on the grounds of its ornament, and it is not from the time of the Hungarian conquest on the grounds of its function, so it can only be an Avar (late Avar) find.

Recapitulation in the light of the Avar theory. The main goal of purpose of the study was to attract attention to the probably deliquescent phenomenon through the presentment of the disc. A progress could be made, if further similar objects with known provenance and find-circumstances would be published. The result could be the sequence 'script → spoiled script → signs → ornament' documenting a cultural sequence. This would also help to understand literacy and contemporary interpretations in historical times.

THE LOCALIZATION OF THE FINDS OF THE SASANIAN ARTISTIC WARE IN THE ETHNOCULTURAL MAP OF THE URALS AND THE KAMA REGION IN THE SECOND HALF OF THE FIRST MILLENNIUM AD

Vladimir IVANOV–Tatjana CHICHKO

It is well known that the Urals and the Kama region is the territory with the greatest concentration of finds of the Sasanian toreutics in Eurasia. This fact has often been covered and analyzed in the scientific literature, both in Russia and abroad. Initially, research was mainly aimed at identifying the areas of trade and cultural ties between the people of the Kama region and Eastern countries.

This period is characterized by the accumulation of the source base, when the bulk of the Oriental toreutics items, found in the hoards, were involved into scientific circulation. At this stage there was a process of accumulation of finds of the Oriental articles in different collections. At the same time there began to appear the first publications of such findings that were originally of an informative nature. At first, the researchers did not consider broad objectives with respect to the Oriental imports, because they had a small amount of evidence. This was characteristic of the works by De Bross and H. Kohler.

The articles of the Oriental toreutics were systematized first by Count I. Tolstoy and N. Kondakov. In their work (ref) they gave detailed information on 58 articles of Oriental toreutics, known by that period, dividing them into groups: as Byzantine, Sasanian, and as “later vessels of different origin.” The authors did not publish a precise dating for the works of the Oriental toreutics. All the items of import, recorded in their work, were part of the collections of the Imperial Hermitage and private collections of Count Stroganov, Prince M. A. Obolensky, the Teploukhovs’ gatherings, and others. The authors believe that these objects appeared in the territory of the Kama region as a result of direct trade with the Eastern countries and the Byzantine Empire, and their great number is explained by the necessity to use them for religious purposes.¹

With the accumulation and enlargement of the source base researchers began to deal with various tasks related to the chronological and geographical attribution of the Oriental imports. The questions concerning the contacts of the population of the Kama region with the Eastern countries was also raised. Initially, a large part of these contacts was referred to the Volga Bulgaria. That was influenced by the traditions established by early medieval Arab authors, who reported on the Arab-Bulgarian trade. Here we may note that F. A. Teploukhov was one of those who first raised the question of trade contacts of the medieval population of the Kama region with the East through the mediation of the Volga Bulgars.²

A. A. Spitsyn contributed to the study of the problem. Basing on the study and systemization of the Teploukhovs’ collection, and other private collections of antiquities of the Kama region and the Southern Urals, he published a work on the periodization of the Kama materials.³ In his research, A. A. Spitsyn also paid

¹ TOLSTOV–KONDAKOV 1890.

² TEPLOUHOV 1894.

³ SPITSYN 1902

attention to the issues of trading with the East. He stated that the leading position in this trade belonged to the Persians and the Arabs, and later to the Bulgarians, who sold their goods – luxury items, textiles, jewellery – to the population of the Kama region in exchange for furs.⁴ Moreover, the majority of imported goods got primarily to the Inva river, where the most significant trade localities used to exist.⁵

A great contribution to the study of the eastern connections was made by Ya. I. Smirnov, who compiled a catalogue of oriental silver, found in the form of hoards in the Urals.⁶ The catalogue by Ya. I. Smirnov included all the finds of Oriental and Byzantine toreutics known in the Urals at the beginning of the twentieth century. Most of the objects included in the catalogue by Ya. I. Smirnov have been attributed, which allowed the researchers to set new tasks associated with the time, ways and causes of the penetration of the Oriental imports to the Urals, as well as the forms of their use.

Thus, in the second half of the nineteenth and at the beginning of the twentieth centuries the main ways of solving the problem of interaction of people of the Kama region with the Eastern countries and the Volga Bulgaria were outlined.

In the period from the thirties up to the end of the sixties of the twentieth century a new stage is attained in the study of Oriental silver and coins found in the Kama region and the adjacent areas. Since then, new finds of Oriental silver have been involved into the scientific circulation, as reflected in numerous publications and research work. In this connection we can mention the works of such scholars as K. Trever⁷, R. R. Vasmer⁸, O. N. Bader⁹, R. B. Akhmerov¹⁰, A. I. Voshchinina¹¹, A. P. Smirnov¹², V. Yu. Leshchenko, V. A. Oborin¹³ and others. Work on the study of the Oriental imports was managed at this time in several ways.

First of all, a thorough study was devoted to written sources providing information on the tribes, who lived in the territory of Eastern Europe and were the main consumers of the Oriental imports and according to coeval authors, were familiar with the Muslim world. These are mainly Arabic geographical and historical works of the ninth–twelfth centuries created by Ibn al-Fakih, Ibn Rustam al-Garnati and others, which provide information about the Finno-Ugric and Turkic-speaking population of Eastern Europe.

The work on the systematization of the material, initiated by Ya. I. Smirnov, was continued. In this regard, special attention should be paid to the album of Sasanian silver and gold items, including coins, published in 1935 by I. A. Orbeli and K. Trever.¹⁴ The album contained 85 samples of silver, gold and bronze pieces and 24 coins made in Sasanid Persia and found in hoards in the Urals, the Caucasus, Central Asia and India. The authors attributed all the items, included in the album, to the Sasanian art tradition, combining them by the term “the Sasanian metal.” This work extended the capabilities of researchers interested in the problem of the Oriental imports in the Urals.

⁴ SPITSYN 1893.

⁵ SPITSYN 1918.

⁶ SMIRNOV 1909.

⁷ TREVER 1937.

⁸ VASMER 1931; VASMER 1933.

⁹ BADER 1952.

¹⁰ AKHMEROV 1963.

¹¹ VOSHCHININA 1953.

¹² SMIRNOV 1947; SMIRNOV 1957.

¹³ LESCENKO–OBORIN 1966.

¹⁴ ORBELI–TREVER 1935.

In the article by L. A. Matsulevich "The Byzantine Antique in the Kama Region" (1940);¹⁵ the Byzantine toreutics were pointed out among all the samples of Oriental items found in the Kama area. Matsulevich highlighted a wide range of issues: he identified the time of production of the Byzantine items, classified the Byzantine silver vessels found in the Kama area, determined the time and ways of their penetration into the Kama-Urals region, and therefore noted that there was a direct path from the Byzantine Empire to the Kama area across steppe rivers and portages, apparently, implying in this case the Don steppes.

In the development of the problem concerning trade relations of the population of Eastern Europe and Eastern countries great importance was attached to the study of numismatic evidence, which was the main indicator of intense trade relations. The credit for the development of this area belongs to V. V. Kropotkin, who drew up a summary table of the coins found in the territory of the USSR¹⁶. Despite the fact that the work was basically devoted to the coins of Byzantine origin, it contained information about the Sasanian coins found together with the Byzantine ones in the hoards found in the Kama area. V. V. Kropotkin's research in this area was continued in subsequent years. Many of his works were devoted to the publication and study of new Byzantine, Sasanian, and Kufic coins and vessels found in Eastern Europe¹⁷. In his studies, V. Kropotkin touched upon the issues of the chronology of the vessels and coins, the places of their manufacture and coinage, the time and the ways of their penetration into the territory of the Soviet Union and the money circulation in the studied area. V. V. Kropotkin paid close attention to the study of inscriptions and stamps on coins and vessels. Basing on the topography of the hoards and the analysis of inscriptions and stamps, the author defined the trade routes by which the Oriental and the Byzantine imports came into the territory of Eastern Europe. In this connection he mentioned the existence of trade routes to the Kama region from the Caucasus, on the one hand, and from Central Asia – on the other¹⁸.

V. V. Kropotkin raised another important issue with reference to trade relations – the question of the mediator, participating in the trade between the population of Eastern Europe and the Orient. As the author pointed out, such mediators were the Khazar Khaganate and the territories nearby. V. V. Kropotkin distinguished the trading factor in the process of the arrival of imports in the Kama – Urals region.

Researchers have also touched upon the questions about the causes and factors of the Oriental imports arriving to the Urals, in connection with which different opinions were expressed. Thus, K. V. Trever believed that this process was directly connected with the development of trade relations of the Middle East and the Volga Bulgaria¹⁹. V. N. Chernetsov and O. N. Bader associated the beginning of the flow of Oriental imports to the Urals with different contacts (trade, etc.) of the Finno-Ugric tribes²⁰.

Thus, in the period from the thirties up to the late sixties of the twentieth century, orientologists, archaeologists and numismatists put into the scientific circulation a lot of material, which characterizes the economic, political and cultural relations between the Orient and Eastern Europe. So, the establishment of the place of manufacture of imported items made it possible to determine the countries that were parties to the trade and cultural contacts of the Early Middle Ages. The determination of the

¹⁵ MATSULEVICH 1940.

¹⁶ KROPOTKIN 1962.

¹⁷ KROPOTKIN 1962.

¹⁸ KROPOTKIN 1967.

¹⁹ TREVER 1937.

²⁰ CHERNETSOV 1947; BADER 1952.

chronology of import items allowed identifying periods of initiation and activation of links with certain areas. The topography of hoards and finds made it possible to reconstruct the most important trade routes.

In the seventies up to the eighties of the twentieth century there appeared a lot of literature on specific issues of the considered problem: such were the works by V. Yu. Leshchenko, V. P. Darkevich, B. I. Marshak, K. V. Trever, V. G. Lukonin and many other scholars, concerning the history of cultural relations and, above all, water and land trade routes. The work on determining the chronological and geographical attribution of items of the Oriental toreutics was advancing because since the time the monumental works by Ya. I. Smirnov, and I. A. Orbeli and K. V. Trever were published, the collections of museums had been supplemented by new findings. The comparative material in other areas of artistic crafts and numismatics had also increased considerably. In this context, the problem of attribution of the Oriental imports continued to cause controversies.

Much of the credit in the development of this area belongs to B. I. Marshak, who on the basis of typological analysis of the entire mass of the material identified several art schools in the Sogdian silverware production in the chronological period from the sixth to the ninth centuries²¹. By that time, the methods of investigating toreutics for determining a more precise chronological and geographical attribution had not been well developed yet, therefore it was methodology that was given much importance by B. I. Marshak.

The work on the attribution of the Oriental imports was continued by V. P. Darkevich, who found certain shortcomings in the classification of Marshak, and developed his own classification of the artifacts of the Oriental toreutics produced outside the Sasanian Iran²². Along with the problems of classification, V. P. Darkevich covered in his work the questions about the time, the ways and reasons for the arrival of the Oriental artistic imports to the Kama region, the Southern Urals and Western Siberia. On the basis of the given classification, V. P. Darkevich highlighted the milestones in the history of relations between Eastern Europe and Middle East in the period from the eighth to the thirteenth centuries. He connected the appearance of the Oriental imports in Eastern Europe and the Urals, in particular, with the trade that was conducted within the Volga-Caspian system. However, V. P. Darkevich denied direct trade relations, and spoke of the gradual trade and the Khazars as the main mediator in it.

During this period the work on the investigation and establishment of the authenticity of the proper Sasanian art objects and coins was continued²³. K. V. Trever and V. G. Lukonin analyzed the Sasanian silver vessels that were part of the Hermitage collection. The authors studied the scenes on the vessels in detail, and thus identified the main stages in the development of the Sasanian art. The technical and technological analysis of the collection items was of great importance, that was conducted "as part of an overall program of the research on the Sasanian monuments of the world's largest museums and were published by P. Meyers in the monograph "Silver Vessels of the Sasanian Period"²⁴. Another merit of the monograph by K. V. Trever and V. G. Lukonin was publishing a full catalogue of the Sasanian items found in Eastern Europe.

The dissertation research by V. Yu. Leshchenko²⁵ became a kind of synthesis of all the studies on the Oriental imports in the Urals. He analyzed and divided into

²¹ MARSÁK 1971.

²² DARKEVICH 1976.

²³ LUKONIN 1969; TREVER-LUKONIN 1987.

²⁴ TREVER-LUKONIN 1987, 8.

²⁵ LESHCHENKO 1971.

major chronological groups the clothing and equipment of hoards, basing on the field survey in the Upper and Middle Kama. He traced the relationship between the hoards and the ancient settlements. Moreover, he covered the issues of the use of imported silver utensils in the Urals and considered the origin and dating of imported silver items, as well as their chronology, the ways and the reasons of their coming to the region. V. Yu. Leshchenko identified two stages in the process of the arrival of Oriental imports in the Kama region: the end of the seventh / eighth centuries, and the ninth / tenth centuries. During the first period of arrival there existed a trade route from Central Asia to the Volga Bulgaria through the Ust-Urt plateau of the Caspian lowland in the lower reaches of the river Volga, and then – up the Kama river.

During the second period of arrival an overland trade route led from Khorezm to the Volga Bulgaria through the Ust-Urt plateau, through Kazakhstan, Orenburg and the Bashkir steppes. The main intermediary in the trade, according to V. Yu. Leshchenko, was Volga Bulgaria, and the main artery of the imports arrival in the Kama region was the river Kama.

An American researcher T. Noonan²⁶ arrived at a similar conclusion, i.e., the establishment of regular trade relations between the population of the Kama region and the lands lying south of it, beginning from the sixth century.

Thus, the main problem successfully solved by earlier researchers was the problem of time and routes of the Sasanian silver in the Kama region and the Urals. For the period from the nineteenth century to the first half of the twentieth century this approach was fully justified, because the very idea of ethnicity of archaeological cultures of the region in the Middle Ages was then still in an embryonic stage. In the last quarter of the twentieth century, however, the question of the relationship of items of the Sasanian imports with the ethnocultural map of the region was raised. Among the authors dealing with this problem we can mention R. D. Goldina, who considered the hoards containing the Sasanian and Byzantine vessels and coins as a component of the material culture of the tribes of Lomatov culture in the Upper and Middle Kama²⁷, A. G. Ivanov, who connected the beginning of the Oriental imports arrival in the region with «the process of expansion of alien tribes in the Kama region in the fifth to sixth centuries (the Kharinsky monuments)».²⁸

The authors of this article believe that now, when the ethnohistorical reconstruction of the Kama region and the Urals has progressed, on the one hand, and got more complicated, on the other, it became possible to trace a specific link between the items of the Oriental and Byzantine imports (silverware) and the major components of the ethno-cultural map of the region.

If we consider the time of the Oriental imports arrival in the eastern Urals and the Kama region, which is supported by the majority of modern scholars, i.e., the sixth / seventh centuries AD, we should mention that in respect of the nature and the climate, the forest zone in the region was in the stage of its humidization, which peaked just towards the middle of the second half of the first millennium AD²⁹. With regard to the territory studied, the situation was vividly described by L. N. Gumilev: «...the solar activity has increased, the hollow of cyclones has moved to the north and passes over France, Germany, Central Russia and Siberia. Then the steppes get dry, Lake Balkhash and the Aral Sea grow shallow, the Caspian Sea swells, the Volga turns into a muddy raging torrent. In the Volga-Oka interfluvial forests become boggy, it snows much in winter and it frequently thaws; it continually

²⁶ NOONAN 1982, 271 – 274.

²⁷ GOLDINA 1985, 118–120.

²⁸ IVANOV 1998, 49–52.

²⁹ DEMKIN–DEMKINA

drizzles in summer, carrying the crop failures and disease».³⁰ The situation in the steppe described by L.N.Gumilev is confirmed by the data of soil scientists³¹.

Humidization of forests and aridization of steppes, according to the description of L.N.Gumilev, brought nothing good to their inhabitants. Therefore, the formation of ethno-cultural map of the Kama region and the Urals in the last quarter of the first millennium AD is the result of migrations that took place at this time in the region: the population of the Upper Kama region – the bearers of the Lomatov and the Nevolinsk cultures move into the lower reaches of the Kama and join the forming ethnic community of the early Volga Bulgars³², the bearers of the Kushnarenkov and the Karayakupov cultures migrated from the Urals to the basin of the middle and lower flow of the Belaya River (Fig. 1). In both cases it was the change in landscape areas of the formation and the original habitat of the bearers of the cultures mentioned.

Naturally, this process did not happen at once, but gradually, and some part of the “lomovatovtses” and “nevolintses” continued to remain in their former locations. Although the upper chronological limit of these cultures - the first half to the midpoint of the ninth century AD³³ - speaks for itself and we certainly should accede to R.D.Goldina's point of view, who considers that the migratory flow of the population from forest and taiga regions of the Upper and the Middle Kama to the early Volga Bulgar territory increased in the second half of the ninth century³⁴. That, consequently, led to reduction in population size and density in the northern parts of the Kama region.

In this case we are interested in the geographical correlation of the original settlement area of the bearers of the cultures named and the range of distribution of hoards containing samples of the Sasanian artistic dishes that are, by definition of researchers, among the components of culture of the Nevolino and the Lomovatov tribes.

The sites of the Lomatov culture are distributed unevenly on the territory of the Upper Kama region. There are six noticeable local groups of these monuments that are situated on the territory from the headwaters of the Kama to the mouth of the Chusovaya River: the first group is represented by the monuments on the right bank of the upper reaches of the Kama river in north-eastern part of the Upper Kama Upland, the second is located in the area of the Kama and the Kosa (the right tributary of the Kama) interfluvium; the third - in the Kama and the Vishera interfluvium, at the mouth of the Vishera river; the fourth - in the lower Inva river (the right tributary of the Kama), the fifth – in the lower Obva (the right tributary of the Kama), and the sixth – in the estuarine areas of the lower reaches of the Chusovaya river (Fig. 1). Such localization of the Lomovatov sites is not random, since it corresponds to the best areas for the resettlement; highlands in the relief of the upper reaches of the Kama river; separated by broad, mostly swampy lowlands³⁵.

The sites of the Nevolinsk culture are located on the left and the right banks of the Sylva river; in its lower reaches, at the foot of the western slopes of the Middle Urals (Fig.1).

The question of the beginning of the Oriental toreutics penetration into the region was solved in different ways. In the late nineteenth – the early twentieth centuries the dominant point of view was that the Sasanian and the Byzantine

³⁰ GUMILEV 2010, 29.

³¹ YAKIMOV-DEMGIN-ALEKSEEV 2007, 195.

³² KHALIKOV 2011, 105; GOLDINA 1999, 294.

³³ GOLDINA 1985, 133; GOLDINA-VODOLAGO 1990, 94.

³⁴ GOLDINA 1999, 294.

³⁵ Let's remind that during considered time this territory was in a stage of the increased moistening.

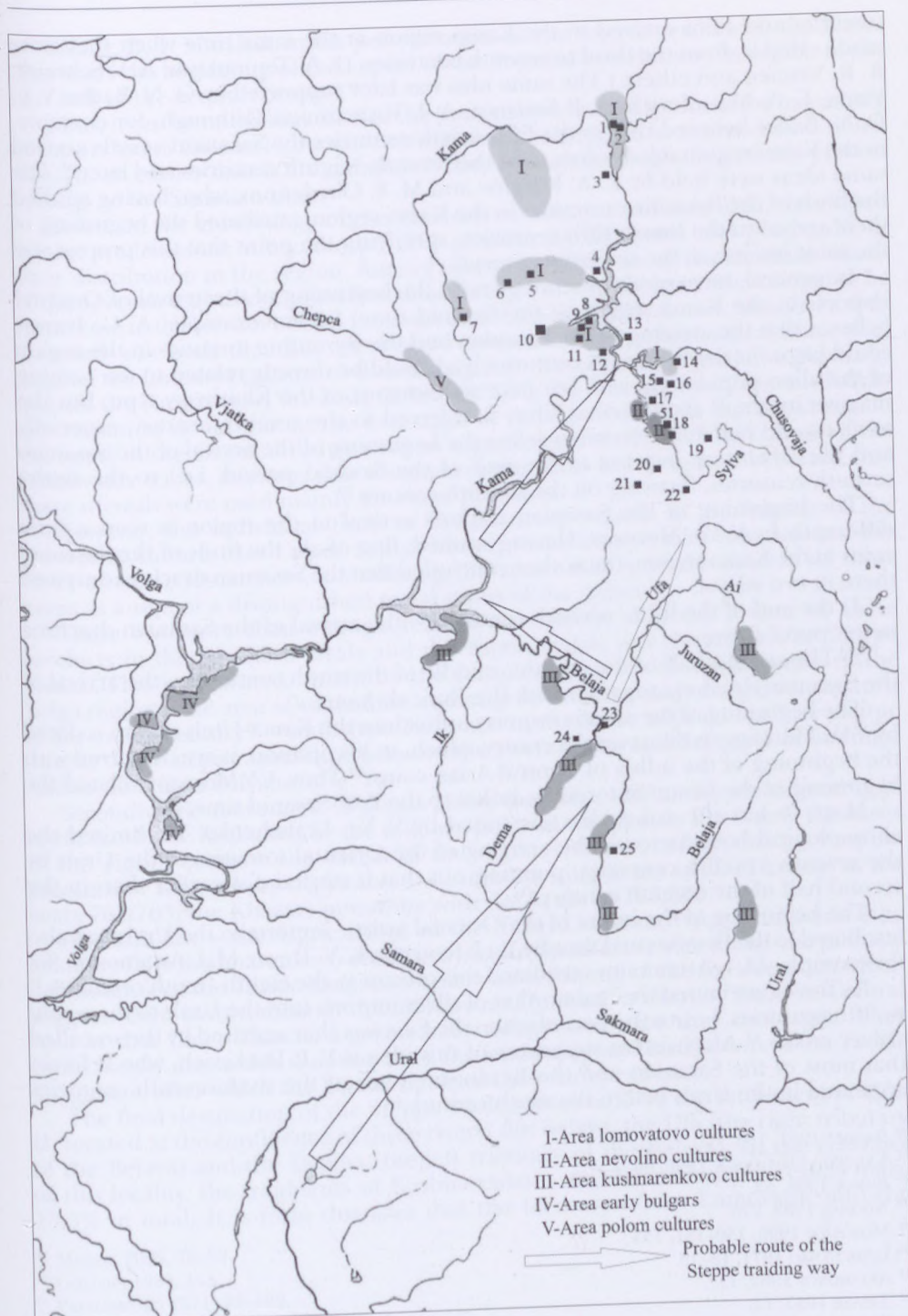

Fig. 1 Probable route of the Steppe trading way

toreutics and coins arrived in the Kama region at the same time when they were made - that is, from the third to seventh centuries. (F. A. Teplovukhov, A. V. Schmidt, R. R. Vasmer, and others.) The same idea was later supported by O. N. Bader, V. L. Yanin, L. A. Matsulevich, A. P. Smirnov, A. I. Voshchinina. Although, for example, O. N. Bader believed that in the fifth / sixth centuries the Sasanian vessels arrived in the Kama region not as often as in the seventh / eighth centuries and later.³⁶ The same ideas were held by E. A. Kurglov and M. F. Obydenov, who, having studied the finds of the Byzantine toreutics in the Kama region, attributed the beginning of their arrival to the fourth/fifth centuries, specifying the point that this process was the most intense in the seventh century.³⁷

In general, most modern scholars refer the beginning of the arrival of Oriental imports in the Kama region to the Sasanid time. So, for example, A. G. Ivanov believes that the arriving of the Sasanian and the Byzantine toreutics in the region could begin in the fifth/sixth centuries and could be directly related to the coming of the alien population, who left here monuments of the Kharinsky type. But the massive influx of the Oriental silver is referred to the seventh century, especially to its second half.³⁸ Th. Noonan refers the beginning of the arrival of the Sasanian and the Byzantine imports to the end of the Sasanid period, i.e., to the sixth-seventh centuries, focusing on the seventh century.³⁹

The beginning of the Sasanian imports arrival in the region is seen a little differently by V. Yu. Morozov. Having studied, first of all, the finds of the Sasanian coins in the Kama region, the author concluded that the Sasanian drachmae arrived there in two stages:

1) the end of the fifth / seventh centuries – the arrival of the Sasanian drachma in its “pure” form;

2) The second half of the eighth / middle of the ninth centuries – the arrival of the Sasanian drachma together with the Kufic dirhams.

The beginning of the artistic imports influx into the Kama-Urals region is dated by V.Yu. Morozov to the seventh century, which, in his opinion, is synchronized with the beginning of the influx of Central Asian coins.⁴⁰ Thus, V.Y. Morozov related the beginning of the Sasanian toreutics influx to the Post-Sasanid time.

More or less the same idea was stated by V. Yu. Leshchenko. He limited the chronological boundaries of the arriving of the Oriental toreutics to the Urals by the seventh / twelfth centuries, pointing out that it started not earlier than in the second half of the seventh century.⁴¹

The beginning of the influx of the Oriental artistic imports to the Urals was also attributed to the Post-Sasanid time by Ya. I. Smirnov, K. V. Trever, M. I. Artamonov. So, for example, M. I. Artamonov attributed this process to the eighth / tenth centuries.⁴²

K. Trever attributed the main influx of silver imports into the Urals to the tenth/twelfth centuries, i.e., to the period when the East was characterised by the so-called «silver crisis».⁴³ A consistent supporter of this idea is V. P. Darkevich, who believes that most of the Sasanian and the Byzantine items of the sixth/seventh centuries appeared in the Urals before the ninth century.⁴⁴

³⁶ BADER 1951, 186.

³⁷ KRUGLOV–OBYDENOV 1996, 69.

³⁸ IVANOV 1998, 52.

³⁹ NOONAN 1982, 275.

⁴⁰ MOROSZOV 1996, 150–151, 154.

⁴¹ LESHCHENKO 1971, 18–19.

⁴² ARTAMONOV 1962, 117.

⁴³ TREVER 1937, 12.

⁴⁴ DARKEVICH 1976, 147; DARKEVICH 2001, 12–13.

Finally, B. I. Marshak in his periodization of the eastern trade with the Kama area dates the beginning of the export of the Sogdian vessels into the region to the first half of the seventh century.⁴⁵

Thus, it can be noted that most of the present researchers attribute the beginning of the arrival of Oriental toreutics in the Kama-Urals region to the seventh century, though, an earlier date is also admitted. But, anyway, the beginning of this process belongs to the Sasanian time.

Based on the chronology of the Sasanian vessels in the Kama area, developed by the predecessors, it became possible to trace the dynamics and geography of their distribution in the region. Among twenty-six locations of the Oriental vessels of the seventh-eighth centuries found in the region, twenty-three ones turned to be connected to the territory of the Lomatov and the Nevolinsk cultures. Moreover, they are «tied» so closely that they are situated either near the settlements of Demenkov stage of the Lomatov culture, or directly in them - Zarodyatskoe Selishche (Kovinsky hoard), the Patrakovsky, Vereinsky II hoards⁴⁶ (Fig. 2). Consequently, there is hardly any reason to doubt that at the first stage of the distribution in the Kama region the items of the Oriental dishes were an organic part of the material culture of the Lomovatov tribes. It seems that researchers are likely to be right in believing that these utensils were used mainly for ritual purposes.

However, the individual finds of the Sasanian vessels in the burials of the Nevolinsk culture (the Upper Sainsk burial) make us also take into account the views of other researchers, considering the social and symbolic content of these items as a sign of a distinguished social status of the owner.⁴⁷

There are more than enough reasons to suppose that the arrival of these products in the Southern Urals and the Kama region was carried out by Steppe routes. This is indicated, firstly, by the complete absence of similar items in the Volga region – the area of settlement and migration of the early Bulgars at the turn of the ninth century⁴⁸ – and their existence in the areas adjacent to “the steppe tongue” - the steppe landscape between the rivers Dema and Belaya (Ufa findings, Alkino, Krasnaya Polyana) (Fig. 1).

Secondly, the movement of goods along the Volga way at the considered time could hardly be facilitated by the military-political situation in the North Caucasus in the eighth century: the defeat of the main economic centers in the Caspian province of Khazaria by the Arabs, anti-Arab uprising in the city of Derbent in the years 762/763, the Khazars in warfare with the Arabs in 799/800.⁴⁹

And the last – the Ugric tribes of the Trans-Urals and Western Siberia (the bearers of the Kushnarenkovo and Karayakupovsk cultures) were under the political dependence of the Turkic khaganate rulers until the end of the sixth century, which suggests their involvement in the military and political actions of Turks in Central Asia at that time. That is, Ugrians knew where and what they could get. They could hardly disuse this situation after the weakening and breakdown of the Turkic khaganate, after which the Ugrians gained their independence.

The final destination of the Steppe trade route could be the settlement of Ufa-II, located at the confluence of three rivers: the Belaya, the Ufa (the right tributary of the Belaya) and the Dyoma (the left tributary of the Belaya). In the ceramics of this locality, the fragments of Kushnarenkovo and Karayakupovo vessels make 13.5% in total. It is from this area that the territory of the Lomovatov and the

⁴⁵ MARSACK 2006, 72–82.

⁴⁶ GOLDINA 1985, 118.

⁴⁷ PASTUSHENKO 2011, 98–102.

⁴⁸ BAGAUGDINOV–BOGACEV–ZOBV 1998.

⁴⁹ GMYRYA 2002, 290–292.

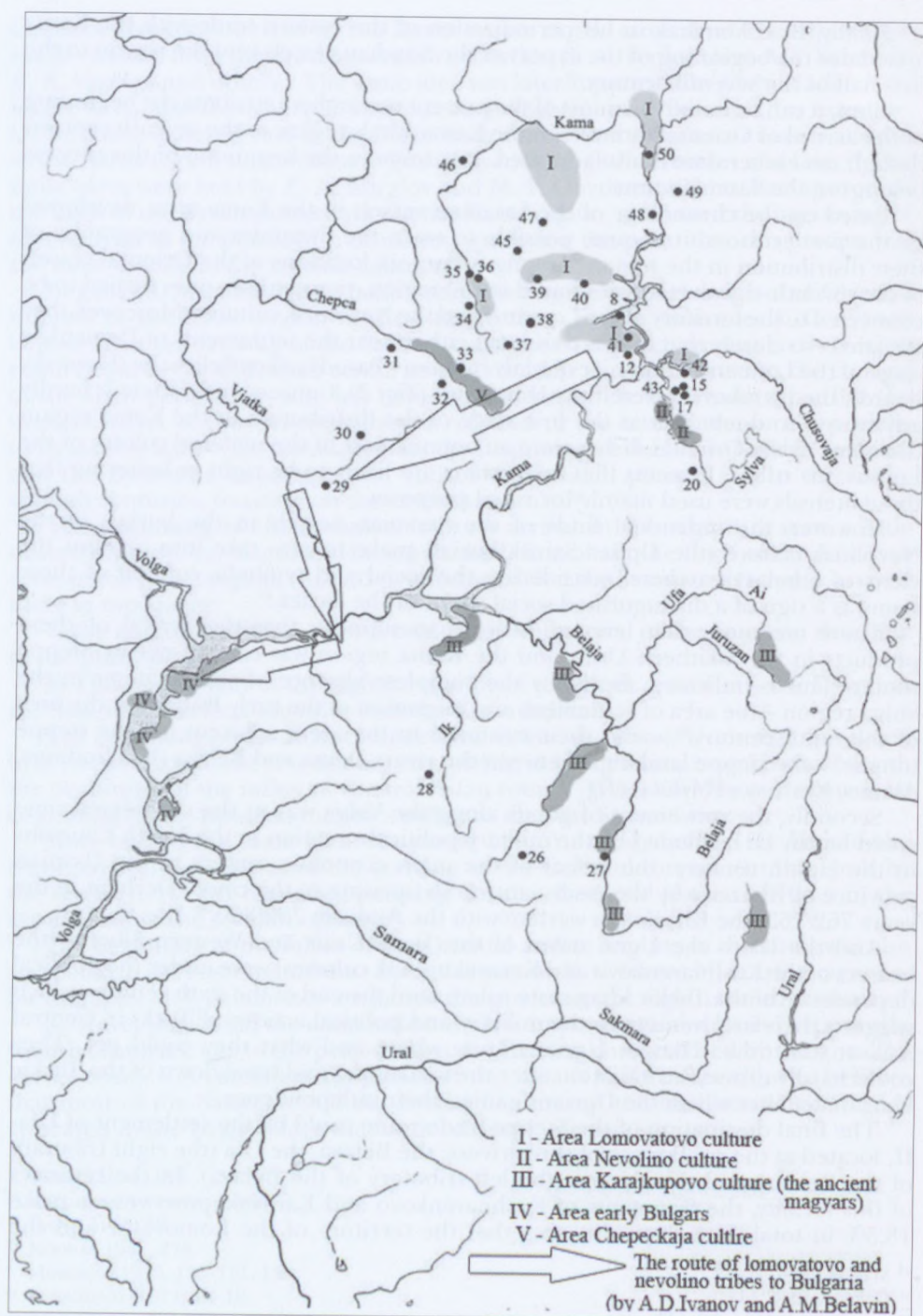

Fig. 2 The route of lomovotovo and nevolino tribes to Bulgaria

Nevolinsk tribes' resettlement could be reached by water, rafting down the Belaya River and then up the Kama, or by the Ufa river to Mesyagutovo forest steppe, the northern periphery of which was inhabited by "the Nevolintses". It was possible to move northward by land up to the territory of the present-day Perm region. It is also to be noted that in the vicinity of the settlement of Ufa-II there are two sites with Sasanian vessels of the seventh / the eighth centuries: the Ufa and Alkino finds (*Fig. 1*).

The second chronological group of the Sasanian vessels in the Kama and the Urals region is dated to the eighth / ninth centuries. It coincides in time with the Demenkov and the Uryinsk stages of the Lomatov culture, the Nevolinsk and the Sukholozhsk stages of the Nevolinsk culture, and the habitation of the Karayakupovo culture bearers in the Southern and Trans- Urals regions.

In the interpretation of modern scholars, it was a very dynamic time for the ethnic history of the region: on one hand – the would-be military attacks of the Volga Bulgars in the areas of the Lower and Middle Kama,⁵⁰ on the other hand, the migration of the Nevolinsk and Lomovatov tribes in the south-west direction, to the territory of the Volga Bulgaria.⁵¹ The latter could be the result of military expansion of the early Volga Bulgars in the Kama area, as well as a consequence of deterioration of weather conditions in the region, i.e., humidization of forests of Eastern Europe.

The geographic distribution of the finds of the Sasanian vessels of the ninth century in the Kama region – almost all of them are located outside the traditional areas of the Lomatov and the Nevolinsk cultures – shows a possible way of the migration of these tribes to the Volga Bulgaria. In this respect, the hoards in the area between the Cheptsy and the Vyatka (Vikharevo, Ryabinovskaya, Churinskaya, Yagoshur, Sedyar) are especially remarkable (*Fig. 2*).

Summing up, we can draw the following conclusions: the spread of the samples of the Sasanian toreutics in the Kama and the Urals regions must have been implemented using the steppe route along the western slopes of the Ural Mountains, through the territories controlled by the Kushnarenkovo and Karayakupovo tribes – the ancient Ugrian (Magyars) – from the seventh century to the first half of the ninth century. The migration of the Lomatov and the Polom cultures – the main consumers of the Sasanian dishes in the Kama area, who, furthermore, contained the clear Ugrian substrate in their ethnic composition⁵² – to the territory of the Volga Bulgaria in the first half of the ninth century was, obviously, forced. That is why it was accompanied by a special hiding of the precious vessels (which had also a sacred value) in the secret places outside the habitable area. It could be done in hope of returning to the hiding place. In any case, the owners of these vessels did not intend to bring them to the Volga Bulgars. Accordingly, the large amount of Sasanian ware in the Kama region is not observed in the territory of the Volga Bulgaria, neither in the ninth century, nor later.

⁵⁰ ISTORIYA 2007, 242; BELAVIN 2000, 38.

⁵¹ BELAVIN 2000, 30.

⁵² BELAVIN–IVANOV–KRYLASOVA 2009.

REFERENCES

- АНМЕРОВ 1955: Ахмеров Р. Б., Могильник близ г. Стерлитамака. *СА* 22.
- АНМЕРОВ 1963: Ахмеров Р. Б., Серебряный кувшин из Башкирии. *СА* 4.
- АРТАМОНОВ 1962: Артамонов М. И., История хазар. Ленинград.
- BAGAUGDINOV–BOGACHEV–ZOVOV 1998: Багаутдинов Р. С.–Богачев А. В.–Зубов С. Э., Праболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Волго-Камья). Самара.
- ВАНДЕР 1951: Бадер О. Н. О восточном серебре и его использовании в древнем Прикамье. In: На Западном Урале. Пермь.
- BELAVIN 2000: Белавин А. М., Камский торговый путь. Средневековое Предуралье в его экономических и этнокультурных связях. Пермь.
- BELAVIN–IVANOV–KRYLASOVA 2009: Белавин А. М.–Иванов В. А.–Крыласова Н. Б., Угры Прикамья и Приуралья в древности и средневековье. Уфа.
- CHERNETSOV 1947: Чернецов В. Н., К вопросу о проникновении восточного серебра в Приобье. *ТИЭ* 1. Ленинград.
- DARKEVICH 1976: Даркевич В. П., Художественный металл Востока VIII–XIII вв. Произведения восточной торевтики на территории европейской части СССР и Зауралья. Москва.
- DARKEVICH 2001: Даркевич В. П., Клад из эпохи Сасанидов // Родина.
- DEM'KIN–DEM'KINA: Демкин В. А.–Демкина Т. С., Археологическое почвоведение: новое направление в изучении древней и средневековой истории природы и общества In: Археология восточноевропейской степи. Электронный ресурс www.sgu.ru/files/nodes/41059/05.pdf
- GOLDINA 1985: Голдина Р. Д., *Ломоватовская культура в Верхнем Прикамье*. Иркутск.
- GOLDINA 1999: Голдина Р. Д., *Древняя и средневековая история удмуртского народа*. Ижевск.
- GOLDINA–VODOLAGO 1990: Голдина Р. Д.–Водолага Н.В., *Могильники неволинской культуры в Приуралье*. Иркутск.
- ГМЫРЯ 2002: Гмыря Л., Хазары на Кавказе In: История татар с древнейших времен, том I. Казань.
- GUMILEV 2010: Гумилев Л. Н. Открытие Хазарии In: Манягин В. Г., Хазары. Таинственный след в русской истории. Москва. Алгоритм: Эксмо.
- ISTORIYA 2007: История Удмуртии. С древнейших времен до XV века. Ижевск.
- IVANOV 1998: Иванов А. Г., *Этнокультурные и экономические связи населения бассейна р. Чепцы в эпоху средневековья (конец V–первая половина XIII вв.)*. Ижевск.
- KHALIKOV 2011: Халиков А. Х., *Основы этногенеза народов Среднего Поволжья и Приуралья*. Казань.
- KROPOTKIN 1962: Кропоткин В. В., Клады византийских монет на территории СССР *САИ* Вып. Е 4-4. Москва.
- KROPOTKIN 1962: Кропоткин В. В., Сосуд из Южного Приуралья In: Славяно-русские древности. Москва.
- KROPOTKIN 1967: Кропоткин В. В., *Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры*. Москва.
- KROPOTKIN 1971: Кропоткин В. В., Новые находки сасанидских и куфических монет в Восточной Европе. *Нумизматика и эпиграфика*, том. IX. Москва.
- KRUGLOV–OBYDENNOV 1996: Круглов Е. А.–Обыденнов М. Ф., Византийский импорт в Приуралье. *БВУ* 1.
- LESCENKO–OBORIN 1966: Лещенко В. Ю.–Оборин В. А. Новые находки восточного серебра в Прикамье. *СА* 3.
- LESHCHENKO 1971: Лещенко В. Ю., *Восточные клады на Урале в VII–XIII вв. (по находкам художественной утвари)* Автореферат кандидатской диссертации. Москва.
- LUKONIN 1969: Луконин В. Г., Культура Сасанидского Ирана. Иран в III–V вв. Очерки по истории культуры. Москва.
- MARSACK 1971: Маршак Б. И., *Согдийское серебро. Очерки по восточной торевтике*. Москва.
- MARSACK 2006: Маршак Б. И., Серебро за меха In: Византийская идея. Византия в эпоху Комнинов и Палеологов. Санкт-Петербург: Электронный ресурс. Режим доступа marshak-bi-2006.htm
- MATSULEVICH 1940: Мещулевич, Л. А. Византийский антик в Прикамье. *МИА* 1. Москва–Ленинград.
- MOROSZOV 1996: Морозов В. Ю., Пути проникновения Сасанидских монет и художественных изделий в Поволжье и Прикамье *КЕС*. Самара.

- NOONAN 1982: Noonan, Th., Russia, the Near East, and the Steppe in the early medieval period: an examination of the Sasanian and Bizantine finds from the Kama-Urals area *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. Wiesbaden. VII.
- ORBELI-TREVER 1935: Орбели И. А.—Тревер К. В., Сасанидский металл. Художественные предметы из золота, серебра и бронзы. Москва—Ленинград. «ACADEMIA».
- PASTUSHENKO 2011: Пастушенко И. Ю., Хорезмийская чаша из Верх-Саинского могильника. *Вестник археологии, антропологии и этнограф.*, № 1 (14). Ижевск.
- SMIRNOV 1947: Смирнов А. П., Новый сасанидский золотой сосуд из Молотовской области. *КСИИМК* 14.
- SMIRNOV 1957: Смирнов А. П., Новая находка восточного серебра в Приуралье. *ТГИМ* 25.
- SPITSYN 1902: Спицин А. А., Древности Камской чуди по коллекции Теплоуховых. *Материалы по археологии России* 26. Санкт-Петербург.
- SPITSYN 1893: Спицин А. А., Приуральский край. Археологические розыскания о древнейших обитателях Вятской губернии. *Материалы по археологии восточных губерний России*, вып. I. Санкт-Петербург.
- SMIRNOV 1909: Смирнов Я. И., Восточное серебро. Атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения, найденной преимущественно в пределах Российской империи. Санкт-Петербург.
- SPITSYN 1918: Спицин А. А., Подготовительные материалы ко второму (не опубликованному) выпуску «Древностей Оки и Камы». РуА ИИМК РАН, рег. III.
- TERLOUHOV 1894: Теплоухов Ф. А., Древности Пермской чуди из серебра и золота и её торговые пути. *Пермский край*, том. III. Пермь.
- TOLSTOV-KONDAKOV 1890: Русские древности в памятниках искусства, издаваемые графом И. Толстым и Н. Кондаковым. Санкт-Петербург 1890. Вып. III. Древности времён переселения народов.
- TREVER 1937: Тревер К. В., *Новые сасанидские блюда Эрмитажа*. Москва—Ленинград.
- TREVER-LUKONIN 1987: Тревер К. В.—Луконин В. Г., Сасанидское серебро. Собрание Государственного Эрмитажа: Художественная культура Ирана III – VIII веков. Москва.
- VASMER 1931: Фасмер Р. Р., Завалишинский клад куфических монет VIII – IX вв. *ИГАИМК* VII, 2.
- VASMER 1933: Фасмер Р. Р., Об издании новой топографии находок куфических монет в Восточной Европе. *Известия АН СССР, отделение общественных наук*, 6–7.
- YAKIMOV-DEMGIN-ALEKSEEV 2007: Якимов А. С.—Дёмкин В. А.—Алексеев А. О., Природные условия степей Нижнего Поволжья в эпоху средневековья (VIII-XIV вв. н.э.). Москва.
- VOSHCHININA 1953: Вошинина А. И., О связях Приуралья с Востоком в VI–VII вв. н. э. Уфимский клад, найденный в 1941 г.) *СА* 17.

A SZASZANIDA EDÉNYEK LELO'HELYEI AZ URÁL ÉS A KÁMA-VIDÉK ETNOKULTURÁLIS TÉRKÉPÉN AZ I. ÉVEZRED MÁSODIK FELÉBEN

A dolgozat a VII–IX. századi szaszanida ötvöstárgyak Dél-Urál- és Káma-vidéki elterjedésének okaival és útvonalaival kapcsolatos szakirodalom historiográfiáját tekinti át. A jelzett terület középkorával foglalkozó kutatók többsége ma úgy véli, hogy a szaszanida edények itteni elterjedése két szakaszban történt: a VII–VIII. században, amikor az iráni imprt tárgyak steppei úton jutottak el a Káma-vidéki lakossághoz. Ez az útvonal az Urál nyugati lejtőjén vezetett a mai Baskíria területén. Ebben az időben itt a kusnarenkovói műveltség népessége élt – ugorok, akik Nyugat-Szibériából költöztek ide, a Bjelaja völgyébe. Ők voltak ezeknek az edényeknek a közvetítői a Káma-vidék erdős övezetének lakóihoz – a lomovátovói műveltség népességéhez.

A VIII. század második felében és a IX. század elején Észak-Eurázsia klimatikus viszonyainak megromlása (az erdők elnedvesedése, részben elmocsarasodása miatt) elkezdődött a lomovátovóiak és a nyevolinóiak elvándorlása a Volga-Káma és az Urál-vidék délebbi, ligetes steppei területeire, ahol ekkoriban a korai volgai bolgárok és az ősmagyarok (a kusnarenkovói műveltség népessége) éltek. A IX. században ezeknek az edényeknek a lelőhelyei, illetve a kincsleletekben való előfordulásuk olyan területeken helyezkednek el, amelyek kívül esnek a lomovátovóiak és a nyevolinóiak szállásterületein.

A lomovátovói és a nyevolinói műveltség népességének a IX. század első felében a volgai bolgár kézen lévő déli Káma-vidékre való vándorlása tehát kényszerű elmozdulás volt. (Egyébként e két népesség – akiknek etnikai összetételében ugor/ősmagyar szubsztrátum észlelhető – lakóhelye volt a keleti ezüstök legfontosabb fellelvő piaca.) Lakóhelyük elhagyásakor az értékes keleti ezüstedényeket a településektől távoli vadonban rejtették el, aminek szakrális jelentősége is volt. Ezt alighanem azért tették, mert az ezüstöket nem akarták volgai bolgár területre vinni, s arra is számítottak, hogy később majd visszatérnek onnan. Bizonyára ezzel magyarázható, hogy a IX. században a volgai Bolgárországban nem találkozunk a keleti ezüstök olyan bőségével, mint korábban az északi Káma-vidéken.

Fordította: Fodor István

10. SZÁZADI FELIRATOS BIZÁNCI EREKLYETARTÓ MELLKERESZT VECSÉS – ALSÓHALOMPUSZTÁRÓL (PEST MEGYE)¹

PROHÁSZKA Péter

BEVEZETÉS

Bizánc kutatása reneszánszát éli. Az elmúlt években számos nemzetközi kiállítás, konferencia foglalkozott Bizánc történetével, anyagi és szellemi kultúrájának emlékegyével. A Bizánc Birodalom politikai, egyházi és kereskedelmi kapcsolatai miatt tárgyi emlékegyének nem elhanyagolható része a birodalom határain kívülről ismert. Ennek kutatása és közreadása fontos forrása annak a kapcsolatrendszernek, amely a különféle szomszédos államalakulatokkal, népcsoportokkal fennállt. A bizánci anyagi kultúra különleges részét adja a szakrális emlékegy, melyből legnagyobb számban a különféle anyagú, típusú és díszítésű keresztetek ismertek.² Azon kérdést, hogy a keresztetek megjelenése a Bizánc határain kívül a keresztény vallásra való áttéréssel áll-e kapcsolatban, vagy éppen a kereszténység felvételének egyik jele lenne, mind a mai napig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Hogy az eltemetett személy pogány vagy keresztény volt-e, nagyban függhet a többi melléklettől, illetve a temetkezési szokástól. Ez esetekben azonban azt is figyelembe kell venni, hogy a kereszt apotropikus vagy gyógyító szereppel is bírt, nem csupán a keresztényeknek, hanem a pogányoknak, akik számos tárgyat viseltek amulettként.

Mind a birodalom határain belül, mind pedig kívül legnagyobb számban a különböző méretű és típusú bronz keresztetek kerültek és kerülnek elő. Ugyan számos tanulmányban foglalkoztak velük, széles körű anyaggyűjtésen alapuló tipológiai és kronológiai rendszert elsőként B. Pitarakis próbált felállítani munkájában.³ A Kárpát-medencében elkerült középkori keresztetek, köztük a bizánciak is, már korán felkeltették a kutatásfigyelmét. Így már Rómer Flórisigyekezettösszegyűjténiamagán- és közgyűjteményekben található példányokat, melyek közül azonban mindössze néhányat publikált. A későbbiekben elsősorban a leletek közreadására törekedtek, alapvető feldolgozásuk elsőként a II. világháború után történt, melyeket elsősorban a főbb típusaik alapján értékelték és a különféle változatok külön elemzése eddig csupán kevés figyelmet kapott.⁴ Sőt még bizonyos zavarodottság figyelhető meg a keresztetek besorolásánál is.⁵ Habár az egyszerű keresztetek változatokénti elemzésére történt kísérlet, amely legalább a változatok különféle kronológiai helyzetét jelezte.⁶ Ezen eljárás mód az ereklyetartó bronz mellkeresztetek esetében is szükséges, ugyanis számos változatuk figyelhető meg, melyek különféle kronológiai helyzettel bírnak.⁷ A bizánci ereklyetartó keresztetknél azonban mindenképpen figyelembe kell venni,

¹ A tanulmány elkészítése a MÖT 28.317/2012 keretében történt. Itt szeretném megköszönni dr. Szende László, Debreczeni-Droppán Béla és dr. Kovács S. Tibor (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) segítségét, amely nélkül ez a tanulmány nem készülhetett volna el.

² BÁRÁNY-ÖBERSCHALL 1953; PITARAKIS 2006, 41–54.

³ PITARAKIS 2006.

⁴ BÁRÁNY-ÖBERSCHALL 1953; LOVAG 1999, 8–11.

⁵ Lásd például: LANGÓ-TÜRK 2004; LANGÓ 2010; RÉVÉSZ 2011.

⁶ LANGÓ-TÜRK 2004, 386–432

⁷ PITARAKIS 2006,

hogy egyes típusaik szinte „iparilag” előállított tömegtermékek, melyeket a Bizánci Birodalom területén készítettek és árultak.⁸ Egy csoportjuk azonban éppen a díszítés módja, a kézíleg végzett munka miatt egyedinek számít. E csoport jellemzője, hogy a bronzból öntött kereszt felületét véséssel díszítették, melyből kifolyólag az ábrázolásaik sokkal gazdagabbak.⁹ Sőt ezek némelyikére az ábrázolt szentek neveit is bevészték. E tanulmányban egy ezen típusba tartozó bizánci mellkereszt kerül közlésre, amely ugyan nem jutott közgyűjteménybe, azonban a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában alkalmazott gyakorlatnak köszönhetően rajza, sőt fényképe is megmaradt.

MATEJKA VILMOS ECSERI PLÉBÁNOS ÉS HAMPEL JÓZSEF LEVELEZÉSE
EGY BIZÁNCI MELLKERESZT ÜGYÉBEN

A Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtár 1898. évi iratanyagának átnézése során került elő egy akta, melyben Matejka Vilmos ecseri esperes plébános és a régiségtárat vezető Hampel József közötti levélváltás található.¹⁰ Ugyan Hampel válaszelevelét nem küldte el, azonban annak piszkozatán található Hampel keresztről készített rajza (1. kép).

„Nagyságos Ör Úr!

Van szerencsém Nagyságodnak teljes tisztelettel értésére adni, miszerint ama kereszt, a melyet folyó hó 4^{én} lefényképezés végett ott hagytam az alsó-halmi-pusztán, mely grf. Andrássy Aladár úr tulajdona, találtatott.

Állítólag eddig ott a szőlőnek való földforgatás közben nem találtak.

Különbén meghagytam a keresztet talált munkásoknak, hogy bármi haszontalannak látszó vas darabot találnak, hozza el hozzám.

Hihetőleg egy hónap múlva a munkát elvégzendik és akkor majd beviszem, ha netán valamit találtak volna.

Kiváló tisztelettel,

Ecser 1898 évi nov. 4^{én}

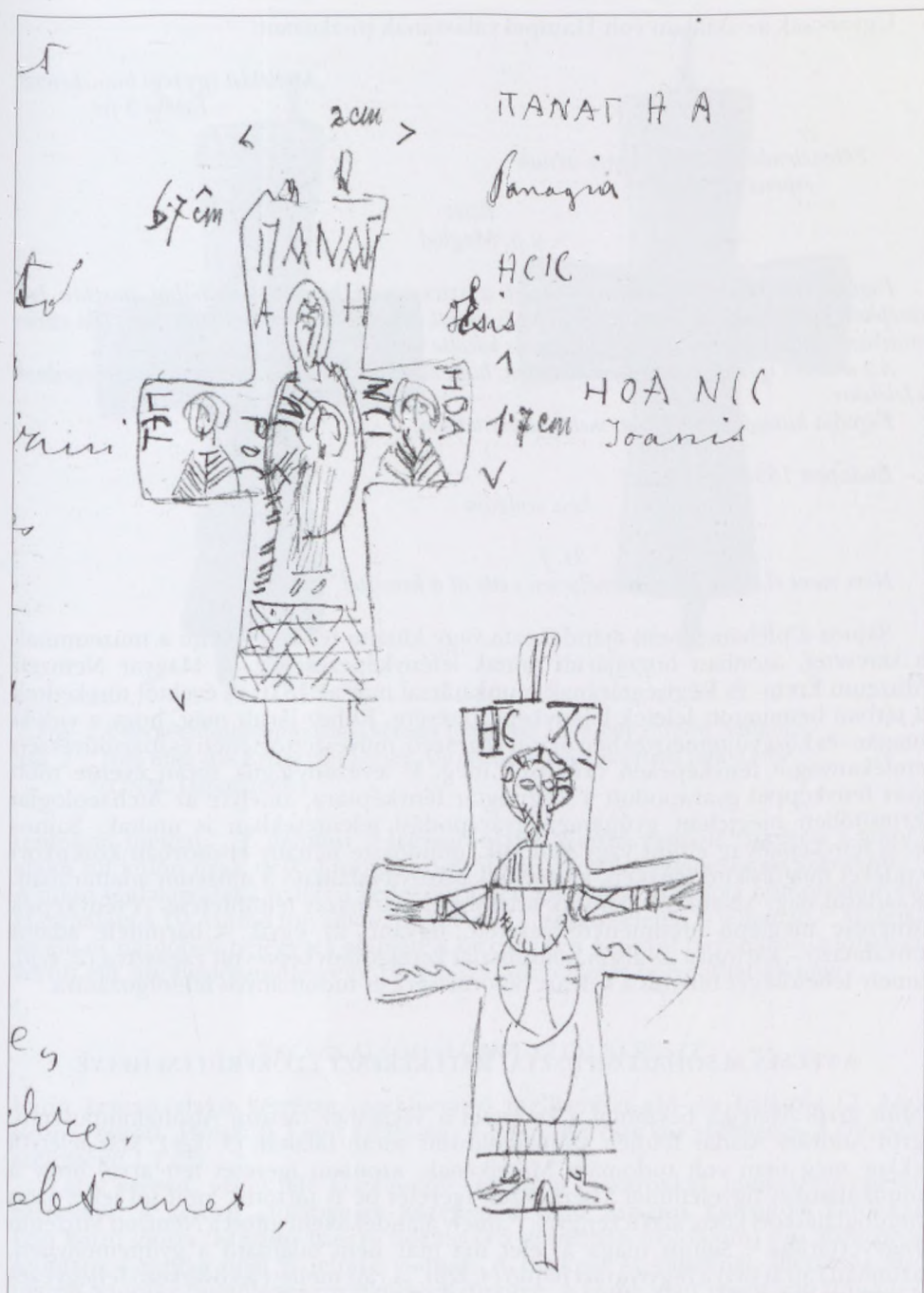
Nagyságos Ör Úrnak

*alázatos szolgája
Matojka Vilmos
esp. Plébános*

⁸ PROHÁSZKA 2012

⁹ LOVAG 1999, 111.

¹⁰ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Adattár Érem- és Régiségtár 613/1898.

1. kép Hampel József rajza a Vecsés-alsóhalompusztai keresztről (MNM Adattár)
 Abb. 1 Joseph Hampels Zeichnung über das Kreuz von Vecsés Alsóhalompusztá (UNM, Datenarchiv)

Ugyancsak az aktában volt Hampel válaszáának piszkozata:

„Melléklet egy régi bronzkereszt
Értéke 5 forint

*Főtisztelendő Matejka Vilmos urnak
esperes plébános*

*Ecser
u.p. Maglód*

Fogadja hazafias köszönetünket azért a szívességgért hogy az alsóhalmi pusztán lelt középkori ereklyetartó keresztet lefényképezés végett ránk tetszett bízni és hogy nov. 7iki szíves soraiban a lelőhelyre vonatkozó adatokat is közölte velünk.

Azt a szíves ígéretét is nagyon köszönöm, hogy ezután is gondja lesz Főtisztelendőségének a leletekre.

Fogadja kitűnő tiszteletemet, melylyel maradtam.

Budapest 1898. november

kész szolgálja

H. J.

Nem ment el, mert M. V. személyesen vette át a keresztet.”

Sajnos a plébános nem ajándékozta vagy kínálta fel megvételre a múzeumnak a keresztet, azonban hozzájárult annak lefényképezéséhez. A Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának munkatársai már az 1870-es évektől törekedtek a tárban bemutatott leletek lefényképeztetésére. Ehhez járult még, hogy a vidéki magán- és közgyűjteményekben őrzött régészeti, művészettörténeti és iparművészeti emlékműanyagot fényképeken örökítsék meg. E tevékenységük során évente több száz fényképpel gyarapodott a Régiségtár fényképtára, amelyre az Archaeologiai Értesítőben megjelent gyűjteménygyarapodási jelentésekben is utaltak. Sajnos ez a fényképanyag eltűnt vagy kallódik, mindössze néhány elsősorban középkori emléket megőrző fénykép, kartonra kasírozva található a múzeum adattárában. Ráadásul nagy részükről hiányzik a lelőhely, származás feltűntetése. A fényképek átnézése meglepő eredményre vezetett, ugyanis az egyik – bármiféle adatot tartalmazó – kartonra az alsóhalompusztai kereszt fényképe volt ragasztva (2. kép), amely lehetővé teszi a kereszt besorolására és tudományos feldolgozására.

A VECSÉS ALSÓHALOMPUSZTAI MELLKERESZT ELŐKERÜLÉSI HELYE

Mint arról Matejka beszámol a keresztet a Vecséshez tartozó Alsóhalompusztán, gróf Andráshy Aladár földjén szőlőrigolozás során találták (3. kép). Más leletről ekkor még nem volt tudomása Matejkának, azonban ígéretet tett arra, hogy a munkálatokat figyelemmel kíséri. Ezen ígéretét be is tartotta, amit jól jelez azon honfoglaláskori körte alakú kengyel,¹¹ amely ajándékaként jutott a Nemzeti Múzeum Fegyvertárába.¹² Sajnos maga a lelet ma már nem található a gyűjteményben, azonban rajzát őrzi a fegyvertári napló (4. kép). A rajz mellett a következő feljegyzés található: „lel hely: Alsó-Halompuszt (Pest m.), szőlőforgatásnál egy pusztá

¹¹ FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962, 83.

¹² Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Fegyvertári Napló 42/1898. A kengyel magassága: 16 cm, legnagyobb szélessége a talp fölött: 12,5 cm.

2. kép A Vecsés-alsóhalompusztai kereszt fényképe 1898-ból (MNM Adattár)
 Abb. 2 Foto über das Kreuz von Vecser Alsóhalompusztai aus dem Jahr 1898
 (UNM, Datenarchiv)

templom mellett.”. E példány a legyező alakú típusba tartozik, melyen a trapéz alakú fül külön nyak nélkül tompaszögben csatlakozik a széles, lapos szárakhoz.¹³ A fülön téglalap alakú nyílás a kengyelszj befogadására, talpalója homorúan ívelt. Használata a 10. század folyamán, de még a 11. század elején is jellemző.¹⁴ Matejka levele és naplóbeli bejegyzés alapján a kereszt és a kengyel ugyanazon lelőhelyen került elő, ahol valószínűleg egy 10–11. századi temetőt bolygathattak meg.

A VECSÉS ALSÓHALOMPUSZTAI KERESZT

Latin kereszt alakú kétrészes ereklyetartó mellkereszt elő- és hátlapja (2. kép). Bronz, öntött. Hossz: 6,7 cm; szélesség: 4,8 cm. Kereszt kar szélessége 2 cm, szár szélessége 1,7 cm.

Latin kereszt, végei felé kiszélesedő szárakkal és karokkal, melyek egyenesen záródnak. A kereszt előlapjának közepén az álló Krisztus kinyújtott karokkal. Feje körül glória. Krisztus hosszú bokáig érő tunikában (colobium) van ábrázolva, azonban a tunika ujjai is jelölve vannak. A nyaknál és vállaknál, illetve az alsó részén a tunika függőleges rovátkolással díszítve. A karok alatt vésett spiráldíszítés. A fej felett HC XC. Felül és alul a csuklós pántokból kialakított zárószervezet egyik

¹³ Révész 2001, 33.

¹⁴ Révész 2001, 36.

3. kép Vecsés Alsóhalompusztai a 3. katonai felmérés térképén

Abb. 3 Vecsés Alsóhalompusztai auf der Karte der 3. Militäraufnahme

része. A hátlapon Mária álló alakja kezében a gyermek Krisztussal (Kyriotissa), mindkettőjük feje körül glória. Mária hosszú ruhájának alját háromszögek alakú, a gyermek Jézusét függőleges rovátkolással díszítették. A gyermek feje mellett HCIC vésett felirat. Mária feje felett ΠΑΝΑΓ és két oldalán HA. A kereszt szárainak végein Szent Péter és Szent János ábrázolása glóriával. A büsztökön a ruhát szálkamintával jelölték. Péter egyik oldalán ΠΙΕΤ a másikon POC, míg Jánosnál HOA és NIC feliratok vésvé. Felül és alul a csuklós pántokból kialakított zárószerkezet töredékei.

AZ ALSÓHALOMPUSZTAI KERESZT BESOROLÁSA ÉS PÁRHUZAMAI A KÁRPÁT-MEDENCEI LELETANYAGBAN

Az Alsóhalompusztán előkerült bizánci kereszt az ereklyetartó mellkeresztek (enkolpia) „Szentföld” gyűjtőnéven jelölt típusába tartozik. E keresztet két részből állnak, melyeket felül és alul a csuklós pántokból kialakított zárószerkezet zárja. A zárt keresztet belsejében volt az ereklye, amely az esetek legnagyobb részében nem maradt fenn.¹⁵ E bronz mellkereszteket tömegtermékeknek tekinthetjük, melyeket a bizánci területeken különféle műhelyekben állítottak elő.¹⁶ Igen nagy számban ismertek és főként a bizánci területeken, Kisázsiaiában és a Balkánon kerülnek elő. Készítésük elsősorban a közép bizánci idősakra, a 9.-11. századra tehető.¹⁷ Anyaguk elsősorban bronz, azonban nemesfém példányok is előfordulnak.¹⁸ A kereszteteket

¹⁵ LOVAG 1999, 11; PITARAKIS 2006, 109–110

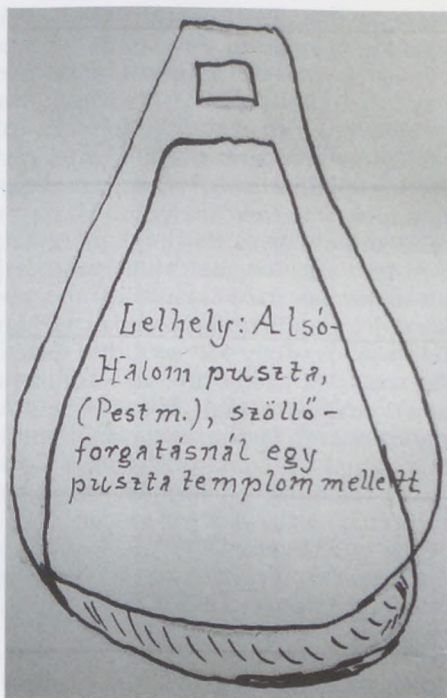
¹⁶ PITARAKIS 2006, 42–45

¹⁷ HORNIČKOVÁ 1999, 222; PITARAKIS 2006, 31–32.

¹⁸ PITARAKIS 2006, 40–45, 109–110

vagy reliefdíszítéssel öntötték, vagy pedig az egyszerű díszítetlen ötvényt utólag vésséssel díszítették. A díszítés kialakítása szempontjából számos változatuk ismert, így egyaránt megtalálhatóak feliratos, különféle alakokkal és ábrázolásokkal díszített darabok.¹⁹

Az alsóhalompusztai kereszt az elő- és hátlapi ábrázolás alapján külön csoportot képvisel a „szentföldi” ereklyetartó mellkeresztek között. E csoport jellemzője a hátlapon Mária Kyriotissa ábrázolás, Szűz Anya a gyermek Jézussal, míg az előlapon a keresztre feszített Krisztus kinyújtott karokkal kerül ábrázolásra.²⁰ Míg a Máriát orans tartásban ábrázoló különféle díszítésű öntött bronz ereklyetartó mellkeresztek igen nagy számban ismertek a Kárpát-medencéből, addig az alsóhalompusztai az első olyan példány, melyen Mária Kyriotissa ábrázolás van.²¹ Ugyan a Máriát orans tartással ábrázoló keresztek a legelterjedtebb változathoz tartoznak, melyek a Bizánci Birodalomban 900 körül jelennek meg és használatuk egészen a 12. századig megfigyelhető.²² Ez részben magyarázatot kínál széles körű megjelenésükre a Kárpát-medencében, azonban a Mária Kyriotissa ábrázolású példányok ugyancsak készültek reliefsként öntve, valamint vésve, mégis az itt bemutatásra került darab az első példány a magyar szállásterületről. Bizáncban a 9. században jelenik meg Mária és a kis Jézus ábrázolása, amely közel két évszázadon keresztül díszítette az öntött bronz illetve vésett kereszteteket.²³ A kereszt szárain szentek és evangélisták büsztjei kerültek ábrázolásra, míg a kereszt elölapján Krisztus kinyújtott karokkal a keresztre feszítést szimbolizálva. A 9. századi reliefszerűen öntött keresztetek szárainak és karjainak a végén a négy evangélista volt ábrázolva, amely a későbbi Máriát orans tartással ábrázoló keresztteken is megmaradt.²⁴ Az ábrázolás a vésett keresztteken is megjelenik, ott azonban a felület kitöltése miatt az evangélisták, szentek büsztjei csupán a keresztoszárakon találhatók meg, vagy teljesen eltűnnek. Itt is mint más vésett keresztetek esetében számos variáció figyelhető meg.²⁵ Így Szent Péter, Szent Pál, Mihály és Gábiel arkangyalok, János evangélista egyaránt előfordulnak.²⁶ A keresztetek jelentős részére feliratok vannak vésve, melyek az ábrázolt szentekre

4. kép Honfoglaláskori kengyel rajza az MNM Fegyvertár leltárkönyvében
Abb. 4 Landnahmezeitlicher Steigbügel im Inventarbuch der Waffensammlung des UNMs

¹⁹ Lásd ezek részletes bemutatását: PITARAKIS 2006.

²⁰ PITARAKIS 2006, 68–69; HORNIČKOVA 1999, 220–221

²¹ PROHÁSZKA 2012.

²² PITARAKIS 2006, 31–32

²³ PITARAKIS 2006, 57–60; PESKOVA 2012, 404–405.

²⁴ PITARAKIS 2006, 189–193; PROHÁSZKA 2012, 150–151.

²⁵ Lásd ezek katalógusát: PITARAKIS 2006.

²⁶ PITARAKIS 2006, 258–296.

vonatkoznak. Az alsóhalmi kereszt hátlapján Mária feje felett ΠΑΝΑΓΗΑ, míg az egyik keresztszáron Péter (ΠΙΕΤΡΟΣ), a másikon János (ΙΩΑΝΝΗΣ) feliratok vannak vésvé. Ugyanezen hármás ábrázolás, azonban más felirati kiosztásban, található egy a baltimorei Walters Art Museumban, illetve egy a British Museumban őrzött példányon, melyeket a 11. századra datáltak.²⁷

Vésott keresztetek számos változatban a 10. század folyamán jelennek meg a Kárpát-medencében.²⁸ Leggyakrabban Szent Györgyöt orans tartásban ábrázoló hátlapok ismertek, melyeket Mária orans tartásban, illetve a büsztöggel díszített felületű példányok követnek (ld. a katalógust). Sajnos csupán a miskolci került elő egy 10. századi temető bolygatott sírjából, míg a többi szórványlelet.²⁹ A Vecsés alsóhalompusztai példányt az ugyanonnan származó kengyel alapján szintén a 10. századra datálhatjuk, azonban néhány esetben, mint a Cegléd nyúlfelehalomi, felmerül későbbi 11. századra történő datálásuk.³⁰ Ezt a kérdést későbbiekben dokumentált leletkörnyezetből előkerülő darabok fogják majd árnyalni.

A magyarországi keresztetekkel, köztük a „Szentföld” típusú ereklyetartó mellkeresztetek típusaival, ugyan már többen foglalkoztak,³¹ mégis eltérő vélemények találhatók a szakirodalomban változataikról, szerepükről és datálásukról.³² Azon vélemény ellen, mely szerint az ereklyetartó mellkeresztetek egyenletesen fordulnak elő a Kárpát-medencében,³³ éppen a darabok elterjedése, köztük a vésott példányoké szól.³⁴ Az összes különböző típusba tartozó 10–12. századi ereklyetartó mellkereszt térképre vetítése ugyanis félrevezető,³⁵ mivel az így jelentkező Maros–Tisza–Temes környéki koncentrációjuk inkább a kutatottsággal, illetve a feldolgozottság magasabb fokával magyarázható. Így a középső Tisza-vidéki koncentrációját a bizánci kereszteteknek előszeretettel hozzák kapcsolatba egy 10. század közepi bizánci látogatással és annak feltételezett kihatásaival. Skylitzés és Zonaras bizánci történetírók műveiben megemlékeznek Bulcsú és Gyula magyar vezérek Konstantinápolyban, a császári udvarban a 950-es évek elején, talán 953-ban, tett látogatásáról, amikor a békéért cserében számos ajándékot kaptak, sőt még a megkeresztelésükre is sor került.³⁶ E források alapján Gyula egy görög szerzetessel tért haza, akit Turkia püspökének szenteltek fel és segítőivel a keleti egyház térítőtevékenységébe kezdett a Kárpát-medencében.³⁷ Éppen a bizánci tárgyak (keresztetek, ékszerek, érmek stb.) elterjedése alapján feltételezték, hogy Gyula szállásterülete a Maros, Körös és Tisza folyók környékén terült el.³⁸ Sajnos Gyula uralmának 10. századi kiterjedéséről semmiféle adat nem áll a rendelkezésünkre. Az itt előkerült bizánci tárgyak, különösen a keresztetek megjelenését, elsősorban a bizánci orientációval próbálták magyarázni, amely magyarázat a 10. század második felére, utolsó negyedére még akár igaznak is bizonyulhatna.³⁹

²⁷ PITARAKIS 2006, 278, Nr. 297 és PITARAKIS 2006, 281, Nr. 305.

²⁸ LOVAG 1999, 11.

²⁹ MEGAY 1961, 105.

³⁰ TARI 1995, 87.

³¹ Lásd például: BÁRÁNY-OBERSCHALL 1953; LOVAG 1971; BÁLINT 1991; SZATMÁRI 1994; LOVAG 1999; RÉVÉSZ 2011.

³² LOVAG 1999, 11; SZATMÁRI 1994.

³³ LOVAG 1999, 8.

³⁴ LANGÓ 2010, 454, Fig. 7; PROHÁSZKA 2012, 150–151.

³⁵ LANGÓ 2010, 454, Fig. 7; PROHÁSZKA 2012, 150–151.

³⁶ MORAVCSIK 1984, 85, 100.

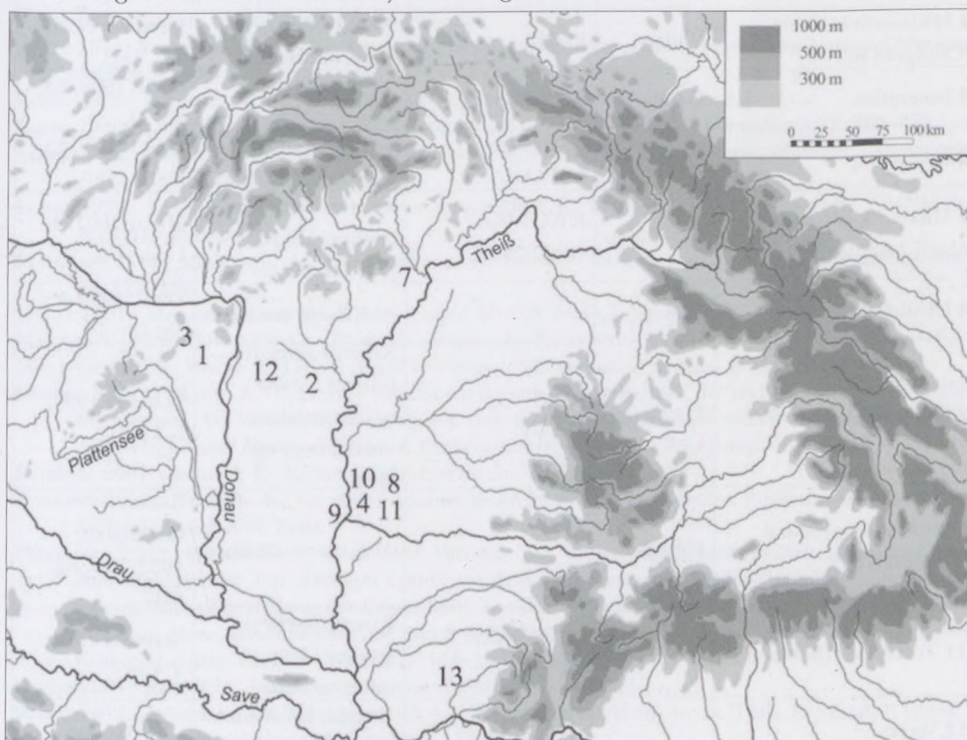
³⁷ MORAVCSIK 1953, 53–54; MORAVCSIK 1984, 85, 100; MADGEARU 2008, 120–124; RÉVÉSZ 2011, 193; PROHÁSZKA 2012.

³⁸ MADGEARU 2008, 126–134.

³⁹ Lásd például: MORAVCSIK 1953, 104; MEGAY 1961, 104; SZATMÁRI 1994, 246–247.

Hogy milyen úton jutottak a „Szentföld” típusú ereklyetartó mellkeresztek öntött és vésett változatai a Kárpát-medencébe, nyitott kérdés. A leggyakrabban a kalandozásokkal, kereskedelemmel vagy a terítő tevékenységgel hozzák kapcsolatba megjelenésüket.⁴⁰ A keresztek elterjedése azonban nem támasztja alá a bizánci egyház befolyását a magyar szállásterület déli és keleti részén,⁴¹ mivel éppen ott hiányoznak.⁴² Sokkal valószínűbb, hogy kereskedelmi áruként kerültek ide,⁴³ és mint apotropikus vagy gyógyító hatással bíró ékszerként viselték, majd helyezték a sírba őket.⁴⁴

A Vecsés alsóhalompusztai lelet típusát tekintve egyedülállónak számít a kárpát-medencei 10–11. századi leletanyagban. Mind a kereszt, mind pedig az ugyanott előkerült kengyel újabb honfoglaláskori lelőhelyre utalnak azon a korszak temetőiben meglehetősen szegényes területén Pest megyének, ahol Vecsés található.⁴⁵ Az 1898 őszén a Vecsés Alsóhalompusztán előkerült bizánci ereklyetartó mellkereszt sajnos nem gyarapíthatta a Magyar Nemzeti Múzeum bizánci ötvöstárgyainak sorát, azonban a korabeli múzeumi gyakorlatnak, Hampel József érdeklődésének és a modern technika vívmányainak köszönhetően fennmaradt fényképe, amely lehetőséget biztosított tudományos feldolgozására.

5. kép 10–11. századi vésett keresztek a Kárpát-medencében

Abb. 5 Gravierte Kreuze des 10.-11. Jahrhunderts im Karpatenbecken

⁴⁰ BÁRÁNY-OBERSCHALL 1953, 207–210; BALINT 1991, 111–120; LOVAG 1999, 11

⁴¹ LOVAG 1999, 11

⁴² LANGÓ 2010, 454

⁴³ BÁRÁNY-OBERSCHALL 1953, 207; SZÓKE 1962, 62

⁴⁴ LANGÓ-TÜRK 2004, 400; LANGÓ 2010, 453

⁴⁵ TETTAMANTI 2001, 19.

KATALÓGUS

A katalógusba azon vésett díszítésű ereklyetartó mellkereszteket kerültek felvételre, amelyeket már közlésre kerültek különféle kiadványokban.

Lelőhely	Típus	Felirat	Ábrázolás	Irodalom
1 Bicske-Nagyegyháza (Fejér m.)	Előlap	XOAGIOC/ MHN/ΛH ΛAOC XO AGIO/C VHΓO	Büsztok a karokon, szárazon	Lovag 1999, 25- 26, Nr. 16.
2 Cegléd-Nyúlfülehalom (Pest m.)	Hátlap	MPΘY	Mária orans tartásban	Tari 1995, 85.
3 Csákánypusztá (Komárom-Esztergom m.)	Hátlap	ΓΡΘ	Szent György (?) orans tartásban	Lovag 1994, 193.
4 Hódmezővásárhely (Csongrád m.)	Hátlap	ΓΕΟΡ	Szent György (?) orans tartásban	Szatmári 1994, 6, 1. kép.
5 Ismeretlen	Elő/Hátlap	ΓΕΟΡΓΗ	Csillag	LOVAG 1999, 25, Nr. 14.
6 Ismeretlen	Hátlap	ΓΑΒΡΗΛ MHXAHA	Büsztok a karokon, szárazon	LOVAG 1999, 25, Nr. 15.
7 Miskolc 8. sír (Borsod- Abaúj-Zemplén m.)	Elő/Hátlap	ICXC NIKA ΘΕΟΤΟΚΟC	Krisztus keresztre feszítve/ Mária orans tartásban	MEGAY 1961, 4. kép.
8 Orosháza (Békés m.)	Hátlap	–	Alak orans tartásban	LOVAG 1999, 25, Nr. 13.
9 Szeged (Csongrád m.)	Elő/Hátlap	ICXC MP ΘV	Krisztus keresztre feszítve / Mária orans tartásban oldalain egy-egy büszt	SZATMÁRI 1994, 5. kép
10 Szentés-Szentilona (Csongrád m.)	Hátlap	–	Alak orans tartásban	BÁRÁNY– OBERSCHALL 1953, 220, fig. 67b.
11 Tótkomlós (Békés m.)	Elő/Hátlap	ICXC NHKA MP ΘV	Krisztus keresztre feszítve / Mária orans tartásban	SZATMÁRI 1994, 4. kép.
12 Vecsés- Alsóhalompusztá (Pest m.)	Elő/Hátlap	HCXC ΠΑΝΑΓΗΑ ΠΕΤΡΟC HOANIC	Krisztus keresztre feszítve / Mária a kis Jézussal és a szárvégeken büsztok	Ld. a tanulmányban
13 Versec (Szecbia)	Elő/Hátlap	ANALΓHA IOANAC ΠΕΤΟΡC ΓΙΟ ΓΕΡΓIC	Krisztus keresztre feszítve / négy büszt a kereszt végeken középen kör.	PETROVIC 2001, 130, Nr. 75.

IRODALOM

- BÁLINT 1991: Bálint Cs., *Südungarn im 10. Jahrhundert*. StudArch XI. Budapest.
- BÁRÁNY-OBERSCHALL 1953: Bárány-Oberschall, M., Byzantinische Pektoralkreuze aus ungarischen Funden. In: *Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie II*. Baden-Baden, 212–237.
- FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962: Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A., *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírletelei. Leletkataszter*. Budapest.
- HORNIČKOVÁ 1999: Horníčková, K., The Byzantine Reliquary Pectoral Crosses in Central Europe. *Byzantinoslavica* 60. 213–250.
- ÍRÁSNÉ MELIS 1991: Iránsné Melis K., Die Zeit der ungarischen Landnahme. In: Biegel, G. (Hrsg.): *Budapest im Mittelalter*. Braunschweig. 102–112.
- KRISTÓ 1980: Kristó Gy., *Levédi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest.
- LANGÓ 2010: Langó P., A kora-Árpád-kori temetők kutatása. In: Benkő E. (szerk.): *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon*. Budapest. 445–469.
- LANGÓ–TÜRK 2004: Langó P.–Türk A., Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn (Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához). – Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorús-dűlő. Angaben zur Typologie der trapezförmigen byzantinischen Schnallen und einfachen Brustkreuze mit südosteuropäischen Beziehungen. *MFME-StudArch* 10. 365–457.
- LOVAG 1971: Lovag Zs., Byzantine Type Reliquary Pectoral Crosses in the Hungarian National Museum. *FolArch* 22. 143–163.
- LOVAG 1979: Lovag Zs., *A középkori bronzművesség emlékei Magyarországon*. Budapest.
- LOVAG 1980: Lovag Zs., Bronzene Pektoralkreuze aus der Arpadenzeit. *ActaArchHung* 32. 363–372.
- LOVAG 1994: Lovag Zs., Ereklyetartó mellkereszt hátoldala. In: *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Budapest. 193.
- LOVAG 1999: Lovag Zs., *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums*. CMNH Ser. Arch. III. Budapest.
- MADGEARU 2008: Madgearu, A., The mission of Hierotheos: location and significance. *Byzantinoslavica* 68. 119–136.
- MEGAY 1961: Megay G., Honfoglaláskori temető Miskolc észak-keleti határán. *ArchÉrt* 88. 100–107.
- MORAVCSIK 1953: Moravcsik, Gy., *Bizánc és a magyarság*. Budapest.
- MORAVCSIK 1984: Moravcsik Gy., *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest.
- PEŠKOVA 2012: Peškova, A., Byzantine pendant reliquary – crosses from the territory of Medieval Rus. In: Salamon, M.–Woloszyn, M.–Musin, A. (eds.): *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe, Archaeological and Historical Evidence*. Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa. 403–443.
- PETROVIĆ 2001: Petrović, R., *Rečnik vizantijskih krstova*. Beograd.
- PITARAKIS 2006: Pitarakis, B., *Les croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze*. Bibliothèque des Cahiers Archéologiques XVI. Paris.
- PROHÁSZKA 2012: Prohászka P., Über eine Variante der bronzenen byzantinischen Reliquienkreuze vom sogenannten Typ „Heiliges Land“ aus dem Karpatenbecken unter Berücksichtigung eines „neuen“ alten Kreuzes aus der Gemarkung Tés (Ungarn). In: Salamon, M.–Woloszyn, M.–Musin, A. (eds.): *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe, Archaeological and Historical Evidence*. Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa. 145–156.
- RÉVÉSZ 2001: Révész L., *Aranyszántás Balotán*. Budapest–Kiskunhalas.
- RÉVÉSZ 2011: Révész É., Zarándokkeresztek a X–XI. századi sírokból. In: G. Tóth, P.–Szabó, P. (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok* 6. Szeged. 184–201.
- SZATMÁRI 1994: Szatmári I., Bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztek Békés és Csongrád megyében. – Die Pectorales byzantinischen Typs als Reliquienschrine im Komitat Békés und Csongrád. *MFME-StudArch* 1. 219–264.
- SZÓKE 1961: Szóke B., *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanulmányok I. Budapest.
- TETTAMANTI 2001: Tettamanti S., A honfoglalás kora és a kora Árpád-kor. In: Zsoldos A. (szerk.) *Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig*. Budapest. 6–30.

EIN BYZANTINISCHES RELIQUIENKREUZ MIT INSCHRIFT AUS DEM 10. JAHRHUNDERT VON VECSES – ALSÓHALOMPUSZTA (KOM. PEST)

Das byzantinische Fundmaterial im Karpatenbecken steht wieder im Mittelpunkt der Forschung. Münzen, Trachtgegenstände, Schmuck und kirchliche Objekte werden gesammelt und nach neuen Aspekten erforscht. Zu den häufigsten Objekten im byzantinischen Fundmaterial des 10.-11. Jahrhunderts zählen die Kreuze, die in zahlreichen Typen im Fundmaterial des Karpatenbeckens vertreten sind. Ihre Rolle und Bedeutung für die landnehmenden Ungarn wurde widersprüchlich behandelt. Die Frage, ob das Erscheinen der Kreuze auch mit der Christianisierung in Verbindung stehen könnte, oder gerade das Zeichen der Christianisierung wäre, wurde bis heute nicht beruhigend geklärt. Sie wurden entweder als Spuren der frühen Missionstätigkeit der byzantinischen Kirche oder als Handelsware gehalten. Danach wurden sie als Amulette oder Schmuck mit apotropäischer/heilbringender Wirkung besorgt und getragen.

Die ungarische Forschung beschäftigt sich seit dem Zweiten Weltkrieg mit den landnahmezeitlichen und mittelalterlichen Kreuzen. Sie wurden aber nach Typen bewertet und die getrennte Analyse der verschiedenen Abarten haben wenig Beachtung bekommen. Diese Vorgangsweise ist auch bei den Reliquienkreuzen nötig, wo zahlreiche Abarten des Typs „Heiliges Land“ bemerkbar sind, welche verschiedene chronologische Stellungen haben mögen. Man muss aber bei den Pektoralkreuzen immer beachten, dass sie fast „industrial“ hergestellte Massenware waren und so wurden sie auf dem Gebiet des Byzantinischen Reiches hergestellt und verkauft.

In diesem Beitrag wird ein Reliquienkreuz mit gravierten Darstellungen bearbeitet, das 1898 bei landwirtschaftlichen Arbeiten in der zu Vecsés gehörigen Alsóhalompusztta zum Vorschein gekommen ist. Leider konnte das Ungarische Nationalmuseum dieses wichtiges Stück nicht erwerben, aber zum Glück steht eine Skizze von Joseph Hampel, sowie ein Photo darüber zur Verfügung. In seinem Brief berichtete der Pfarrer von Ecser Vilmos Matejka das Münz- und Antikencabinet darüber, dass das Kreuz beim Rigolen in Alsóhalompusztta zum Vorschein gekommen ist. Er liess es im Nationalmuseum fotografieren. Die Identifikation des Fotos war aufgrund der Skizze von Joseph Hampel möglich, weil darauf nicht angemerkt war. In seinem Brief versprach Matejka, dass er die später gefundene Gegenstände dem Nationalmuseum schicken würde. Etwas später sandte er einen landnahmezeitlichen birnenförmigen Steigbügel dem Nationalmuseum, der aber heute nicht auffindbar ist. Zum Glück blieb aber eine Zeichnung darüber im Inventarbuch mit der Anmerkung, dass er beim Rigolen in Alsóhalompusztta gefunden wurde. Die Funde deuten darauf, dass dort ein Grab oder mehrere Gräber im Jahre 1898 gestört waren. Das Kreuz von Alsóhalompusztta ist bisher einzigartig im Fundmaterial des Karpatenbeckens.

Vor- und Rückseite eines zweiteiligen Reliquienkreuzes. Bronze, gegossen mit Gravierungen verziert. Länge: 6,7 cm; Breite: 4,8 cm. Lateinisches Kreuz mit sich verbreiternden und gerade abgeschlossenen Armen. Auf der Vorderseite ist Christus mit ausgestreckten Armen, er trägt eine lange Tunika (colobium) mit langen Ärmel. Unter den Armen gravierte Spindelverzierung und über dem Kopf HC XC. Auf der Rückseite, in der Mitte des Kreuzes, ist die gravierte Darstellung der stehenden Gottesmutter mit dem Kind Kristus (Kyriotissa). Neben dem Kopf des Kindes ist die gravierte Inschrift HCIC. Über der Kopf der Gottesmutter ΠΑΝΑΓ und in den beiden Seiten H A. Am Ende der Arme sind die Büsten von Heiligen Petrus und Ioannes. In den beiden Seiten von Petrus ΠET und POC und

bei Ioannes HOA und NIC. Oben und unten sind die Überreste von Ösen und Splinte bzw. des Anhängerscharniers.

Das Kreuz gehört in die Gruppe der byzantinischen Reliquienkreuze Typ Heiliges Land. Für diese Kreuze ist charakteristisch, dass sie aus zwei kastenförmigen Hälften bestehen, die oben und unten durch Ösen und Splinte miteinander und mit einem Anhängerscharnier verbunden sind. Im inneren der verschlossenen Kreuze befand sich die Reliquie. Die Enkolpien dieser Art waren Massenware und wurden in verschiedenen Werkstätten auf dem byzantinischen Gebiet hergestellt. Sie wurden zu Hunderte gefunden, vor allem auf dem byzantinischen Gebieten, in Kleinasien und auf dem Balkan. Ihre Herstellung erfolgte hauptsächlich in der mittelbyzantinischen Zeit des 9.-11. Jahrhundert. Ihr Material ist vorwiegend Bronze, aber kommen auch silberne vor. Obwohl die Kreuze entweder mit ihren Motiven in Relief gegossen oder nach dem Giessen graviert wurden, gibt es zahlreiche Abarten des Typs. Das Kreuz von Alsóhalompusztá gehört zu jener Abart, bei welchen auf der Vorderseite der graviert dargestellte Christus im Colobium, auf der Rückseite die Maria mit Kyriotissa Darstellung und auf beiden Seiten am Ende der Arme je ein Brustbild charakteristisch ist. Die gravierten bronzenen Kreuze gehören zu den verbreitetsten Abarten, die sich in Byzanz im 9. Jahrhundert entwickelte und bis ins 11. Jahrhundert im Gebrauch war. Neben den zahlreichen anderen Abarten erschienen die gravierten Kreuze im Laufe des 10. Jahrhunderts im Karpatenbecken. Das Kreuz von Alsóhalompusztá gehört zu jenen Stücke, die mit gravierten Darstellungen verziert sind. Obwohl sich zahlreiche ähnliche Stücke in den amerikanischen und europäischen Museen befinden, ist es einzigartig im Fundmaterial des Karpatenbeckens. Auf den anderen Exemplaren sind der Heilige Georg, die Gottesmutter in Orans Haltung oder Büste dargestellt. In Hinsicht der anderen Kreuzen ist das Stück von Alsóhalompusztá besonders wichtig und interessant, weil sowohl bei den reliefartig gegossenen, als auch bei den gravierten nur die Darstellung der Gottesmutter in Orans Haltung charakteristisch ist. Warum nur diese Kreuze im Karpatenbecken des 10-11. Jahrhunderts vorkommen, können wir diese Frage mangels Angaben nicht beantworten.

Die im mittleren Theissgebiet gefundenen byzantinischen Kreuze wurden oft mit einem Ereignis in der Mitte des 10. Jahrhundert und dessen Auswirkungen in Verbindung gebracht. Nach Skylitzes und Zonaras besuchten die ungarischen Anführer Bulcsu und Gyula den Kaiserhof in Konstantinopel, wo sie zahlreiche Geschenke bekamen und auch getauft wurden. Gyula nimmt 953 nach diesen Angaben auch einen griechischen Mönch in seine Heimat mit, den man zum Bischof von Turkien weiht und er und seine Helfer begannen hier mit der Missionartätigkeit der Ostkirche. Gerade wegen der byzantinischen Gegenständen (Kreuze, Schmuck, Münzen usw.) wurde angenommen, dass das Siedlungsgebiet von Gyula in der Gegend der Flüsse Maros, Körös und Tisza lag. Leider über das Herrschaftsgebiet von Gyula im 10. Jahrhundert stehen uns keine Angaben zur Verfügung. Die hier gefundenen byzantinischen Gegenstände, besonders die Kreuze wurden mit der byzantinischen Orientierung geklärt, was auf dem letzten Viertel des 10. Jahrhundert auch zutreffen könnte.

Man muss die Möglichkeiten weiter offen halten, wie diese Abarten der Reliquienkreuze Typ Heiliges Land ins Karpatenbecken gelangten. Die häufigsten Erklärungen sind, dass sie durch Raub, Handel oder Missionartätigkeit ins Karpatenbecken gelangten. Nach der Verbreitung der Kreuze kann man den Einfluss der Ostkirche in den südlichen und östlichen Gebieten des Landes ausschliessen, weil die Kreuze gerade da fehlen. Sie gelangten wahrscheinlich als Handelsware hierher und wurden sie als Schmuck mit apotropäischer oder heilbringender Wirkung getragen und ins Grab gelegt.

10–11. SZÁZADI SÍROK ÉS EGYÉB LELETEK RÉVKOMÁROM–KAVA-PUSZTÁRÓL¹

PROHÁSZKA Péter

BEVEZETÉS

A történelmi Komárom és Esztergom vármegyék 10–11. századi sírjainak és leleteinek összegyűjtése és kritikai közreadása közel tíz éve kezdődött és az eddigi múzeumi, levéltári és könyvtári kutatások számos fontos és váratlan eredményt hoztak.² Sajnos a megyék két meghatározó közgyűjteményét az esztergomi és révkomáromi régészeti egyesület, majd múzeum anyagát számos megpróbáltatás érte a 20. század folyamán, így igen fontos forrásértékkel bírnak azon beszámolók, jelentések és rajzok, amelyekre az adattári kutatásaim során bukkantam. Hogy milyen jelentőséggel bírnak, azt leginkább a Komárom Bercsényi (Gombai) utcai avar sír mellékletei jelzik, amelyekről a leírások kiegészítésére a kutatásnak köszönhetően mind egy rajzot, mind pedig egy fényképet sikerült találni a Nemzeti Múzeum Adattárában.³ Ugyan ezek a leletek számos más korszak emlékeihez hasonlóan a révkomáromi múzeum gyűjteményébe jutottak, ahol azonban ma már a második világháborús pusztítások következtében nem találhatók meg. Sajnos a múzeum leltárkönyvei nagyjából hasonló sorsra jutottak,⁴ pedig a régészeti gyűjtemény, és vele együtt a környéken előkerülő leletek összegyűjtése már 1886 végétől megkezdődött a Komáromvármegyei és Komárom Városi Történelmi és Régészeti Egyesület keretében, amelynek létrehozásában és a munkák irányításában Gyulai Rudolf bencés szerzetes tanárnak meghatározó szerepe volt 1886 és 1897 között.⁵ Gyulai Rudolf (1848 május 2.–1906. október 12) ugyan már szüleivel csecsemőként Komáromba került, azonban tanulmányai és egyházi pályája miatt az ország több településén élt és tanult, mígnem 1877-ben jutott ismét vissza Komáromba a bencés algimnázium tanáráként.⁶ Az országos példákat követve rögtön hozzákezdett egy múzeumegylet szervezéséhez, azonban tevékenységét majd csak közel évtizeddel később koronázta siker, amikor 116 taggal létrejött a Történelmi és Régészeti Egyesület, melynek első régiségtár őrévé őt választják.⁷ A gyűjtemény gyarapítása olyan jól halad, hogy már 1889. júniusában kiállítás rendezett a megszerzett muzeális tárgyakból a Komáromi Református Kollégium épületében.⁸ Kutató és gyűjtő tevékenységét az oktatás mellett egészen 1897-ig folytatta, amikor azonban saját kérésére a komáromfüssi plébániára helyezik.⁹ Távozását mind az egyesület

¹ A tanulmány az OTKA K 84159 pályázat keretében készült el. Itt szeretném megköszönni Debreczeni-Droppán Bélának és dr. Szende Lászlónak (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) a kutatásaimhoz nyújtott segítséget.

² NEVIZÁNSZKY–PROHÁSZKA s.a.

³ PROHÁSZKA–TRUGLY 2012.

⁴ RATIMORSKY 1986, 70.

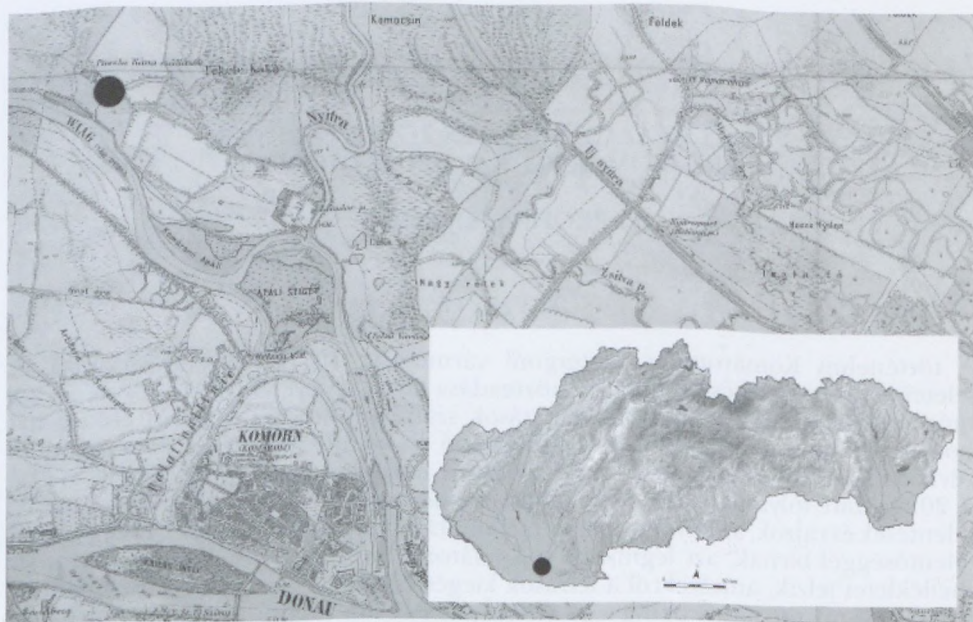
⁵ RATIMORSKY–TÖK 1986.

⁶ ALAPI 1907; MÁCZA 2003, 8.

⁷ RATIMORSKY–TÖK 1986, 151–152; MÁCZA 2003, 9.

⁸ MÁCZA 2003, 9.

⁹ MÁCZA 2003, 10.

1. kép A lelőhely fekvése a harmadik katonai felmérés térképén

Abb. 1 Die Lage der Fundstelle auf der Karte der 3. Militäraufnahme

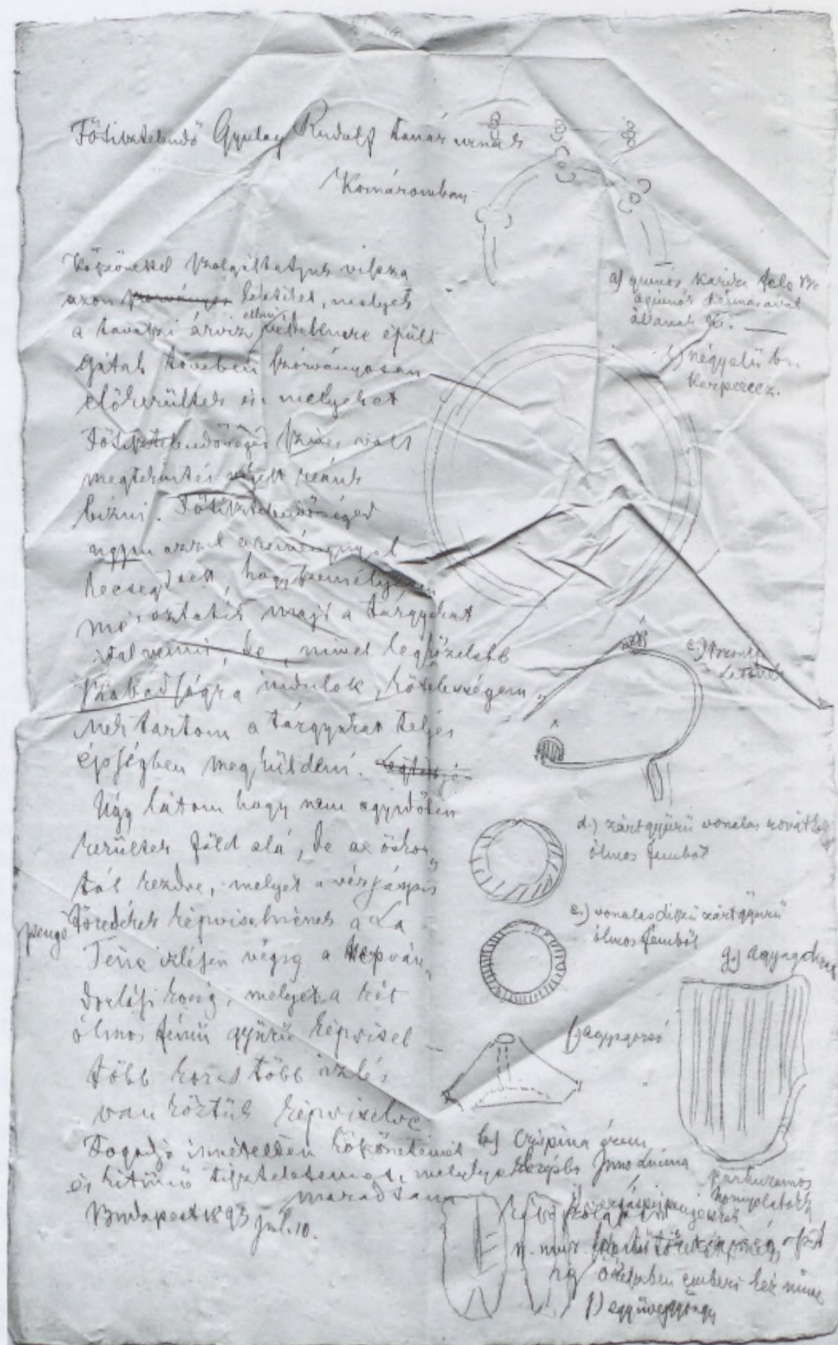
tevékenysége, mind pedig Komárom környékének kutatása pár évig megsínylette, változást majd csak Alapy Gyula színrelépése és a Komárom vármegyei és városi Múzeum-egyesület 1900-ban történt megalakulása hoztak.¹⁰ A Gyulai által gyűjtött leletek jelentették az új múzeum gyűjteményének alapját. Azonosításukat azonban megnehezíti és sokszor lehetetlenné teszi a leltárkönyvek és részletes följegyzések hiánya. Az itt bemutatásra kerülő leletek szintén ezek közé tartoznak, ráadásul ma már nem azonosíthatóak, illetve találhatóak meg a révkomáromi gyűjtemény anyagában. Szerencsénkre rendelkezésre áll leírásuk, sőt rajzuk, amelyek a napi sajtóban megjelent beszámolóval együtt lehetőséget kínálnak egy 10–11. századi temető lokalizálásához és egyes mellékleteinek, valamint az innen származó leleteknek a vizsgálatához.

FORRÁSOK

Gyulai Rudolf a korszak vidéki régiségtári őreihez illetve amatőr kutatóihoz hasonlóan kapcsolatban állt a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárával és annak munkatársaival kikérve véleményüket egyes leletek ügyében. 1895 nyarán régészeti leleteket adott át a Régiségtár őrének Hampel Józsefnek, aki szabadságra menése miatt a tárgyakat postán küldte vissza Komáromba. A levelének piszkozatára a leleteket lerajzolta és leírta, utalva előkerülésük idejére és helyére (2. kép). A piszkozat a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában található.¹¹

¹⁰ RATIMORSKY 1986, 69–70; MÁCZA 2003, 11.

¹¹ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Adattár Érem- és Régiségtár 331/1895.

2. kép Hampel rajza a kavapusztai leletekről (Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár)
Abb. 2 Hampels Zeichnung über die Funde von Kavapuszta (Ungarisches Nationalmuseum, Datenarchiv)

*Főtisztelendő Gyulay Rudolf tanár urnak
Komáromban*

Köszönettel szolgáltatjuk vissza azon leleteket, melyek a tavaszi árvíz elleni védelemre épült gátak tövében szórványosan előkerültek és melyeket Főtisztelendőséged szíves volt megtekintés végett reánk bízni. Főtisztelendőséged ugyan azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy személyesen méltóztatik majd a tárgyakat átál venni, de mivel legközelebb szabadságra indulok, kötelességemnek tartom a tárgyakat teljes épségben megküldeni.

Úgy látom hogy nem egyidőben kerültek föld alá, de az őskortól kezdve, melyet a vérjáspis töredékek képviselnének a La Tène izlésen végig a népvándorlás korig, melyet a két ólmos fémmű gyűrű képvisel — több kor s több izlés van köztük képviselve.

Fogadja ismételtelen köszönetemet és kitűnő tiszteletemet melylyel maradtam kész szolgálja
Budapest 1895 jul. 10.

n. muz. érem és régiség oszt.
ig. őre

A papír másik felén a lerajzolt leletek mellett a következő olvasható:

- a.) gumós karika fele Br. a gumók hármásával állanak ki. — — —
- b.) négyelű br. karperecz.
- c.) Bronzfibula Laténe
- d.) zárt gyűrű vonalas rovátkokkal ólmos fémből.
- e.) vonaldíszű zárt gyűrű ólmos fémből.
- f.) agyagorsó
- g.) agyagdarab párhuzamos hornyolatokkal
- h.) Crispina érem. középbbr Juno Lucina.
- i.) vérjáspis pengécské, fenékö töredék, mely részben emberi kéz műve.
- j.) üveggyöngy

Szerencsére a gátépítésnél napfényre került leletek előkerülési körülményeiről „Őskori temető, érdekes lelet megyénkben” címmel beszámoltak a Komáromi Lapok 1895. április 27.-i számában:¹²

„A Vág balpartján folyó töltési munkálatok révén egy ősrégi temető rejtelsei kerültek napvilágra. Kava pusztán, Csepy Dani ügyvéd birtokán az úgynevezett „Dunaháti”-dűlőben egy dombozabb helyen ásnak jelenleg kubik-gödröket a jó csongrádi kubikusok. Innen kerül a földanyag a közelben húzódó hatalmas töltéshez.

A napokban kezdték meg itt a munkát és alig egy-két ásonyomnyira emberi csontmaradványok, koponya, lábszár stb. csontokra buktak.

A csontlelet oly sűrűn mutatkozott, hogy kétségtelenül egykori népek temető helye volt e dombozabb térség.

A feltárt sírokban urnák, urnacserepek szintén nagy mennyiségben fordulnak elő. Annál kevesebb azonban az érczemű lelet. Eddig mindössze egy bronz karkötőt, egy ezüst és egy bronz gyűrűt és egy pár szintén ezüst fülékszert találtak.

Az előbbi tárgyakat Gyulay Rezső gymn. Tanár a komárommegyei régészeti egyesület részére magához is váltotta, míg a fülbevalót a vállalati mérnökök vették állítólag magukkal.

Úgy e bronz és ezüst tárgyak, mint különösen az, hogy egyik sírban obsidián nyílhegyeket is találtak és hogy az emberi csontokkal vegyest kő és egyéb állatcsontok is fordulnak elő és pedig közös sírban; világosan mutatja e temetkezési hely, ősrégi voltát és azt, hogy az mindenesetre barbár nép temetkező helye volt...”

Hampel rajzai és az újságcikk segítségével lehetőség van a lelőhely meghatározására és a leletek vizsgálatára.

¹² NEMÓ 1895, 2-3.

LELŐHELY

A beküldött leletek lelőhelyével kapcsolatban Hampel mindössze annyit jegyzett fel, hogy a tavaszi árvíz elleni védelemre épült gátak tövében kerültek elő a leletek 1895-ben. Szerencsénkre a Komáromi Lapok tudósítása pontosan megadta ezek lelőhelyét, amely Kava pusztán, Csepy Dani ügyvéd birtokán az úgynevezett „Dunaháti”-dűlőben található homokos domb volt.¹³ Itt bolygatták meg egy 10–11. századi temető sírjait a kubikusok és innen származnak azok a különféle leletek, amelyek részben a sírok mellékletei voltak, részben pedig szórványok. A temető valószínűleg a földmunkák következtében teljesen elpusztult, mivel további sírokról és leletekről nem állnak rendelkezésünkre adatok.¹⁴

LELETKATALÓGUS

1. [a]: Bronz ú. n. „Knotenring” fele, amelyen a gombocskák hármásával állnak. Átmérő: 4, 2 cm, gyűrű vastagság 0,3-0,4 cm. (3. kép: 5)
2. [b]: Négy élű bronz karperec. Átmérő: 6,1 x 6,5 cm, vastagság: 0,3-0,4 cm. (3. kép: 1)
3. [c]: Bronzfibula húros szerkezettel és ép tűvel. A íves hát rövid tűtartóban zárul. Hossza: 4,6 cm. (3. kép: 8)
4. [d]: Zárt közepe felé szűkülő gyűrű vonalas rovátkolt díszítéssel rossz ezüsből. Átmérő: 1,6 x 1,5 cm, vastagság: 0,5 x 0,2 cm. (3. kép: 2)
5. [e]: Zárt rovátkolt vonaldíszes gyűrű rossz ezüsből. Átmérő: 1,7 x 1,6 cm, vastagság: 0,5 x 0,4 cm. (3. kép: 3)
6. [f]: Csonka kúp formájú agyag orsógomb. Átmérő: 3,7 cm, magasság: 1,9 cm. (3. kép: 7)
7. [g]: Agyagdarab párhuzamos hornyolatokkal: Hossza: 5, 2 cm, szélesség: 3,6 cm. (3. kép: 6)
8. [h]: Crispina császárnő Asa vagy dupondiusa: Avers: CRISPINA AVGVSTA a császárnő mellképe jobbra, haja feltekerve és hátul kontyba fonva. Revers: IVNO LVCINA S.C. Juno állva balra, paterát és sceptert tartva. RIC III Roma 680 (180-182).
9. [i]: Vértjáspis pengécské. Hossza: 3, 4 cm, szélesség: 1,8 cm; Hossza: 3, 4 cm, szélesség: 1,5 cm. (3. kép: 4)
10. [-]: Fenőkö töredék, mely részben emberi kéz műve (Hampel nem rajzolta le).
11. [j]: üveggyöngy (Hampel nem rajzolta le).

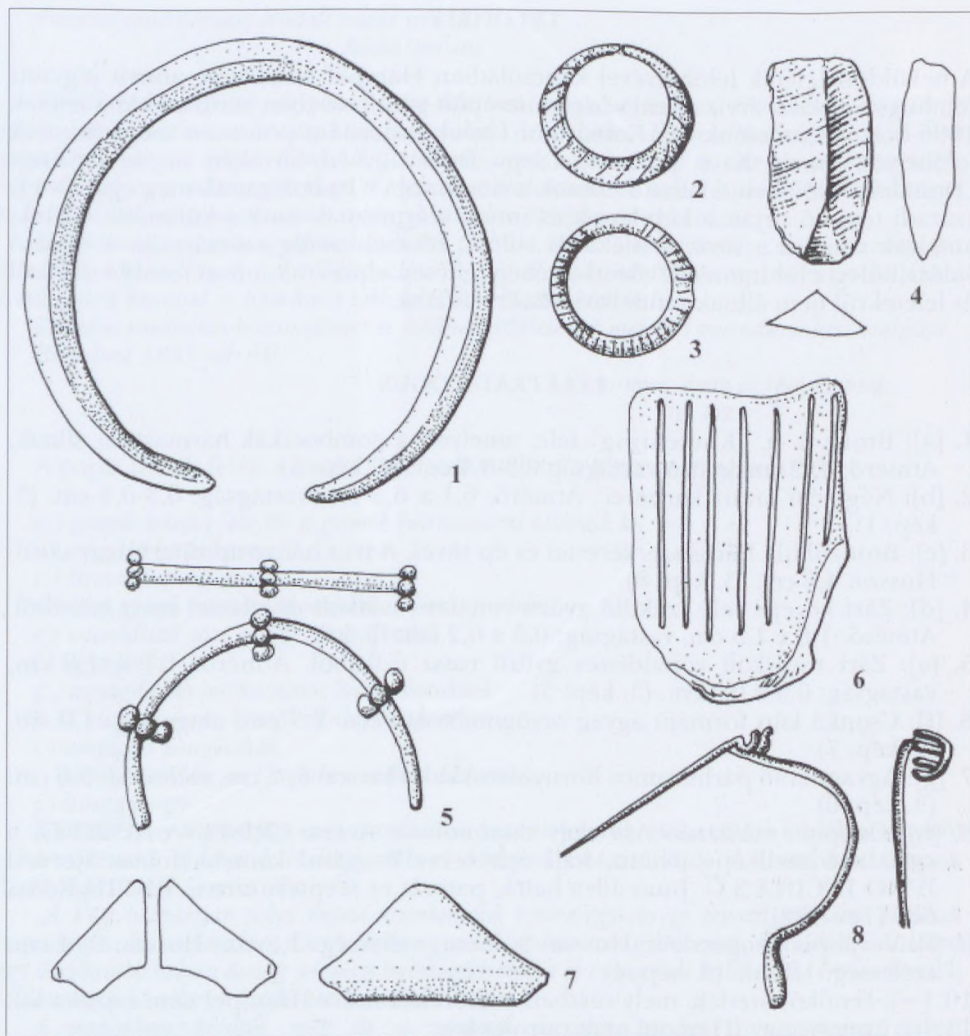
ELEMZÉS

Hampel József rajzainak köszönhetően a kavapusztai „Dunaháti”-dűlőben talált leletek tudományos elemzése és besorolása sikeresen végezhető el. Ugyan a rajzokon (2–3. kép) különféle az őskortól egészen a középkorig datálható tárgyak látszanak, ám ezek egy része az újság cikk beszámolója alapján sírokból származik, amelyek egy 10–11. századi temetőhöz tartoztak. A csontvázas temetkezések mellékletei között a nagy számú edénymelléklet mellett mindössze néhány fém tárgyról tesz említést a cikk szerzője,¹⁵ melyek közül a két ezüst fülbevaló kivételével a bronz karperec és a két ezüst gyűrűt Gyulainak sikerült megszereznie és Hampelnek bemutatnia.

¹³ NEMÓ 1895, 2.

¹⁴ FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962; BIALEKOVÁ 1989, 111–142.

¹⁵ NEMÓ 1895, 2–3.

3. kép A kavapusztai leletek Hampel József rajza alapján

Abb. 3 Die Funde von Kavapuszta nach der Zeichnung von Joseph Hampel

Ezek az ékszerek a 10–11. századi köznépi temetkezések jellegzetes mellékletei. A vastag rombusz átmetszetű bronz huzalkarperec (3. kép 1) típusával viszonylag sokat foglalkozott a kutatás,¹⁶ mely típus a 10. század középső harmadában jelenik meg és ugyan az utolsó harmadában válik igazán elterjedté, leginkább azonban a 11. századi magyar köznép temetőiben fordul elő.¹⁷ A korai ezüstből készült példányokat a bronzból készültek váltják fel és válnak a korszak tömegékszereivé egészen a 12. század elejéig.¹⁸ Nagy részüknél a szárvégek le vannak vágva, azonban a kavapusztai példány esetében a huzalkarperecekre jellemző elvékonyodó,

¹⁶ LANGÓ 2000, 38–41.

¹⁷ SZABÓ 1980, 66; GIESLER 1981, 120; LANGÓ 2000, 40–42, 49.

¹⁸ SZABÓ 1980, 66.

kihegyesedő végek a jellemzők. Ugyancsak a 10. század utolsó harmadában jelennek meg, de főképpen a 11. század folyamán figyelhetők meg a köznépi temetők mellékletei között a rovátkolással díszített ezüst és bronz gyűrűk.¹⁹ Míg azonban az egyik gyűrű elkeskenyedő, nyitott végű (3. kép 2), addig a másik zárt karikagyűrű (3. kép 2). Elsősorban női sírok mellékleteiként fordulnak elő, azonban gyermek, sőt férfisírokban is megtalálhatóak.²⁰ Az újságcikkben említett két ezüst fülbevaló nagy valószínűséggel a korszakra jellemző és széles körben elterjedt S végű hajkarika lehetett. A vérjáspis pattintott kövecskéket, melyek közül egyet Hampel még le is rajzolt, őskori leleteknek tekinthetnénk, azonban újságbeli tudósítás szerint egy csontvázas sír mellékletei voltak.²¹ E sír nagy valószínűséggel a 10–11. századi temetőhöz tartozhatott. A korszak temekezéseiben ugyanis megfigyelhető az őskori kovák és pattintott obszidiánok sírba helyezése.²² A tímári (Szabolcs-Szatmár megye, Magyarország) temető kovaeszközei esetében mutattak rá arra, hogy azok őskori lelőhelyről gyűjtött, másodlagosan fölhasznált darabok.²³ Ugyan eddig mindössze a Felső-Tisza-vidékre tették e szokás előfordulását,²⁴ azonban a Kava pusztá Dunaháti dűlői sír is jelzi, hogy máshol is számolni lehet megjelenésével. Az újságcikkben említett edénymellékletek szintén megfigyelhetőek a korszak köznépi temetőiben,²⁵ amely azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy esetleg más korszakbeli sírok is előkerülhettek a földmunkák során. Sajnos ezen urnákról további adatok nem állnak a rendelkezésünkre. A le nem rajzolt fenékkő töredék nagy valószínűséggel szintén a temető egyik sírjából származhatott. Sajnos a kerámiatöredékekkel (3. kép 6) nem lehet túl sokat kezdeni. Az őskortól a középkorig egyaránt megtalálhatóak hasonló formájú agyag orsógombok (3. kép 7), így nem zárható ki annak a lehetősége, hogy az egyik 10–11. századi sír melléklete volt.²⁶ Ugyancsak nehézséget okoz a bronz fibula pontos besorolása, amelyet Hampel „La tène”-nek határozott meg. Valójában a kengyel és a tűtartó skiccszerű rajza miatt nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy a 3. századtól széles körben Közép- és Kelet-Európában jelentkező aláhajtott lábú fibulák közé tartozik és így az Almgren VI. csoport egyik változata. Használatuk Délnyugat Szlovákiában a 3. század második felétől kezdődik és az egész 4. században jellemző.²⁷ Ugyancsak a római korszak barbarikumi emléke a Hampel által leírt Crispina as/dupondius, amely a RIC 680 (180–182) típusba tartozik. Ez a darab mindeddig ismeretlen volt a numizmatikai kutatás számára.²⁸ A császárnő érmeiből alig néhány példány ismert Délnyugat Szlovákia területéről,²⁹ amely az éremforgalom markomann háborúkat követő visszaesésével áll kapcsolatban.³⁰

Hampel rajzán szerepel azonban egy igen érdekes vaskori tárgy rajza is, amely ritka leletnek számít a térségben. A hármas gombocskákkal díszített karikaékszert ú.n. „Knotenring”-nek nevezi a korszak kutatása, melynek egy töredékes példánya szintén előkerült Kavapusztán (3. kép 5). Az ékszer a későlaténa korszakban jelenik meg, ám viselése még a koracsászárkorban is megfigyelhető. A korai darabokra,

¹⁹ KOVÁCS 1994, 141; HANULIAK 1994, 50–54; REJHOLCOVÁ 1995, 77.

²⁰ KOVÁCS 1994, 141.

²¹ NEMÓ 1895, 3.

²² ISTVÁNOVITS 2003, 360–361.

²³ KOVÁCS 1988, 151.

²⁴ ISTVÁNOVITS 2003, 361.

²⁵ KOVÁCS 1994, 143; HANULIAK 1994, 57–59; REJHOLCOVÁ 1995, 35–45.

²⁶ ISTVÁNOVITS 2003, 358.

²⁷ LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1961, 108, 119–122.

²⁸ ONDROUCH 1964; HLINKA-KOLNIKOVÁ-KRASKOVSKÁ-NOVÁK 1978.

²⁹ ONDROUCH 1964, 105.

³⁰ KOLNIKOVÁ 1994, 488–489.

mint pl. a kavapusztai, a kis méret illetve a csüngőként való viselésük a jellemző.³¹ Fő elterjedési területük Morvaország, Szlovákia északi része és Dél-Lengyelország.³² A Duna mellől eddig csupán egyetlen darab volt ismert, amely az 1970-es években Komárom környékén került elő, majd jutott a helyi múzeumba.³³ E példány azonban mérete (8,5 cm) alapján biztosan nem volt azonos a kawai lelettel.

A kavapusztai leletek rekonstrukcióját és a 10–11. századi temető azonosítását az adattári kutatások során talált Hampel levél, valamint a napisajtó összevetése tette lehetővé. Az adattárakban és levéltárakban található beszámolók, leírások és rajzok összevetve a régészeti, történeti adatbázisokkal fontos adatokkal gazdagíthatják és egészíthetik ki Szlovákia régészeti lelőhelyeinek és leleteinek sorát.

³¹ PIETA 2006, 139; PIETA 2010, 218.

³² PIETA 2006, 138–139.

³³ TRUGLY 1996, 173–174, 298, Obr. 142, 2.

IRODALOM

- ALAPI 1907: Alapi, Gy., Gyulai Rudolf. *A Komáromvármegyei és Városi Múzeum-Egyesület 1906. évi Értesítője*. Komárom, 25–39.
- BIALEKOVÁ 1989: Bialeková, D., *Pramene k dejinám odídenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia I/1*. Nitra.
- FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962: Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A., *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei*. Budapest.
- GIESLER 1981: Giesler, J., Untersuchung zur Chronologie der Bijelo-Brdo Kultur. *PZ* 56, 3–167.
- HANULIAK 1994: Hanuliak, M., *Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10.–11. storočia*. Nitra.
- HLINKA–KOLNIKOVÁ–KRASKOVSKÁ–NOVÁK 1978: Hlinka, J.–Kolniková, E.–Kraskovská, L.–Novák, J., *Nálezy mincí na Slovensku III*. Bratislava.
- ISTVÁNOVITS 2003: Istvánovits, E., *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékhelye*. Nyíregyháza.
- KOLNIKOVÁ 1994: Kolniková, É., Die Markomannenkriege im Lichte der Münzfunde aus der Slowakei. In: Friesinger, H.–Tejral, J.–Stuppner, A. (Hrsg.), *Markomannenkriege Ursachen und Wirkungen*. Brno, 487–496.
- KOVÁCS 1988: Kovács L., A tímári (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori temetőmaradványok. – Landnahmezeitliche Gräberfeldreste von Tímár (Kom. Szabolcs-Szatmár). *ComArchHung* 125–158.
- KOVÁCS 1994: Kovács, L., *Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs*. VAH 6. Budapest.
- LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1961: Lamiová-Schmiedlová, M., *Spony z doby rímskej na Slovensku – Die Fibeln der Römerzeit in der Slowakei*. ŠZ 5. Nitra.
- LANGÓ 2000: Langó, P., Megjegyzések a 10–11. századi huzal- és sodrott karperecek kronológiájáról. – Beiträge zur Tracht und Benutzungszeit der Draht- und Gedrehten Armringe im Karpatenbecken des 10.-11. Jahrhunderts. *JAMÉ* 42, 33–57.
- MÁCZA 2003: Mácza, M., A könyv szerzőjéről. In: Gyulai R., *Az Alsó-csallóközi és Csilizközi Egyesült Ármestesítő és Alsó-csallóközi Belvízlevezető Társulat története*. Pozsony, 7–15.
- NEMÓ 1895: Nemó, Őskori temető, érdekes lelet megénkben. *Komáromi Lapok* 16, Nr. 17. április 27, 2–3.
- NEVIZÁNSZKY – PROHÁSZKA S.A.: Nevizánszky, G.– Prohászka, P., *Komárom-Esztergom megye 10–11. századi sír- és kincsleletei*. (kézirat).
- ONDROUCH 1964: Ondrouch, V., Nálezy keltských, antických a byzantských mincí na Slovensku. Bratislava.
- PIETA 2006: Pieta, K., Ein junglaténezeitlicher Stieranhänger aus Udiča/Slowakei. In: W.-R. Teegen et alii (Hrsg.), *Studien zur Lebenswelt der Eisenzeit. Festschrift für Rosemarie Müller*. Ergänzungsbände RGA 53, Berlin–New York, 133–147.
- PIETA 2010: Pieta, K., *Die keltische Besiedlung der Slowakei*. Nitra.
- PROHÁSZKA–TRUGLY 2012: Prohászka, P.–Trugly, A., Avarské nálezy 7. storočia z Komárna Bercsényiho (dnes Gombaiho) ulica – Die awarischen Funde von Komárno Bercsényi (Heute Gombai) Strasse aus dem 7. Jahrhundert. *ZbSNM* 106, *Archaeológia* 22, 193–204.
- RATIMORSKY 1986: Ratimorsky, P., A komáromi múzeum száz éve. A régészeti gyűjtemény. *Új Mindenes Gyűjtemény* 6. Pozsony, 67–76.
- RATIMORSKY – TOK 1986: Ratimorsky, P.–Tok, B., A komáromi múzeum száz éve. A múzeum munkatársai (1886–1945). *Új Mindenes Gyűjtemény* 6. Pozsony, 151–159.
- REJHOLCOVÁ 1995: Rejholcová, M., *Das Gräberfeld von Čakajovce (9.-12. Jahrhundert). Analyse*. Nitra–Budapest.
- RIC III: Mattingly, H. –Sydenham, E. A., *The Roman Imperial Coinage*. Vol. III. Antoninus Pius to Commodus. London 2003.
- SZABÓ 1980: Szabó, J. Gy., Árpád-kori falu és temetője Sarud határában IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája, a temető jellege. – Árpádenzeitliche Siedlung und ihr Friedhof in der Gemarkung von Sarud IV. Absolute und relative Chronologie des Friedhofes. *EMÉ* 16–17 (1978–1979) 45–136.
- TRUGLY 1996: Trugly, A., Nové nálezy v zbierke Podunajského múzea. *AVANS* 1994. Nitra, 173–174.

GRÄBER DES 10.-11. JAHRHUNDERTS UND SONSTIGE FUNDE AUS KOMÁRNO – KAVAPUSZTA – DUNAHÁTI FLUR

Die Sammlung des Museums in Komárno erlitt schwere Schäden im Zweiten Weltkrieg. Seine Inventarbücher sind meistens zunichte gegangen und die hier verwahrten Funde entweder sich vermischten, oder sind vernichtet geworden. Daher ist jede Angabe, Bericht oder Zeichnung über die Funde der Sammlung besonders wichtig, weil sie Informationen zu archäologischen Fundstellen der Südwestslowakei bieten können. Im Beitrag vorgeführten Funde stehen uns heute nicht zur Verfügung. Dank eines Briefes und der darauf gemachten Zeichnungen von Joseph Hampel war ihre Analyse trotzdem möglich. Sie kamen im Frühling 1895 bei Dammbauarbeiten zum Vorschein und wurden vom Kustos der Sammlung Rudolf Gyulai nach Budapest ins Ungarische Nationalmuseum geschickt. Er wollte sich dort nach ihrer Einordnung erkundigen. Zum Glück hat einer Lokalzeitung über die Funde und den Fundort berichtet. Sie kamen zum Teil als Beigaben von Körpergräbern beim Abtragen eines Sandhügels in Dunaháti Flur von Kavapuszta zum Vorschein. Nach dem bronzenen Armring und den zwei silbernen Fingerringe wurde dort ein Gräberfeld des gemeinen Volkes des 10.-11. Jahrhunderts gestört, was wegen dem Sandabbau wahrscheinlich vollständig vernichtet wurde. Die anderen Funde wurden als Streufunde gesammelt. Die Fibel mit umgeschlagenem Fuss und die Bronzemünze von Crispina sind Denkmäler der Römerzeit. Besonders wichtig ist der späteisenzeitliche bronzene „Knotenring“, dessen Hauptverbreitungsgebiet weit nördlich liegt und bisher bloss ein Stück aus diesem Gebiet bekannt war. Die Analyse der Funde und die Lokalisierung des Gräberfeldes aus dem 10.-11. Jahrhundert von Kavapuszta wurde Dank der Gegenstellung des Briefes von Joseph Hampel und der Lokalpresse möglich. Sie zeigen die Bedeutung dieser bis jetzt nicht ausgeschöpften Quellengruppe für die archäologische Forschung dieses Gebietes.

ADATOK AZ ÁRPÁD-KORI VADÁSZAT TÖRTÉNETÉHEZ

VÖRÖS István

A vadászat az emberiséggel egyidős „ősfoglalkozás”, amelynek fő feladata az emberi közösségek húsellátásának biztosítása volt. A vadászat során az ember olyan egyéb állati eredetű termékekhez (pl. bőr, prém, ín, csont/agancs stb.) is hozzájutott, amelyek felhasználására az igényeknek és lehetőségeknek megfelelően került sor. A vadászott állatok kiválasztását a közösségi és az egyéni szükségletek, a vadászat módjait és technikáját pedig az állatok életmódjának ismeretén kívül a mindenkori kultúra gazdasági-társadalmi fejlettsége és szervezettsége határozta meg. Az egyéni, de minden valószínűség szerint a közösségi vadászatnak is az elsődleges „húsvadászat” szerepe az őskor végére (a vaskorra, a Kr. e. 10–8. századra) fokozatosan szűnt meg, és kezdetben hadi-, majd sportvadászattá, illetve mára az ún. „élmény-vadászattá” vált.

A magyarországi erdőgazdálkodás és a hozzá kapcsolódó vadászat középkori története viszonylag jól ismertnek mondható. Legkorábban Tagányi Károly (1896) gyűjtötte össze a vadászatra is vonatkozó adatok egy részét. Majd őt követve Hankó Béla (1933), Zolnay László (1971) és Csőre Pál (1980, 1994) komplex szakmai-tudományos igénnyel összeállított monográfiái jelentek meg¹ A hatalmas, sokrétű anyaggyűjtésen alapuló adatbázisok az újabb archaeozoológiai kutatások eredményei alapján pontosításra, korrigálásra szorulnak, újra rendszerezhetők.

A Kárpát-medencében a pleisztocén végén kialakult faunavákuumot a holocén kezdetén (ca. Kr. e. 10 000 évvel ezelőtt) egy új nagyemlős-fauna töltötte be. Az új, holocén felmelegedési időszakra – jelenlegi ismereteink szerint – egyetlen pleisztocén növényevő nagyemlős faj sem maradt a Kárpát-medencében. A korábbi arktikus fajok északi, észak-keleti, a steppei fajok keleti irányban húzódtak vissza, vándoroltak el. Eltűnt a pézsmatulok, a pleisztocén ősbölgény helyett az európai bölgény és az őstulok, a rénszarvas „helyett” a gímszarvas, a pleisztocén kori vadló helyett a kelet-európai vadló és az európai vadszamar, továbbá a vaddisznó alkotja a vadállomány alapját. A magyarországi nagyemlős-fauna tagjai két hullámban jelentek meg a Kárpát-medencében.

¹ TAGÁNYI 1896; HANKÓ 1933; ZOLNAY 1971; CSŐRE 1980, 1994. Az összefoglalásokat nagyszámú résztanulmányok előzték meg, felsorolásukat lásd az említett kötetekben. Szalay A. Béla orvos (Nagyszeben, ma Sibiu, Románia), a történeti állattan kutatásának méltatlanul elfeledett művelője 1930-ban összeállított tématervezetéből ismert, hogy „Magyar ősvadak” címmel az addigi munkásságát kívánta összefoglalni. A cím kissé félrevezető, hiszen a tartalomjegyzéke szerint a vadászat a vadaskertek és hat nagyemlősfaj történelmi adatait tartalmazta volna. Ez utóbbiaknak osteológiai, oklevélbeli és helynévi előfordulását, irodalmi leírását, és azok értelmezését gyűjtötte össze. A kilenc fő témából több részlet már korábban – a tizes években – megjelent, ezeket azonban jelentősen átdolgozta és kiegészítette. A közel 1200 kéziratoldala tervezett munkáját tanulmánysorozatban, vagy egy kötetben kívánta megjelentetni. Szalay B. tervezett monográfiája sajnos soha nem készült el.

I. faunahullám (I. klímaoptimum)

A korai holocén mezolitikus időszakában a legkorábbi fajok a mediterrán, a ponto-mediterrán és a szarmata faunaterületek képviselői voltak. Visszatért a *gímszarvas* (*Cervus elaphus* L.1758.), az *őz* (*Capreolus capreolus* L.1758.) és a *vaddisznó* (*Sus scrofa* L.1758.). Új faunaelemek az *őstulok* (*Bos primigenius* Boj.1827.), a *bölény* (*Bison bonasus* L.1758.), a *kelet európai vadló* (*Equus ferus gmelini* Antonius 1912.) és az *európai vadszamár* (*Asinus hydruntinus* Regalia 1907, alias *Asinus neolithicus* Kretzoi 1968.).

II. faunahullám (II. klímaoptimum)

A késő neolitikum-rézkor időszakában huzódott vissza kelet felé a vadló és a vadszamár, és jelent meg ugyanebből az irányból, kelet felől a *maralszarvas* (*Cervus maral* Ogilby 1840.) és a *perzsa oroszlán* [*Leo leo* (L. 1758.) *persicus* Schreber 1776.]. A középső rézkorban rövid időre megjelent a *mezopotámiai dámszarvas* (*Dama mesopotamica* (Brooke 1875.) és a *jávorszarvas* (*Alces alces* L. 1758.) is. A magyarországi holocén időszak nagyemlős-fauna legjelentősebb nagyvadja az *őstulok* (*Bos primigenius* Boj. 1827.) volt, amely nálunk a 9/10. században kihalt (legkésőbbi előfordulása Zalavár-Mosaburg-ból ismert).²

A vadak közül Magyarországon folyamatosan jelen vannak a gímszarvas, a vaddisznó és az őz; illetve a kozmopolita farkas, róka és a mezei nyúl. A holocén időszakban klímatis okokra visszavezethető nagyemlős kihalás már nem történt, csak antropogén kiirtásuk ismert. Az újkorban megkezdődő nagyarányú intenzív erdőirtások, valamint a másodlagos kultursztyepp kialakulása következtében – melyeken óriási marhaállományt legeltettek – és nem kis részben a 16. században harctérre vált Magyarország területén a természetes élőhelyek fokozatosan beszűkültek és a vadfauna is elszegényedett. A vadállomány a 17. századtól a rablóvadászat következtében tovább romlott. Hogy ennek ellenére az egyes nagyvadak megmaradtak részben azok „járhatatlan” erdőségeibe történő visszahúzódásuknak, részben a főúri vadaskerteknek köszönhető.

Magyarországon az őshonos, bevándorolt vagy betelepített, időszakosan előforduló vademlős fajok száma 98. Ezekből 84 emlősfaj maradványa a régészeti ásatások és a barlangi feltárások alakalmával is előkerültek.³

1. ÁRPÁD-KORI VADÁLLOMÁNY

A középkorban a vadászat célja – a katonai harcászat, harcmodor gyakorlásán kívül – a trófea, a hús és az állati eredetű kézműipari nyersanyagok megszerzése volt. A legfontosabb húsvadak a középkorban is a *gímszarvas*, a *vaddisznó* és az *őz* voltak. A középkori településeken a vadászott állatok maradványai sok helyen hiányoznak, vagy mennyiségük 5 % alatt van. Ahol ennél több, ott csontvázrészecskék és/vagy csontfeldolgozó műhely nyersanyagmaradványai kerültek elő.

Magyarországon 43 Árpád-kori település meghatározott állatmaradványai közül a *gímszarvas* és a *vaddisznó* maradványa 17-17, az *őz* 15 lelőhelyen, a *bölény* maradványa 3, a *barnamedve* 2 helyen került elő (1. táblázat). A prémes állatok közül a róka 3, a borz, a menyét-féle és a hód 2-2, a farkas 1 településen volt. A mezei nyúl maradványa 10 lelőhelyen került elő.

² VÖRÖS 1985, 195, 219. Az őstulok Árpád-kori előfordulásának kritikáját lásd 202, 20. lábj.; VÖRÖS 1987, 93–94, 96.

³ VÖRÖS 2003a. 57; VÖRÖS 2003b 73–74.

Település	Esztergom	Visegrád	Sály	Szendrő	Borsodi	Tiszalök	Szabolcs	43*
	Szt. György	Várkert	Lator	Gacsai	Földvár	Rázom	település	település
Évszázad	10–11.	10–12.	10.	11–13.	10–13.	11–13.	10–12.	10–13.
Bövény	4				10		2	3/16
Gímszarvas	32	21	19	4	405	38	2	17/563
Őz	6	5	2	1	43	8	58	15/141
Vaddisznó	14	4	3	3	423	2	8	17/496
Barnamedve	1				15			2/16
Prémes állat	2	1		1	17			20/66
Összesen	59	31	24	9	913	48	71	24/1298

* VÖRÖS 2000, 1. tábl. kiegészítve Borsodi Földvár és Magy-Kuzsai tanya leleteivel (lelőhelyek/maradványok száma)

1. táblázat Árpád-kori települések vadászott állatai (csont, db)

Tab. 1. Die erlegten Tiere aus den arpadenzeitlichen Siedlungen (Knochen, Stück)

1.1. BÖVÉNY (BISON BONASUS L. 1758.)

Magyarországon az őskorban és a középkorban élt bövény a *kaukázusi bövény* (*Bison bonasus caucasi* Satunin 1903) legnyugatibb képviselője, a mezolitikum–kora neolitikum időszakában vándorolt a Kárpát-medencébe. A kaukázusi bövénynek a feje és a testmérete kisebb az európai bövényénél. A II. hátcsigolya tövisnyúlványának (*proc. spinosus*) rövidsége miatt a nyakpúja is kisebb. A rövid szarva merőleges hajlik a homlok síkjára. Ezek a jellegzetes eltérnek az európai-litván *Bison* törzsalakétól. Ezt felismerve Kretzoi Miklós 1946-ban *magyar bövény* néven „*Bison bonasus hungarorum* n. ssp.” önálló új alfajként írta le, és választotta le az addig ismert típusoktól.⁴ A magyar bövény az újkorban kipusztult. Erdély 17–18. századi főúri vadásaiban már az *európai* (lengyel-litván) *bövények* (*Bison bonasus bonasus* L.) találhatók. Az eredetileg a sík-, és a dombvidékek erdősegeiben élő bövény a 14. századtól fokozatosan a hegyvidékekre szorult vissza.⁵

Dél-Lengyelországban Szilészia (Wrocław, Opole), a Lengyel Középhegység (Radom) és a Lublini hátság (Sarıadka) 9–13. századi,⁶ valamint az ukrániai Visgorod 12–13. századi településein⁷ a bövény és a *jávorszarvas* maradványai egyaránt előfordultak.

Árpád-kori bövény csontleletek

Középkori bövényleletek királyi, vagy ispánsági központok leletanyagaiból kerültek elő (1. táblázat).

Esztergom-Szentgyörgymező (1980–1985) 10–11. század.

13./1. ház, 19./E. gödör – 2 db.

Egy széthasított koponya nyakszirtili-régió töredéke. A jobboldali nyakszirtilsont pikkelyrésze (*pars nuchalis squamae occipitalis*) széles, lapos koponyából származik. A felső tarkóvonal (*linea nuchalis superior*) lapos ívéből, valamint a töredék

⁴ KRETZOI 1946.

⁵ HANKÓ 1933, 16.

⁶ WYROST 1994, 95–96, 152.

⁷ PIDOPLIČSKO 1956, 59.

magasságából (90 mm) megállapítható, hogy a tarkófelület ovális volt, és egy bika koponyájából származik.⁸

Szabolcs ispánsági központ (1975) 10–12. század.

II. sz. gödör, VIII. sz. DNy-i gödör

2 db, rad. dist. dext., mc. sin.⁹

*Edelény-Borsod vár*¹⁰ (1987–1999.) 10–13. század.

Az 1., 2. és 15 ház, valamint a falu járőszintjéből: 10 db, corpus mandb., 3 costa fr., scapula fr., rad. prox., mc. prox., calc. fr., mt. dist., ph.III.

*Magy-Kauzsay-tanya*¹¹ (Szabolcs-Szatmár m.) 12. szd vége.

2 db, mandibula fr., pelvis fr.

Krassó-Szörény megye (Erdély, Románia), 11–13. század.

A Szörényi-Erchegység D-i részén, a Plávi hegy DNy-i oldalán (pauleáskai erdő), a későbbi Böckh J. barlang: bölénycsontváz.

1911-ben a szörényi hegységben Aninától (Steierdorf-Anina) délre, a pauleáskai erdőben kíváncsi, bátor vállalkozók egy nagyméretű barlangot jártak be. A barlangban talált állatcsontok egy részét az erdőőrök Oravicabányára (Oravița) szállították be. A Magyar Királyi Földtani Intézet a barlang és a leletek megtekintésére Kormos Tivadart küldte ki. A mély barlang több csarnokból és járatokból áll, melyek közül egyesek alját változó vastagságú cseppkőréteg fedte. Az állatcsontok egy részét is eltérő vastagságú cseppkőréteg borította. A begyűjtött állatmaradványok a következő fajokhoz tartoztak: *gyepi béka* (*Rana fusca* Ros.), *sün* (*Erinaceus europaeus* L.), *vakondok* (*Talpa europaea* L.), különböző *cickányfajok* (*Soricidae*), *közönséges denevér* (*Myotis myotis* Bechst.), *nagyfülű denevér* (*Myotis bechsteinii* Leist.), *tavi denevér* (*Myotis dassycneme* Boine.), *erdei pele* (*Dryomys nitedula* Pall.), *mezei pocok* (*Microtus arvalis* Pall.), *vidra* (*Lutra lutra* L.), *nyest* (*Martes foina* Erxl.), *bölény* (*Bison bonasus* L.), *gímszarvas* (*Cervus elaphus* L.), *őz* (*Capreolus capreolus* L.), *vaddisznó* (*Sus scrofa* L.) és a *háziló* (*Equus caballus* L.). A barlangban találtak még egy „közelmúltban” (19. században?) bezuhant *őz csontvázat*, és egy – a vadászok által lehasított és bedobott – *gímszarvasbika* hatalmas, 14-es agancsát. A főcsarnokban egy fiatal *barnamedve* (*Ursus arctos* L.) és egy *bölény* (*Bison*) *csontváza* feküdt.¹² A barnamedve csontvázát 3-5 mm-es, a bölénycsontvázát 6-10 mm-es cseppkőréteg fedte. A medve csigolyái alatt a cseppkőbe ágyazódva egy vasnyílhegy feküdt. A medve egyik combcsontja törött volt, a csontvégeket cseppkő fedte. A vasnyílhegyet *Halaváts Gyula* a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárában összehasonlította, és azt 12–13. századnak találta (1. kép). A bölény elejtése korábban, a 11–12. évszázadban történhetett. A bölény mindkét szarvát levágták! Kormos Tivadár a csontmaradványokat az osztrák-magyar államvasúti társaság oravicabányai uradalmainak igazgatója Tavi Gusztáv min. tanácsos, és Dabasi Halász Géza főfelügyelő szívességéből a m. kir. Földtani Intézetébe szállította.¹³ A medve csontváza az idők során elveszett. A bölény csontvázát 1935 tavaszán a MKFI-ben Háborl Viktor preparátor irányításával állították föl.¹⁴ A középkori nőstény bölény erdélyi csontváza lett a Kretzoi-féle *magyar bölény* (*Bison bonasus hungarorum* n. ssp. alfaj) típuspéldánya (holotípusa).¹⁵ A barlangot Böckh Jánosról nevezték el. A barlang üreg nyílása egy 8-10 m mély szakadék sarkából nyílik, majd 50-60°-os

⁸ VÖRÖS 1989, 52, 1. kép.

⁹ VÖRÖS 1990, 179–180, 6. kép.

¹⁰ BÁRÁNY–VÖRÖS 2009.

¹¹ CSÖRI 2011.

¹² KORMOS 1912.

¹³ KORMOS 1912, 267–271, 1–4. kép.

¹⁴ MOTTI 1935, 363–363.

¹⁵ KRETZOI 1946, 105.

lejtővel – a felszíntől mért – 40-50 m mélyen éri el a nagy Csarnok alját.¹⁶
Budai Várhegy, Várpalota É.T., 5.R. (1956–1959) 14. század 2. fele.
 1 db. Jobb oldali szarvcsap.¹⁷

1. kép Cseppkövel bekérgezett Árpád-kori nyílhegy (Böckh J. barlang 12–13. század)
 KORMOS 1912, 3. kép

Fig. 1. Mit Tropfstein beschlagene árpádenzeitliche Pfeilspitze (Böckh J. Höhle, 12.-13. Jh.)
 KORMOS 1912, 3. kép

A bölények Árpád-kori írásos említése

1151–1153. Az andalúziai születésű Abu-Hamid Al-Garnáti arab utazó három évig élt Magyarországon, ahol – többek között – egy hatalmas állatot ismert meg. Leírása szerint „Basgird-ban (Magyarországon) elefánthoz hasonló tehenek élnek, egynek-egynek a bőre olyan súlyos, mint két öszvéré együttvéve, a feje meg egy egész szekérrakományt kitesz. Vadásszák, és *szaital*-nak nevezik [...]. Finom húsu, (nagy testű) állat, a szarvai nagyok és hosszúak, mint az elefánt agyarak.”¹⁸

1182/83–1185. I. Andronikosz Komnénosz bizánci császár a Magyarországgal határos halicsi fejedelemség területén (Ung-Bereg megye mentén) *zubroszra* (bölényre) és *szarvasra* vadászott, amelyet falfestményen is megörökítettek.¹⁹

A dominikánus Albertus Magnus (1193–1280, 1931-től Nagy Szent Albert,) „Az állatokról” c. munkájában (1258–1262) a következőket írja:

„A vadmarhák fajai között van egy nagy, fekete színű, amelyet némelyek bubalisknak hívnak, de mi németek *voesent*-nek szoktunk nevezni. Ezek az állatok rendkívül erősek, annyira, hogy a lovast lovával együtt képesek a levegőbe

¹⁶ MOLNÁR 1935, 18–19.

¹⁷ BÖKÖNYI 1963, 413, 8. kép.

¹⁸ ABU-HAMID 1985, 62. Iványi Tamás fordítása. Egy korábbi feldolgozásban a „saital” helyett az „at-taytal” szóalak szerepel, továbbá néhány szó fordítása eltérő: „vadmarha él [...] feje pedig egy borjú súlyával [...] Csodálatos egy állat, húsa kövér és jóízű”. HRBEK 1955, 210. A „szaital” jelentése bölény. Tévesen őstuloknak, illetve bivalynak fordítják. Szent Hieronymus szerint a Vulgátában szereplő „ajal” szarvasmarhát, juhok/kecskét, szarvast is jelent. Szalay B. szerint az „ajal” nevet a dāmvdra is használták. SZALAY 1916a, 131.

¹⁹ Az elpusztított császári palota falfestményének egyik motívuma volt. KÁDÁR-TÓTH 2000, 73.

dobni. [...] ezek között többféle fajukat kell megkülönböztetni: vannak olyanok, amelyek hosszú, felfelé álló szarvat viselnek; másoknál rövid, de vastag, igen erős szarvakat látunk. Ezeket a fajtákat jól ismerik a szlávok a magyarok és a német föld lakói. De az utóbbi földnek csak azon részében honos, amely a Szláv-országgal és Magyarországgal határos [...].”²⁰ A hosszú szarvú „vadmarhákat” korábban az őstulokkal azonosították, ezek valójában az *európai bölények*, a rövid szarvú „vadmarhák” pedig a kaukázusi bölények utódai, vagyis a *magyar bölények* voltak.

1212. II. András Nemanja szerb nagyispán fiának Istvánnak többek között „bölényeket és szaracén bivalyokat” ajándékozott.²¹ Szamota István az idézett forrását nem adta meg, így a két állat középkori nevének írásmódja sem ismert. II. András és István hadai Bulgária erdős vidékén Ravno-nál (Ravanica) álltak egymással szembe. Az ütközet előtt a két király kiegyezett egymással és békét kötöttek. Ez alkalommal II. András a szerb Istvánt gazdagon megajándékozta és 12 napig együtt mulattak.²² A levantei „szaracén bivalyok” a Balkánról,²³ vagy Dél-Itáliából, a bölények a királyi vadásokból származhattak.²⁴

Bölényszarv kupák

1086. k. I. László összeírta a pannonhalmi Szt. Márton monostor kincseit, benne két szarvat is, amely közül az egyik aranyozott ezüstbe van foglalva – „aliud cornu argento deaurato paratum”.²⁵

1138. A dömösi apátságnak évenként adott szolgáltatások között szerepel egy bölényszarv, az „unum cornu bobalinum”²⁶ is, amelyet a Bihari, Krasznai erdőrengeteg vadasaiból küldhettek el.

A bölényszarvból ivókupákat, serlegeket, illetve kürtöket készítettek. Az egyházi liturgiában alkalmazásuk nem ismert. Ubelard Canterbury érsek 803-ban a Gloveshoe-i Synoduson elrendelte, hogy „a kehely és a patena nem lehet szaruból”,²⁷ azaz nem készülhetett szarvkupákból.

Bölényvadászok

11. század. Szent László legendájából ismert, hogy amikor a besenyők (kunok 1085-ben vagy 1091-ben) betörték az országba az ellenük felvonuló László király „pusztaságba jutott, s nem volt mit enniük [...] isten irgalmáért könyörgött [...], és íme szarvas és bölénycsorda jött vele szemben”. Az idézett hely eredeti latin szövege: „[...] ecce grex cervorum et bubalorum obviet ei [...]”.²⁸ A legenda Kurcz Ágnes

²⁰ II. könyv I./2. fejezet. Szlávország (Sclavia) Lengyelországot jelenti. SZALAY 1913, 214; SZALAY 1917a, 15.

²¹ 1217 k. SZAMOTA 1891, 22, 1 l.áb. 1212-ben PAULER II, 1899, 47–48.

²² SZALAY 1917b, 19–20.

²³ JANKOVICH 1967, 421. A 12. században a Dnyeper melletti kunoknak voltak bivalyaik. IOAN 1981, 45. Korábban, 1189-ben III. Béla tevéket adományozott Barbarossza Frigyes császárnak. Ansbertus Gesta Friderici szerint Esztergom-Szentgyörgy váralja helységben adott 3 tevét (Gy. II. 276.), illetve a Lübecki Arnold krónikájában „a Morava folyónál adott 4 tevét”. III. Béla eml. 78. III. Béla az anatóliai, levantei tevéket Bizáncból is, és a déli mediterránumból is beszerezhetette, illetve kaphatta.

²⁴ Lásd a Krassó-Szőrényi bölényleleteknél KORMOS 1912, vagy a Bihar, Kraszna megyei bölényes vadászterületeket.

²⁵ Szent olajok tárolására szolgált. Ák-Okl. 32. 13/14. sor, p. 119. 10. l.áb.; CZOBOR 1901, 1034.

²⁶ Gy. IV.632.

²⁷ HEFELE. 1858, 597. Kőrösi Andrea fordítása.

²⁸ SRH. II. 520. 14. sor. A 14. századi Legenda minor (Codex Albae-Iuliensis) szövegében a „bubalorum” helyett már a „dampmorum, corr. in dampmarum” szerepel (SRH. II. 520. w. in B.). A 14. század végi Beszterczei Szószedet szerint a dampma-dama (1083) jelentése őz, de a caper (1057) és a capriolus/

fordításában (1977) a bölénycsorda helyett tévesen marhanyáj (sic!) szerepel.²⁹ Temesvári Pelbárt 15. századi leírásának Vida Tivadar fordításban az állatok nevei helyesen „szarvas és bölénycsorda” szerepelnek.³⁰

1208. Kraszna megye. Ipp falui bölényvadászok „uenatores bubalorum” Dédács nevű földjük miatt – igazságtalanul – pert kezdeményeztek. A vadászok „uenatores” visszavonták vádjukat. A bíró az ügy lefolyását a vadászok Mert nevű tizedese jelenlétében „decurione illorum uenatorum” [...] a váradai káptalan tudomására hozta.³¹ Ipp falu, Berettyó völgy, Szilágysomlyótól nyugatra.³²

1213. Bihar megye. Szent Márton falui András bölényvadászt „uenatorem bubali” kardlopással vádolták meg. A bölényvadászok ispánja Pál „Paulo comite uenatorum bubalinorum” bíraskodott felette.³³

1214. Kraszna megye. Egy pereskedésben Joachim – 1213-ban ippi falunagy – a bölényvadászok ispánjának, Lászlónak a helyetteseként ítélezett – „carius iudex Ladislai comitis uenatorum bubalinorum [...]”.³⁴

1272. V. István a felzázi (Tiszaszászfalu, Ugocsa megye) hospeseknek a Stulba erdőben csak a „közepes vadak” elejtésére adott engedélyt.³⁵ Az oklevélben nem említett egyik „nagyvad” a bölény lehetett, vadászata királyi privilégium volt.

Bölényfejes címerek

A német eredetű Buzád-Hahót nemzetség családi címerükkel ellátott pecsétjén szembenéző bölényfej van, szarvai között – a fejére állított – kereszttel (Buzád bán 1235, Csák tárnokmester 1237), vagy kereszt nélkül (Ponat comes 1235, Trisztán ispán 1250³⁶). Arnold zalai ispán pecsétjén szintén bölényfej található (1237).³⁷

Árpád-kori Bölény helynevek

Szalay Béla Magyarországról 12 bölényről elnevezett helynevet említ, de azokat nem nevezi meg. Megállapítja, hogy a szláv eredetű „Tur-östulok” helynév nyolcszor többször fordul elő, mint a Zubr-bölény név.³⁸ A bivól-bivaly nevű helynevek szláv

capreolus (1058) is őzet jelent. A Legenda minor-ban azonban a „dampm”-dama terminus a bölény „bubalis” neve helyett szerepel.

²⁹ 1210. k. Legenda Szent László Magyarország királyáról. 6. In: László király emlék. 54. Fordította Kurcz Ágnes.

³⁰ 1498. Temesvári Pelbárt, Első beszéd Szent László királyról élete olvasmányával együtt. In: László király emlék. 79.

³¹ VárReg. 330. 453–455, 5. lábj.; Gy. III. 512, 514.

³² Gy. III. 514. „terra Deudas” – Dédács, Bihar megye határán Kraszna megyében. VárReg. p. 454. 1. lábj. KARÁCSONYI-BOROVSKY 1903, 330, 155, 3. lábj. Szilágy alias Kraszna megye, Biscaria, Románia (Gy. III. 512.). Korábban tévesen a Borsod megyei Uppony és Dédes helyiségekkel azonosították. Lásd BALÁSSY 1863, 63. l.; IPOLYI 1866, 11, 2. lábj. A téves adat átvétele CSIFFÁRY 2001, 131.

³³ VárReg. 167. p. 290–291, 5. lábj. Szilágysomlyói járás, Berettyószentmárton (Gy. I. 670.). Később Pál, a vadászok ispánja „Paul comes uenatorum” a Solymos falui Fehera asszonyt rontással vádolta meg. VárReg. 255. p. 382–383.

³⁴ VárReg. Nr. 290. p. 412–415, p. 414, 1. lábj. „az eset színhelye az erdélyi Réz-hegység vidéke (Románia)”. (Gy. III. 514.).

³⁵ CD.V.1. 176–177.

³⁶ CSOMA 1904, 1197–1198.

³⁷ JANKOVICH 1967, 423.

³⁸ SZALAY 1915a, 5, 78. Következtetéseinek nagy része sem etimológiailag sem zoológiailag nem igazolható. A német *Wisent* és *Ur/Auer*, valamint a szláv *Zubr* és *Tur* bölény és őstulok állatneveknek hely- és személynevekkel való mechanikus azonosítása nyelvészeti revízióra szorult. Ennek része Melich J. azon megállapítása, mely szerint „a magyar Túr – szláv tur „őstulok; bivaly, bölény” egyeztetés sem lehet helyes MELICH 1963, 91. A történeti állattan részéről megfogalmazott kritikákat lásd VÖRÖS

eredetűek, a középkori latin bubalus-bölény szláv nevei.³⁹

1193. Bialsziget (Soltszék, Fejér megye), predium Biwol (in Bilol) a dunai révvel együtt a fehérvári keresztesek birtoka. Hozzá tartozott egy dunai sziget, az „una insula iuxta Danubium” is⁴⁰, amelyen II. András 1232-ben IX. Gergely pápának küldött levelét írta.⁴¹

1249. Villa Bial (Byal, Bywl, Fejér megye), Fehérvár város Ny-i határán elterülő mocsarak között fekvő falu. Bial, Csór határában keleten.⁴²

1227. Bölénymező (Kraszna melege). II. András a korábbi kiváltságokat megerősíti, és újra leírja a Nopoc-Mezte nemzetség Bozia (Borzás, Kraszna megye), más néven Gemelchen (Gyümölcsény) nevezetű lakhelyének határait. Korábban Mezte (1100-ban) Kálmántól kért hadi-, adó-, és dézsmamentességet az ún. Bölénymező és a Székes (Scecos) erdőre – „terra fuit planicies Bubalorum, et mera planicies, Scecos sua sylva”.⁴³

1246. Byolokol (Bylokul, Bilak, Doboka megye). Harina püspök udvarhelyének „gazdasági” tartozéka.⁴⁴

A bölény magyar neve Árpád-kori megfelelőjének vélelmezik a „Belen” helyneveket (1211),⁴⁵ személynevet (1245),⁴⁶ illetve a Benenus (1291/94) helynevet is.⁴⁷ Ez utóbbi Belényes alakban maradt fenn (Bihar megye, Fekete-Körös felső folyása mentén, Beiuș, Románia).

1.2. JÁVORSZARVAS (ALCES ALCES L.1758.)⁴⁸

A jávorszarvas a magyar vademlős-fauna színező tagja. A Kárpát-medencében alkalmanként váltó vadként jelenik meg. A jávorszarvas észak-európai elterjedési területeiről DNy-i irányba, illetve a Kelet-Lengyelország – Nyugat-Oroszország alföldjeire rendszeresen lehúzódik. A jávorszarvas középkori előfordulásai Dél-Lengyelországban négy településen a bölényekkel együtt,⁴⁹ illetve Ukrajnában Karacsinka, Visgorod, Rajki és Kiev 11–13. századi településekről ismertek.⁵⁰ Magyarországon a jávorszarvas újkori megjelenésének írásos említései a 16., a 18., és a 20. századból ismertek.⁵¹

Albertus Magnus „Az állatokról” (*De animalibus*) c. munkájában (1258–1262) ír a jávorszarvasokról is. „Az ismert földrészek közül Szlávország és Magyarország azok a területek ahol a jávorszarvas a jól ismert állatok közé tartozik, és pedig

1985, 216–218.

³⁹ KNIEZSA 1974, I. 93.

⁴⁰ A Duna bal partján Áporka határában délre (Gy. II. 419–420.).

⁴¹ „in insula Bubalorum” CD. III. 2. 301.

⁴² Gy. II. 351.

⁴³ Borzás (Bozieș) Szilágysomlyótól (Șimleu Silvaniei) DNy-ra (Románia). (Gy. III. 511.). A Berettyó sík mezején levő Bölénymező – vagy inkább Bölény-laposa? – két falura van a bölényvadászok által lakott Ipp falutól (Gy. III. 510.).

⁴⁴ Besztercétől (Bistrița, Románia) DDNy-ra. (Gy. II. 60., 72.). A bival-akol valószínűleg nem a bivalytartásnak (Gy. II. 55.), hanem a bölény téli karámba „tartásának” (etetésének) lehetett a helye. A bölényes-„erdő” (= akol?) értelmezése is felmerülhet in: Kiss 1988, I. 63.

⁴⁵ A két villa Belen a tihanyi apátság birtoka ÁÚO. I. 112.

⁴⁶ ÁÚO. VII. 206. A Béla személynév „Bölény” névvel való azonosítása (BAKAY 2008, 7.) nem értelmezhető.

⁴⁷ A váradi püspök birtoka (Gy. I. 599., Kiss 1988, I. 189.). Resicabánya (Reșița, Románia) közelében található, a XIV. századtól Belenus/Benenys (bölény-belény) formában említett – Belényes helység Krassó-Szörény m. (Bényes, Biniș, Románia, Gy. III. 479.; Kiss 1988, I. 196.).

⁴⁸ „damas-beniaminos-onagros” - jávor 1265/70. Liptó.

⁴⁹ WYROST 1994.

⁵⁰ PIDOPLIŠKO 1938. 141; 1956, 59, 40, 65.

⁵¹ TOPÁL–VÖRÖS 1984

Magyarország azon részén, amely a kunok és a szlávok birodalma felé esik, ahol ez az „tehén” fajta óriási erdőkbe él, [...] de tudd meg, hogy az *equicervus* (= jávorszarvas) német neve *elen*. – [...] huiusmodi vaccae (!) in Sclavia et Ungaria versus terras Comanorum et Sclavorum in sylvis maximis...*equicervus* vocatur elent [...].” (II. könyv 1/2. fejezet).

„Poroszország, Magyarország és Szlávország erdeiben sok jávor van; ez állatnak hosszabb a szőre a (gím)szarvasénál (*cervus*), termete is nagyobb. – [...] Est autem apud nos non longe multitudo magna istius animalis (*equicervi*) in sylvis Pruscie et Ungarie et Sclavinie et est animal in pilo sicut *cervus*, et est pilosius seo...” (II. könyv, 1/3. fejezet⁵²).

1265-ben IV. Béla megtiltja a lipthói hospeseknek – többek között – a „damas” vadászatát.⁵³ 1270-ben V. István megerősíti IV. Béla korábbi privilégiumait, de az új oklevélben a „damas” terminus helyett – a történeti zoológusok nem kis meglepetésére – „beniaminos et (vel?) onagros” állatnevek szerepelnek.⁵⁴ A „damas”-t általában dāmavadnak, őznek; az „onagros”-t jávorszarvasnak,⁵⁵ illetve vadszámárnak⁵⁶ fordították. Ortvy Tivadar szerint a damas terminus dāmavadat jelent.⁵⁷

Bonyolult, szövetimológiai vizsgálatok alapján azonban valószínűsíthető, hogy a középkori leírásokban szereplő „damas” és az „onager” is a jávorszarvas (*Alces*), pontosabban a nőstény jávorszarvas szinonímiája.⁵⁸ A „beniaminos” szó jelentése megegyezik a „hinnulus-inulus” – „kis öszvércsikó”, a [görög] (h)ellos vagy enelos] szarvasborjú, illetve az újszülött szarvas jelentésével.⁵⁹ Hogyan kapcsolódnak a „legfiatalabb” beniaminos-inulus terminusok össze? Az *Equicervus* = jávorszarvas agancsai olyanok, mint a fiatal szarvasborjúké.⁶⁰ Az elmondottak alapján tehát valószínűsíthető, hogy a lipthói kiváltság levelekben előforduló 1265-ös „damas” is, és az 1270-es „beniaminos és/vagy onagros” (tautológia!) is a jávorszarvassal (*Alces*) azonosítható. A lipthói oklevelekben előforduló „damas-beniaminos-onager” glossa-állatnevek használata alapján feltételezhető, hogy a kiváltságlevelek megfogalmazásában részt vevő egyének ismerhették az állatot, de a megnevezésekre különböző források elnevezéseit használták.

⁵² SZALAY 1916b, 6–7., Sclavonie - Szlávország = Orosz- és Lengyelország, ahol a jávorszarvasok valójában élnek. Magyarországra az ÉK-i Kárpátok alacsony hágóin keresztül jutottak, illetve jutnak mai is. Az állatok középkori elnevezésének kavalkádjára jó példa a jávorszarvas = lószarvas (*equicervus*) a mezei/vad tehén/ünő „vacca agrestis”, illetve az alább felsorolt terminusok használata. Szalay „ökö” szóval fordítja

⁵³ ÁUO. XI. 500., RA.I.3. 1452.

⁵⁴ IVÁNYI 1909, 879.

⁵⁵ CSÓRE 1980, 149.

⁵⁶ GY. IV. 74.

⁵⁷ SZALAY 1915b. 1. A „damas-beniaminos-onagros” terminuszok ún. Szalay-féle glossa-állatnevek. Azaz az oklevelekben, szöveggyűjteményekben szereplő állatnevek gyakran nem az idézett állatok valós neveit, hanem más – szóbeli és/vagy írásos emlékekből átvett – állatok neveit jelölték (mint pl. dama - őz, onager - jávorszarvas stb.). Így hozva létre a rövidebb, hosszabb pseudo szinoníma sorokat. A scriptorok ezáltal nemcsak az állatneveket keverték össze, de a glossa-állatnevekkel adott helyen olyan állatokat jelenítettek meg, amelyek – ott és akkor – valójában nem éltek. Úgy tűnik, a szerzők nagy része sem az állatokat, sem azok helyi elnevezéseit nem ismerték. Viszont, főleg a szöveggyűjtemények/szótárak készítői egy-egy állatnévhez az általuk akkor ismert „összes terminust” összegyűjtötték anélkül, hogy azok valós jelentését ismerték volna. Mivel a felhasznált források sok esetben ismeretlen, az egyes állatok „kronológiai névváltoztatása” nehezen, vagy egyáltalán nem követhető.

⁵⁸ SZALAY 1915b, 3.

⁵⁹ SZALAY 1917b.

⁶⁰ SZALAY 1930, 368, 3. láb. Látszatra a gím-szarvas agancs növesztésének korai, ca. 2. hónapos stádiumának felel meg.

1272. V. István a felzázi (Tiszaszászfalu, Ugocsa megye) hospeseknek a Stulba erdőben csak a „közepes vadak” elejtésére adott engedélyt.⁶¹ Az oklevélben nem említett másik „nagyvad” a bölény mellett a jávorszarvas volt, amelynek vadászata szintén királyi privilégium lehetett.

A jávorszarvas a középkori Németország Alsó Rajna–Elszász vidékén is ismert volt. A 10–13. századi Niebelung ének 16. kalandjának (Hogyan ölték meg Szigfridet) 22. szakaszában is szerepel a jávorszarvas. Szász Károly magyar fordításában: „Majd gyors iramot vert le s nagy homlokú bivalt, mogorva négy bölényt is, a keze csapásával.”⁶² Az eredeti szöveg: „Dar nach sluoc er sciene einen wisent und einen elch, Starker ure viere, und einen grimmen scelch.” A zoológus Szalay B. fordításában az állatok felsorolása. „[...] egy bölényt és egy jávort, négy erős bölény/biká/t és egy vén jávor bikát”.⁶³ Egy – pontosan nem adatolt – 13. századi codexben az onager-wisent (= bölény) glossa-állatnév is előfordul.⁶⁴ Az 1265/70-es lipthói oklevelekben „damasonagros” glossa-állatnevek bölénnyel (Bison-nal) való azonosítása kizárható. A 14. századi magyar Legenda Minor-ban a bubalis-bölény állatnevet a dampma-dama névvel cserélték fel.⁶⁵

1.3. EGYÉB NAGYVADAK

Gímszarvas (*Cervus elaphus* L.1758.)⁶⁶

A Kárpát-medencében a késő neolitikum idejében bevándorló, majd „őshonossá” vált gímszarvas, a *maral szarvas* (*Cervus elaphus maral* Ogilby 1840) legnyugatibb képviselője. Mai leszármazottainak a koponya méretei, az agancs felépítése⁶⁷ és testméretei⁶⁸ is eltérnek a közép-európai *gímszarvas* törzs (*Cervus elaphus hippelaphus* Erxleben 1777.) alfajától.

1157. márc. II. Géza Gervasius győri püspök közbenjárására azzal a feltétellel adta az esztergomi káptalannak a kakati és a nánai sóvámot a Dunán (Esztergom megye), hogy a minden „[...]” harmadik évben, midőn nekem tetszik és parancsolom, száz darab kőso adassék (*a királynak*), melyek a hol a szarvasok összegyülekezni szoktak, a földre tétecsék – verum tamen III. anno, cum mihi placuerit et meum preceptum fuerit, C dentur sales, qui ubi cervi congregari solent, in terram poni debent”.⁶⁹

Őz (*Capreolus capreolus* L.1758.)⁷⁰

A középkori oklevelek *capreolus/capriolos/capreolos* állatneveit hol zergének, vadkecskének, hol őznek fordítják. Rendszeres glossa-neve a „dama”, amit időnként tévesen a dāmavaddal azonosítanak. Az őznek, mint a „legkisebb nagyvadnak” a

⁶¹ CD. V.1. 176–177.

⁶² SZÁSZ K. ford. (1868) 2004, 135.

⁶³ SZALAY 1916b. 4; SZALAY 1916a, 173, 190.

⁶⁴ SZALAY 1916a, 154.

⁶⁵ Bubalis - dampma névcseré. Lásd a 28. lábjegyzetben.

⁶⁶ *Cervorum*, I. László legenda (1085–1091) SRH. II.520., *ceruos*, Liptó (1265/1270.) ÁÚO.XI. 500–501., IVÁNYI 1909. 879., Felszász (1272.) CD.V.1. 176–177.

⁶⁷ SZUNYOGHY 1963.

⁶⁸ VÖRÖS 1975, 2003c.

⁶⁹ ÁÚO.VI. 92., RA.I/1.. 86. Az oklevél utolsó mondatát hiányosan és pontatlanul idézik, a helyes fordítást lásd fentebb. Karácsonyi 1895. 245., zárójelben a kúráv kiegészítés VESZPRÉMY L.fordítása in: ÁkOKI 27. 67, 136.

⁷⁰ *Capriolos* Nagyszőlős (1262.) ÁÚO.VIII.31. – *vadkecske* ZOLNAY 1971, 135.; *capreolos* Liptó (1265/1270) ÁÚO.XI.501., IVÁNYI 1909, 879. – *vadkecske* CSÖRE 1980. *zerge* v. *vadkecske* uo, 151., *vadkecske* Gy. IV.74.

beniaminos-sal való azonosítása⁷¹ nem értelmezhető.

Zerge (*Rupicapra rupicapra* L.1758.)

Az 1265/1270-es líptói oklevelek „*capere*” állatnevét a magyar fordítások egyszerűen kihagyják. Az eredetileg „kecskebak” jelentésű *capere*/*capella* terminus glossa-nevei „őz, zerge és a vadkecske”. Zergét az Árpád-kori oklevelek a Tátra (1265/70) és a K-i Kárpátok területéről (1272) említenek.⁷²

Vaddisznó [*Sus scrofa attila* (Thomas 1912)]

A Magyarországon élő *kelet-európai vaddisznó* Európa legnagyobb vaddisznó alfaja.⁷³

2. VADÁSZATI JOGOK ÉS TILALMAK AZ ÁRPÁD-KORBAN

Magyarország középkorát – a vadászat szempontjából – a szabad vadászat korának is nevezhetjük. Magyarországon az ún. királyi nagyvadak, a *bövény*, és az – évszázados ritkaságnak számító – *jávorszarvas* kivételével gyakorlatilag mindenre vadászhattak. „Közepes” vadnak számított a *barnamedve*, a *vaddisznó*, a *gímszarvas* és a *zerge* (1272). Ezekén kívül külön megemlíti az *őzet és anyulat* (1262, 1265/70), valamint a „konkurens” vadászt, a farkast és a rókát is (1262). Az erdő három legfontosabb hasznosítása közül a második a vadászat volt. Az erdő(birtok) és a vadászat a középkorban gyakorlatilag szinonim fogalmaknak volt tekinthető. Az emberek részben saját céljukra, részben a szolgáltatások teljesítése miatt vadásztak. Minden erdő(birtok) „rendelkezett” vadászati joggal, de hogy ezt a jogot ki gyakorolhatta, szigorúan szabályozták. Az erdőbirtok vadászati joggal együtt, és anélkül is adományozható volt. A vadászat engedélyezése vagy tiltása a vadász személyére, a vadászható erdőterületre, illetve az elejthető vadra vonatkozott. A rendelkezések meghatározták, hogy az erdőbirtok új tulajdonosa hol, és mire vadászhatott. Illetve, a tulajdonos engedélyére volt szükség ahhoz, hogy az erdőbirtoka területén bárki más is vadászhaszon.

Egyházi intézmények alapításukkor, a birtokadományokat erdővel és vadászati jogokkal együtt kapták: Bakonybél, Garamszentbenedek, Miechów, Szepes, Szentgotthárd, Topuszka, veszprémi püspökség, Zágráb stb. (2. táblázat).⁷⁴ Az egyházi területeken püspöki, apáti engedélyjel idegenek is vadászhattak. A garamszentbenedeki és a szentgotthárdi apátságok világi vadászokat alkalmaztak. Ez utóbbi helyen megtiltották a szerzeteseknek, hogy kutyával vagy madárral vadásszanak.

A 13. század második felétől a betelepített hospeseknek adott vadászati előírások (jogok és tilalmak) Turóc, Zólyom, és Liptó, illetve Ugoesa megyékből ismertek (2. táblázat). Hibbe és Korpona lakosai a területükön szabadon vadászhattak. Besztercebánya hospesének tilos volt a vadászat. Turóc és Liptó lakosainak tilos volt vadászniuk *jávorszarvasra*, *gímszarvasra*, *vaddisznóra*, *zergére* és a *fogolyra*. De *őzre*, és *nyúlra* vadászhattak, és egy meghatározott területen minden vad csapdázása szabad volt számukra. Nagyszőlősi hospesek *őzre* és a két ragadozóra, a *farkasra* és

⁷¹ A *beniaminos* jelentése őz (sic!) in: NAGY DOMOKOS 1985, 15–16.

⁷² *Capere*, Liptó (1265/1270.) ÁÚO.XI. 500–501. IVÁNYI 1909, 879., *capellas*, Felszász (1272.) CD.V.I. 176–177. – *vadkecske* in: ZOLNAY 1971, 134. ORTVAY szerint a *capreolus zergét* jelent in SZALAY 1915b, 1; SZALAY 1916b. 7. *zerge* (*capella*), *őz*.

⁷³ *Aprés*, Salzburgi érsekség Pannoniai részén (9. század) ÁÚO. VI.1., *aprum* (1210.) ÁÚO. XI. 105, 107., *apros*, Liptó (1265/1270.) ÁÚO. XI. 500–501., IVÁNYI 1909, 879; Felszász (1272.) CD.V.I. 176–177.

⁷⁴ A veszprémvölgyi apácaolostornak nem adományoztak vadászati joggal birtokot, csak halászati kötelezettséggel együtt Az 1109-es átirása ismert, az 1002-es adat téves. CSÖRE 1980, 86.

a rókára kaptak vadászati engedélyt. Tiszasszászfalu lakosai pedig „közepes (méretű) vadakra” vadászhattak, ezek a *barnamedve*, *szarvas*, *vaddisznó* és a *zerge* voltak. Turócbán két külföldi személy fia állottak királyi szolgálatban (1262), feladatuk a király számára vadászati és a halászati szolgáltatás teljesítése volt.

Magyarországon az első vadászati törvénynek tekinthető decretumot csak az újkor elején 1504-ben Ulászló fogalmazta meg és adta ki. Ebben megtiltotta az ország jobbágyainak és parasztjainak, hogy bármi módon, vagy bármi mesterséggel „szarvasokra, őzekre, nyulakra és vadkanokra” vadásszanak, illetve fácánokat és császárfajdokat (császármadarat) foganak.⁷⁵

1077–1095. 1095–1116	Vasárnapon tilos volt a vadászat (László I. törv. XII. fejezet, Corp. Jur. 54–55.), illetve vadászon a papoknak tilos volt misézniük (Kálmán I. törv. 68. Corp. Jur. 115.).
1037/1246.	In sylua Bocon. 1037. István király Szent Móric tiszteletére alapította bakonybéli apátság birtokainak, és jogainak összeírásában szerepel: a kolostorral „közvetlen határhegyek um. Hegyeskő, Kerteskő, Fejérkő és Odvaskő között elejtett vadak felerészét bőrükkel együtt az apát szolgálói kapják meg.” (Sörös 1903, 28; Csöre 1980, 87.) „Sunt praeterea quatuor lapides viciniore ad monasterium, qui vulgariter sic vocantur: Hegyes-Kuw, Kertes-Kuw, Fejér-Kuw, Odvas-Kuw, in his a quocunque homine fuerint ferae interferectae, dimidiam partem illarum ministri Abbatis accipiant, cum cutibus earumdem.” (CD. I. 329.) 1246. nov. 12. IV. Béla oklevelében „Hegeskű, Kerteskű, Fejerkű, Oduaskű” helynevek szerepelnek. (CD. IV.1. 412.) Mindkét oklevél 13. szd-i hamisítvány. (RA. I/1. 9., Györffy 1977. 326.) Az 1086-os bakonybéli összeírásban sem az említett vadászterület, sem a vadhús, vadbőr leadási kötelezettség nem szerepel. (Ák.Okl. 26–30, 112–117.) Érdekes adat a bakonybéli apátság 1171-es birtokösszeírásában a „siluam leprosorum – leprások erdeje” említése (ÁÚO.I. 67.). Ez a betegség előfordulását, illetve a betegeknek az apátság bakonyi erdejében történő elkülönítését jelzi. Józsa László – meglepő – véleménye szerint a középkori Magyarországon leprás megbetegedés nem volt (Józsa 1996, 80, 118–120.).
1075.	Bars m. I. Géza a Garam folyó melletti Szent Benedek apátság alapításakor - többek között - a Susal erdőbirtok egy részével vadászati jogot is adományozott - “dedi autem in terra Susaldy in siluis, venationibus [...]”. Későbbi kiegészítés és átirat (ÁÚO.XI. 21–22., RA. I/1. 20.). 1209-ben a pápa megerősíti az apátság birtokát “erdejével és vadásaival együtt” – terram in susolgi cum silva et vanatoribus.” Apáti, Sosold, Garamszentkeresztől (Žiar nad Hronom) D-re, (Szlovákia) Gy. I. 425–426.

⁷⁵ Ulászló 1504. évi V. Decretum 18. cikk. Corp. Jur. 683. A rendelkezés háttérében azonban nem vadászati, vadgazdálkodási érdek, hanem valós gazdasági-társadalmi válság állt. Az eltiltott személyek ugyanis felhagytak a „föld-, rét és szőlőműveléssel, valamint a kézművességgel”, egyedül vadászattal és halászattal foglalkoztak, az egyházi ünnepeket nem tartották meg, a földesúri terménybeszolgáltatásukkal elmaradtak, maguk is elszegényedve a bűnözésre kényszerültek. A helyzet olyan súlyos volt, hogy a büntetést (3 forintot) be nem szedő, vagy a birtokán „tiltott” vadászatot megengedő nemesnek is bírságot kellett fizetniük. Ne feledjük, 10 évvel vagyunk a Dózsa-féle keresztes/parasztfelkelés előtt. Az ország vadállományának természetes gazdagsága, bősége már csak évtizedekig maradt fenn.

1212.	Sáros m. II. András a Szent Sír keresztes Kanonokrend miechówi kolostora részére kiadott birtokadomány levelében – többek között - megtiltotta, hogy az adott birtokra bárki is bemerészeljen lépni, „vagy halászni, vagy vadászatot gyakorolni. - et terram [...] supradictis fratribus assignauit nullus intrare, vel piscari, vel venationem exercere praesumat.” (CD. III.1. 115., RA.I/1. 273. KURECSKÓ-STOSSEK 2006, 214.)
1213.	Gora m. II. András a topuszkói cisztercita monostornak „vármegyéni” birtokot adományoz, [...] berkeket, erdőket vadászattal együtt [...] “cum nemoribus et silvis et venationibus [...]” (ÁÚO. XI. 116.).
1134.	Kőrös m. A zágrábi egyház birtokában megerősítést nyert Dombró erdő használatával együtt. Ahol „a püspök engedélye nélkül senki semmit sem merjen tenni, sem vadászattal [...]” – „in ea omnino sine consensu episcopi quicquam agere presumat, uel venando.” (Ák.Okl. 50., 129. Zágrábtól K-re, ma Dubrava, Horvátország p. 128. 10. láb.)
1244.	Szepes m. Bolesláv krakkó-sandomierzi fejedelem Henrik soltésznek – aki létrehozta a podolini soltészseget – adományozta Podolin területét. Haszonélvezete között szerepel, hogy a területen egy mérföldön belül szabadon vadászhat – „Henrik scultetus [...] in Podolino locatam, [...] liberam piscationem, intra spacium vnus miliaris, venacionem [...]” (CD.IV.1. 555., BRUCKNER 1912, 108.).
1255.	Zólyom m. IV. Béla Besztercebánya város hospeseinek adott szabadalomlevele szerint a nekik adományozott terület mindennemű javaival élhetnek, kivéve a vadászatot [...] „in terris [...] siluis et aquis ac liberi sint infra subscriptas metas in omnibus vtilitabus suis, excepta venatione [...]” (CD. IV.2. 297, MonEccStrig. I. 426., TAGÁNYI 1896. Nr. 29. p.28., CSÖRE 1980. 252.). Banská Bystrica, Szlovákia.
1257.	Fejér m. A veszprémi püspökség alapítólevelének (1009.) IV. Béla nevére hamisított – 1257. évi – átiratában adományként szerepel Füle falu (Fýseu, Fyley) minden törvényes haszonvételükkel, így a vadászattal „venationibus” is együtt. (KARÁCSONYI 1891. 58., GUTHEIL 1979, 46., 258. Füle falu a Sárvízi átkelést ellenőrző Úrhida vár kerületében fekszik. Székesfehérvártól DNy-ra. Gy. II. 386., 412.)
1262.	Ugocsa m. István ifjabb király a villa Zeleus (Nagy-Szöllősi) hospeseinek adott privilégiumai között szerepel, hogy a környékbeli vadonban özre, farkasra, rókára vadászhatnak - „concessiomus eciam, quod in siluis adiacentibus venari capriolos, lupos, wlpes [...]” (ÁÚO. VIII. 31., RA. II/1. 1793.)
1263.	Turóc m. IV. Béla szabadalomlevelében igazolja, hogy Uzda és Meczk fiai külföldről jöttek Turócba, ahol a maguk jószántából a királynak hol halászati, hol vadászati szolgáltatásokat teljesítettek. (H.Okmt. VIII. 92., TAGÁNYI 1896, Nr. 37. p.11.)
1265. júl. 21.	Liptó m. IV. Béla a liptóme gyei hibbei (Hybe) hospeseknek - a korponai (Corpona, Zólyom m) hospesekhez hasonló (!) - kiváltságokat ad. Ebben szerepel, hogy az erdőkben és a vizekben szabadon vadásznak és halásznak a Szepesség határáig, kivéve a Vágot - “[...] totam terram possideant et liberam in silvis et aquis intra metas versus Scepus venandi et piscandi exceptis aquis Wag.” (Hamis oklevél, ÁÚO. VIII. 126-127., RA. I/3. 1449.). 1270. V. István hamis oklevélben átírja és megerősíti az előző oklevelet ÁÚO. VIII. 311.- RA. II/1. 2074. (Hibbe, Hybbe a MagasTátrától D-re (Szlovákia), Gy. IV. 64. Tévesen a 1265-ös liptói oklevél idézése CSÖRE 1980, 254.).

1265. aug. 11.	Liptó m. IV. Béla megállapítja liptó (Liptoua) népeinek új kötelezettségeit, szolgáltatásait, és korlátozott vadászati jogukat: – a liptói hospesek – a turóci népekhez (Thwroch, Turóc m.) hasonlóan (!) – „nyest- és szürke mókuszprémet (pelles mardurinas et aprologinares) tartoznak adni, vagy azt pénzben kötelesek fizetni”. (ÁÚO. XI. 500. Az ÁÚO. CD-s feldolgozásában a „parologinares” elírás. XI. 350.) – <i>szarvasra, vaddisznóra, jávorszarvasra</i> tilos vadászniuk sem itt, sem a kijelölt királyi erdőkben, a <i>fogolyra továbbá a zergére</i> sem sehol. – „Item ceruos, apros damas venari non possint in syluis et locis a nobis inferius deputatis, perdices autem capere in nullo loco presumptum”. A magyar fordítások a „<i>capere</i>” állatnevet következetesen kihagyják, (ÁÚO. XI. 500–501., Gy. IV. 74., perdices - császármadár (sic !) téves határozás NAGY DOMOKOS 1985. 16.) – <i>őzet és nyulat</i> szabadon vadászhatnak „item capreollos et lepores libere possunt venari”. 501. (A capreollos téves fordítása „vadkecske” Gy. IV. 74., illetve zerge v. vadkecske CSÖRE 1980. 151.) – az erdőben megengedett azonban <i>minden vadfajra mindenféle hurokkal és csapdával</i> („leleménnyel”) vadászni a Prosek folyótól Szepesig, és Dunajectől egészen Lengyelországig. – „item permisimus eos venari omne genus ferarum, cum omnibus laqueis et ingeniis, in siluis a fluuio Prosek, usque Scepus, et similiter in Dujanech usque Polonian modo supradicto.” 501. – Liptó és Brezini (Zólyom m.) között az ispán által megjelölt vadászóhely határáig (vadászhatnak). – „item inter Lippam, et Berchun posita sun signa per Comites, usque quem locum venari permittuntur” 502. [Hibásan 1261. ÁÚO. XI. 500-502., RA. I/3. 1452. Tévesen az 1270-es oklevél ismertetése in: Gy. IV. 74–75. Liptóújvár, Liptovsky Hrádok Szlovákia]
1270. aug. 11	Liptó m. V. István a liptói (Lypto) népek kérelmére - egy pont kivételével - átírja és megerősíti a szabadságlevelüket. Az eltérő állatnevek kurzíva szedve: – pelles mardurinas aut asperiolas.” 879. – „item cervos, apros, <i>beniaminos et onagros</i> venari non possunt, nec in silvis et locis, a nobis inferius deputatis, perdices vero capere in nullo loco presumptum.” 879. – „item capreolos et lepores libere possunt venare.” 879. – „item permisimus eos venari omne genus ferarum, cum omnibus laqueis et ingeniis in silvis a fluuio Poroscyk usque Scypus et similiter in Danovch usque Poloniam modo supradicto.” 880. – „item inter Lypto et Berczun posita sunt signa per comitem Gregorium usque quem locum venari permittuntur” 880. (IVÁNYI 1909. 878-881., RA II/1. 1956.). A vadászati tilalom alá eső „<i>damas</i>” (1265) és a „<i>beniaminos et onagros</i>” (1270) állatnevek feloldását lásd fentebb a jávorszarvasnál.
1271. sept. 7.	Zala m. Erzsébet királyné eladományozta a Zala m-i Teskánd és Dabrun birtokait összes hasznaival, [...] halászatával, vadászatával [...] együtt – cum omnibus utilitatibus suis [...] piscacionibus, venacionibus [...].” (Zm.Oklt. I. Nr. 46., p. 59., CSÖRE 1980. 87.)
1272	Ugocsa m. V. István a Felzáz falui (Tiszszászfal) hospeseknek adományozta a Stulba erdőt a vadászat jogával együtt. (RA.II/1. 2117.) A megjelölt határok között <i>közepes</i> (méretű) <i>vadakra</i> vadászhattak, ezek a medve, vaddisznó, szarvas és a zerge voltak – „sylum Stulba, [...] et fera mediocres, videlicet vrsos, apros, ceruos, et capellas occidendi liberam habeant facultatem” (CD. V.1. 176-177.). A vadak „közepes” méretének kihangsúlyozása egyértelműen jelzi, hogy ott „nagy méretű” vadnak is kellett lennie, és ezek csak a bölény és a jávorszarvas lehetett. V. István a „nagyvadak” vadászatát nem engedélyezte, annak elejtése királyi kiváltság volt.

1279. szept. 14.	A budai zsinat határozata Nr. 66.: „Ha pedig valamelyik szerzetes kutyával és madárral vadászik, az állatokat átengedjük a tettenérőnek [...]” in: Kun László emlék. 180. – „Si quis reliosus inventus fuerit <i>cum canibus</i> et <i>avibus venatoriis</i> [...]” LatMedHung. 1991. II.1.30.
1283.	A szentgotthárdi apátság nagykáptalanja megtiltja a szerzeteseknek a vadászatot. A munkástestvérek vadászatát szabályozták. Az apátsági birtokon a vadászatot világiak üzték. (KALÁSZ 1932, 89.)

2. táblázat Árpád-kori vadászati jogok és tilalmak

Tab. 2. Árpádenzeitliche Jagdrechte und -verbote

Árpád kori vadász szentek

Magyarországon a vadászok két védőszentjének a kultuszát a 12–13. században a premontreiek honosították meg. Mindkét szent legendájában vadászat alkalmával jelent meg egy agancsai között keresztet hordó szarvas, aminek hatására megtértek.

Szent Hubertus (655–727.), 8. századi püspök és hitvalló, emléknapja nov. 3.

Garábon (Nógrád m.) a 12. században (1171–1179.) alapított premontrei monostor védőszentje.⁷⁶

Szent Euszták (Lesták, Leuszták), 2. századi római hadvezér Placidus (=szelid) hitvalló vértanu †118., emléknapja szept. 20.

Csót („Csut”, 1264., Pest m.) premontrei monostor, valamint Hont (Hont m.) s egy Liptó megyei – azonosítatlan helyiségű – templom viseli nevét titulusaként.⁷⁷

3. VADÁSZÓ HELYEK (LOCUS VENATICUS) ÉS VADASKERTEK (ORTUS/HORTUS FERARUM)

A Bihar/Kraszna megyében elterülő Igfan-erdő hercegi erdőbirtok, nagyvadas vadászterület. *Bölny vadászokat* (venatores bubalorum) – akik nem tartoztak a királyi szervezethez – az oklevelek kizárólag erről az erdőbirtokról említene. A „bölny” nevét viselő Belen, a Krassó-Szörény megyei Benenus, a Fejér megyei Bial, és a Doboka megyei Byolokol helynevű birtokok egyházi tulajdonok.

Az Árpád-házi királyoknak vadászó erdőuradalmi a Budai és a Pilis-hegységben (Pilis megye) is voltak.⁷⁸ A Csepel sziget III. Béla és Imre király idejében (1173–1204) családi/királyi „vadászó sziget”.⁷⁹ A Bakonyi erdőispánság területén, Sáros, Zólyom, Máramaros megyék erdeiben királyi vadászhelyek, bekerített vadaskertek voltak. A Gömri várnak vadászhelyéről, a Bihari várnak vadászairól tudósítanak az oklevelek.

11. század	Bihar m. A Kőrös és a Berettyó völgy között elterülő hegység Igfan/Igfan bükkös rengetege (silva Igfon) a XI. században a hercegek fő vadászterülete volt. (A mai Réz-hegység, Gy. I. 570., ANONYMUS 1200 k. „silvan Igfon” SRH.I. p.49., VESZPRÉMY 2004. 57, 83. láb.) Nagyváradtól (Oradea) ÉK-re Idzsfon, Románia.
1074.e.	Bihar m. Géza herceg [...] aki Igfan erdejében vadászik; a herceg [...] Igfan erdejében vadászni indult [...] – „princeps Geysa venatur in Igfan.” [KÉPES KRÓNIKA 114–115. fejezet, p. 143–144., „Ygfon” SRH.I. 103. 5. láb., Igfan erdő a Nagyváradtól (Orodea) K-re elterülő Réz-hegységnek (Muntii Popisului) felel meg a hajdani Bihar megyében Románia). Képes Krónika 412. láb. p. 340.]

⁷⁶ MEZŐ 2003. 116., Szentek élete IV. 149.

⁷⁷ MEZŐ 2003. 230., Szentek élete III. 364–365.

⁷⁸ Gy. IV. 588.

⁷⁹ Gy. IV. 191.

1105/8–1112 e.	Fejér m. Bakony erdeje – Álmos herceg a Bakonyban vadászott – „in Bokon venatur”, majd Csóron szált meg, ahol a <i>vadászsolyma</i> egy varjúra csapott le. (SRH.I. 428., Képes Krónika 148. fejezet, p. 186. A „csóri vadászat” ábrázolása a D-iniciálén, 1109 k. Gy. II. 357.).
1138.	Somogy-Tolna m. A dömösi apátságnak II. Béla és Ilona királyné adományaként adott Setkelu falu 14 háznépe a nyestadón kívül a faluhoz tartozó nagyverdőben a prépost számára – ahányszor ő akarta – vadászott, azaz vadászati szolgáltatást végzett (KNAUZ 1874. 96, Setkelu - Csököly, Gy. IV. 633.)
1189 tavasza	A harmadik keresztes hadjárat seregei Barbarossa Frigyes vezetésével 1189. tavaszán érkeztek Magyarországra. Ansbertus Gesta Friderici (1189): III. Béla meghívta vendégét a Duna övezte „családi szigetére [...]”, ahol két napig vadásztak” - „in Insula sua familiari et venatica, que Danubio cingente” (GOMBOS I. 1937. 292. A „családi” sziget a Csepel szigettel azonosítható). Arnoldus Lubecensis Chron. Slav. (1212): III. Béla elvitte Barbarossa Frigyes császárt Attila városába (Óbudára), „ahol a császár négy napon át vadászattal töltötte idejét” - in urbem Adtile dictam, ubi [...] imp. 4 diebus venationi operam dedit” (GOMBOS I. 1937. 305., III. Béla eml. 77., Gy. IV. 198.). Lübecki Arnold krónikájában a Dunai sziget mint vadászóhely nem szerepel. Lehetséges, hogy Barbarossa Frigyes nem csak a Csepel szigetén, hanem a Budai-, Pilisi-hegységben (is) vadászott? Pest m.
1197 k.	Bihar m. Imre király megerősíti az aradi káptalant összes birtokaiban. A határjárásban említik a Bihari vár vadászainak Sáros nevű földjét [...] - „in alia villa Sarus ubi sunt venatores Bihoriensis castri.” (későbbi átíratból H.Okmt.VIII.12., Nagyváradtól (Oradea) É-ra Románia, Gy. I. 601.).
1199.	Máramaros m. Imre királyt vadászat közben Máramaroson érte baleset (lásd lentebb).
1206. nov.	Veszprém m. II. András Billeg környéki vadonban vadászott, amikor meghozták fia IV. Béla születésének a hírét. - „circa villam [...] Bylga [...] silvaticae venationis solatio.” (GUTHEIL 1979. 110., 274. 3. láb.).
1209.	III. Ince pápa a Susoly-völgyet (a mai Bars-Szentkereszt tájékát) a garam melléki szent benedeki apátság vadászterületének írja le (”terram in Susolyi cum Silva et venatoribus”) Knauz: MonEcclStrig. I. 190.
1210.	Pozsega m. II. András hercegsége idején Lesnissa birtokon vadászott, ahol egy elejtett <i>vadkan</i> emlékére kereszttel jelölt meg egy (határ)fát” - „[...] vnde transiens vadit ad locum vbi, dum Ducatum regeremus, aprum interfecimus, ac proprijs manibus crucem in quadam arbore incidimus.” (ÁÚO. XI. 107., tévesen „gyertyánfát” CSÖRE 1994. 60.).
1232/40.	Bakony erdeje. II. András 1232-ben a béli apátság Szent Kereszt kápolna javára a bakonyi Manth hegynél tett adományt (ÁÚO. I. 293.). IV. Béla parancsára Donát bakonyi ispán 1240-ben jelentést ad a kápona II. András által adományozott birtokairól. A kápolna temetőjétől É-ra “ott tartózkodván a vadak, azon hely vadászatra alkalmas” - “locum illum aptum ad uenationem eo quod esset ibi status ferarum”, ezért az ispán megegyezett az erdőővőkkel, és azon földet máshol jelölte ki. (ÁÚO. II. 112., TAGÁNYI 1896. Nr. 25. p.8., ERDÉLYI 1903. 221.)
1248.	Sáros m. IV. Béla a Sáros m-i Lengyel kapuig terjedő királyi vadászterület “hálón túli részén*” Detre királyi szerviennek földet adományoz - “loca venacionis nostre vltra indagines [...] terre nostre existencia in exitu ad Poloniam, in Comitatu de Sarus.” (H.Okmt. VII. 38., CD. IV. 2. 11.) * „bekerített részen túl”
1256.	Zólyom m. A zólyomi királyi vadaskertnek nyolc “őre” volt - “custodes ortus (hori) nostri de Zolum” és mivel szántóföldben szűkölködtek, ezért IV. Béla a Hont várhoz tartozó 10 eke terjedelmű Szúd nevű (Hont m-i) földet az erdőkkel együtt örök időkre nekik és utódainak adományozta. (CD. IV.2. 394., TAGÁNYI 1896. Nr. 31. p.28.)

1262. u.	Pilisi erdőispánság. Szentkereszt. „IV. Béla 1262. u. az itt álló palotáját, „vadászlakját”, ahol vadászásai során megpihent Őzséb utódának, Benedek perjelnek adta át monostoralapítás végett” – „[...] pallatium suum, quod habebat in Insula de Pilisio pro venationis requi.[...]” 1274-ben a pálos monostor IV. Lászlótól egy pilisi erdőréssz adományt kapott. RA II/2-3. 2573. Pilisszentkereszt, Keszthőltől DK-re, Klastrom puszta. Gy. IV. 699.-700.
1274.	Zólyom m. IV. László megerősíti IV. Bélának a zólyomi hospeseknek 1263-ban adott privilégiumát. RA I/3. 1367. Határleírásban szerepel a két árok között fekvő királyi vadaskert – „supra hortum nostrum ferarum, inter duo fossa, occupasset in eorum praeiudicium et grauamen,” ahol [...] a vadaskert kapuja előtt van a Szalatna folyó – „prima meta incipit a parte orientalia iuxta fluium Zlathna, ante portam horhi nostri” (CD.V.2. 187-188., RA II/2-3. 2470., Szlovákia).
(1274.) aug. 7.	Sáros m. IV. László Itemerius mesternek és testvéreinek adományozta a lengyel határon fekvő Sáros megyei Radama nevű földjét, ahol vadászni szokott – „nos terram Radama [...] vbi venacionis solacium exerceri consuevit.” (H.Okt. Nr. 61. p.71., RA. II/2-3. 2523., Szlovákia).
1275. (szept.)	Veszprém m. IV. László bakonyi vadászútján meglátogatta a veszprémvölgyi apácák monostorát, és adományt tett számukra. „[...] amikor Veszprémen át a Bakony erdejébe vadászatra mentünk [...] – „quod quum per Wesprimium ad Syluam Wokon ad solatia venationis nostrae transitum.” (CD.V.2. 257., RA. II/2-3. 2651.). 1277-ben egy hamis oklevélszerint ugyanezt megismétli (CD.V/2. 394. RA. II/2-3. 2815. GUTHEIL 1979, 111.).
1282/84.	Zólyom m. IV. László Fülöp mesternek adományozta a Zólyom megyei lakatlan Pónik-földet és erdőt, amely vadászatra nem megfelelő, és halászó vizei sincsenek [...] – „Terram seu sylvam nostram Ponyk vocatam, [...] iuxta fluvium Goron existentem, non venacioni congruentem in qua nec aque essent piscandi apte.” Az 1284. júl. 27-i átíró oklevél alapján készült (RA. II/2-3. 3324., hamis oklevél, H.Okmt. VI. 285-286. TAGÁNYI 1896. Nr. 49. p. 14-15., RA.II/2-3. 3191.)
1287.	Pilisi erdőispánság. Szentlélek. IV. László 1287-ben Péter remetének és társainak adományozta a Bened (Bendwelgye), vagy Bód völgyet az ott levő királyi palotával („Bewdpalotha, – GyÖRFFY szerint – „vadászházzal”) együtt, hogy ott kápolnát építsenek. Pilisszentlélek. (Az eredeti oklevél elveszett, CD.VII. 5. 469-, RA.II/2-3. 3469., Gy. IV. 701.).
1288.	Gömör m. A gömői vár vadászóhelye, erdei „vadaskertje” Zách nemzetség Csákány (Chakan) földjével határos. „[...] silve ferarum loca venationum castri Gumur.” Gice (Hucin) és Lice (Licince) határában (TAGÁNYI 1896. Nr. 55. p.16., Gy. II. 490., Szlovákia).
1291. e.	Pilisi erdőispánság. Szentlászló. A Kékesnek nevezett helyen kőből épült királyi vadászház állott, melyet III. András Szent László egyházzá alakíttatott át. – „domunculum lapidea venationi regnum preparata”. Pilisszentlászló. (Gy. IV. 700-701.).

3. táblázat Árpád-kori vadászó helyek és vadaskertek

Tab. 3. Árpádenzeitliche Jagdgebiete und Wildgärten

Anonymus Gesta Hungarorum (1200 k.) c. munkájában a Torbágy erdejében (Pest m. Törökbálint határában) vadászó Árpád fejedelemről latinositott görög szavak felhasználásával, egy szójáték formájában tesz közvetett utalást: „[...] ducem Arpad in silva Turobag arpalice ambulatem invenerunt.⁸⁰” – [...] *arpalicén járó Árpád fejedelemre a Torbágyi erdőben találtak rá*. A Gesta Hungarorum korábbi fordítói az *arpalice* szót vagy elírásnak tekintették,⁸¹ vagy egyszerűen kihagyták, illetve a

⁸⁰ Gesta Hungarorum 49. fejezet. SRH. I. 99. 3. lábj. JAKUBOVICH-PAIS 1937.⁸¹ „arpadice - árpadosan”, SZABÓ 1860, 70, 5. lábj., „arpaléos - elragadtatva”. HORVÁTH 1966, 5.

szintén görög eredetű *ambulo* igét a *sétál, jár-kel* jelentéseivel fordították le.⁸² SZABÓ Károly jelezte először, hogy Anonymus e szokatlan kifejezése „a pusztai népeknél oly nagyszerűen divatozott fejedelmi vadászatra vonatkozik.” SZABÓ István 1890-ben hívta fel a figyelmet arra, hogy Anonymus itt a mitológia Harpalycé-re célozhatott.⁸³ Pauler Gy. szerint az „arpalice” szó nem fejthető meg, sem nem arpadice, sem nem Harpalyce.⁸⁴ Anonymus szójátéka Pais Dezső későbbi fordításában már „vadak után járva-kelve” szerepel.⁸⁵ Majd száz évnek kellett elteltie ahhoz, hogy az „arpalice ambulans” szójáték „Harpalycéként vadászó [...]”,⁸⁶ illetve „[...] vadak után járva-kelve [...] Arpalice görög istennő módjára kutyával vadászgatva”⁸⁷ formában kerüljön magyar fordításra, pontosabban „bővített” értelmezésre. Az „arpalice - Harpalyce” a trójai hős Harpalycus thrák király leánya, egyben vadász is, aki mesterien lovagolt és kitűnő futó volt. Egyik attribútuma a gyorsaság, szélesebb haladása futásban és lovon egyaránt.⁸⁸ Ez alapján az „ambulo-ambulare” fordításai közül a „menetel, sétál, jár-kel, tartózkodik, stb.” jelentései kizárhatók. A mondat egyik lehetséges értelmezése a „Torbágy erdejében vadászó Árpád fejedelemre gyors futású lován találtak rá”, vagy a „vágató lován vadászó Árpád fejedelemre Torbágy erdejében találtak rá” formula lehet.

A Nógrád megyei Vadkert (1255) az esztergomi érsek birtoka és a szolgálonépei lakták – „terra Vodkert, [...], 1257. apud villam nostram de Vodkert”.⁸⁹ Az Abauj megyei Wadaz nemesi birtok (1256) – „possessio nobilem de Wadaz”.⁹⁰ A településekkel kapcsolatban vadászati tevékenységet, vagy azzal foglalkozó népeket nem említenek.

Hercegi, királyi vadászbalesetek

1031. szeptember 2. Szent Imre halálos vadászbalesete.

Imre herceg vadászbalesetéről az egyetlen egykorú leírás a Hildesheimi Évkönyvekben található: „Imre, István király fia, a riuzok hercege, vadászaton vadkantól széthasítva siralmas halállal halt meg. – Emericus [...] dux Ruisorum in venatio ab apro discissus periit flebiliter mortuus.”⁹¹ A vadászbaleset helyszíne nagy valószínűséggel a hercegek fő vadászterületének számító Bihar megyei Igfon erdőrengetege lehetett.⁹² Szent Imre herceg lengyelországi vadászatának legendája a szarvasüldözés-mondakörhöz sorolható, amely a Lysa-Gora-i Szent Kereszt monostor alapításához kötődik. Eszerint rokona Boleszló lengyel király meghívására Imre herceg a Kielce körüli erdőkben szarvasra vadászott.⁹³ Szent

⁸² SZABÓ 1860, 70; PAIS 1926, 86; Gy. IV. 578.

⁸³ SZABÓ 1890, 368. Szabó K. 1892-ben (52. * láb.) idézi Szabó I. 1890-es cikkét, de a Harpalice formulát nem fogadja el. 1937-ben Pais D. Harpalyce említésekor hivatkozik Aeneis I. 316. sorára in. SRH. I. 99. 3. láb.

⁸⁴ PAULER 1900; MHK. 449. 3. láb.

⁸⁵ PAIS 1958, 131; PAIS 1975, 173.

⁸⁶ VESZPRÉMY 2004, 42, 285. láb. „Árpád nevével való szójáték”.

⁸⁷ MAKAY 2007, 66.

⁸⁸ Aenies Lib. I. In: FORBISER 1852. II. 69–70; Aenies I. 316–318., p. 546. ford. LAKATOS 1973.

⁸⁹ Balassagyarmattól DK-re, Gy. IV. 315–316. Lókos-patak folyik át rajta Gy. IV. 237.

⁹⁰ Felsővadász, Gy. I. 154.

⁹¹ MAGYAR 2000, 27, 54. láb.

⁹² GYÖRFFY 1977, 375., a Király-erdő, a Réz-hegység, illetve a Szilágyság dombvidéke.

⁹³ GYÖRFFY 1977, 305–306; GYÖRFFY 1993, 206, 98. láb. Imre herceg esetében éppen úgy, mint ZRÍNYI Miklós halálával kapcsolatban is rendre felmerül a halálukat okozó vadászbaleset megkérdőjelezése. Hosszas, bonyolult gondolatmenettel próbálják bizonyítani, hogy ezek az emberek politikai gyilkosság áldozataivá váltak. Kétségtelen, haláluk időszakában Magyarország története nem volt zavarmentes. A gyilkosságok feltételezése nem racionális, inkább – véleményem szerint – emocionális indítatásúak.

Imre hercegtől nem lehetett idegen.

1130. (1129?) dec.27.-re keltezett hamis oklevél. Buda. II. István.

Nyitra m. (?) II. Istvánt egy vadászaton a *medve* karmai közül Korus és fia szabadították ki” - „quod idem Korus dilectus et fidelis noster olim ex vngibus vrsi nos in venatione liberauit [...]”⁹⁴

1199. Máramaros m.

Imre király leírása szerint: „Midőn a vadászat időszakában Máramarosban mentünk vadászni, lovunk sebes vágatás közben felbukott, s egyik lábunk véletlenül a kengyelben fennakadt. Ez a Lőrinc ispán egyedül érkezett oda, s a felettébb rút és visszataszító haláltól – Istentől kérve segítséget – megmentett bennünket. Ugyanaz a ló oly hitvány módon megsebesítette őt, hogy végül el kellett szenvednie egyik kezének elvesztését” - „[...] ex quibus pimordialiter decreuimus enarrandum. quod cum in Maramorisio tempore uenationis uenatum inissemus, noster ecus uelociter cursitans subtus nos cecidisset. et noster pes alterius in assensorio retineri contigisset ipse Laurencius comes solus superueniens; a morte tali turpissima. et amarissima inuocato dei auxilio nos liberauit. et per eum eundem tam male fuit wlneratus. quod in fine amissionem manus alterius est perpressus.”⁹⁵

1217. Szentföld. 1226-ra keltezett hamis oklevél.

II. András a Szentföldön egy „*bövény - urus beticus*” támadásától meletei Thywald mentette meg, ezért a gömöri várhoz tartozó Ozoran birtokot adományozza Melete falu vámjának felével, nemességgel és az oklevélben leírt nemesi címmel. Tivald vitéz a közjük rontott „fekete erdei bikát” rettenhetetlenül megtámadta. A vad fejére lándzsát dobott, halálosan megsebesítette, majd széjjeltépte.⁹⁶

Ha valaki tudja, hogy Európa legveszélyesebb nagyvadja a vaddisznó, és látott 2-2,5 mázsás vadkan által legázolt és széthasított emberi testet, nem kétkelhet egy szerencsétlen vadászbaleset halálos voltában! Bethlen Miklós 1664. november 18-án részt vett a halálos balesettel végződő vadászaton. Ebéd után hintón mentek ki vadászni az erdei disznókra. Hálóval elkerített területen hajtották a vadat. Erről „Élete leírása magától” c. munkája I. könyv 17. részében számolt be, amely egy „tökéletes igazságügyi helyszínelő” leírásának is megfelel. Estefelé a vadászat végén a horvát Póka nevű jáger egy sebzett vadkant jelentett Zrínyi Miklósnak. Többen lóra kaptak és Zrínyivel követték Pókát. A kora este ellenére Zrínyi Miklós Póka után bement a sűrűbe a sebzett vadkant megkeresni, kezében csak egy stuc (rövid puská) és egy spádé (törzszerű egyenes kard) volt. Majláni elbeszélése szerint: a szerencsétlenség helyén „Zrínyi arccal a földön, s a kan a hátán [...]”. Az úr felkél s mondja: Rútul bánék vélem a disznó, [...] csak elfolyt a vére [...] mert a fején három seb vala: *egy balfelől*, a fülen felül, a feje csontján ment csak el a kannak agyara, a homloka felé szakasztotta rútul a feje bőrit, *más* ugyan a bal fülen alól az orcáján, a szeme felé rút szakasztás; *jobb felől* a fülen alól a nyaka csigájánál ment bé s elé a torka felé ment, és a nyakra járó minden inakat kettészakasztotta; az ölte meg, a vére elmenvén [...]”. Így lón vége Zrínyi Miklósnak: csuda, olyan vitéz, sem lőtt, sem vágott a kanhoz, stuc, spádé lévén nála.” In: BETHLEN Miklós Élete leírása magától” Magyar Remekírók 1980, 602–603.] A vaddisznó vadászata nem volt veszélytelen a korábbi korokban sem. Egy vaddisznó vadászaton történt „szerencsés kimenetelű” vadászbaleset filmszerű ábrázolása látható a szicíliai Piazza Armerina III-IV szd-i „Casale császári villa 21. sz. Kis vadászterem” mozaikképén. A balesetet szenvedő vadász a földön fekvéséből – a törzsét felemelve – jobbra fordul, és maga előtt a két kiegyenesített karjára támaszkodik. A bal oldali combja a térd fölött van felhasítva. Mellette a – lándzsahegy alatt – eltörött nyelű lándzsája fekszik. Tőle jobbra a dagonyában bal mellső vérző lábszárral hatalmas megsebzett vadkan áll. A vadkant elől is, és hátul is egy-egy molosszus kutya támadja. A kép közepén álló fa mellől a vadász társa hosszúnyelű vadászlándzsáját dőf előlről a vadkan mellkasába. (DRAGOTTA 1978, oldalszám nélkül 24. old.)

⁹⁴ CD. II. 81., RA. I/1. 55., Gy. IV. 399.

⁹⁵ H.Okmt. II.1., RA. I/1. 185., Középk.Hist.Okl. Nr. 5. p. 34. 1992. Makk F. fordítása.

⁹⁶ ÁÚO. I. 217–218., RA I/1. 432. Az oklevélben említett „urus beticus - bövény” a Szentföldön a középkorban már nem élt.

4. VADÁSZSZERVEZETEK

A vadászatokat elsősorban az erdőuradalmakban rendeztek. Az erdőispánságok személyzete, vagy a beosztottjai több feladatot láttak el, őrizték, óvták az erdőt, irányították az erdőgazdálkodást, biztosították a vadászóhelyek használhatóságát, palánkkal, kerítéssel határolták el azokat, szervezték a vadász-hálósok munkáját. A vadaskert vajdinak a védelme is részben rájuk hárult.

Az Árpád-kori vadászok az udvari/egyházi és magán szolgáló népekhez tartoztak. A vadászok tevékenységük alapján két nagy szervezetre bonthatók. Az egyik szervezetbe az általános, aktív vadászok (venator), egy-egy speciális csoport tagjai (pl. bőlényvadászok, hódászok, nyulászok, prémvadászok) és a madarászok (auceps, falconeri) tartoztak. A másikba az „inaktív” vadászok, azaz a vadászok segítői a vadászkutya vezetők (caniferi, liciscarik) és a hajtók szerveződtek. A hajtók egyik csoportja a hálóba hajtotta a vadat, a másik csoportja megakadályozta, hogy a vad a hajtásból kitörjön.

A szolgáló népek csoportosítását először elvégző Tarján Kristóf az egyházi birtokokat vette alapul. Három csoportot különböztetett meg: I. a nyerstermeléssel, földműveléssel stb. foglalkozók, II. az iparosok, a III. a személyes szolgáltatásokat végzők. A vadászok, halászok, erdőőrök, a pástorok az I., a lovászok, madarászok a III. csoportba kerültek. A felsorolásból kimaradt vadászkutya vezetők szintén az utóbbi csoportba sorolhatók.⁹⁷

A vadászmesterség - legkorábbi és a mai napig is a - legmagasabb rendű formája, amikor a vadász egyedül fedezi fel, üldözi és teríti le a vadat. A vadászember képességei azonban korlátozottak, ezért „vadásztársakat” vesz igénybe. A vad felkutatásához egy másik „vadász” kutató ösztönét használja fel. A kutyával való vadászat (kүнégetika) során az ember a kutya látásával, szimatával kutatja, keresi meg a zsákmányállatot.⁹⁸

4.1. VADÁSZKUTYA-VEZETŐK – CANIFERI

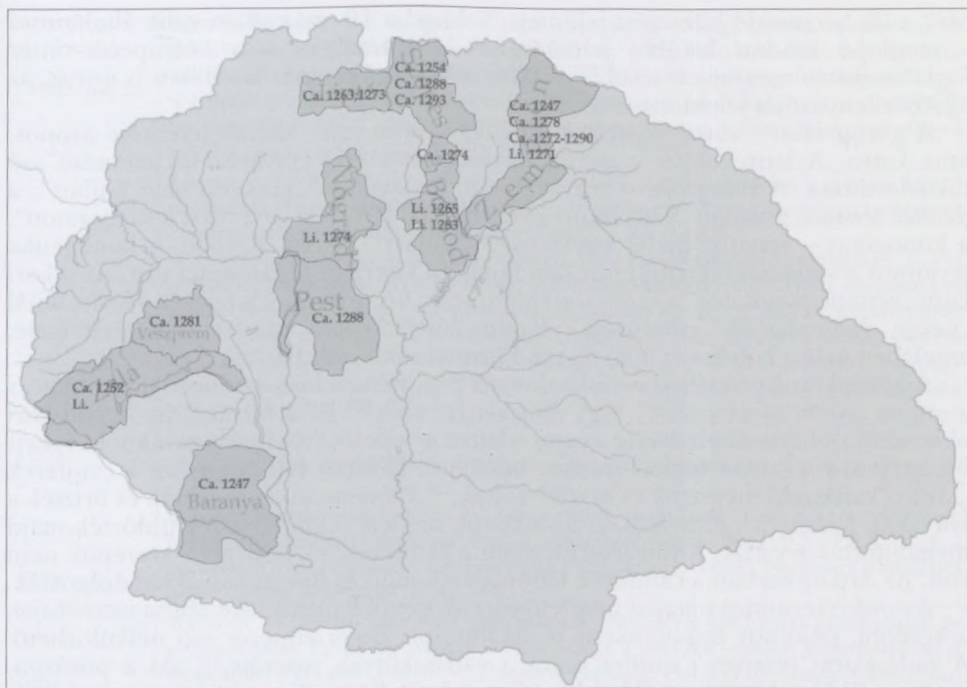
Az Árpád-kori Magyarországon *caniferi*-ket csak a 13. századi oklevelek említenek és azokban is csak 12 helyen fordulnak elő (4. táblázat, 2. kép). Legkorábbi írásos említésük II. András Arany Bullájában (15. cikkely 1222.) található, ahol a királyi lovászokkal és solymárokkal együtt sorolják fel őket.

A Bakonyi erdőispánság területén a Balaton-felvidéki Nevegy-en (Zala megye) lakó caniferikről a legkorábbi adat 1252-ből ismert. A Szepes megyei Szepessümegeg (1254, 1293) és Szepes (1288), valamint a Liptó megyei Sztosháza településekről említenek canifereket. Márton canifer és testvérei Golob (Zemplén megye) földjét próbálják megszerezni (é.n. 1271–1290 között). János canifer IV. László nővérének Erzsébetnek Tákosy melletti Zajcs (Pest megye) földjét birtokolta jogtalanul, ezért 1288-ban elvették tőle. A caniferiek korábban birtokolt, majd eladományozott földjeik: Nyárad (1235. Baranya megye), Ond (1247. Zemplén m.), Torna (1274. Torna megye), Lúcs és Tokaj (1278. Zemplén megye, ami helyett másikat kaptak), Szent Gál (1281. Veszprém megye). A Baranya megyei madarászok és caniferek nyárádi birtokát leíró hamis oklevél 1235-re ante datált.

A caniferek 3 lakóhelye (szolgálati helye) és 5 birtoka 1247 és 1298 között az észak-magyarországi királyi erdőbirtok Liptó, Szepes, Torna és Zemplén megye területeire koncentráálódtak (5. táblázat). A 13. század utolsó negyedében az észak-magyarországi királyi erdőuradalmakban a canifer foglalkozásnév szláv megfelelői a Bebnikus (1274, Torna megye), illetve a Besuncus (1293, Szepes megye) formában

⁹⁷ TARJÁN 1914, 8–10.

⁹⁸ ORTEGA y GASSET 2000, 68–69.

2. kép Kutyavezető caniferek és liciscarik területi megoszlása. (Az Árpád-kori megyék átvétele: GYÖRFFY 1998, IV.)

Abb. 2 Territoriale Verteilung der hundeführenden caniferi und liciscari (die árpádenzeitlichen Komitate nach GYÖRFFY IV, 1998.)

Caniferi: Baranya/Nyárád terra (1247), Zala/Nevegy terra (1252), Veszprém/Szent Gál terra (1281), Pest/Zajcs terra (1288), Liptó/Stoszháza terra (1263, 1273), Torna/Torna terra (Bebnekus) (1274), Szepes/Szepessümeg terra (1254), Szepes/Szepes terra (1288), Szepes/Szepessümeg terra (Besuncus) (1293), Zemplén/Ond terra (1247), Zemplén/Lúc-tokaj terra (1278), Zemplén/Golob (1272–1290)

Liciscari: Nógrád/Kok terra (1274), Borsod/Bála terra (1265), Borsod/Horvát terra (1283), Zemplén/Kengyel terra, comes (1271), Zala/Nevegy terra

is használatban voltak. A bebnekus a *besnucus* - *besuncus*,⁹⁹ a *besuncus* a *wesnukus*¹⁰⁰ változatai. Ezek tehát szintén „pecért, kutyatartót” jelentenek. Az Árpád-kori oklevelekben szereplő canifer terminus magyar fordítása - Zolnay László kivételével, akinél ebekes, eb-/agárhordozó, eb-/agárviselő szerepel¹⁰¹ - egységesen *pecér*, illetve *kutya-/ebpecér* volt.

A szláv eredetű *pecér* - „szolga” szó kutyára is vonatkozó terminusa Magyarországon a 15. századtól adatolható „kutyaápoló, vadászkutya gondozója” értelmezésben. Érdekes, hogy az „ebpecér” legkorábbi ismert említése „[...] custodem sev pastorem canum in vulgo Ebpezer” (1416. január 11. Ung megye) már akkor is panaszra

⁹⁹ RA. II/2–3. 2577. Ami a cseh bežim - szalad/fut, vagy inkább a pes/kutya szóból származik in. BARTAL 1901, 75.

¹⁰⁰ RA. II/2–3. 3923. A szepesi kutyapecéreket PAULER, Gy. „besznákok-nak” nevezi (PAULER II. 399.). A 14–15. században a *vezsnek* kutyanev gazdag glossa szóbokorrrá változott: a Beszt. Szs-ben (1395 k.) 789. investigator, vesnek, olv. vezér eb. A régi cseh „vežník” házörző láncos kutyát jelent in. TAGÁNYI 1893, 324; KNEZSA 1974, II. 556., Schlägli Szt.-ben 1469. investigator, keuethé (követő), vezsnek, 1474. clancula, visla - vizsla, vieznik (vezsnek).

¹⁰¹ ZOLNAY 1971, 177, 234–236., „ebfalkások” DÉKÁN 1972, 76; RA II/2–3. 2944.

okot adó, becsmérlő kifejezést jelentett.¹⁰² Majd a 19. században válik általánossá – meglepő módon korábbi jelentésének ellentétéként – a kutyapecér-sintér foglalkozásnév megnevezésével.¹⁰³ A *sintér* szó azonban már korábban is *nyűzót*, az állatbőr lenyűzóját jelentette.

A görög *κύνων* - *κύνος* (kynos, künos) és a latin *canis* szavak jelentése azonos, azaz kutya. A latin *canifer* a görög *κύνάγος* (*künagos*) kutyavezető jelentésű szó tükrörfordítása. A *künetika* – kutyával való vadászatot, „kutyával való hajtást”; a *canibus venaticis praesunt* „vadászkutya vezetőt, aki kutyával vesz részt a vadászon”; a *künogetas* – *venator* pedig egyszerűen „vadászt” jelent. Később, a *künetika* terminus a vadászás (*venatio*) minden fajtájára kiterjedt fogalommal vált. Az újkori latin „*venaticus agitator*” a vadász(at) hajtó/irányító vezető(je) kifejezés – Kniezsánál „pecér, vadászkutya gondozója” értelmezéssel¹⁰⁴ – a *canifer* jelentésátvétele, amelyben már a kutyára (*canis*) történő formai utalás is hiányzik.

A középkori Európában a vadászkutya őre, felügyelője, gondozója és oktatója a *canum „custos/cura/curator”, vagy canicularius* volt.¹⁰⁵ Ez a formula az Árpád-kori oklevelekből hiányzik, helyette a *canis* – kutya és a *fero* – vezet/tart szavakból képzett összetett szó a *canifer* foglalkozásnév található. Hóman Bálint szerint a *caniferek* „királyi vadászebtenyésztők és őrzők” voltak.¹⁰⁶ De nemcsak gondozták és őrizték a kutyákat, hanem a vadászatokon a vadászok mellett velük követték/üldözték majd megállították a vadat. A vad leterítésében a *canifereknek* már aktív szerepük nem volt. Az Árpád-korban a *caniferek* különböző fajtájú és típusú kutyákkal dolgoztak.

A *caniferi* terminus magyar megfelelője az idegenül hangzó *vadászkutya vezető/hajtó*, a későbbi, pejoratív fogalomként is alkalmazott *pecér/ebpecér* szó nélkülözhető. A vadászon résztvevő *canifer*, mint a vadászkutya vezetője,¹⁰⁷ aki a pórázon, vagy a nélkül vezetett kutyákkal követi a vadat a Képes Krónika két miniatúráján filmszerűen ábrázolták (lásd ott).

1092.	I. László (1077-1095), I. decretum 12. cikkely: „Ha valaki vasár és ünnepnapokon vadászik, vegyék el kutyáit és (mén)lővát, de a lovát egy ökrön megválthatja. – Si quis in his diebus venatus fuerit, canibus et equo careat; sed equum bove redimat.” (Corp. Jur. 54-55.).
1222.	II. András, Arany Bulla 15. cikkely. „A királyi lovászok, pecérek és solymászok ne merjenek a nemesek falvaiban megszállni. - Agazones, Caniferi , et Falconarii non praesum/pm/ant descendere in villis Seruientum.” (CD. III.1.376., Corp. Jur. 137.).
1235.	Baranya m. II. András átírja a pécsi egyház részére korábban kiadott oklevelet. Ebben szerepel a királyi madarászok és pecérek Nyárad nevű földje. - “terram Narad aucupum, et caniferarum nostrum regis”. (hamis oklevél, CD. III. 2. 432. Nyárad, Gy. I. 350. A település határleírására a XIII. század második felében kerülhetett sor Gy. I. 351.).
1247. ápr.4.	Zemplén m. IV. Béla Egyednek adományozott jutalmul (10 ekeföldnyi méretben) két Ond nevű földet. Az egyik a zempléni várhoz tartozott, a másik korábban a királyi pecéréké volt. - “duas terras Ound appelatas, alteram ipsorum a Castro Zemplym exemptam, alteram vero prius caniferorum nostrorum sine legitimo successore decedencium.” (Ond, ÁÚO. VII. 223., RA. I. 850.).

¹⁰² KÁRFFY 1901, 68; SZAMOTA 1906, 165. A kutya, mint szitokszó korai említésére példa Lipót Ausztria és Stájerország hercegének 1192. július 9.-én kelt oklevele, amelyben a regensburgi kereskedők védelmét és jogait biztosítja: Nr.6. „Ha valaki egy kereskedőt [...] pedig *kutyakölykének* vagy tolvajnak mondaná, ugyanazt a büntetést fizeti, mint a hajtépésért és arculütésért már megállapítottunk” (3 dénárt, vagy

¹⁰³ KNEZSA 1974, I. 407.

¹⁰⁴ KNEZSA 1974, I. 407.

¹⁰⁵ MEDLAT. 1976, 126.

¹⁰⁶ HÓMAN 1920, 116. lábaj.

¹⁰⁷ “praesunt”, Gloss.II. 1883. 87.

1252. jún. 2.	Balaton-Felvidék. Vid és testvére Jolát bán Nywig (Nivig) birtoka mellett királyi udvarnokok, vincellérek és pecérek [...] laknak. - "[...] item wduornici domini regis, vinitores domini regis et caniferi [...]" (SÖRÖS 1908. 162.). [Nevegy birtokot 1227-ben Sol ispán végrendeletében a Szent Mihály egyháznak adományozta. (in villa Niqig, SOLYMOSSI 1998. 202.). (Nevegy a mai Balatoncsicsó és Szt. Jakabfa táján, egy völgy a falvak egész sorával CSÁNKI III. 86. Zala m.).
1254. márc. 24.	Szepes m. IV. Béla megerősíti a Sumug-en lakó szepesi szászokat a sumugi királyi pecérektől vásárolt föld birtokában [...], és megállapítja, hogy ugyanolyan szolgálatot kötelesek teljesíteni, mint a sumugi pecérek [...]. RA I. 1005. "[...] Saxones de Scipus, in Villa Sumugh, cum Caniferis nostris existentes, [...] vt quamdam particulam terrae, Sumugh nominatae, existentem in Scipus, emptam per ipsos a Caniferis nostris [...], quod vniuersi caniferi nostri." [Plures in Scepusio fuise Caniferorum possessiones, nomen pagi Hundschorf, villa canis, memoriam retinat. (CD. IV.2. 211-213.) A német Hund, Hunt azonos a centum - centurio - száznagy terminus jelentésével (MELICH 1929. 362.).] Szepeššumeg (Smižany), Iglótól (Spišska Nová Ves) ÉNy-ra, Szlovákia.
1263.	Liptó m. IV. Béla elengedi a tizedet és az adót Stoisanak és (kutya)pecér társainak. - „Bele regis super relaxatione solutionis decime et censuum per ipsum caniferis suis [...]”.
1273. aug. 5.	V. István intézkedése nyomán IV. László liptói pecérének Stoisa-nak és utódainak hagyja (Akalichna) Okolicsna földön elhatárolt részét. RA.II/2-3. 2398. - „[...] portionem Stoisa caniferi (regis) de Lipto.” Sztosháza (Stošice), Okolicsna (Okolično) mellett ÉK-re, Szlovákia. Gy. IV. 102.
1274.	Torna m. IV. László familiaris clericusának, Mátyás mester tornai plébánosnak és a tornai Szent Egyed egyháznak örökre átadja a pecérek – akiket Bebnokus-nak is mondanak – korábbi földjét. - „Magistro Mathiae, Plebano de Torna, Clerico suo familiari et Ecclesiae B. Aegidii de Torna, quamdam terram Caniferorum suorum, qui <i>Bebnokus</i> dicebantur, in perpetuum confert.” CD.V.2. 230., RA II/2-3. 2577. Turnianske Podhradie, Szlovákia.
1278. márc. 30.	Zemplén megye. IV. László Simon fia Tamás ispánnak adományozza szolgálataiért jutalmul a királyi pecérek korábbi Lúcs és Tokaj földjét [...] kijelentve, hogy a pecéreknek cserébe hasonló földet fog adni” - „Com. Thomae terram in Canifer(-o)rum suorum Tokay in praemium confert. [...] quasdam terras Caniferorum * nostrorum Luch et Tochol vocatas, in Comitatu Zemplien [...] quod pro praedictis terris in concambium earumden Caniferis praedictis similis terras conferremus.” [1290. in: CD.VII.3. 93-94., *elfrásból „cruciferorum - kereszthordók” szerepel. Luch-Torchol in. RA II/2-3. 2850., ennek átvétele: Luch et Tarchal - Lúcs és Tarcál” Szűcs 1993, 14., 76. láb. Tiszalúcs - Tokaj]
é.n. máj. 8.	Zemplén m. IV. László (1272-1290.) Budán, május 8-án (évszám nélkül) kiadott oklevelében megparancsolja az Aba nb. Prügy ispánnak, hogy a Guleb-i nemeseket Guleb nevű örökölt földjük birtokában védje meg, amelyet Márton pecér és testvérei hamis ürgggyel maguknak kértek adományul. - “terra nobilium de Guleb [...] Martinus canifer et sui fratres...”. (RA II/2-3. 3573.) Golob, Szűcs 1993. 15., 43. 227. láb.
1279. szept. 14.	A budai zsinat Nr. 66. határozata: „Ha pedig valamelyik szerzetes kutyával és madárral vadászik, az állatokat átengedjük a tettenérőnek [...]” Kun László emlék. 180. „Si quis reliosus inventus fuerit cum canibus et avibus venatoriis [...]” Syn. 1279. 70., LatMedHung. 1991. II.1.30.
1281. ápr. 7.	Veszprém m. A veszprémi káptalan jelentése IV. Lászlóhoz a Pechel-i nemesek kérésére Szent Gál helységben tartott határjárásáról: - “terra caniferorum uestrorum de villa Sancti Galli [...] ipsisque populis caniferis uestris presentibus [...] in predicta villa Sancti Galli cum terris predictorum caniferorum uestrorum.” (ÁÚO. IV. 233., RA II/2-3. 3120. lásd a következő oklevelet).

1281. szept. 20.	IV. László Jakab és Grysgon Pechel-i nemesek kérésére átírja és megerősíti a veszprémi káptalan 1281. ápr. 7-én kelt oklevelét, amely szerint a Pechel-i nemeseknek Szentgál helyiségben levő 200 hold földjét, [...] amelyet a királyi pecérek közösen birtokoltak [...] különválasztotta, és a nemeseket beiktatta. - "vt terram ducentorum iugerum, et dimidium molendinum ipsorum cum terra caniferorum nostrorum de villa Sancti Gali mixtim et communiter haberent, [...] quod dictam terram et ipsam molendinum distingendo et separando a terra eorundem caniferorum nostrorum [...]" (ÁÚO. IV.231., RA II/2-3. 3120.)
(1288) márc. 5. Szepes	Szepes m. IV. László meghagyja Ladomér esztergomi érseknek, ne adjon helyt Botiz testvére Miklós pecér törekvésének, [...] amely szerint a szepesi pecér-jobbágai nem kötelesek a szepesi prépostnak tizedet fizetni. Mivel nem kívánja a szepesi pecéreket, madarászokat [...] a többiektől megkülönböztetni [...]. (RA II/2-3. 3473.) - "quod Nicolaus Botyz caniferos [...], quod Nicolaus, frater Boticz, iobbagyones suos caniferos in Scypes existentes [...]. Verum cum nos in ipsa terra Scypes nec Caniferos , nec Draucharios, [...], „caniferorum nostri" (CD.V.3. 402–403.), Szepes, Szlovákia.
1288. okt. 8.	Pest m. IV. László visszaadja nővérének Erzsébetnek a Taksony-nyal határos Zajcs földjét, amelyet előzőleg tőle János királyi pecér az igazság elhallgatásával nyert el. RA II/2-3. 3508. - „quod terram Zoych vocatam, ville Toxun immediate contiguum, sicut dicitur, a(b) Johanne canifero nostro auferendo." 1289 k. Zoich, Taxon, ÁÚO.IV. 340., 1290 k. ÁÚO.IX. 524. III. András 1294. március 3-án kelt megerősítő okleveléből. 1272–1290. in: GÁRDONYI 1936. I. 130., Zajcs(telke) Taksony határában, Pest m. Gy.IV. 564.
1293. máj. 12.	Szepes m. III. András a szepesi területben levő Sumugy-i királyi pecérek kérésére – akiket közönséges beszédben veznekusznak (wesnukus) neveznek – kiváltságokat ad [...], és leírja Sumugy föld határait IV. László privilégiuma szerint. (RA II/4. 3923.) - "villam caniferorum, [...] nos caniferis nostris de Sumugy de districtu de Scepus, quos vulgaris locutio Besuncus appellat [...]" (CD.VI/1. 245.). Szepessümege (Smižany), Iglóól (Spišska Nová Ves) ÉNy-ra, Szlovákia.

4. táblázat Az Árpád-kori királyi vadászkutya-vezetők – caniferek okleveles előfordulásainak adatai

Tab. 4. Die urkundlichen Angaben über die königlichen Jagdhundeführer – caniferi in der Árpádenzeit

4.2. KIRÁLYI „FARKASEB” VEZETŐK – LICISCARIK

A görög *λύκος* (lykos, lükos) és a latin *lupus* szó azonos jelentésű, mindkettő farkast jelent. A „*liciscari*” egy nagy testű kutya görög nevéből képzett foglalkozásnév.

A királyi liciscarik az Árpád-kori oklevelekben 5 helyen, és csak 1265 és 1283 közötti időszakban fordulnak elő, egy esetben ispánjuk megnevezésével és négy esetben földjük említésével. A legkorábbi és a legkésőbbi előfordulásuk is Borsod megyéből ismert: egykori falujuk Bala (Tárnokbála) 1265-ben lakatlan, Hurva (Disznóshorvát) falujuk 1283-ban még lakott volt. A liciscarok Borsa nb. ispánja Tamás – társaival együtt – 1271-ben a Zemplén megyei Kengeltelequit (Kengyeltelket) vehetik birtokba. Lakatlanná vált korábbi birtokukat a Nógrád megyei Kok (Kotyháza) földet 1274-ben, a bakonyi erdőispánság területén levő Neug (Nevegy) földet 1279-ben adományozzák el (5. táblázat, 2. kép).

A királyi liciscarik és a földjük (birtokuk) említése – az egyetlen bakonyi volt birtokuk (Nevegy, 1279) kivételével – Észak-Magyarországon a Nógrád, Borsod és Zemplén megyei erdőbirtokokon fordulnak elő. Tevékenységük az észak-magyarországi királyi erdőuradalmak vadászhelyeihez (locus venationis) köthető. Legelső említésük István ifjú király 1265-ös adománylevelében található, ahol az eladományozott Bala falut korábban királynéi népek és a liciscarok népei (jobbágiai) lakták. A liciscarik királyi udvari szervezet volt, a helyi szervezetük élén az ispánnal

(1271. Zemplén megye).

A *lycisca* (licisca) terminus eredetileg egy ókori nagy testű farkas formájú kutyafajta, a *farkaseb* neve, amely farkastól és nőstény kutyától származik. A farkashoz hasonlít és a bozontos szőrű erős testű kutyát mindenhol lycisca-nak hívták.¹⁰⁸ A görög lycisca szó egyik jelentése nőstény kutya.¹⁰⁹ A farkas neve lycos, a nőstény farkasé pedig lycaina volt.¹¹⁰ A nagytestű lycisca kutya a nevét „Farkasországról” Lycia-ról kapta,¹¹¹ ahol pásztorkutyaként alkalmazták.

A kutyákat az ókorban általában a származási helyükről, vagy az őket kedvelő, tartó gazdájukról (pl. Kastor) nevezték el. A kora középkorban a kutyákat vadászati módjuk (nyomkövető, hajtó, kotorék stb.), illetve alkalmazásuk (madarász, vadász, pásztor, házőrző stb.) szerint nevezték el.¹¹²

A *liciscari* terminus magyar értelmezése igen változatos. Mellőzve a szó eredeti jelentését, a 14–15. századi szójegyzékek kaotikus szó és értelmezés halmazából egy-egy formulát kiragadva kísérelték meg a foglalkozást és részben ebből következtetve a kutyafajta nevét is meghatározni.¹¹³

1265.	Borsod m. István ifjú király a Borsod vm-i Bála falu (puszta) földjét, amelyben királyi „agarászok” és királynéi népek laktak a Miskolc nb Pál fia Ponith ispánnak adta, – „terram ville Bala [...] in qua populi liciscarii et populi domine regine karissime consortis nostre residebant [...]” (H.Okmt.VIII. 99.), 1272-ben megerősítik birtokában. [(Tárnok)Bála, Tard határában, Gy.I. 755.].
1271.	Zemplén m. V. István – az egykor a zempléni várhoz tartozó – Kengyel-telket a Baksa nb Simon fia Tamás „mosónépei” (sic!) ispánja és testvérei számára jutalmul adományozta, – „quod Thomas Comes liciscariorum nostrorum [...] quandam terram Castri nostri de Zemplyn Kengeltelegui vocatam” (ÁÚO.VIII.342. „mosónépei” Wenzel G. fordítása in: ÁÚO. VIII. 341., „mosó-mester” WERTNER 1899. 672., agarászok in: RA.II/1. 2128., Kengyeltelek).
1274. aug. 24.	Nógrád m. IV. László a királyi „agarászok” egykori lakatlanná vált Kok földjét, amely az utód nélkül elhalt Mokyan birtokában volt, Machunka és Syk fiainak adományozta. – „ut nos quandam terram litiscariorum nostrorum Kok vocatam [...]” [RA II/2-3. 2542. Koty(földe), Kok, Kotyháza Zagypátfalva határában D-re; Vizslás falu mellett Ny-ra, vizslások. Gy. IV.260., a későbbi Vizsláskoty].

¹⁰⁸ GLOSS.V.158. Az ókori görögök Aristoteles szerint két vadászkutyát ismertek, amelyek a kutya és a két vadonélő rokon faj keverékéből származnak. Ezek közül az egyik az említett farkaseb, a másik a rókaeb „Canis laconicus”, a róka és a nőstény kutya ivadéka. ARISTOTELES Buch.VIII. Kap. 28. 8. in: KÜLB 1857. 925. 3. láb.). A rókaeb nevének egyik ókori változa a „kynalopex” szó szerint a kutya (kynos) és a róka (alopex - nyúl láb) keverékét jelöli (GELEX. 1010.).

¹⁰⁹ LDHandw. II. 1951. 739.

¹¹⁰ GELEX. 1968. 1064.

¹¹¹ Lycia (Lycania) a Kis Ázsia D-i partvidékén Caria és Pamphylia között húzódó termékenységről híres vidék. Királyának neve Lycos (farkas), aki az athéni Pandion fia volt. LDHandw. II. 1951. 739-740.

¹¹² pl. Lex Baiuvariorum tit. 19., 7. szd., GLOSS. II. 87-90.

¹¹³ A liciscari-k foglalkozásai: „mosók” ÁÚO. VIII. 342. (Wenzel G. ford.), WERTNER 1899, 672., *pecér* HOLUB 1929, 57; Veszp.Reg. 42, 124–126., GUTTHEIL 1979, 113., *agarász* BARTAL 1901, 379; SZENTPÉTERY 1943, 1961. 2944; GYÖRFFY 1963, 755, 777; SZÜCS 1993, 15; ZSOLDOS 2007, 64., „*ebgondozó, ha ugyan nem ebmosó*” ZOLNAY 1971. 142., *vizslások vagy agarászok* GYÖRFFY 1977. 515., [„*vizslások*” - a későbbi Vizsláskoty, Vizsláskok (Nógrád m. 1377–1378.) helynevek alapján Gy. IV. 260–261.], a királyi ebek egyik speciális csoportja lehetett” CSÖRE 1980. 179., *vizslások, vizslaidomítók* CSÖRE 1994, 57–58, 72. láb.). A canifer szó szinonimája a lyciscariarius, aminek jelentése „*ebhordozó vagy agárviselő, agárhordozó*” ZOLNAY 1971, 234–235.

1279. jan.31.e.	Zala m. IV. László a királyi nyulászoknál tett hűséges szolgálataiért Hem-nek a „királyi vadászok” ispánjának adja a királyi „agarászok” Balaton melléki Neug nevű 65 hold lakatlan földjét [...]. (*VÖRÖS 2010. királyi nyulászok, RA II/2-3. 2944.) - „fidelis noster Heem Comes Lepori ferorum nostrorum, [...] quondam terram Liciscatoriorum nostrorum sitam in terra uille Neug iuxta Balatinum [...]” [(1278) CD.XI.413., Heem „vadászmeister” H.Okt. Nr. 80., Nevegy, 1315. Nevegy-völgy, 1339. Nevegy-Szentjakabfalva K-i szélén, ahol egykori királyi „pecérek” éltek (liciscarii residebant) Vespz.Reg. Nr. 76. p.42., Nr. 313. p.125.]. Az ókori „nyulász” kopók neve Canis laconicus volt. (Bartal 1901. 98.)
1279. jan.31.e.	Zala m. IV. László utasítja a veszprémi káptalant és Gula Bakonyi ispánt, hogy Heemet a „királyi vadászok” ispánját iktassa be a királyi „agarászok” Neug földjének birtokába. (*VÖRÖS 2010. királyi nyulászok, RA II/2-3. 2943.) - „Heem comes Leporiferorum nostrorum, [...] terram Liciscariorum nostrorum sitam in terra uille Neug iuxta Balatinum.” [(1278.) H.Okt. Nr. 80., az 1279. jan. 31-i oklevélben említett írásbeli parancs] Nevegy.
1279. jan.31.e.	Zala m. Liciscarok Balaton melléki lakatlan földje - „terram Liciscatoriorum nostrorum [...], in terra uille Neug iuxta Balatinum” (lásd 1279. Nevegy - comes leporiferorum-nál 4. táblázatban).
1283.	Borsod m. IV. László a Rátót nb. Leusták és Oliver fiainak katonai szolgálataiért a királyi „agarászok” Borsod megyei Hurva földjét [...] adja. (RA II/2-3. 3276.) - “item terra Hurva – Lycis carinariorum regiorum in Comit. de Borsod existentium...” [CD V.3. 207. Horvát (Disznóshorvát), Kazincbarcikától ÉK-re Gy.I. 777.].

5. táblázat Árpád-kori „farkaseb” vezetők – liciscarik okleveles előfordulásainak adatai
 Tab. 5. Die urkundlichen Angaben über die „Wolffhunde” führer – liciscari in der Árpádenzeit

Az Árpád-kori oklevelekben sem a *liciscari-k* tevékenységének, foglalkozásának pontos megnevezése (pl. liciscariferi: kutya/eb-őr/tartó/őrző/védő/vezető?), sem a *licisca* kutyanév nem fordul elő. Ennek ellenére a magyar értelmezése, elnevezése rendkívül változatos, nevezték vizslának,¹¹⁴ rókának,¹¹⁵ illetve helyesen a farkas és a kutya keverékének is.¹¹⁶ Az egykori bakonyi „királyi pecéreket” (liciscarii), pontosabban a Nevegy völgyben fekvő volt földjüket (1279) egy később hatálytalanított birtokcsere okirataiban még 1315 és 1339 között is többször szerepel,¹¹⁷ de a 14. században a *liciscari* foglalkozásnév már csak az említett periratokban fordul elő.

4.3. „AGARÁSZOK”

Az Árpád-kori Magyarországon különböző származású és típusú agarakat tartottak,¹¹⁸ de megnevezésük nem ismert. A középkorban a „nyulat gyors lábával utoléró”, a „vadat megfuttató” kutyát a latin *canis leporarius* (*leporalis*) és/vagy a gall eredetű *veltris* (veltragus, vertragus, veltravus) *leporarius* terminussal írták le.¹¹⁹ A

¹¹⁴ Beszt.Szsz. (1395 k.) 795. *lyscitus* - vyzla, de a 792. *clacual*, a 793. *odoriferarius* és a 794. *odorifetus* is vizslát jelent! Schlägi Szj. (1400–1410.) Nr. 1474. *clacula* - visla-vizsla, in láb. *clacula* = vieszik (= 1469. investigator - keuethe - követő, in láb. Beszt.Szsz. veznek. Javítva: Beszt.Szsz. 789. *vesnek*, in TAGÁNYI 1893. 324.); Nr. 1475. *odoriferarius* - idem.; Nr. 1476. *licisca* - idem., in láb. *liciscus* = braken, bracke, = spürhund, spilhund (közli és kiegészíti SZAMOTA 1894, 66.). Javítás: Nr. 1476. *licisca* - *licisc(us)* vö. Beszt.Szsz. 795. in GÁLDI 1941, 274.

¹¹⁵ A *liska* szlovákul róka, lišči, liška RÓMER 1860, 375.

¹¹⁶ BARTAL 1901, 379. A későbbi irodalomban pedig agár illetve vizsla neve lett.

¹¹⁷ A.Okt. IV. 33., V. 154. Vespz.Reg. Reg. 76. p. 42–43, Reg. 308, 310, 312–313, 315. p.124–127.

¹¹⁸ VÖRÖS 1991, 18.

¹¹⁹ GLOSS II. 1883, 88; MedLat. 1976, 597., 1069.

későbbi szótárírók és fordítók mindkét formulát az agárral (greyhound, Windhund) azonosították. Az Árpád-kori foglalkozást jelölő *veltrarius/leporarius* terminusok a tényleges *canes veltravus/leporarios curat* megnevezései, de sem ez utóbbiak, sem a munkakutyájuk a „nyulászó” kutya neve a *canis/veltris leporarius* terminusok az oklevelekben nem szerepelnek. Magyarországon a 14. század végétől, 1397-ből ismert a vadászkutya és az agár megnevezésére, illetve elkülönítésére – az Európában már évszázadok óta használatos – *canis venaticos et leporarios* formula alkalmazása¹²⁰, de a használata általánossá csak a 16. században vált.

A korai magyar szójegyzékekben a kutyaajták, típusok megnevezésének színes kavalkádja található. Jól érzékelhető, hogy sem kutyaismeretekkel nem rendelkező, sem az egyes terminusok eredeti jelentéseit nem ismerő, azokat összekeverő szerzők mindent mindennel „körbe” magyarázó értelmezései láttak napvilágot. A Besztercei szöszedethen (1395.k.) a Nr. 787. „*agar*” szó alatt a latin „*psi* (áthúzza) *lepsus*” (javítva: a „*p*” fölé *ro* írva). Finály, H. szerint *leprosus* (sic!), *leporosus*, alias *leporosus* - jelentése agár. A Nr. 791. „*velter*” latin szó fölé az „*aga uag horth*” van beírva, jelentése szintén agár.¹²¹ A Schlägli szójegyzékben (1400–1410.) a kutyák felsorolása a 10. oldalon található. A kézirat eredeti latin szóállományából az „*agar/agár*” terminus latin megfelelője hiányzik! A magyar szójegyzék beírója a 10. oldal – bal oldali – külső lapszélére utólag írta be egymás alá az „*agar/leporaria*”, és az „*id(em) / leposuga*” szavakat, jelölve, hogy azokat a latin *molosus* és a *velter* közé sorolja. Szamota I. értelmezése szerint a Nr. 1471. szó *leporaria - leporarius* az *agar/agár*, *spürhund*, a Nr. 1472. szó *leposuga* - ismeretlen szóalak, és jelentése ua.¹²²

A magyarországi Árpád-kori oklevelekben szereplő *leporariferi* terminus az európai középkori latinban az agarászokra nem használatos, hazai értelmezése pedig igen változatos és pontatlan.¹²³ Az Árpád-korban a személy,¹²⁴ és a földrajzi névként előforduló Agár, Agárd, Ebes terminusok kutyára vonatkozó értelmezése revízióra szorul (6. táblázat). A magyarországi 11–13. századi Ebes-Agar(d) elnevezésű helynevek többségében halászó helyet (piscina, Agarfoka), halastavat (towa, Agartho), illetve „*ferreu*” melletti földeket jelölnek. Az agár szó kutyanevként használata a 16. századból adatolható.

1067.k.	Szabolcs m. Salamon engedélyével az Aba nb. Péter által alapított százdí (Zasty, Borsod m.) bencés apátság alapító oklevelében szerepel: „Vencsellő földje 7 szántó és 5 halastóval.” Az egyik halastó neve [...] Ebes tava. - “ <i>terram Wensellev ad septem aratra cum quinque pissinis [...]; quarum piscinarum nomina hec sunt Wensellev towa, [...] Ebes.</i> ” [IV. Béla 1267-es megerősítő leveléből. ÁÚO I. 25., RA. I.1. p. 8.).
1193.	Fejér m. III. Béla fehérvári kereszteseknek adott birtok megerősítő oklevelében. - „ <i>in Agar iuxta ferreu</i> ”, “ <i>Hec igitur sunt nomina prediorum Sag, Agar, Boclar, Nogod.</i> ” - Agár(d), Ság, Agárd, Boglár, Nadap birtokok. Az agárdi Fertő tó = Velencei tó (Gy. II. 345.).
1211.	Csanád m. Agard birtok (predium) a Ják nb. nemzetségbeliek osztozásában Pál és Benqua birtokába kerül. Agár(d), Padé (Padej) mellett, Szerbia (Gy. I. 846.).

¹²⁰ LatMedHung. 1991, II. 1. 30.

¹²¹ Beszt. Szsz. 9.: az áthúzott „*psi*” a *psilos*? - kopasz, csupasz jelentésű szó kezdete lehet?

¹²² SZAMOTA 1894, 65. Schlägli Szj.

¹²³ VORÓS 2010, 188–191., Magyarországon a leporariferi nyulász foglalkozást jelent.

¹²⁴ FEHÉRTÓI 2004, 49.

1237. 1239. márc. 6.	Esztergom m. IV. Béla megerősíti II. Endrének az esztergomi káptalannak adott adományát, többek között a galgóci (Golgouch) várhoz tartozó ebedi dunai halászatot a halászhely vagy tanyával (!) együtt. - „et piscinam cum loco piscature, quod vulgo tona dicitur.” (ÁÚO. VII. 32., 66., RA I. 627., 654.). Az ebedi viza és kecsége (usonum et sturionum) halászati jogáért még 1285/1293-ban is voltak követelések. Pál országbíró 1292. júl. 21-én kelt oklevelében Ebed-i halastó szerepel. (RA. II/4. 3882.). 1293. febr.1-i határozatban Ebed-i “thana” nevű halászhely szerepel. (RA. II/4. 3902.). Ebed (Obid) , Párkánytól (Štúrovo) Ny-DNy-ra, Szlovákia (Gy. II. 235.).
1256.	Csanád m. A Csanád nb. Kelemen fiai birtokában levő halászhely - “item terra Agar cum piscatoriis” (ÁÚO VII. 429.), Agar(d), (Gy.I. 846.).
1261.	Nyitra m. A galgóci (más néven Szolagyör) vár Agar nevű vár(jobbágy) földje - „terram iobagionis castri Galgowcz Agar vocatam.” Agar, Nyitraújlak (Velké Zalužie) határában, Szlovákia (Gy.IV. 343.).
1264.	Fejér m. IV. Béla az agar-i udvarnokai földet a Pest m-i Csötön (Chuth) alapított prépostságnak adja - „terram wdwarnicorum nostrorum Agár...” Agár(d), (Gy.II. 345., IV. 568.).
1268.	Nyitra m. IV. Béla a lakatlan bábi várföldet Coch nagyszombati bírónak és fivéreinek adta, és határait leíratta. Báb határában ÉK felé található Agar földje - a Szolagyör vár, Inok várjobbágy és Nyitra vár lakatlan földje. - „juxta metas terrae Inok jobagionis Castri Zolagyoriensis, quae vocatur Agar; ad vacuum terram castri Nitriensis, quae etiam Agar vocatur.” (ÁÚO VIII. 191.), Agar, (Gy. IV. 343., 345-346.). Nyitrától (Nitra) Ny-ra, Szlovákia.
1268.	Esztergom m. IV. Béla az Agar föld “terram Agar” egy részét István kamaraispánnak adta. Agár, Gyarmat határában Ny-ra, (Gy. II. 223.).
1272. márc. 21.	Fejér m. V. István megerősíti a csöti (chuth-i) premontrei monostornak 1264-ben adott birtokokat, - többek között - a királyi udvarnokok Agar nevű földjét. RA.II/1. 2177.Agár,
1275. jan. 29.	Fejér m. IV. László elveszi Farkas mester műcsonyi földjeit, és helyette 5 nórádi várjobbágy szécsényi földjét adja. Az 5 nórádi várjobbágy - szécsényi földjeikért cserébe - a királyi “tálhordók” egykori Fejér m-i Agar nevű földjét adja - „quandam terram bacciniferum nostrorum (regis) Agar uocatam in comitatu Albensi.” (ÁÚO XII. 132., RA. II/2-3. 1590., Agár(d), Agár Gy.II. 345.; Múcsony,Gy.I. 791.; Szécsény. Gy.IV. 297.
1282. márc. 21.	Szatmár m. Az erdélyi püspök birtokai, köztük a Szatmár megyei Ebes lakosaiban - különböző háborúk következtében - megfogyatkozott. IV. László megerősíti az odatelepülők korábban kapott kiváltságait. (CD. V.3. 118., RA. II/2-3. 3140.) Ebes.
1285. ápr. 26.	Csanád m. IV. László Chanád nb. Tamás ispánt Csanád, Arad és Temes megyei családi birtokait megerősíti. „...Avar nevű földet..., Agarfoka és Agartó halászhelyekkel...” - „Paducy cum terra Agar vocata et piscatura Agarfoka et Agartho vocatis [...]” (ÁÚO IX. 420. hamis oklevél, RA.II/2-3. 3356. Gy. I. 846.). Agar(d),
1292. júl.	Esztergom m. Az esztergomi keresztes konvent és az esztergomi káptalan pere az Eved-i halastó ügyében. RA II/4. 3882.
1293. febr.1.	Az előző per ítélete, a káptalan Ebed nevű földjén levő kaszáló és a thana nevű halászhely ügyében. RA II/4. 3902.

6. táblázat Árpád-kori Ebes/Ebed és Agar(d) elnevezésű tó, halászhely és birtok helynevek
Tab. 6. Die árpádenzeitlichen Ortsnamen von Ebes/Ebed – Agar(d) als von Teich, Fischerplatz und Gut

5. VADÁSZKUTYÁK ÉS A KUTYAVEZETŐK 12–14. SZÁZADI ÁBRÁZOLÁSAI

12. század első fele – Codex Albensis

A kódex Szent István vértanú ünnepét leíró folia aljára (f. 23 v.) használója egy „életképet” rajzolt. A lap alján, a közép vonalától kissé balra egy 8 levelű fa, alatta baloldalon egy rágcsáló nyúl, jobboldalon egy figyelő kutya látható.¹²⁵ A kódex kötése(i)kor levágott lapszélel a kép alja, így a kutya lábvégei is hiányoznak (3. kép 1.). A kutya jellemzői: a nagy hosszú fej, a stop mély, a széles kerekszélű fülek lelógók. A hosszú ívelt domború nyaka izmos, a törzs és a lábak vékonyak, a mellkas sekély, a has-ágyéki tájéka elkeskenyedő. A hátvonala homorú. A hosszú farok felfelé kunkorodó.¹²⁶

12. század vége

Barbarossa Frigyes német császár keresztes seregével 1189. tavaszán érkezett Magyarországra. A császár III. Béla feleségétől Capet Margit királynétól egy díszes sátrat kapott ajándékba, amelyet felülről teljes szélében és hosszában skarlátszínű szőnyeg borította, a díszített szőnyegen „egy fehér, kicsi vadászkutya is futkározott – albus et parvus venatorius super tapete discurrerebat caniculus.”¹²⁷

14. szd. második fele – Képes Krónika

A krónika 5. fejezetéhez két vadászat képi ábrázolás tartozik. A 4. oldal jobb oldali hasábjában a piros színnel írt [5.] „Primo origo dilatacionis Hungarorum in oriente Scythie accidit. - A magyarok terjeszkedésének kezdete Scythia keleti részén” c. fejezet alatt közvetlenül található az „f 2b” miniátúra, és az 5. oldal bal oldali hasábjában felső részén van a kezdő „A” inicialé.

4. oldal – „Magyarok vadászata”: két barnamedve, gímszarvas részlet, 2+1 kutya - „miniátúra”

A 2b lap - a miniatúrán „a szarvasünőre bukkadó vadászó magyarok ábrázolása” látható.¹²⁸ Az f 2b - „Portyázó, vadászó vitézek.” [...] „Középen ketten hosszú lándzsákkal (sic!) és kutyákkal medvére vadásznak [...]” Ennek a képnek a leírásában H. J. HERMANN-nál és nyomában BERKOVITS Ilonánál nyilván tévedésből került, hogy a vitézek „tovatűnő szarvasünő után” néznek. A képen nyoma sincs szarvasünőnek (sic!), különben is a szarvasvadászatot a következő képen találjuk.¹²⁹ Csapodiné Gárdonyi Klára képleírása hiányos és pontatlan. A helyenként erősen sérült miniatúrán magas, sziklás erdős hegységben három vadászó társaság látható. A jól szerkesztett képen, a vadászatban résztvevők három csoportra különülnek el, a képet szemből nézve:

a kép baloldalán 1. csoport: három álló „előre néző” vassisakos vitéz. A bal oldali vitéz előtt egy gímszarvas két hátulsó lába (erősen rongált rész!) látható, a jobb oldali vitéz jobb kezében vállhoz szorított hosszúnyelű lándzsa, bal kezében nagy ovális pajzsot tart. Mögöttük - csak a sisakja látszik - a harmadik társuk.

a kép közepén 2. csoport: baloldalon két támadó medve, a jobboldalon két vadász: előttük a medvékre csaholó két, nyakörv és poráz nélküli kutya (3. kép 2). A

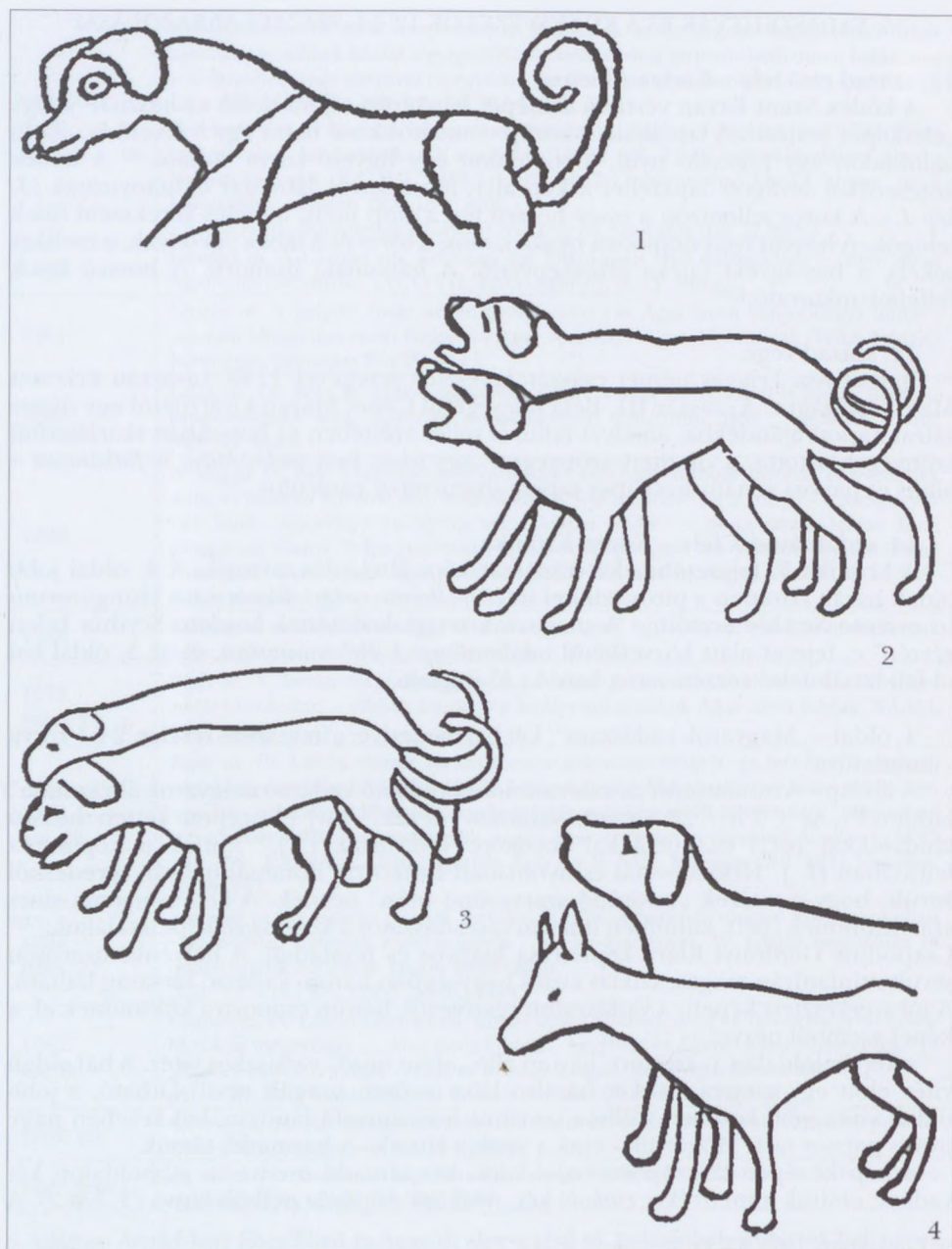
¹²⁵ FALY-MEZEY 1963, 97, 23. V.

¹²⁶ ZSOLNAY 1971, 59. vizsla.

¹²⁷ 1171–1209. Arnoldus Lubecensis in: GOMBOS I. 1937. 305., III. BÉLA EMLÉKEZETE. 76.

¹²⁸ BERKOVITS 1959, 240.

¹²⁹ CSAPODINÉ GÁRDONYI 1986, 531. H. J. HERMANN ÉS BERKOVITS Ilonára való hivatkozás, forrás megjelölés nélkül. A miniatúrát a 6. fejezethez köti: Scythia – „Gazdag berkekben, erdőkben és legelőkben, s hemzsegnék ott a különféle vadállatok”. Ez esetben a kép megelőzte az ábrázolandó szövegrészét. CSAPODINÉ GÁRDONYI 1987, ue. 133.

3. kép 1. Codex Albensis. f.23.v. „figyelő kutya”. FALVY-MEZEY 1963. 23.V.; 2. Képes Krónika. f.26. Miniatura. „csaholó kutyák”; 3. Képes Krónika. f.3a. A Iniciálé. „nyomkövető kutyák”; 4. Képes Krónika. f.3a. A Iniciálé. „figyelő kutyák”.

Abb. 3 1. Codex Albensis. f.23.v. „horchender Hund”. Falvy-Mezey 1963. 23.V.; 2. Chronica Pictum. f.26. Miniatur. „kläffende Hunde”; 3. Chronica Pictum. f.3a. Initiale A. „Spur folgende Hunde”; 4. Chronica Pictum. f.3a. Initiale A. „horchende Hunde”

szabadon engedett kutyák utolérték és csaholásukkal „megállították” a medvéket. A baloldali (zöldruhás) vadász jobb kezében feje fölé emelt széles pengéjű szablyájával súlyt a medvék felé; a jobboldali (piros ruhás) vadász két kezével markolt - a bal hóna alá szorított - lándzsát dőf a jobb oldali medve szájába. A kutyák jellemzői: mindkét kutya közepes testmagasságú, rövid simaszőrű. A magas rövid fej kicsi, mély stoppal, a lekerekített szélű fül fejhez simuló, az izmos nyak rövid, a hátvonal az enyhén kiemelkedő mar mögött kissé homorú, a törzs hosszú, az izmos mellkas mély, a vékony hasi-rész felhúzott, a lábak vékonyak, széles hátsó (comb) résszel, a hosszú farok felfelé kunkorodó. A kutyák „barna pettyezését” valószínűleg a kép sérülései okozhatják. Az elől álló kutya színe szürke, a mögötte levő világosbarna.¹³⁰

a kép jobboldalán 3. csoport: három, a medvevadászaton cselekvően nem résztvevő – a bal oldaliaktól eltérő viseletben ábrázolt – vitéz. A két vitéz egymás mellett, a harmadik mögöttük áll, jobb kezükben vállhoz szorított rövidnyelű lándzsa. A két vitéz előtt egy rövid pórázon tartott *figyelő* vörösesbarna kutya áll. A kép a kutyánál erősen rongálódott. A közepes testmagasságú kutya hosszú feje elkeskenyödő, hegyes felfelé álló füllel, a nyaka, törze és a lábai hosszúak, vékonyak. Farka lelógó. Nyakán fehér nyakörv, a pórázát a jobboldali - piros kámzsás - vitéz bal kezében tartja.¹³¹

A Képes Krónika „Vadászat” c. miniatúráján négy darab rövidnyelű lándzsát ábrázoltak, amelyeknek kétszakás hegye különleges, egyedi formájú. A hosszú keskeny lándzsahegy 3 részből áll. A hosszú orsó alakú gerince különálló, a rövid pengecsúcsnak két oldalt hosszú, ívelten elhelyesedő szakája van. Ezáltal a hosszú penge éle enyhén domború. A lándzsahegy alsó vége fölött vízszintesen állnak az oldalszárnyak. Ez a lándzsatípus Magyarországon ismeretlen. Hasonló, azaz kétszakás, oldalszárnyas lándzsahegyeket a 10. századi Utrecht-i, a 11–12. századi Harley-i Zsoltároskönyvek, illetve a 11. századi Robert de Jumiéges „Misekönyv” egy-egy képein ábrázoltak.¹³² Ezeknek a szakállas nyílhegyekhez hasonló lándzsahegyeknek az élei azonban egyenesek, vagy homorúan íveltek. A miniatúrán a jobboldali medvére támadó vadász a kezében közönséges vadászlándzsát tart.

5. oldal - „A” iniciálé: gímszarvas, 2 + 2 kutya

A 3a lapon a „szarvast üldöző Hunor és Magyar vadászata” van ábrázolva.¹³³

Az f 3a: „A csodaszarvas”. Jobbról vadászó csoport kutyákkal, az előtérben vezéralak: Hunor vagy Magor.”¹³⁴ A vadászni induló Magor és Hunor közül a képen csak az egyik „királyi” vadász van ábrázolva. BERZE NAGY L. szerint „a fejedelmien öltözött férfi s egy mellette álló férfi [...] két-két kopót tart pórázon [...]” Feltételezi, hogy mivel a krónika nem tesz említést a kutyákról és a kíséretéről, az illuminátor ismerte a nyugat-európai mondaváltozatokat és azt ábrázolta a képen.¹³⁵ Nota bene, a vadászok nem veszik észre az őket figyelő szarvast.

Az iniciálében a kép baloldali felében hátul, az erdő előtt áll a szarvas, az előtérben a két „nyomkövető” kutya (3. kép 3.). A kép jobboldali felében a vadász és a három kísérője, előttük a két „figyelő” kutyával (3. kép 4.).

A két „nyomkövető” kutya közül az elülső szürke, a mögötte levő barna színű. A kutyák jellemzői: mindkét kutya közepes testmagasságú, rövid simaszőrű. A rövid magas fej kicsi, mély stoppal, a lelógó fül széle lekerekített. A vastag nyak rövid, a

¹³⁰ A csaholó kutyák „a kipusztult magyar szelindek?” fajtához tartoztak. BARBA 2000, 34.

¹³¹ Az ábrázolt kutya talán az „ősi magyar agár első ábrázolása?” BARBA 2000, 34.

¹³² RECHT 2007. Cat. II.5., II.9., II. 24., p. 268–269, 271.

¹³³ BERKOVITS 1959, 240.

¹³⁴ CSAPODINÉ GÁRDONYI 1986, 531.

¹³⁵ BERZE NAGY 1927. In: 1982, 197.

4. kép Szarvast elejtő gall agarak. II. Frigyes császár agarai (13. század), DAUB 1979. Abb. 16.

Abb. 4 Einen Hirsch erlegende gallische Windhunde. Windhunde des Kaisers Friedrich II. (13. Jahrhundert), DAUB 1979. Abb. 16.

törzs hosszú, erőteljes, az enyhén kiemelkedő mar mögött a hátvonal kisé homorú. A far enyhén lejt. Az izmos mellkas közepesen mély, a has kevésbé felhúzott. A vékony végtagok karcsúak. A hosszú fark felfelé kunkorodó. A kutyák nyakán fekete nyakörv, amelyhez fehér póráz kapcsolódik. A két hosszú póráz egy hosszú szíjban folytatódik.

Az iniciálé jobb alsó sarkában a két „figyelő” álló kutya közül az elülső vörösesbarna nagy sötét foltokkal, a mögötte levő barna színű.¹³⁶ Ez utóbbi kutya típusa megegyezik a baloldali „nyomkövető” kutyák típusával. A simaszőrű foltos „figyelő” kutyának a feje rövid alacsony, a profilvonala egyenes, a stop hiányzik. A kis hegyes fülek felállók. A vékony nyak hosszú, a mar domborúan kiemelkedő, mögötte a hát az ágyéknál mélyen homorú. Az izmos mellkas mély, a has magasan felhúzott. A vékony végtagok karcsúak. A kutyák nyakán rövid fehér nyakörv. A két kutya fehér pórása - az előzőekhez hasonlóan - össze van kötve, és egy hosszú szíjban folytatódik. Az előtérben álló vadász jobb kezében hosszú pengéjű közönséges lándzsát tart. A „nyomkövető” kutyákat nem a „királyi” vadász vezeti, hanem a jobb oldalánál hátulról engedik hosszú pórázon őket előre. A „figyelő” kutyák rövide fogott pórázát a vadász bal oldalán álló fegyvertelen kíséző két marokkal fogja.

¹³⁶ A „nyomkövető” kutyák Barba szerint emlékeztetnek az előző miniatúra két ugató (csaholó) kutyaára, ezek „a kajtárkodó kopó (magyar vizsla) őse?” A vörösbarna „figyelő” foltos kutya a „magyar agár őse?”, a mögötte levő barna kutya pedig „ősi magyar kopó vagy szelindek?” BARBA 2000, 34.

5. kép Perzsa agarak (salukis) ábrázolása. 13. századi perzsa kézirat. KLEVER 1966.

Abb. 5 Darstellung von persischen Windhunden (salukis). Persisches Manuskript aus dem 13. Jahrhundert. KLEVER 1966.

29. oldal - második „A” iniciálé

Az f. 15a - Hunt, Hont-pázmány nemzetség veres pajzsán - bal-profilban ábrázolt „ugató” fehér kutyafej. Ezzel kapcsolatban fogalmazódott meg az a véleménye, amely szerint „a miniátor a Hunt nemzetség címerébe - valószínűleg saját elgondolása, talán a Hunt-Hund szó azonosítása alapján - kutyafejt festett, helytelenül.”¹³⁷ Nota bene a Nyitra m-i Kucha (Kutya?) helynevű possessio (1261.), illetve terra (1264.) már a tatárjárás előtt is a Hontpázmány nb. Szegi család birtoka volt, amelyet akkor három részre osztottak.¹³⁸

105. oldal - „D” iniciálé

Az f 53a - „A csóri vadászat”.

A bakonyi vadászat után Álmos herceg Csórba érkezik, ahol a vadászsólyma egy varjúra csapott le. Előttük, szürke színű, csaholó kutya fut.¹³⁹

106. oldal - „miniatura”

Az f 53' a - „Álmos herceg és fia Béla megvakítása.” A miniatután ábrázolt kutya az előző iniciálén ábrázolt kutyaéhoz hasonlít.

A Képes Krónikban a vadászkutyák ábrázolásai jól mutatják azok eltérő vadászati alkalmazásukat, van közöttük nyomkövető, a vadat élénk ugatással hajtó, jelző fajta. A hét, fehér, szürke, világosbarna és a barna színű vadászkutya hasonló, és a *Canis familiaris intermedius* (Woldrich 1878.) formakörbe tartoznak. A testalkatukban is jól elkülönülő vadászkutyák az ősi kopók és a véredek archaikus jellegét mutatják. A 12. századi Codex Albensis-ben ábrázolt kutya típusa szintén az ősi kopó-félék fajtacsoportjába tarozik, de a Képes Krónikában ábrázolt vadászkutyáktól eltérő jellegű.

A miniatúraban és az iniciáléban ábrázolt vörösbarna és a foltos vörösbarna színű kutyák nem tartoznak az ősi agár (*Canis familiaris leineri* (Studer 1901.) jellegű kutyák közé. Leginkább a – későbbi – terrierek egyes alakjaira hasonlítanak. Ez utóbbi „terrier” kutyatípus a Magyar Anjou Legendárium-ban is előfordul. A Képes Krónikában és az Anjou Legendárium-ban ábrázolt egyetlen kutya nem hasonlít sem a nyugat-európai „gall” agarakhoz (4. kép), sem a közel-keleti perzsa agárhoz. A kistermetű perzsa agár a salukis (5. kép) pedig a keresztes háborúk idejében került Európába.

¹³⁷ HOFFMANN 1933, 295; CSAPODINÉ GÁRDONYI 1986, 535.

¹³⁸ Érsekújvártól (Nové Zámky) északra, Szlovákia, Gy. IV. 416.

¹³⁹ „Fűrész eb (a magyar vizsla őse)” BARBA 2000, 34.

6. kép 14. századi francia vadászkutya fajták. Gaston Phébus, Foix grófja vadászkutyái. DAUB 1979. Abb. 17.

Abb. 6 Französische Jagdhunderassen des 14. Jhs. Gaston Phébus, Jagdhunde des Grafen von Foix. DAUB 1979. Abb. 17.

Az ábrázolt középkori kutya fajták (6. kép) mai fajtákkal való azonosítása nehezen értelmezhető és fogadható el. A háziállat fajták „élettartama” Kretzoi Miklós szerint ritkán haladja meg a 300 évet.¹⁴⁰ Hasonlót fogalmaz meg Miklósi Ádám is, a kutya „fajták idővel változnak”, illetve az „egyes mai fajták erősen emlékeztetnek néhány ókori ábrázolásokra, ezek nagy eséllyel inkább modern kori rekonstrukcióknak tekinthetők. A kutyák szelekciójának legújabb fejezete 200-400 éve kezdődött, [...] Hasonló küllem nem bizonyítja a közös leszármazást.”¹⁴¹

Az Árpád-kori kutyák a marmagasságuk alapján két nagy csoportra különíthetők el.¹⁴² A *közepes méretű kutyák* marmagassága 45 és 59,9 cm között változik, ezek, az ún. kopó-, és véreb-szerű kutyák alakköre, a *nagyméretű kutyák* marmagassága 60 és 79,9 cm között található, ide tartoznak a különböző típusú agarak és a juhászkutyák.¹⁴³ Érdekes, hogy a kis testű kutyák csak az Anjou-korban jelentek meg Magyarországon. Így a Barbarossa Frigyesnek 1189-ben átadott hímmzett kárpit is külföldön készült termék, ami hozomány, ajándék útján került Magyarországra.

¹⁴⁰ Idézi MATOLCSI 1975, 231.

¹⁴¹ MIKLÓSI 2010, 74, 169.

¹⁴² TASSI 2002, 19.

¹⁴³ BÁRÁNY 2007. in press.

IRODALOM

- ABU-HAMID 1985: Abu-Hámíd al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153. Közzétette: Bolsakov, O. G. és . Mongaj, A. L. Budapest.
- AENEIS I: PUBLIUS VERGILIUS MARO, Aeneis. Vergilius összes művei. Bibliotheca Classica. Fordította Lakatos I. Budapest, 1973. 115–415.
- A.Okl. IV.: ANJOU-kori Oklevéltár IV. 1315–1317. Szerk. Kristó, Gy. Budapest–Szeged, 1996.
- ÁK-Okl Árpád-kori oklevelek 1001–1196. Főszerk. GYÖRFFY, Gy. Budapest, 1997.
- ÁÚO I–XII.: Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I–XII. Közzéteszi WENZEL, G. Pest, Budapest, 1860–1874.
- ÁÚO-CD Árpád-kori új okmánytár I–XII. CD. kiadás 1998.
- ARISTOTELES Werke: Aristoteles Werke. III. Schriften zur Naturphilosophie. Viertes Bändchen. Thiergeschichte in zehn Büchern. Erste Bändchen. Buch I. und II. . Fordította és magyarázza Külb, Ph. H. Stuttgart, 1856. pp. 1090.
- BAKAY 2008: BAKAY, K., *Szent László király somogyi apátsága*. Budapest.
- BALÁSSY 1863: BALÁSSY, F., Regestrum decimalium papalium sexennalium dioecesis de annis 1333, 1334 et 1335. Schematismus...Agriensis. 63. 1.
- BARBA 2000: BARBA, R. P., Kutyaábrázolások a Képes Krónikában. *História* 12:1. 34.
- BÁRÁNY 2007: BÁRÁNY, A., A csengelei kun kutyák. In press. Stud. Arch. Szeged.
- BÁRÁNY–VÖRÖS 2009: BÁRÁNY, A.–VÖRÖS, I., *Edelény-Borsodi földvár Árpád-kori állatsont leletei*. In press.
- BARTAL 1901: Bartal, A., *A magyarországi latinság szótára. Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae*. Budapest.
- BERKOVITS 1959: BERKOVITS, I. A Képes Krónika illusztrált lapjainak leírása. In: Képes Krónika Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről. Ford. GERÉB, L. Monumenta Hungarica III. Budapest. 239–248.
- BERZE NAGY 1982: Berze Nagy, J. A csodaszarvas mondája. I. Közlemény. In: Dr. Berze Nagy, J., Nap és tükör. (Néprajzi és néprajzi tanulmányok, gyűjtések). Szerk: Banó, I. - Fülöp, L. Pécs, 1982. 191–228.
- BESZT. SZSZ. 1395 k.: A Besztercei szöszedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. Kiadta: FINALY, H. Magy.Tud.Akadémia. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. 1892. XVI. köt. 1. sz. Budapest, 1892. 1–92, +16 old. nyelvemlék hasonmása.
- BETHLEN 1980: Bethlen Miklós élete leírása magától. 1710. Szöveggyűjtés és a jegyzetek V. WINDISCH, É. Magyar Remekírók Budapest, 1980. 399–981.
- III. Béla eml.: III. Béla emlékezete. Bibliotheca Historica. Szerk: Király, L. Budapest, 1981.
- BÖKÖNYI 1963: Bökönyi, S., A budai várpalota ásátásának állatsontanyaga. II. (Die Tierknochenfunde der Ausgrabungen im Burghalpalast von Buda. II.). *BudRég* 20. 395–425.
- BRUCKNER 1912: Bruckner, Gy., A soltszék intézménye a Szepességen. In: Békefi Emlékkönyv. Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére. Írták tanítványai. Szerk: PINTÉR, J. Budapest, 1921. 106–117.
- CD.I–II., III.1–3., IV.1–3., V.1–3., VI.1., VII.2., 5.,: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–VII. Studio et opera G. FEJÉR, Budae. 1829–1838.
- Corp. Jur.: Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvényár 1000–1526. évi Törvénycikkek. Millenniumi Emlékiadás. Szerk. Márkus, D. Budapest, 1899.
- CSÁNKI III: CSÁNKI, D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. (Hunyadiak kora Magyarországon. VIII. Szerk. Csánki, D.) Budapest, 1897. pp. 698.
- CSAPODINÉ GÁRDONYI 1986: Csapodiné Gárdonyi, K., A Képes Krónika miniatűrűi. In: Képes Krónika. Fordította Bellus, I. Pro Memoria Szerk. KATONA, T. 1986. Budapest, 517–559.
- CSAPODINÉ GÁRDONYI 1987: Csapodiné Gárdonyi, K., A Képes Krónika kódexének leírása, története és illusztrációi. In: A Képes Krónika latin eredetijének magyar fordítása. Fordította Bellus, I. 1987. Budapest, 129–143.
- CSIFFÁRY 2001: Csiffáry, G., Az Északi Középhegység ritka állatfajainak adatai a történeti dokumentumokban. Die Angaben der seltenen Tierarten des Nördlichen Mittelgebirges in den historischen Dokumenten. Mátrai Tanulmányok. Gyöngyös. 129–149.
- CSOMA 1904: Csoma, J., Magyar nemzeti címerek. In: Karácsonyi, J. A magyar nemzetségek a XIV. század közepén. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 1904. 1144–1399. Reprint 2004.
- CZOBOR 1901: Czobor, B., Egyházi szerelvények Szent István király korában. *Századok* 1901. 10. Budapest, 1009–1038.

- CSÓRI 2011: Csóri Zs., *Archaeozoológiai jelentés az M3 autópálya Ófehértó – Kishomok M3 16, 16 a és Ófehértó – Búzakalász Tsz M3 207. lelőhelyek állatsont maradványairól.* MNM NÖK. Kézirat.
- CSÖRE 1980: Csöre P., *A magyar erdőgazdálkodás története.* Középkor. Budapest.
- CSÖRE 1994: Csöre P., *A magyar vadászat története.* Budapest.
- DAUB 1979: Daub, R., *Windhunde der Welt. Geschichte, Rassen, Standards, Haltung, Pflege, Sport.* Melsungen–Berlin–Basel–Wien.
- DÉKÁN 1972: Dékán I., *Kalandozások a vadászat történetében.* Budapest.
- DRAGOTTA 1978: Dragotta, A. M., *Piazza Armerina. Die Mosaiken der Villa del Casale.* Palermo.
- FALVY-MEZEY 1963: Falvy, Z.–MEZEY, L., *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert.* Monumenta Hungariae Musica I. Budapest–Graz.
- FEHÉRTÓI 2004: Fehértói, K., *Árpád-kori személynévtár (1000d1301). Onomasticon Hungaricum. Nomina propria personarum aetatis Arpadianae (1000–1301).* Budapest.
- FORBIGER 1852: *P. Virgili Maronis Opera.* Pars II. Aeneidos L. I–VI. Continens. Adiecit Forbiger, A. Lipsiae.
- GÁLDI 1941: Gáldi, L., Szövegjavítások a Schlágli Szójegyzék kiadásához. *Magyar Nyelv* 37. 4. 272–275.
- GÁRDONYI 1936 I.: Budapest történetének okleveles emlékei. I. (1148–1301.) Csánky, D. gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte GÁRDONYI, A. Budapest.
- Gesta Hungarorum: Anonymus Gesta Hungarorum. SRH I. Jakubovich, Ae.–Pais, D. Budapestini, 1937. 15–117.
- Gloss II.1883: Glossarium mediae et infimae latinitatis. Tom. II, Ed. Nov. Favre, L. Niort, 1883.
- Gloss V. 1885: Glossarium mediae et infimae latinitatis. Tom V., Ed. Nov. Favre, L. Noirt, 1885.
- GLOSSREGHUNG. 1901: Bartal A. (szerk.), *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae. A magyarországi latinság szótára.* Budapest.
- GOMBOS 1937: *Catalogus fontium historiae Hungariae... 800–1301.* Tom. I. (A–C). Collegit: A. Fr. Gombos, Budapestini.
- GELEX.: *A Greek-English Lexikon.* Complited by Liddell, H. G. and Scott, R. Oxford.
- GUTHEIL 1979²: Gutheil, J., *Az Árpád-kori Veszprém.* Veszprém.
- Gy.I.: Györffy, Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. A–Cs.* Budapest. 1987³.
- Gy.II.: Györffy, Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. D–Gy.* Budapest. 1987.
- Gy.III.: Györffy, Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. H–K.* Budapest. 1987.
- Gy.IV.: Györffy, Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. L–P.* Budapest 1998.
- GYÖRFFY 1977: Györffy, Gy., *István király és műve.* Budapest.
- GYÖRFFY 1993: Györffy, Gy., *Eredet- és honfoglalásmondák.* In: Györffy, Gy., *Kronikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok.* Budapest. 202–214.
- H.Oklt.: Hazai Oklevéltár 1234–1536. Szerk: Nagy, I. - Deák, F. - Nagy, Gy. Budapest, 1879.
- H.Okmt.: II., VI–VII–VIII.: Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. II., Kiadják: Nagy, I. - Paur, K.–Véghegy, D. Győr, 1865., VI–VIII. Kiadják: Ipolyi, A.–Nagy, I.–Véghegy, D. Budapest, 1876–1891.
- HANKÓ 1933: Hankó, B., *A hajdani Alföld ősi állatvilága. Über die ursprüngliche Fauna des Alfölds.* A debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Kiadványai. 8. köt. 1931–1932. 29. f. Debrecen.
- HEFELE 1858: Hefele, C. J., *Koncilien-geschichte.* 3. Band. Freiburg im Brissgau.
- HOFFMANN 1933: Hoffmann, E., *A Bécsből hazakerült műkincsek kiállítása a Nemzeti Múzeumban.* III. Kéziratok. *Magyar Művészet* 9. 10. sz. Budapest. 289–297.
- HOLUB 1929: Holub J., *Zala megye története a középkorban. I. A megyei és egyházi közigazgatás története.* Pécs.
- HÓMAN 1920: Hóman B., Darócz. *Magyar Nyelv* 16. évf. 1–3.f. (151–153.f.) 1920. (Jan–Márcz.) Budapest, 117–119.
- HORVÁTH 1966: ifj. Horváth J. P. mester és műve. (Első közlemény) *Irodalomtörténeti Közl.* 1–4. sz. 1–54.
- HRBEK 1955: Hrbeek, I., Ein arabischer Bericht über Ungarn. (Abu Hamid al-Andalusi al-Garnati, 1080–1170.) *Acta Orientalia* 5., 3. 205–230.
- IOAN 1981: Ioan, F. *A kunok és püspökségük.* Ford. Domokos, P. P. Budapest.
- IPOLYI 1866: Ipolyi, A., *A kunok Bél-Három-kúti másképp apátfalvi apátsága és XIII. századi egyházának leírása.* *ArchKözl* 6. köt., 1. füz. Pest, 1–59.
- IVÁNYI 1909: Iványi, B., *Liptó vármegye középkori oklevelei.* Bizottsági jelentések. I. A középkori oklevél-bizottság jelentése. Századok 43. 1909. Budapest, 842–909.
- JANKOVICH 1967: Jankovich M., *Adatok a magyar szarvasmarha eredetének és hasznosításának kérdéséhez.* Ursprung und Nutzbarmachung des ungarischen Steppenrindes. *Agrártörténeti Szemle* 9, 3–4. 420–431.

- JÓZSA 1996: Józsa, L., *A honfoglaló és Árpád-kori magyarság egészsége és betegségei. A honfoglalás 1100. évfordulójára*. Budapest.
- KÁDÁR-TÓTH 2000: Kádár, Z.–Tóth, A., *Az egyszarvú és egyéb állatfajták – Bizáncban*. Budapest.
- KALÁSZ 1932: KALÁSZ, E. A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. Tanulmányok a Magyar Mezőgazdaság Történetéhez. 5. Szerk: Domanovszky, S. Budapest.
- KARÁCSONYI 1895: Karácsonyi, J., II. Gyécse (Géza) gondja szarvasaira. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 2. 244–245.
- KARÁCSONYI–BOROVSKY 1903: Karácsonyi, J.–Borovszky, S., *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstroma. Az 1550-iki kiadás hű másával együtt*. 1903. Reprint Pytheas Kiadó és Nyomda 2009. Budapest.
- KÁRFFY 1901: Kárfy Ö., A Csicseri család levéltára. II. In: Történelmi Tár. Szerk. Komáromy, A. 1901. évi folyam. I. füzet Budapest, 41–70.
- Képes Krónika: *Képes Krónika*. Fordította BELLUS, I. Pro Memoria. Budapest. 1986.
- KLEVER 1966: Klever, U., *Die dickste Freundschaft der Welt. 5000 Jahre Hund und Mensch. Die amüsante und erstaunliche Kulturgeschichte des Hundes*. Das Heyne Sachbuch Nr. 61. München.
- KISS 1988 I.: Kiss, L. Földrajzi nevek etimológiai szótára. I. kötet A–K. Budapest.
- KNAUZ 1874: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I.* 979–1273. Collegit et edidit KNAUZ, F. Stigonii.
- KNIEZSA 1974²: Kniezsa, I., *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I–II. Budapest.
- KORMOS 1912: Kormos, T., Középkori bölény- és medvevadászok nyomai a krassószerényi hegységben. *Természettudományi Közl.* 44 köt., 5. sz., 549. füzet 1912. (március 1.) 267–271.
- Középk.Egy.Tört.Szgy.: Középkori Egyetemes Történeti Szöveggyűjtemény.Európa és Közel-Kelet IV–XV. század. Szerk. Sz. Jónás, I. Budapest.
- Középk.Hist.Okl.: Középkori Históriai oklevelekben (1002–1410). Szegedi Középkori Könyvtár 1. A szöveget válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Kristó, Gy. Szeged, 1992.
- KRETZOI 1946: Kretzoi, M., On Bison bonasus hungarorum n. ssp. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici*. 39, 5–6. 105–111.
- Kun László emléké.: *Kun László emlékezete*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5. Sorozat szerk: Kristó, Gy. Szeged, 1994.
- KURECSKÓ-STOSSEK 2006: Kurecskó, M.–Stossek, B., A Szent Sír Kanonokrend Magyarországon. In: Laszlovsky, J.–Majorossy, J.–Zsengellér, J. (szerk.), *Magyarország és a Keresztés háborúk. Lovagrendek és emlékeik*. Máriabesnyő–Gödöllő. 209–220.
- László király emléké.: *László király emlékezete*. Bibliotheca Historica. Szerk: Katona, T. Budapest, 1977.
- LatMedHung. 1991: *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára*. Vol. II. Fasc. 1. caballa-cliciarius. Budapest, 1991.
- LDHandw. II. 1951: *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*. II. Ausgearbeitet von GEORGES, K. E. Basel, 1951⁹.
- MAGYAR 2000: Magyar Z., *A lilomos herceg. Szent Imre a magyar kultúrtörténetben*. Budapest.
- MAKKAY 2007: Makkay J., *Árpád fejedelem*. Tractata Minuscula 61. Budapest.
- MATOLCSI 1975: Matolcsi J., *A háziállatok eredete*. Budapest.
- MedLat 1976: *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*. Composuit Niermeyer, J. F. Perficiendum curavit van de Kieft. Leiden.
- MELICH 1929: Melich, J., *A honfoglaláskori Magyarország*. In: Melich, J.–Gombocz, Z.–Németh, Gy. (szerk.), *A magyar nyelvtudomány kézikönyve*. I. köt. 6. füzet. (második fele:2.) Budapest.
- MELICH 1963: Melich, J., Az 1113. évi zombori oklevél „Aqus Turna”-járól; valamint Nagyszombat város nevééről. Dolgozatok II. *Nyelvtudományi Értekezések* 41. 88–101.
- MEZŐ 2003: Mező, A., *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. Budapest.
- MHK: Pauler, Gy.–Szilágyi, S. (szerk.), *A magyar honfoglalás kútúi a honfoglalás ezeréves emlékére*. Budapest, 1900.
- MIKLÓSI 2010: Miklósi, Á., *A kutya viselkedése, evolúciója és kogníciója*. Az Evolúciós Gondolat sorozat, Budapest.
- MOLNÁR 1935: Molnár, K. Á. A pauleaskai Böckh János-barlang. *Barlangvilág* 5. 1–2., Budapest. (november) 18–21.
- MonEccStrig. I.: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I.* 979–1273. Collegit et edidit F. KNAUZ, Strigonii, 1874.
- MOTTL 1935: Mottl, M. Bölénycsontváz a m. kir. Földtani Intézet múzeumában. *Wisenskelett im Museum der Kgl. Ung. Geologischen Anstalt. Földtani Közl.* 65. 363–364.
- NAGY DOMOKOS 1985: Nagy Domokos I., A dám Magyarországon. Nimród Fórum. A Nimród szakmai

- melléklete 1985. június. 13–18.
- ORTEGA Y GASSET 2000: Ortega y Gasset, J., *ELMÉLKEDÉS A VADÁSZATRÓL*. Budapest.
- PAIS 1926: Pais, D., *Magyar Anonymus*. Budapest.
- PAIS 1958: Béla király jegyzője. A magyarok cselekedeteiről. Fordította Pais, D. In: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Sajtó alá rendezte GYÖRFFY, Gy., Nemzeti Könyvtár. Történelem. Budapest, 1958., 1975². 133–181.
- PAIS 1975: *Anonymus Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Fordította PAIS, D. Budapest, 1975. 73–133.
- PAULER I–II. 1899: Pauler, Gy.: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. 2. jav. kiad. Budapest. (Reprint Budapest 1985).
- PIDOPLICKO 1938: Pidoplicko, I. G. Ogljad paleontologichnih znahidok za 1917–1937. Častina I. Materiali do vivčennja minulih fauna URSR. Vip.1. Kiev. 97–176.
- PIDOPLICKO 1956: Pidoplicko, I. G. Ogljad paleontologichnih znahidok za 1938–1954. roki. Materiali do vivčennja minulih fauna URSR. Vip.2. AN URCR. Kiev.
- RA I/1–3.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I. 1001–1270. Szerk. Szentpétery, I., I/1. Budapest, 1923., I/2–3. Budapest, 1931.
- RA II/1–4.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. II/1. (1255) 1270–1301. Szerk. Szentpétery, I. Budapest, 1943., II/2–3. 1272–1290. Szerk. Szentpétery, I.–Borsa, I. Budapest, 1961., II/4. 1290–1301. Szerk. Szentpétery, I. – Borsai, I. Budapest, 1987.
- RECHT 2007: Recht, R. The carolingian Empire and its legacy. In: *The Grand Atelier. Pathways of Art in Europe (5th–18th centuries)*. Direction Recht, R. Centre for Fine Arts, Brussels. 15.10.2007–20.01.2008. Brussels, 2007. 76–97.
- RÓMER 1860: Römer, F. Magyarország földirai és terményi állapotáról a középkorban. Magyar Akad. Értesítő. A Matematikai és Természettudományi Osztályok Közl. 2. köt. 4. sz. 1860–1. 1861. 287–385.
- SCHLÄGLI Szj.1400–1410: *A Schlagli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből*. Kiadta: Szamota, I. Budapest, 1894. 1–110.
- SOLYMOSSI 1998: Solymosi, L., *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*. Argumentum Kiadó (h.n.).
- SÖRÖS 1903: Sörös, P. A bakonybéli apátság története. I. Az önállóság kora 1023–1548. In: Erdélyi, L. (szerk.), *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története*. 8. Budapest.
- SÖRÖS 1908: Sörös, P. A Pannonhalmán őrzött Quary-levéltár Árpád- és Anjou-kori kiadatlan oklevelei. *Történelmi Tár* 1908. II. füzet, Budapest, 161–195.
- SRH. I–II.: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum reguque stirpis Arpadianae gaestarum*. Szerk. Szentpétery, I. I–II. Budapest, 1937–1938.
- SZABÓ 1860: *Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről*. Ford. Szabó, K. Pest.
- SZABÓ 1892: *Gesta Hungarorum. Béla Király névtelen jegyzőjének könyve. A magyarok tetteiről*. Ford. Szabó, K. Javította Fejérfpataky, L. II. Melléklet Anonymus hasonmásához. Budapest, 1892². pp. 63.
- SZABÓ 1890: Szabó I., Anonymus Arpalice-je. *Századok* 24. 4. 367–368.
- SZALAY 1913: Szalay B., Gesner horvát bölényei. *Zoológiai Lapok* 212–214.
- SZALAY 1915a: Szalay, B., Der Wisent in Ortsnamen. Ein Beitrag zur Kenntnis der Verbreitung dieses Tieres sowie des Ures im Mittelalter. *Zoologische Annalen. Zeitschrift für Geschichte der Zoologie*. 7. Würzburg. 1–80.
- SZALAY 1915b: Szalay B., A dám hazánkban. Különlenyomat, *Vadászlap* 36. Évf. 1915. 1–4. sz.-ből Budapest, 1–6.
- SZALAY 1916a: Szalay, B., Der grimme Schelch. Über „Glossentiere“ und einige Tiername, wie Elch, Schelch, Tragelaphus,, Bockhirsch, Onager, Waldesel, brandhirsch, Equicervus. *Zoologische Annalen. Zeitschrift für Geschichte der Zoologie*. 8. Würzburg, 1916. 127–192.
- SZALAY 1916b: Szalay B., Jávorszavarsunk. A magyarországi Alces palmatus története. Különlenyomat, *Vadászlap* 37. Évf.-ből. 1–11.
- SZALAY 1917a: Szalay B., *A magyar őstulok (Bos primigenius Boj.) magyarországi története*. Kézirat. Korrektúra példány. Nagy Szeben.
- SZALAY 1917b: Szalay, B., *Magyar vadások*. Kézirat. Nagyszeben.
- SZALAY 1930: Szalay, B. Süddeutsche Elche. Eine Quellenstudie. *Der Naturforscher. Jahrgang* 7., Nr 8–9.

1930. November: 281–284, 331–335, 367–370, 416–420, 462–466.
- SZAMOTA 1891: SZAMOTA, I. Régi utazások. Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054–1717. Budapest, 1891. pp. 559.
- SZAMOTA 1894: A Schlagli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből. Kiadta: SZAMOTA, I. Budapest, 1894. 1–110. + 14 old. fénykép.
- SZAMOTA 1906: Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte SZAMOTA, I. a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szótárrá szerkesztette ZOLNAI, Gy. (Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz) Budapest, 1902–1906.
- Szentek Élete III–IV.: Szentek Élete az év minden napjára. III–IV. Szerk. SCHÜTZ, A. Szent István-Társulat. Budapest, 1933. 419., 440.
- SZÁSZ 1868: A Niebelung-ének. Ó-német hősköltemény. Fordította SZÁSZ, K. 1868., Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2004².
- SZENTPÉTERY 1943–1961: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. II/1. (1255) 1270–1301. Szerk. Szentpétery, I. Budapest, 1943., II/2-3. 1272–1290. Szerk: Szentpétery, I. - Borsai, I. Budapest, 1961.,
- SZUNYOGHY 1963: Szunyoghy, J., *A magyarországi szarvas*. Budapest3.
- SZÜCS 1993: Szűcs J., Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralom. *Történelmi Szemle* 35. 1–2. 1–57.
- TAGÁNYI 1893: Tagányi K., A Besztercei Szoszedet kulturtörténeti jelentősége. *Századok* 27. 4. 30–327.
- TAGÁNYI 1896: Tagányi K., *Magyar érdészeti oklevéltár. I. 1005–1742*. Budapest.
- TARJÁN 1914: Tarján Kr., A szolgáló népek (Szent István korától az Arany Bulláig). Déva, 1914. 1–43.
- TASSI 2002: Tassi M., *Kutyák a középkori Magyarországon*. Szakdolgozat. Kézirat. ELTE. Budapest, 2002.
- TOPÁL-VÖRÖS 1984: Topál, Gy.–Vörös, I. Notes on history and recent records of elk [*Alces alces* (L.)] in Hungary. *Vertebrata Hungarica* 22. 1984. Budapest. 83–94.
- VárReg.: A váradi regestrum. Értelmezi KANDRA, K. Budapest, 1898. pp. 519.
- VeszpReg.: Veszprémi Regeszták (1301–1387). Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 2. Összeállította Kumorovitz, L. B. Budapest, 1953. pp. 395.
- VESZPRÉMY 2004: Anonymus, A magyarok cselekedetei. Fordította VESZPRÉMY, L. Millenniumi magyar történelem. Források. Budapest. 7–86.
- VÖRÖS 1975: Vörös, I. A magyarországi subfossilis szarvaspopulációk archaeozoológiai vizsgálata. Archäologische Untersuchung der ungarischen subfossilen Rothirsch-Populationen. Doktori disszertáció. Debrecen, KLTE Állattani Tanszék - Budapest, MTA. Régészeti Intézet 1975.
- VÖRÖS 1985: Vörös, I. Early Medieval Aurochs (*Bos primigenius* Boj.) and his extinction in Hungary. Az őstulok (*Bos primigenius* Boj.) kora középkori maradványai és kihalása Magyarországon. *FolArch* 36. 193–221.
- VÖRÖS 1987: Vörös I., Large mammalian faunal changes during the Late Upper Pleistocene and Early Holocene in the Carpathian Basin. In: Pécsi, M. (ed.) *Pleistocene environment in Hungary*. Budapest. 81–101.
- VÖRÖS 1989: Vörös I., Esztergom-Szentgyörgymező Árpád-kori település állatcsontmaradványai (Előzetes közlemény). *Dunai Régészeti Közlemények* 3. 51–56.
- VÖRÖS 1990: Vörös I., Szabolcs ispánsági székhely Árpád-kori állatcsontleletei. Árpád Age animal bones from Szabolcs. *JAMÉ* 27–29. (1984–1986) 1990. 165–188.
- VÖRÖS 1991: Vörös I., Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon. Dogs scarifices and burials in Medieval Hungary II. *FolArch* 42. 179–196.
- VÖRÖS 2000: Vörös I., Adatok az Árpád-kori állattartás történetéhez. In: Bende, L.–Lőrinczy, G. (szerk.), *A középkori magyar agrárium*. Tudományos ülésszak Ópusztaszeren (1999. április 20.) Ópusztaszer. 71–119.
- VÖRÖS 2003a: Vörös I., Vadászott állatok. In: Visy, Zs. (főszerk.), *Magyar Régészet az Ezredfordulón*. 2003. Budapest. 56–60.
- VÖRÖS 2003b: Vörös I., Magyarország emlősei In: Visy, Zs. (főszerk.), *Magyar Régészet az Ezredfordulón*. Budapest. 73–74.
- VÖRÖS 2003c: Vörös I., A magyarországi gímszarvas (*Cervus elaphus* Linnaeus) postcranialis csontmérterei. In: Penszka, K.–Korsós, Z.–Pap, I. (szerk.), III. Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium. Magyar Mezőgazdasági Múz. 2003. okt. 28–30. Előadások összefoglalói. Budapest, 185–190.
- VÖRÖS 2010: Vörös I., Árpád-kori prémek és prémvadászok. Fur and fur trappers in the Árpád period. Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza. Bone and Leather. History, Archaeology and Ethnography of Crafts Utilizing Raw Materials

- from Animals. In: Gömöri, J.–Kőrösi, A. (szerk.), 2010. Budapest, 183–198. Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében 4. Material Culture in the Carpathian Basin 4. Archaeometry - industrial archaeology - history of handicraft - ethnography. Sorozat szerk.: Gömöri, J.–Szulovszky, J.
- WERTNER 1899: Wertner, M., Az Árpádkori udvari tisztviselők sorozata. Történelmi Tár. 1899-diki évf. 638–672.
- WYROST 1994: Wýrost, P., Dawna fauna Polski w świetle badań kostnych materiałów archeologicznych. Rozmieszczenie w czasie i przestrzeni. The fauna of ancient Poland in the light of archaeological bone materials research. Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu. 259. 1994. Poznań, 75–176
- Zvm. Oklt. I. Zala vármegye története. Oklevéltár I. kötet 1024–1363. Szerk.: Nagy, I., VÉGHELYI, D. és NAGY, Gy. Budapest, 1886.
- ZOLNAY 1971: Zolnay, L., *Vadászatok a régi Magyarországon*. Budapest.
- ZSOLDOS 2007: Zsoldos, A., *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király vizsgálja az 1260-as években*. História Könyvtár Monográfiák 24. Budapest.

ANGABEN ZUR GESCHICHTE DER ÁRPÁDENZEITLICHEN JAGD

Die Jagd ist eine mit der Menschheit gleichaltrige „Urbeschäftigung“, deren Hauptaufgabe die Sicherung der Fleischversorgung von menschlichen Gemeinschaften war. Bei der Jagd kam der Mensch zu solchen weiteren tierischen Rohstoffen (zum Beispiel Leder, Pelz, Sehne, Bein/Geweih usw.), die nach Bedarf und Möglichkeit verwendet wurden. Am Anfang des Holozäns (ungefähr 10 000 Jahren v. Chr.) wurde das am Ende des Pleistozäns entstandene Faunenvakuum im Karpatenbecken durch eine neue Grosssäugetier-Fauna ausgefüllt. Die Glieder der Grosssäugetier-Fauna traten in zwei Wellen im Karpatenbecken auf.

Die erste Faunawelle (Erstes Klimaoptimum)

Die frühesten Rassen in der mezolitischen Periode des frühen Holozäns waren die Vertreter der mediterranen, ponto-mediterranen und der sarmatischen Faunengebiete. Der *Rothirsch* (*Cervus elaphus* L.1758.), das *Reh* (*Capreolus capreolus* L.1758.) und das *Wildschwein* (*Sus scrofa* L.1758.) kehrte zurück. Neue Faunenelemente waren der *Urochse* (*Bos primigenius* Boj.1827.), der *Wisent* (*Bison bonasus* L.1758.), das *osteuropäische Wildpferd* (*Equus ferus gmelini* Antonius 1912.) und der *europäische Wildesel* (*Asinus hydruntinus* Regalia 1907, alias *Asinus neolithicus* Kretzoi 1968.).

Die zweite Faunawelle (Zweites Klimaoptimum)

In der Periode der Neolithikum-Kupferzeit zogen sich der Wildpferd und der Wildesel nach Osten zurück und erschienen aus selber Richtung der *Maralhirsch* (*Cervus maral* Ogilby 1840.) und der *persische Löwe* [*Leo leo* (L. 1758.) *persicus* Schreber 1776.]. In der mittleren Kupferzeit erschienen für kurze Zeit der *mesopotamische Damhirsch* (*Dama mesopotamica* (Brooke 1875.) und der *Elch* (*Alces alces* L. 1758.) auch. Das bedeutendste Grosswild der Grosssäugetier-Fauna des ungarischen Holozäns war der *Ur* (*Bos primigenius* Boj. 1827.), der im 9/10. Jahrhundert n. Chr. im Karpatenbecken ausgestorben ist (sein spätestes Vorkommen ist aus Zalavár-Mosaburg bekannt).

Die Zahl der einheimischen, eingewanderten, heimisch gemachten und zeitweilig vorkommenen Wildsäugetierrassen in Ungarn beläuft sich auf 98. Von denen kamen die Überreste von 84 Säugetierrassen bei archäologischen Ausgrabungen und Höhlenforschungen zum Vorschein.

1. DER ÁRPÁDENZEITLICHE WILDBESTAND

In Ungarn stehen uns bestimmbare Tierüberreste von 43 árpádenzeitlichen Siedlungen zur Verfügung. Aus 17 Fundstellen sind Überreste von Rothirsche bzw. Wildschweine und aus 15 von *Rehe* bekannt. Die Überreste von *Wisent* kamen in 3, von *Braunbär* in 2 (*Tabelle 1*), und von den pelzigen Tieren: *Fuchs* in 3, *Dachs*, *wieselartiges* und *Bieber* in je 2 und *Wolf* in 1 Siedlungen zum Vorschein. Knochen von *Feldhasen* sind aus 10 Fundstellen bekannt.

1.1. Büffel (Bison bonasus L. 1758.)

Der in Urzeit und Mittelalter im Karpatenbecken vorgekommene *Wisent* ist der westlichste Repräsentant des *kaukasischen Büffels* (*Bison bonasus caucasicus* Satunin

1903), der in der Periode des Mesolithikums und frühen Neolithikums ins Karpatenbecken einwanderte. Miklós Kretzoi beschrieb den im Jahre 1946 unter *ungarischer Wisent* „*Bison bonasus hungarorum* n. ssp.“ als eine selbständige neue Unterrasse und trennte ihn von den bis dahin bekannten Typen.

Árpádenzeitliche Wisentfunde

Die mittelalterlichen Wisentfunde kamen im Fundmaterial von königlichen oder Gespannschaftszentren zum Vorschein (Tabelle 1.).

Esztergom-Szentgyörgymező (1980–1985.) 10.-11. Jahrhundert. **Szabolcs** (1975.) 10.–12. Jahrhundert.

Edelény-Borsod vár (1987–1999) 10.-13. Jahrhundert. **Magy-Kauzsay tanya** (Kom. Szabolcs-Szatmár) Ende des 12. Jahrhundert. **Komitat Krassó-Szörény**. (Siebenbürgen, Rumänien), Gerippe, 11.-13. Jahrhundert.

Erwähnung der Wisent in árpádenzeitlicher Quellen

Der andalusische ABU-HAMID AL-GARNÁTI (1151–1153.), der byzantinische Kaiser ANDRONIKOS I. KOMNENOS (1182/83–1185) und der Dominikaner Albertus MAGNUS (13. Jahrhundert) erwähnen in ihren Werken Wisent aus Ungarn oder aus benachbarten Gebieten. Der serbische Grossgespann Andreas II. Nemanja schenkte seinem Sohn Stephan unter anderen „*Wisent und sarazenische Büffel* „ (1212).

Wisenthorn-Pokale

Zwischen den Schätzen des Mönchklosters des Heiligen Martins in Pannonhalma sind zwei Hörner erwähnt (um 1086) und zwischen den jährlichen Dienstleistungen der Dömöser Abtei kommt ein Wisenthorn auch vor (1138). Aus Wisenthörner wurden Trinkpokale, Becher bzw. Tuthörner gemacht. Ihr Gebrauch in der kirchlichen Liturgie ist aber nicht bekannt.

Wisentjäger

11. Jahrhundert. Aus der Legende des Heiligen Ladislaus ist bekannt, dass als König Ladislau „in die Öde gelangte, und hatten sie nichts zu essen [...] er flehte ums Erbarmen Gottes [...], und da kam ihm eine *Hirsch- und Wisentherde* gegenüber ... Wisentjäger (venatores bubalorum) werden aus dem Dorf Ipp (Komitat Kraszna) (1208.), aus dem Dorf Szent Márton (Komitat Bihar) (1203.) erwähnt, bzw. ein Gespann der Wisentjäger ist ebenfalls aus dem Komitat Kraszna bekannt (1204).

Wappen mit Wisentköpfe

Auf dem mit Familiärwappen verzierten Siegel des deutschstammigen Geschlechtes Buzád-Hahót ist ein Wisentkopf mit einem zwischen den Hörner – auf die Kopfspitze gestelten – Kreuz (Ban Buzád 1235, Schatzmeister Csák 1237), oder ohne Kreuz (Ponac comes 1235, Gespann Tristan 1250.) dargestellt. Auf dem Siegel des Zalaer Gespanns Arnold befindet sich ebenfalls ein Wisentkopf (1237.).

Árpádenzeitliche Ortsnamen: Bölény (Wisent)

Béla Szalay erwähnt in Ungarn 12 über Büffel benannte Ortsnamen, die er aber nicht namhaft machte. 1249. Villa Bial (Byal, Bywl, Komitat Fejér), In der

westlichen Gemarkung Fehérvár, zwischen den Sümpfen liegendes Dorf Bial, in der Gemarkung Csór im Osten.

1227. Bölénymező (Komitat Kraszna). 1246. Byolokol (Bylokul, Bilak, Komitat Doboka).

Der ungarische Name bölény (Wisent) wird in den árpádenzeitlichen Ortsnamen „Belen“ (1211), Personennamen (1245), sowie im Ortsname Benenus (1291/94) vermutet. Dieser letzterer blieb in Form Belényes erhalten (Komitat Bihar, am Oberlauf der Fekete-Körös, Beiuss, Rumänien).

1.2. Elch (*Alces alces* L.1758.)

Der Elch ist ein Färberglied der ungarischen Wildsäugetier-Fauna.

1.3. Weitere Grosswilde

Rothirsch (*Cervus elaphus* L.1758.). Der im Spätneolithikum ins Karpatenbecken einwanderte, dann „einheimisch“ gewordene Rothirsch ist der westlichstere Repräsentant des *Maralhirsches* (*Cervus elaphus maral* Ogilby 1840). Schädelgrösse, Geweihaufbau und Körpermasse seiner heutigen Nachkommen weichen von der Unterrasse des *mitteleuropäischen Rothirschstammes* (*Cervus elaphus hippelephus* Erxleben 1777.) ab.

Reh (*Capreolus capreolus* L.1758.). Die Tiernamen *capreolus/capriolos/capreolos* in mittelalterlichen Urkunden werden entweder als Gams, Wildziege, oder als Reh übersetzt.

Gams (*Rupicapra rupicapra* L.1758.). Der Tiernamen „*capere*“ in den Liptauer Urkunden aus den Jahren 1265/1270 sind in den ungarischen Übersetzungen einfach ausgelassen.

Wildschwein [*Sus scrofa attila* (Thomas 1912)]. In Ungarn lebendes *osteuropäisches Wildschwein* ist die grösste Wildschweinunterrasse in Europa.

2. JAGDRECHTE UND -VERBOTE IN DER ÁRPÁDENZEIT

Ungarns Mittelalter können wir uns – in Hinsicht der Jagd – auch als Zeitalter der freien Jagd bezeichnen. In Ungarn durfte man mit Ausnahme der sogenannten königlichen Grosswilde, des Büffels, und der Elch praktisch alles jagen. Zu den „mittleren“ Wildtiere zählte der *Braunbär*, das *Wildschwein*, der *Rothirsch* und der *Gams* (1272). Neben diesen werden die *Rehe* und *Hasen* (1262., 1265/70.), sowie die „konkurrenten“ Jäger die Wölfe und die Füchse auch erwähnt (1262.).

Bei der Stiftung von kirchlichen Institutionen wurden die Besitzschenkungen mit Wald und Jagdrechte zusammen gegeben: Bakonybél, Garamszentbenedek, Miechów, Szepes, Szentgotthárd, Topuszká, Bistum Veszprém, Zággráb usw. (Tabelle 2).

Ab zweiter Hälfte des 13. Jahrhunderts sind die den angesiedelten Hospes gegebenen Jagdvorschriften (Rechte und Verbote) aus den Komitaten Turóc, Zólyom, Liptó und Ugocsa bekannt (Tabelle 2).

Árpádenzeitliche Jägerheiligen

Der Kult der beiden Jägerschutzheiligen [*Heiliger Hubertus* – (655–727.), *Heiliger Eustachius* (Lesták, Leuszták)] wurde von den Prämونتstratenser im 12.-13. Jahrhundert eingeführt. In den Legenden der beiden Heiligen erschien bei der

Jagd ein Hirsch mit einem Kreuz zwischen seinen Geweihen, was zur Bekehrung führte.

3. JAGDGEBIETE (LOCUS VENATICUS) UND WILDGÄRTEN (ORTUS/HORTUS FERARUM)

Der Ingfan-Wald in den Komitaten Bihar/Kraszna war ein fürstlicher Waldbesitz, ein Jagdgebiet mit Grosswild. *Wisentjäger* (venatores bubalorum) – die nicht zur königlichen Organisation gehörten – werden in den Urkunden einzig und allein nur bei diesem Waldbesitz erwähnt. Den Namen „bölény“ tragende Ortsnamen Belen, Benenus im Komitat Krassó-Szörény, Bial im Komitat Fejér, und Byolokol im Komitat Doboka waren kirchliche Besitze.

Waldgüter mit Jagdgebieten hatten die Könige des Árpádenhauses in den Budaer und Piliser Gebirgen (Komitat Pilis). Die Insel Csepel war in der Zeit König Béla III. und Emerich (1173–1204) eine familiäre/königliche „Jagdinsel“. Im Gebiet der Bakonyer Waldgespannschaft, in den Wäldern der Komitaten Sáros, Zólyom und Máramaros waren königliche Jagdgebiete, verzäumte Wildgärten. Über den Jagdplatz der Gömörer Burg und über die Jäger der Biharer Burg berichten die Urkunden.

Im Zusammenhang mit dem nogradischen Ort Vadkert (1255), und Wadaz im Komitat Abauj (1256) wird keine Jagdtätigkeit oder damit beschäftigende Bevölkerung erwähnt.

Anonymus verwies in seinem *Gesta Hungarorum* (um 1200) direkt in Form eines Wortspieles mit lateinisierten griechischen Wörter auf dem Fürst Árpád, der im Wald bei Torbágy (Komitat Pest, in der Gemarkung von Törökbálint) jagte: „[...] ducem Arpad in silva Turobag arpalice ambulante invenerunt.

Fürstliche, königliche Jagdunfälle

Am 2. September 1031.- tödlicher Jagdunfall des Heiligen Emerichs

Eine falsche Urkunde datiert auf 27. Dezember 1130. (1129?). Buda. König Stephan II wurde auf einer Jagd von einem *Bär* angegriffen.

1199. Komitat Máramaros König Emerich ist in Máramaros bei einer Jagd vom Pferd gefallen.

1217. Heiliges Land. Eine falsche Urkunde datiert auf dem Jahr 1226. König Andreas II. wurde von einem „*Büffel - urus beticus*“ im Heiligen Land angegriffen.

4. JAGDORGANISATIONEN

Die árpádenzeitlichen Jäger gehörten zu den königlichen, kirchlichen Diener. Sie sind nach ihrer Tätigkeit in zwei grössere Gruppen einteilbar. In erste gehörten die allgemeinen aktiven Jäger (venator), Mitglieder von speziellen Gruppen (zum Beispiel Wisentjäger, Pelzjäger usw.) und die Vogelfänger (auceps, falconeri). In der zweite waren die „inaktiven“ Jäger, das heisst die Helfer der Jäger, die Jagdhundeführer (caniferi, liciscari) und die Treiber.

4.1 Jagdhundeführer – Caniferi

Die árpádenzeitlichen *caniferi* sind zwölfmal in den Urkunden des 13. Jahrhunderts erwähnt (Tabelle 4., Abb. 2.). Ihre drei Wohnorte (Dienststelle) und fünf Besitze

konzentrierten sich zwischen 1247 und 1298 auf den nordungarischen königlichen Waldbesitz in den Komitaten Liptó, Szepes, Torna und Zemplén (Tabelle 5). Im letzten Viertel des 13. Jahrhunderts waren die den caniferi entsprechenden slawischen Bebnokus (1274, Komitat Torna), bzw. Besuncus (1293, Komitat Szepes) im Nordostungarn im Gebrauch. Der bebnokus, *besnucus* – *besuncus* sind die Namensvarianten des *wesnukus*, die ebenfalls „pecér“ (Hundehalter) bedeuten. Das slawische Wort *pecér* – „Diener“ wird in Ungarn ab dem 15. Jahrhundert in der Deutung „Hundepfleger, Betreuer der Jagdhunde“, benutzt. Das Wort *sintér* bedeutete schon früher den Abzieher des Felles.

Im mittelalterlichen Europa war der *canum* „custos/cura/curator“, oder *canicularius* Hüter, Aufseher, Betreuer und Ausbilder der Jagdhunde. Diese Formel fehlt in den árpádenzeitlichen Urkunden, dafür befindet sich aus den Wörter *canis* – Hund und *fero* – führen/halten gebildeter *canifer* Berufsname in den schriftlichen Quellen.

4.2. Königliche „Wolfhunde“-Führer - *Liciscari*

Die „*liciscari*“ ist ein aus dem griechischen Name eines grosswüchsigen Hundes gebildeter Berufsname. Die königlichen *liciscari* und ihre Besitze kommen – mit Ausnahme eines Bakonyer Besitzes (Nevegy, 1279.) – in den nordungarischen Komitaten Nógrád, Borsod und Zemplén vor. Ihre Tätigkeit kann man mit den Jagdorten (*locus venationis*) der königlichen Waldgüter in Verbindung bringen (Tabelle 5, Abb. 2).

Die Bezeichnung *lycisca* (*licisca*) ist ursprünglich eine grosswüchsige wolfförmige Hunderasse im Altertum, der Name des Wolfhundes, der von einem Wolf und einem Hundeweibchen stammte. In den árpádenzeitlichen Urkunden kommt weder die genaue Benennung von Tätigkeit bzw. Beruf der *liciscari* (zum Beispiel *liciscariferi*: Hunde-führer/ausbilder/wächer/halter?), noch der Hundename *licisca* vor.

4.3. „Windhund-Jäger“

Im árpádenzeitlichen Ungarn wurden Windhunde von verschiedener Herkunft und Typ gehalten, ist aber ihre Benennung nicht bekannt. Die Interpretierung der Namen *Agár*, *Agárd*, *Ebes* als Termine für Hunde im árpádenzeitlichen Namensmaterial benötigt aber eine Revision (Tabelle 6).

5. DIE DARSTELLUNGEN VON JAGDHUNDE UND HUNDEFÜHRER IM 12.-14. JAHRHUNDERT

Erste Hälfte des 12. Jahrhunderts – Codex Albensis (Abb. 3, 1). Ende des 12. Jahrhunderts – Friedrich Barbarossa bekam im Frühling 1189 von ungarischer Königin Margit Capet ein verziertes Zelt als Geschenk. Zur inneren Dekoration des Zeltes gehörte auch die Darstellung „eines weissen, kleinen Jagdhundes“.

Zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts – ungarische Bilderchronik.

Seite 4. f 2'b – „Jagd der Ungarn“: zwei Brauenbären, Teil eines Rothirsches, 2+1 Hunde – „Miniatur“. Auf dem gut kompilierten Bild kann man die in Jagd beteiligten in drei Gruppen gliedern:

In Mitte des Bildes ist die zweite Gruppe: in der linken Seite zwei angreifende Bären, in der rechten Seite zwei Jäger: vor den zwei auf die Bären kläffende Hunde ohne Halsbänder und Leinen (Abb. 3, 2).

In rechter Seite ist die dritte Gruppe: drei in Bärenjagd nicht beteiligte Krieger. Vor zwei Krieger steht ein horchender rotbrauner Hund an kurzer Leine gehalten.

In Miniatur „Jagd“ der Bilderchronik wird vier kurzschäftige Lanze dargestellt, deren Spitzen aussergewöhnliche und individuelle Formen haben.

Seite 5. f 3a – Initiale „A“: Rothirsch, 2 + 2 Hunde

In der Initiale, in der linken Bildhälfte hinten, steht vor dem Wald ein Hirsch und in Vordergrund befinden sich zwei den „*Spur folgende*“ Hunde (Abb. 3, 3). In der rechten Bildhälfte ist ein Jäger mit drei Begleiter und vor den zwei „*horchende*“ Hunde (Abb. 3, 4).

Seite 29. – die zweite Initiale „A“ – f. 15a. Seite 105. – Initiale „D“ – f 53a. Seite 106. – „Miniatur“ – f 53'a.

Die Hundedarstellungen in der ungarischen Bilderchronik ähneln hauptsächlich den einzelnen Figuren der Jagd- und Bluthunde, sowie der – späteren – *Terrieren*. Dieser letzterer „Terrier“ Hundetyp kommt im ungarischen Anjou-Legendarium auch vor. Kein einziger in der Bilderchronik und im Anjou-Legendarium dargestellter Hund ähnelt weder den westeuropäischen „gallischen“ (Abb. 3), noch den nächstlichen persischen Windhunden. Der kleinwüchsige persische Windhund, der Salukis (Abb. 5), gelangte jedoch in der Zeit der Kreuzfahrerkrriege ins Europa. Die Identifizierung der dargestellten mittelalterlichen Hunderassen (Abb. 6) mit den heutigen Rassen ist kaum möglich und annehmbar.

Die árpádenzeitlichen Hunde kann man nach ihrer Widerristhöhe in zwei grosse Gruppen einteilen. Die Widerristhöhe der *mittelgrossen Hunde* schwankt zwischen 45 und 59,9 cm, die den Figurenkreis der sogenannten spürhund- und bluthundartigen Hunde geben. Die Widerristhöhe der *grossen Hunde* schwankt zwischen 60 und 79,9 cm und hierher gehören die verschiedenen Windhund- und Schäferhundtypen. Hunde mit kleiner Körpergrösse erscheinen in Ungarn erst in der Anjouzeit.

A 15. SZÁZADI NAGY-GETE-HEGYI ANGOLNANYÁRSHEGY

FARKAS Péter

A Komárom-Esztergom megyei Tokod és Nagy-Gete-hegy térsége az eddigiekben sem került el a régészeti kutatások figyelmét. A térségtől észak-keleti irányban, körülbelül 2,5 kilométerre egy későrómai erőd volt található.¹ Mindezek mellett későbronzkori cseréptöredékek és második világháborús löszerek is előkerültek a lelőhelyről. A vizsgált 15. századi angolnanyárshegy előkerülése a tokodi Nagy-Gete-hegyhez köthető, Radovics Gergely talált rá még 2008 folyamán.² A lelőhelyet ennél pontosabb meghatározása nem lehetséges, mivel a lelet megtalálója sem tudta teljes bizonyossággal megmutatni azt. Elmondása szerint egy sziklahasadékban, egy fa tövében volt a vashegy, amelyet a föld is fedett. Az említett vashegy hosszúsága 50,8 centiméter; ebből a köpű tesz ki 5 centimétert, melynek átmérője 2 centiméter (1. kép). A hegy legnagyobb vastagsága 1,2 centiméter; a nyárs végénél pedig 0,4 centiméternyi vastag hegyet találunk. A nyárs kerek háritólemeze nem maradt fenn. A nyárshegy a hasonló magyarországi leletekkel szemben nem épségben maradt ránk, a hegyen sérülés és javítás nyomai is láthatóak, amelyek az ábrákon is jól kivehetőek. A hegyet a köpű oldalnyúlványaival erősítették jelen esetben is a nyélre, amelynek nyomai még ma is láthatóak (2. kép).

Az angolnanyárs (angol megnevezésben: awlpike, német elnevezésben: Ahlspiess,³ francia megnevezésben pedig lance á pousser⁴) még a 15. század elején jelent meg, a század folyamán terjedt el, még a 16. század elején is gyakran használt döfőfegyver volt, leginkább a nehézfegyverzetű gyalogság kezében. A harci események mellett lovagi gyalogtornák során is kedvelt fegyvernek számított.⁵ Általában hosszú, négyszög átmetszetű, nyársszerű pengével készítették el, amit köpűs vagy oldalpántos módszerrel erősítettek fel a nyélre, a penge tövében pedig kerek alakú háritólemezt alkalmaztak, ami leginkább a kéz védelmét szolgáltatta.⁶ A vizsgált szál-fegyver népszerűségét leginkább egyszerűsége adta meg: a hosszú és erős nyárs a kor lemezvértjei ellen is igen hatásosnak bizonyult, előállítására pedig olcsó és gyors volt, így nagy tömegben is lehetett gyártani. Az angolnanyárs használatához különösebb szakértelem nem volt szükséges, álló helyzetből leginkább szúrásra volt leginkább alkalmas, az ilyen fegyvereket amúgy is leginkább a páncélok átszúrására tervezték, de nem volt kizárt az sem, hogy harci szituációtól függően a hosszú (1,5–2 méter) nyéllal ütöttek is.⁷ Zárt rendben való támadás, illetve védekezés esetén, valamint egyéni harc során is alkalmas fegyver volt az aktuális feladat ellátására,

¹ MÓCSY 1981; VISY 2003.

² Ezúton szeretném köszönetet mondani Radovics Gergelynek, hogy a leletet a Pécsi Tudományegyetem munkatársainak feldolgozásra átadta. Ezután a tárgy az illetékes esztergomi Klapka György Múzeum gyűjteményébe kerül majd át.

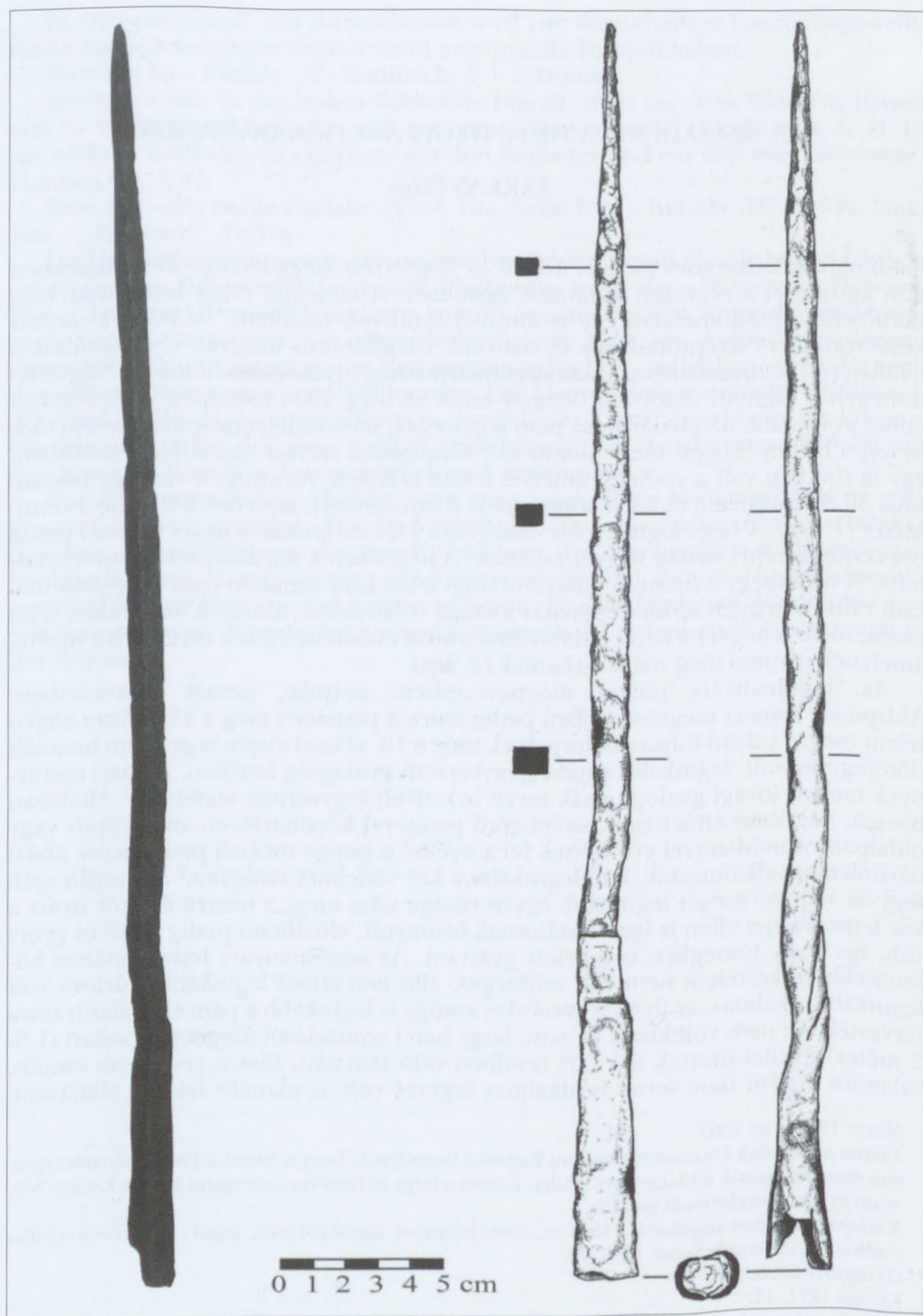
³ A kifejezés a német angolna és a lándzsa, dárda jelentésű szavakból ered, angol elnevezése fonetikus fordítása a németnek. STONE 1999, 79.

⁴ OAKESHOTT 2000, 288.

⁵ KALMÁR 1971, 44.

⁶ Az említett háritólemez csak ritkán maradt fenn, így vizsgált tárgyunk esetében sem. A háritólemeze: ZARNÓCZKI 1992, 31.

⁷ GRAVETT–TURNER 1999, 21–22.

1. kép A nagy-gete-hegyi angolnanyárshegy fényképe és rajza
 Abb. 1 Fotos und Zeichnungen den Ahlspießspitze von Nagy-Gete

2. kép A nagy-gete-hegyi angolnanyárshegy köpüs vége

Abb. 2 Ende der Ahlspießspitze von Nagy-Gete

mind páncélos lovas, mind gyalogos ellenféllel szemben.⁸ A 15. század folyamán a gyalogság által legkedveltebb döfőfegyverré váló angolnanyárs a husziták által is igen kedvelt fegyver volt és pajzzsal kombinálva gyakorta alkalmazták.⁹ Osztrák területen már a század elejétől fogva ismert fegyvertípus, Kalmár János szerint nagy valószínűséggel innen kerül majd át Hunyadi Mátyás seregébe, ahol mint a gyalogság egyik főfegyvere kap majd jelentős szerepet.¹⁰ Kalmár János vélekedése szerint Mátyás 1490-ben bekövetkezett halála után a lefegyverzett bécsi magyar őrség tagjaitól 170 darab angolnanyársat vettek el, melyeket aztán a bécsi Bürgerliches Zeughaus-ban helyeztek el, ezen fegyverleletek a vázolt elmélet szerint napjainkig is a berlini Zeughaus és a Historischer Museum der Stadt Wien gyűjteményében fel is lelhetőek.¹¹ Azonban ez a körülbelül 170 darab angolnanyárshegy, mely a Historischer Museum der Stadt Wien tulajdonában van, nem Mátyás csapataitól származik, hanem Mátyás halálának időpontjától valamennyivel későbbre keltezhetőek (1497–1500 közé), és az Észak-Ausztria-i Piesting városából származnak és innen szállították őket először a Das Wiener Bürgerliche Zeughaus épületébe.¹² A fegy-

⁸ ZARNÓCZKI 1990, 55.

⁹ DURDIK 1961, 112.

¹⁰ Meg kell jegyezni Kalmár János elmélete mellett azt a lehetőséget is, hogy a fegyvertípus magyarországi elterjedése történetileg huszita hatásra, így akár a cseh területek felől is. KALMÁR 1971, 44., Zarnócki Attila könyve kitűnő fantáziarajzokkal is szemlélteti az angolnyárs szerepét Mátyás nehézsúlyosságában, mind a pajzsfal mögötti az angolnanyárs védekező szerepére, mind a pajzsfal szétnyílása után a támadó szerepre is láthatunk példát. ZARNÓCZKI 1990, 55.

¹¹ KALMÁR 1971, 44.

¹² Das Wiener Bürgerliche Zeughaus. Rüstungen und Waffen aus 5 Jahrhunderten (Ausstellungskatalog Historisches Museum der Stadt Wien), Wien 1977, 77., Kat.Nr. 59, Abbildung 55., Wehrhafte Stadt.

3. kép Angolnanyárs ábrázolás a Nürnbergi Krónika lapján

Abb. 3 Darstellung der Ahlspieß in der Nürnberger Chronik von 1493

vertípus legismertebb ábrázolása az 1493-ból származó Nürnbergi Krónika lapjain található (3. kép).¹³

Különös jelentőségét az is adja a nagy-gete-hegyi vashegynek, hogy Magyarországon viszonylag ritka esetnek számít egy angolnanyárshegy előkerülése. Szendrei János által összeállított milleniumi kötet is közöl egy, ekkoriban még gróf Wilczek János tulajdonában lévő, szintén a 15. századra keltezett, háromlú angolnanyársleletet (4. kép). Szendrei János közlése szerint maga a nyárs 1,18 méter, tokkal együtt 1,34 méter hosszúságú volt.¹⁴ Kalmár János is publikált egy, a budai vár régészeti feltárása során előkerült angolnanyárshegyet, melynek háritólemeze szintén nem maradt meg. Valószínűleg köpjének két oldanyúlványával erősítették a nyélre a négylú nyársat ez esetben is.¹⁵ Angolnanyárshegyet találtak még az Érd-Batta-i Dunamederben is, amely ugyancsak négyzet keresztmetszetű és 69 cm hosszú volt, jelenleg pedig az illetékes érdi Magyar Földrajzi Múzeum keretein belül van kiállítva.¹⁶

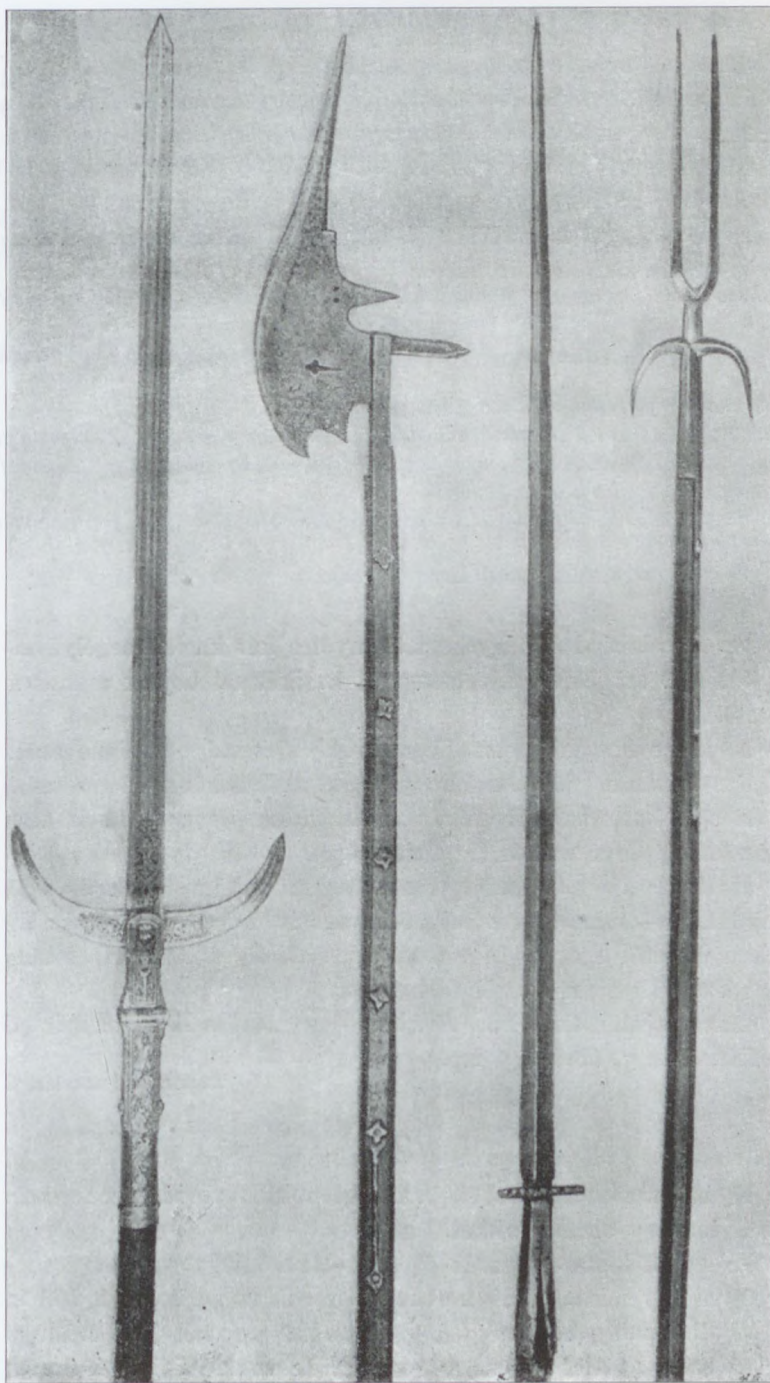
Das Wiener Bürgerliche Zeughaus im 15. und 16. Jahrhundert (Ausstellungskatalog Historisches Museum der Stadt Wien), Wien 1986, 21–22, Kat. Nr. 1/25.

¹³ Az angolnanyárs viszonylag ritkán szerepel képi ábrázolásokon. A fegyvertípus első képi ábrázolása a 15. század elejéhez köthető, Jacquemart de Hesdin által készített *Tré Belles Heures* kezdetű könyvében található. A XVI. század elején készült *Der Weisskunig* is tartalmaz angolnanyárs ábrázolást, az 1512 és 1516 közé keltezett A kék kompánia elleni csata című képen is észrevehető a fegyver, méghozzá egy svájci harcos kezében. Erről bővebben: WALDMAN 2005.

¹⁴ SZENDREI 1896. 219–220. Lásd: 5. ábra. Az Eduard Wagner szerkesztette, *Tracht, Wehr und Waffen* kezdetű kötetében szereplő angolnanyárs rekonstrukciójának is Szendrei János közlése volt a forrása. WAGNER 1957. Teil V. Tafel 27.

¹⁵ KALMÁR 1966, 585.

¹⁶ Magyar Nemzeti Múzeum. Fegyvertár. 57.60.84. Lásd: 7. ábra.

4. kép
Abb 4

Angolnanyárshegy a millenniumi kiállításon. SZENDREI 1896.

Ahlspießspitze an der Budapester Milleniumausstellung 1896. SZENDREI 1896.

IRODALOM

- DURDIK 1961: Durdik, J., *Hussitisches Heerwesen*. Berlin.
- GRAVET–TURNER 1999: Gravett, C.–Turner, G., Bosworth 1485: *Las Charge of the Plantegenets*. Osprey Publishing.
- KALMÁR 1966: Kalmár J., A budai vár feltárásának fegyverrégészeti leletanyaga. *HK* 1966/3.
- KALMÁR 1971: Kalmár J., *Régi magyar fegyverek*. Budapest.
- MÓCSY 1981: Mócsy A. (szerk.), *Die spaetromische Festung und das Graeberfeld von Tokod*. Budapest.
- OAKESHOTT 2000: Oakeshott, R. E., *European weapons and armour: from Renaissance to the Industrial Revolution*. Boydell-Press.
- STONE 1999: Stone, G. C., *A Glossary of the Construction, Decoration and Use of Arms and Armor: In all countries and in all times*. Courier Dover Publications.
- SZENDREI 1986: Szendrei J. (szerk.), *Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos milleniumi kiállításon*. Budapest.
- VISY 2003: Visy Zs., *The Ripa Pannonica in Hungary*. Budapest.
- WAGNER 1957: Wagner, E. (szerk.), *Tracht Wehr und Waffen der spaeten Mitteralters: 1350–1450*. Prag.
- WALDMAN 2005: Waldman, J., *Hafted Weapons in Medieval and Renaissance Europe: The Evolution of European Staff Weapons between 1200 and 1650*. Brill.
- ZARNÓCZKI 1990: Zarnóczy A., Fegyverzet, felszerelés, hadsereg Magyarországon Hunyadi Mátyás korában. *HK* 1990/1. 55.
- ZARNÓCZKI 1992: Zarnóczy A., *Mátyás király katonái*. Budapest.

EINE AHLSPIESS-SPITZE AUF DEM NAGY-GETE-HEGY

Eine Ahlspieß-Spitze ist zuletzt im Jahre 2008 auf dem Nagy-Gete-hegy, einem Berg im Komitat Komárom-Esztergom gefunden worden. Nach seinen Angaben lag die Eisenspitze in einem Felsenriss, am Fuße eines Baumes, von Erde bedeckt. Die Länge dieser Eisenspitze beträgt 50,8 Zentimeter, davon die Tülle 5 Zentimeter, ihr Durchmesser liegt bei 2 Zentimeter. Auch die Tatsache, dass das Auftauchen einer Ahlspießspitze in Ungarn als eine Seltenheit gilt, verleiht der Ahlspießspitze von Nagy-Gete eine besondere Bedeutung.

Ahlspeißspitzen sind in der Regel aus Eisen gefertigt und wurden in der Vergangenheit zur Jagd verwendet. Sie wurden in der Regel in Felsenrissen oder an anderen Stellen gefunden, die für die Jagd geeignet waren. Die Ahlspeißspitze von Nagy-Gete ist eine Seltenheit, da sie in Ungarn noch nie gefunden wurde.

Die Ahlspeißspitze von Nagy-Gete ist eine Seltenheit, da sie in Ungarn noch nie gefunden wurde. Sie ist eine wichtige Fundstelle für die Forschung der Ahlspeißspitzen.

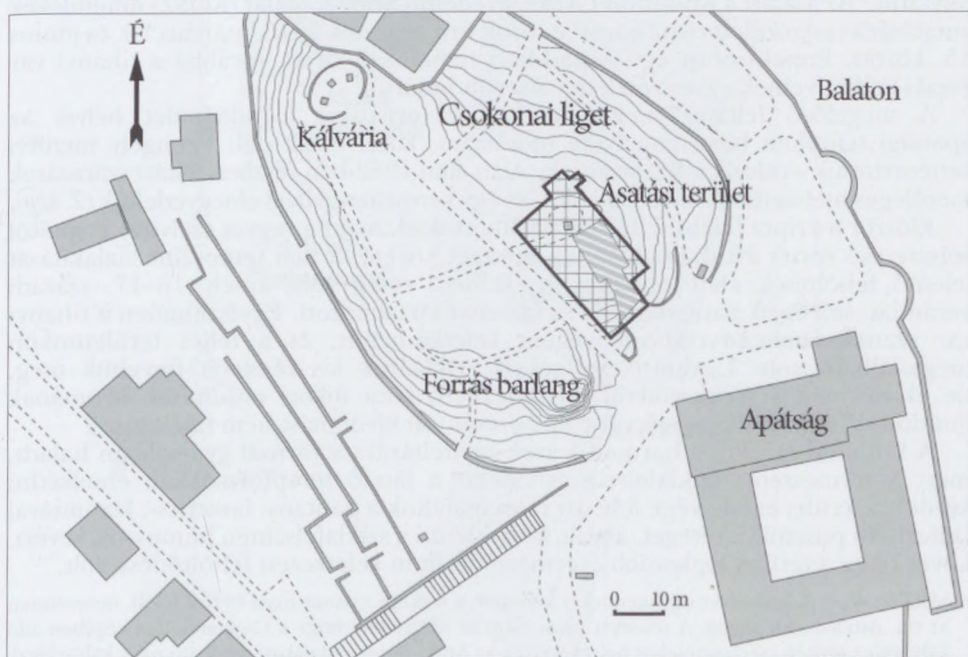
Die Ahlspeißspitze von Nagy-Gete ist eine Seltenheit, da sie in Ungarn noch nie gefunden wurde. Sie ist eine wichtige Fundstelle für die Forschung der Ahlspeißspitzen.

Die Ahlspeißspitze von Nagy-Gete ist eine Seltenheit, da sie in Ungarn noch nie gefunden wurde. Sie ist eine wichtige Fundstelle für die Forschung der Ahlspeißspitzen.

ÁRPÁD-KORI TEMETŐRÉSZLET ÉS KORAÚJKORI ERŐDÍTÉSNYOMOK A TIHANYI CSOKONAI-LIGETBEN

FÜLÖP András–JANKOVICS Norbert

A tihanyi Csokonai-liget a bencés apátság épületegyüttesétől észak-északnyugatra elterülő dombhát, mely az apátsági templomtól kb. 20–25 méterre kezdődik, és délkelet felől északnyugati irányban húzódik. Felszínén a kutatás kezdetekor egy kellemes, árnyas fákkal borított park terült el, közepén egy barokk Nepomuki Szent János-szoborral, végében pedig egy 20. századi kálvária-csoporttal. A domb alatt egy, a 20. század első évtizedeiben épített kriptá helyezkedett el, melynek bejárata délre, az apátság felé nyílt a szabadba (1. kép).

1. kép Helyszínrajz a kutatás kezdetekor (2009. évi építészeti felmérés felhasználásával rajzolta Jankovics Norbert)

Abb. 1 Lageplan zur Beginn der Forschungen (gezeichnet durch Norbert Jankovics auf der Grundlage des Buaplans von 2009)

A Tihanyi Bencés Apátság e dombhát délkeleti végében egy turisztikai fogadóépületet kívánt létrehozni, melyet e kriptá helyére terveztek, de annál jóval nagyobb alapterületen, érintve a barokk szobor helyét is. Annak érdekében, hogy az új megjelenésű épület ne bontsa meg az apátság környezetének megszokott képét, terét nagyrészt a föld alá süllyesztették le, ami azzal járt, hogy az adott

alapterületen egészen a szikláig a föld elhordásával számoltak, sőt a megfelelő belmagasság elérése érdekében magába a sziklába is mélyen bele kellett vésni.

A Csokonai-liget régóta nyilvántartott régészeti lelőhelynek számít. Magyarország Régészeti Topográfiájának vonatkozó kötete úgy tudja, hogy embercsontok és üvegedénykéek kerültek elő a liget területéről, igaz, az adat meglehetősen bizonytalan volt.¹ Itt kell megemlítenünk Kralovánszky Alán 1982. évi ásatását, mely szondázó szelvényekkel vizsgálta az apátságot körbevevő koraújkori várfalak elhelyezkedését. Ennek során a IV. szelvénnel megközelítette a Csokonai-liget alatti kriptá bejáratát, és kimutatta, hogy a várat északról övező, kelet-nyugati irányú, széles szárazárok itt is megtalálható.² Ennek ellenlejtőjét, esetleg annak külső oldalán további védműveket a liget déli végébe vártuk.

Mindezekből adódóan a beruházást megelőzően a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal próbafeltárást írt elő, melyet 2009 júniusában végeztük el. Mint utóbb kiderült, a kutatóárkaink a később megtalált középkori temetőn kívül kerültek kijelölésre, ugyanakkor a próbafeltárásból későközépkori leletanyag, szórvány csontok jöttek elő, továbbá megtaláltunk egy furcsa, rakásmódjából középkorinak ítéltető falat, mely arra intett minket, hogy a területen kiterjesztett feltárást kell folytatni.³ Az ásatást a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat (KÖSZ) műemlékek kutatására szakosodott osztályáról⁴ e sorok írói végezték 2010. március 29. és június 15. között. Ennek során egy Árpád-kori temető 43 sírját, továbbá a tihanyi vár északi védműveinek egyes részleteit sikerült feltárni.⁵

A megelőző feltárás megkezdésekor a turisztikai fogadóépület helyét az apátsági templom hossz tengelyére merőleges, közel észak–déli fő tengely mentén kettéosztottuk – célunk a Kralovánszky Alán által 1982-ben részben feltárt szárazárok merőleges metszetének felvétele volt –, és egy kereszt tengellyel elnegyedtük (2. kép).

Először a kriptá feletti feltöltést távolítottuk el, majd az egyes szelvény kriptától keletre eső részét ástuk ki. A kriptá építését követő, a mai terepszint kialakítását jelentő feltöltések alatt egyetlen értékelhető réteg volt, amely 16–17. századi kerámiát, sok égett paticsdarabot és faszenet tartalmazott. Egyértelműen a tihanyi vár szanálásának következményeként keletkezhetett, és a teljes területünkön megtalálható volt. Ugyanitt egy sekély sziklaárok kis részletét figyeltük meg, de ekkor még a területünkön feltételezhető kora újkori erődítések nyomának gondoltuk, betöltésében szórvány embercsonton kívül mást nem találtunk.

A kriptától északra a harmadik szelvény feltárása a vártnál gyorsabban haladt, mert a természetes sziklafelszín, szemben a látszó terepformákkal, emelkedni kezdett a terület északi vége felé. Itt is megtaláltuk a paticsos- faszenes-, kerámiával keltezhető pusztulási réteget, alatta, közvetlenül a sziklafelszínen humuszos, kevert, kőves réteg a terület legkorábbi, természetes úton keletkezett feltöltődése volt.

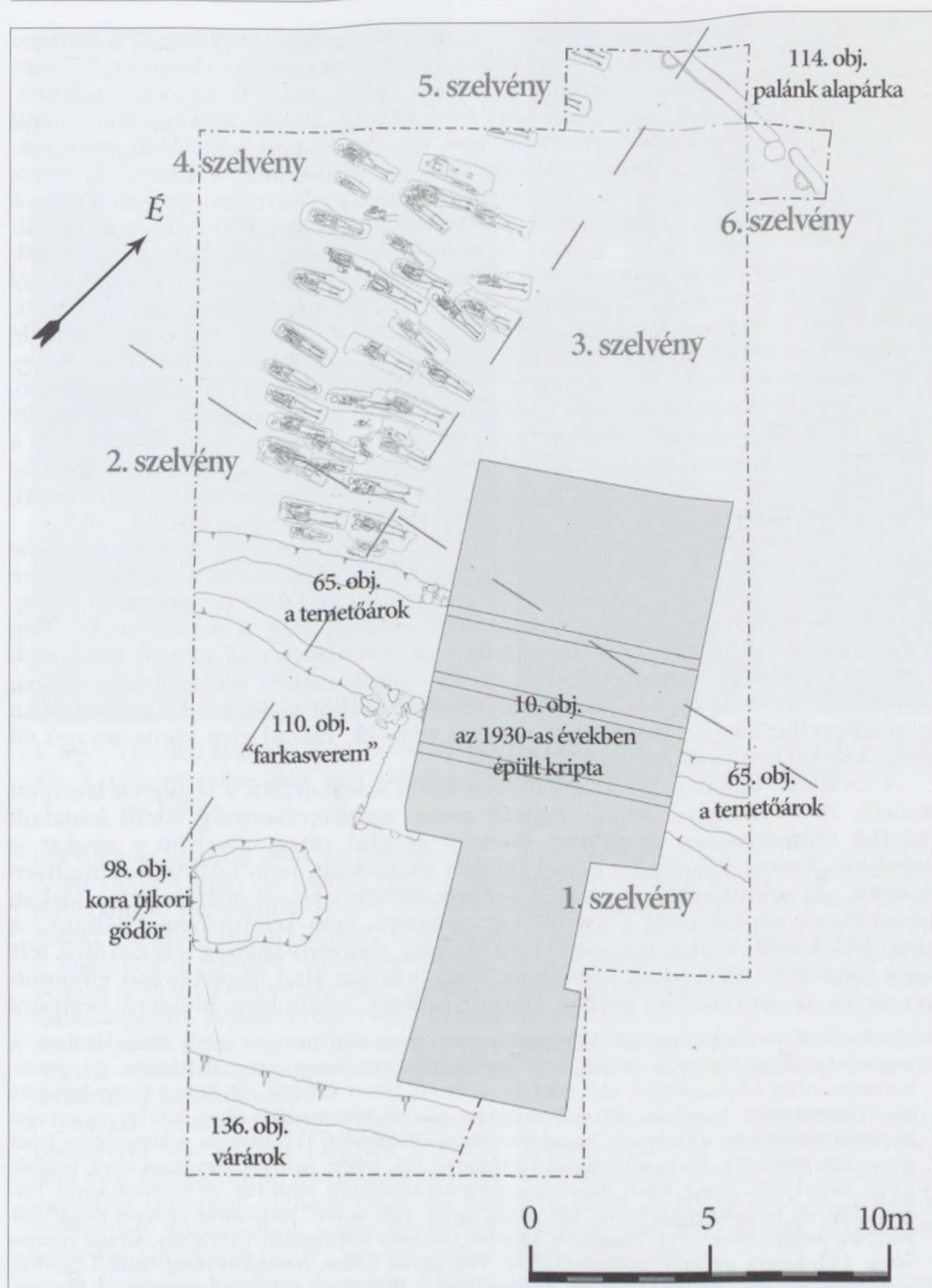
¹ MRT 2. 45/4. A lelőhelyet ugyanennek a kötetnek a térképe viszont rossz helyre jelöli, nevezetesen az ún. Attila-domb aljába. A tévedést alighanem az idézte elő, hogy a Csokonai-liget végében álló kálváriát a térkép szerkesztésekor összekeverték az Attila-domb oldalában található nagy kálváriával. Ennek nyomán a lelőhely először a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal nyilvántartásában is az Attila-domb közelében került bejelölésre. Annak meghagyásával a Csokonai-liget új lelőhely-azonosítót kapott (74627).

² KRALOVÁNSZKY 1994, 211, 9. ábra.

³ FÜLÖP 2010, 365.

⁴ E sorok írásakor: a Magyar Nemzeti Múzeum–Nemzeti Örökségvédelmi Központ Műemléki Kutatási Osztálya.

⁵ FÜLÖP–JANKOVICS 2012, 375. Az ásatás befejezése után néhány hónappal vált véglegessé, hogy további földmunkák is lesznek a területen, elsősorban közművezetékek nyomvonalán. Az időközben beállt jogszabályi változások következtében azonban a munkákat a korábbi ásatók már nem folytathatták. 2010 őszén a Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum részéről Kiss Róbert régésztechnikus tett újabb megfigyeléseket a helyszínen.

2. kép Összesítő alaprajz a szelvények kiosztásával és a feltárt jelenségekkel (a szerzők és Szökrön Péter felmérése nyomán rajzolta Jankovics Norbert)

Abb. 2 Übersichtplan mit den Schnitten und Befunden (gezeichnet durch Norbert Jankovics nach der Vermessung der Autoren und Péter Szökrön)

A négyes szelvényben, az ásatás északnyugati végében, közvetlenül a humusz alatt, a sziklafelszínen lévő fekete humuszos rétegbe, és részben a könnyen fejthető sziklafelszínbe mélyedő, anatómiai rendben fekvő emberi vázakat találtunk. Egyértelművé vált, hogy az először melléklet nélküli, később hajkarikákkal, majd szerencsés módon pénzrel keltezhető sírok egy Árpád-kori temetőhöz tartoztak. A sírok a négyes és a kettes szelvény határán sűrűsödtek, a kettes- és egyes szelvény határán pedig, egy a sziklafelszínbe mélyített, közel nyugat-keleti irányú sziklaárokig terjedtek. Az árok betöltése - hasonlóan az egyes szelvényben megtalált kis részlethez - sötét színű, kevert, humuszos volt, sok embercsonttal. Kiderült tehát, hogy a korábban megtalált árokszakaszhálójában a temető határát jelzi. Attól délre ugyanis nem találtunk sírokat, a sziklaárok egyetlen temetkezést sem vágott, sőt, a feltárt temetőrészlet annak vonalához igazodott. Az ároknak a kriptá mellé eső szakaszait mindkét oldalán falazott pillérek erősítették, és az ároktól délre egy, a pillérhez kapcsolódó, kis, négyszögű, sziklába vágott (farkas-?) verem került elő, melynek oldalát belülről kifalazták, falsíkja befelé nézett. A verem betöltéséből egy vállkő került elő, melyről alább még részletesen szólunk. Az északi pillért már a 2009. évi próbaásatás egyik szelvényében is meg lehetett figyelni, de a keskeny kutatóárookban ekkor nem látszott az árok, értelmezését pedig ma is megnehezíti, hogy a jelenségek nagyobb részét a későbbi kriptá teljesen elpusztította.

Az egyes szelvény kriptától nyugatra eső felében egy a sziklafelszínbe mélyített, nagyméretű, leletgazdag, kora újkori személgödört tártunk fel, amelyre egyértelműen ráfedett a korábban említett paticsos- faszenes pusztulási réteg. A gödörtől délre, az ásatási terület szélén találtuk meg a Kralovánshy Alán ásatásaiból ismert nagyméretű szárazárok északi ellenlejtőjét, ill. az árok egy kisebb részletét. Végül az ötös szelvényben további sírok mellett előkerült egy vaskos cölöpökkel erősített kerítés részlete, amelynek további szakaszát kis rábontásban is megfigyelhettük, betöltéséből 15. század végi–16. század eleji vörös anyagú tál alakú kályhaszem töredékével.⁶ (3, 5. kép)

A Csokonai ligetben feltárt jelenségek közül a legkorábbi a területen létesített temető. A természetes altalajt képező puha, gejzírtevékenység során kialakult mészkő sziklafelszínen képződött humusz az első réteg, amelybe a sírokat is beleásták. Ember jelenlétére ennél korábbi időszakban nem találtunk semmilyen nyomot. Az elhunytakat észak-déli tengely mentén kb. öt méter széles sávban temették el, sírokat ettől a sávtól sem nyugatra, sem keletre nem találtunk. A sírgödörök között északra nagyobb volt a távolság, délre, az apátság felé eső árok felé azok jelentősen sűrűsödtek. Valószínű, hogy a kriptá által nagyjából elbontott verem és az árok széleit erősítő falazott pillérek valamilyen hídszerű bejáratot

⁶ Az ásatás reprezentatív, legtöbb jelenséget mutató észak-déli metszete az 5. ábrán látható. A metszetrajz számelöléseinek feloldása: 1. humusztér, 19. természetes sziklafelszín, 24. fekete, humuszos réteg kötőmelékkel, uaz. mint 35, a temető kevert sírföldje, 98. barna, kevert betöltésű újkori személgödör, 1. szelvény, 101. szürkésbarna, agyagos, kötőmelékes réteg, 120. kevert, agyagos betöltésű ültetőgödör, 121. kevert, agyagos betöltésű ültetőgödör, 122. kavicsos, kötőmelékes, fehér réteg, 123. humuszos, kavicsos betöltésű ültetőgödör, 124. fekete, kavicsos, humuszos réteg, hasonló 24/35. kevert, 125. kevert, fekete, humuszos réteg sok kővel, 126. mint 125. de kevesebb kővel, 127. mint 126. de még kevesebb kővel, 128. sárga agyag, 129. kevert, sötétszürke agyagos réteg, 130. kavicsos, meszes réteg, 131. humuszos, kavicsos betöltésű ültetőgödör, 132. köves, sárga agyagos réteg, 133. kevert, agyagos, humuszos réteg, 134. köves, fekete, humuszos réteg, mint 125., 135. vas vízcső és barna, agyagos betöltésű beásása, 136. a 16. századi várak, 1. szelvény. A 136. obj. betöltésének rétegei: 137. kevert, barna, agyagos réteg, 138. kötőmelékes sáv, 139. szürke, humuszos agyag, 140. barna, laza, humuszos réteg, 141. köves, erősen kevert, agyagos réteg faszéncsíkkal, 142. köves sáv, 143. kevert, sötétszürke agyagos réteg, 144. kevert, barna, szerves anyagot tartalmazó réteg, 145. kevert, köves, agyagos, sárgásfehér réteg, 146. kevert, apró köves, humuszos réteg, 147. sárga agyag a sziklafelszínen.

3. kép Összkép az ásatási területről az apátsági templommal, északról (Fülöp András fotója)
Abb. 3 Überblickfoto über die Grabungsareal mit der Abteikirche von Norden (Foto András Fülöp)

jeleznek az apátság felől, ez magyarázza a sírok hiányát a bejárati rész vonalában. Nem világos, hogy az ásatási terület északnyugati sarkában miért nem találtunk temetkezést. Figyelembe véve a terepadottságokat biztos, hogy a temető nyugati és északi irányban is folytatódott. A Csokonai-liget mai felszíne ugyan részben eltér a sziklafelszín eredeti szintviszonyaitól, de valószínűsíthető, hogy területünkől keletre a mainál meredekebben lejtett, további temetkezésekre hely leginkább a domb nyugati, szintén erősen lejtő pereméig volt. A feltárt sziklaárok területünkön csak áthalad, ezért nem tudjuk, hogy vonala nyugat felé befordult-e északi irányban, vagy a dombhátat nyugat-keleti irányban átvágva a temető területét az apátság területétől határolta-e le.

Annak ellenére, hogy egy ismeretlen méretű sírkert ismeretlen arányú részletéről van szó, az elemzés indokolt, hiszen korábban a temető létezéséről sem volt tudomásunk, de Tihany szűkebb környezetéből is csak egyetlen hasonló együtttest ismerünk. Tihany-Óvárban Regenye Judit 28 sírból álló, az Árpád-kor ismeretlen korszakából származó temetőrészletet tárt fel.⁷ Ennek értékelése – részletes publikáció híján – ma még nem áll rendelkezésre.

A Csokonai-ligetben összesen 43 anatómia rendben fekvő sírt találtunk, ezek közül három a területünkről „kilógott”, teljes feltárásukra nem volt mód. (4. ábra) Öt sír további hat egyén maradványait is tartalmazta, amelyeket a beásás során bolygattak meg, majd az újabb sírgödörben hagytak. További sírok erősen bolygatott

⁷ REGENYE 2007, 297.

és kevert csontanyaga került elő a négyes szelvény északi és déli végében, de ezek nem voltak alkalmasak embertani elemzésre. A sírok többségénél a feltárás közben jól megfigyelhetőek voltak szerves lenyomatok a gödrök falain, a szabályos sírfoltok is arra utalnak, hogy esetünkben koporsós temetkezésekről volt szó. A koporsók csapoltak lehettek, ugyanis a teljes temetőből csupán egyetlen vasszeg került elő. A sírok több mint tizede tartalmazott mellékletet, hat (17, 23, 23/a, 28, 29, 29/a) személyt karikaékszerekkel, egyet gyűrűvel és egyet pénzzel temettek el. (6. ábra)

A temetkezések sorrendjének meghatározásához az egyes sírok kelet-nyugati tengelytől való eltéréseinek mértékét és a szuperpozíciókat vettük figyelembe.⁸ A terület északi részén, ahogyan említettük, a sírok kevésbé vágták egymást, itt sokkal fontosabb volt annak rögzítése, mely temetkezés melyik másik sírhoz igazodott, ennek a résznek az időrendje a bizonytalanabb. A temetőárok melletti rész sűrű egymásra temetkezései biztosabb temetési sorrendet mutatnak (4. kép).

A sírok tengelye és a szuperpozíciók szerint a temetőrészlet három, jól elkülöníthető horizonttal rendelkezik, de két sírban (23, 25/a) talált jelenségek esetleg egy nulladik horizontot, a temető alapításának idejét jelzik. Az első sírok (1., 3., 4., 7., 10., 12., 14., 15., 16., 18/a., 19/a., 20., 23., 25/a., 28., 31., 33., 38., 40., 41.) kisebb csoportokat alkotnak területünkön elszórva. Az északkeleti részen fekvő csoportot férfiak, egy nő és egy gyermek, a középtájon lévő férfiak, közvetlenül az árok mellett fekvőt egy nő, egy férfi és több gyermek sírjai alkotják. Az utóbbi csoport a legérdekesebb. Egy igen mélyre ásott, kőpakolásos sírban (33. sír, 7. kép) fekvő nő fölé ezüst karikaékszerekkel rendelkező gyermeket temettek (28. sír). Közvetlenül mellé egy ugyancsak ezüst karikaékszeres kamasz sírját ásták (23. sír), akinek ujján egy ezüst gyűrűt is találtunk. A gyűrű egyszerű pántjára több lemezből összeállított, kihajló peremű, négyszögű foglalatot forrasztottak, a foglaltba pedig, kisméretű, durva szövésű textildarabkát ragasztottak. Valószínű, hogy a textilt egykor vékony üveg, vagy kőlap védte (6. kép).

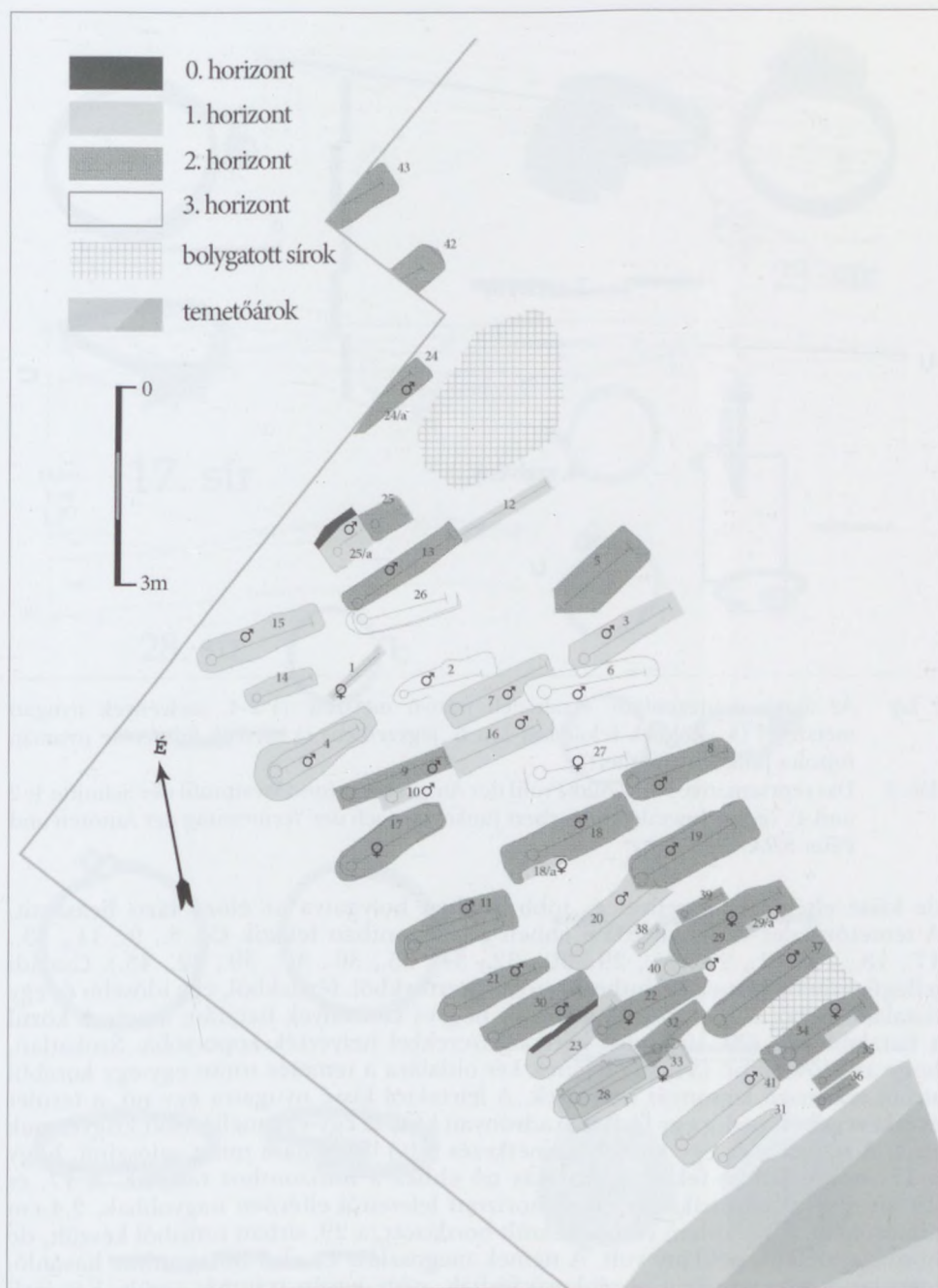
A kőpakolásos sírtól délre egy idősebb férfi sírja feküdt egy gyermeksírral kísérvé. A leírt csoporttól északkeletre egy másik férfi sírja mellé egy csecsemő holtteste került. Talán nem túlzás a leírt csoportokban családi temetkezéseket sejtteni, ahol a talán, a nőket túlélő férfiakat gyermekükkel együtt hantolták el. Valószínűleg ehhez a fázishoz tartozott a 29. sír által bolygatott, de majdnem teljes egészében újra eltemetett váz, (29/a) amelynek csontjai közül az egyetlen pénzlelet, egy valószínűleg II. Gézához köthető anonim denár került elő.⁹ Az előkerült S-végű hajkarikák (23., 28. sír) mind ezüstből készültek, bordázottak, átmérőjük 1,5–1,6 cm körül van.

Az előkerült emberi maradványok kiértékelését László Orsolya antropológus (KÖSZ) végezte el. Eredményeire az alábbiakban annyiban hivatkozunk, amennyire a temetőelemzés ezt megkívánja. Eszerint a temető nemi megoszlása már ebben a fázisban férfitöbbséget mutat. Az eltemetett egyének jellemzően jól táplált, középtermetű, feltűnően egészséges fogazatúak voltak, az ezüst mellékletek alapján magasabb státuszú személyek lehettek. Négy férfi maradványain komoly traumás sérüléseknek volt nyoma, borda-, kéz-, kartöréseknek és koponyavágásnak, amelyeket harci jellegű sérülésnek tekinthetünk.

A következő horizontban részben az előző horizont sírjaihoz igazodva, azokat sorokban kiegészítve, a csoportok közötti szabad helyeket kezdték el használni,

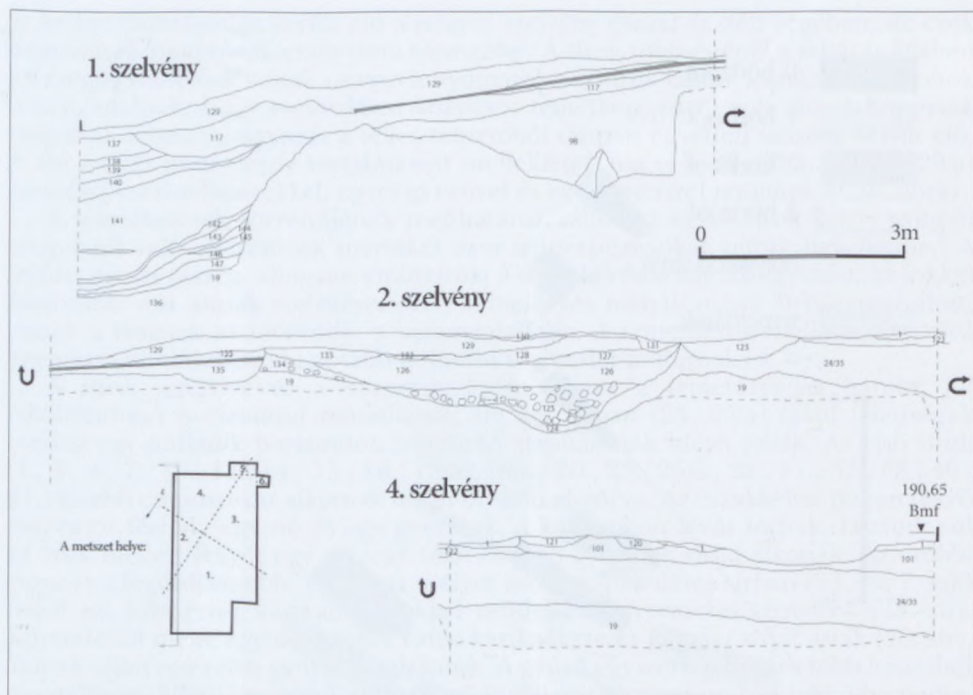
⁸ A középkori temetők elemzési szempontjairól legújabban, gazdag szakirodalommal: RITÓOK 2010, 481–488. Esetünkben a sírmélységek összehasonlításának nem volt jelentősége, ugyanis a holtakat vagy a fekete humuszos rétegbe, vagy a könnyen fejthető szikla altalajba ásták, de ennek nincs időjelző szerepe. Ahol könnyebben fejthetőnek bizonyult a szikla ott a sírok mélyebbek, ahol vastagabb volt a humusz ott esetenként sekélyebbek.

⁹ CNH I. 133; HUSZÁR 124. sz.

4. kép Az Árpád-kori temető sírjai és periodizációja (a szerzők és Szókrön Péter felmérése nyomán rajzolta Jankovics Norbert)

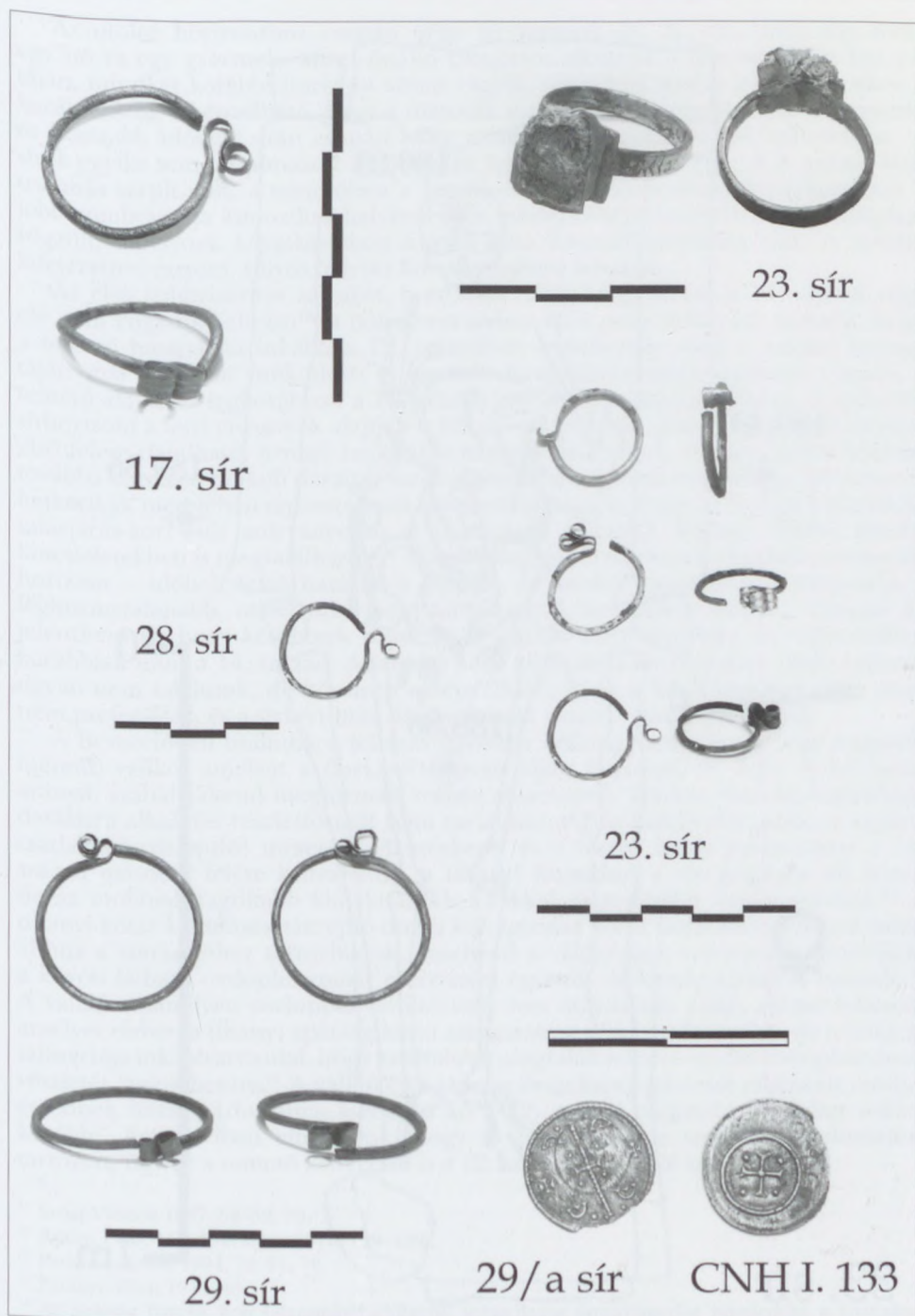
Abb. 4 Periodisierung der árpádenzeitlichen Gräber (gezeichnet durch Norbert Jankovics nach der Vermessung der Autoren und Péter Szókrön)

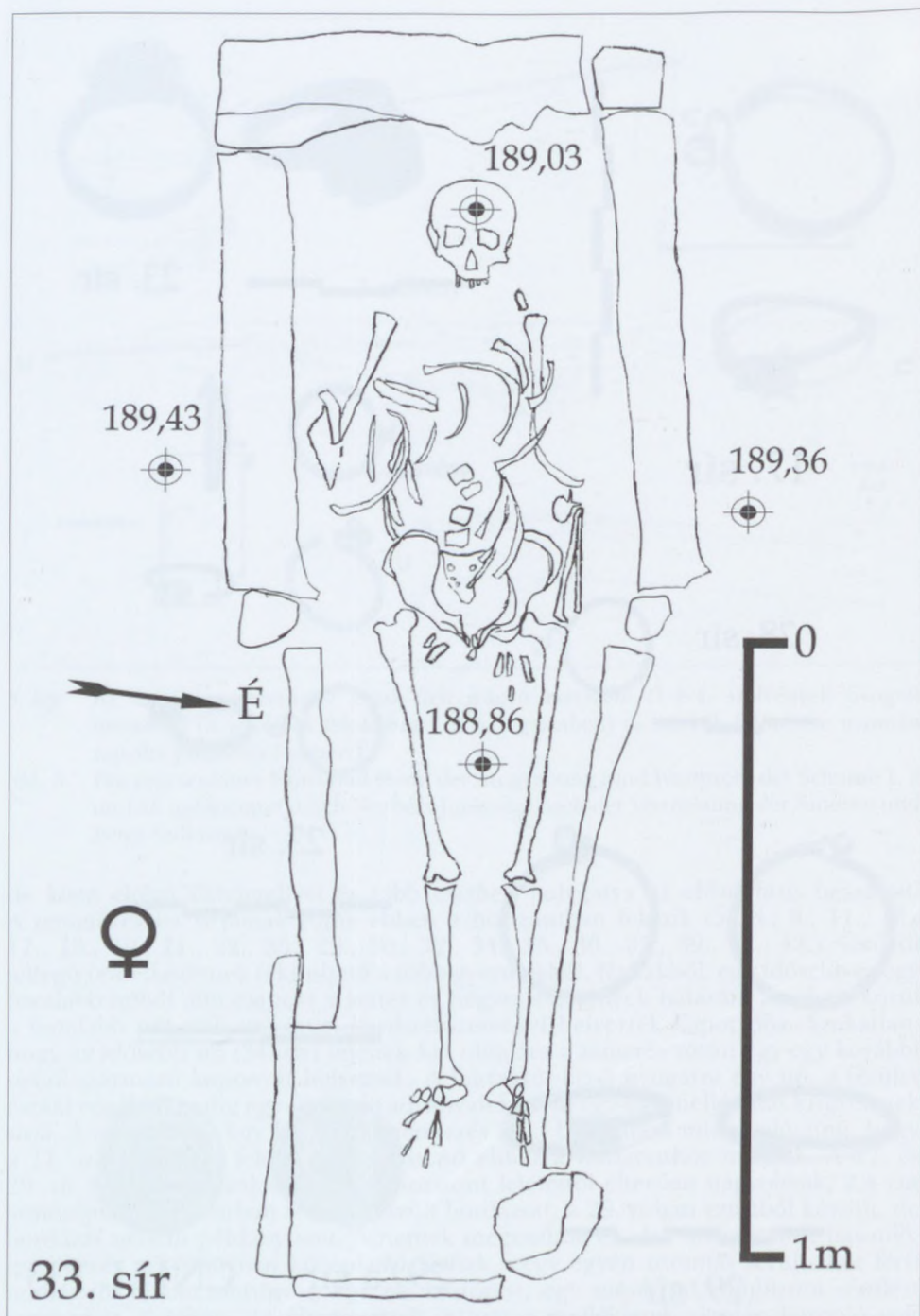
5. kép Az ásatás reprezentatív észak–déli irányú metszete (1-2-4. szelvények nyugati metszete) (A jelölések feloldását l. a 6. jegyzetben) (a szerzők felmérése nyomán rajzolta Jankovics Norbert)

Abb. 5 Das representative Nord-Süd-Profil der Ausgrabung (und Westprofil der Schnitte 1, 2 und 4). (gezeichnet durch Norbert Jankovics nach der Vermessung der Autoren und Péter Szökrön)

de kissé eltérő sírtengellyel és több esetben bolygatva az előző fázis beásásait. A temetőrészlet sírjainak zöme ebben a horizontban fekszik (5., 8., 9., 11., 13., 17., 18., 19., 21., 22., 25., 29., 30., 32., 34., 35., 36., 37., 39., 42., 43.). Családi jellegű temetkezésnek tekinthető a több gyermekből, férfiakból, egy idősebb és egy fiatalabb nőtől álló csoport a kettes és négyes szelvények határán, amelyek közül a fiatalabb nőt (29. sír) ezüst karikaékszerekkel helyezték koporsóba. Szokatlan, hogy az idősebb nő (34. sír) fejének két oldalára a temetés során egy-egy korábbi sírból származó koponyát helyeztek. A leírtaktól kissé nyugatra egy nő, a terület északi végében pedig egy férfi maradványait kísérte egy-egy mellé ástott kisgyermek sírja. A tengelye és egy korábbi temetkezés (10.) bolygatása miatt valószínű, hogy a 17. számú sírban fekvő, hajkarikás nő ehhez a horizonthoz tartozik. A 17. és 29. sír S-végű hajkarikái az előző horizont leleteitől eltérően nagyobbak, 2,4 cm átmérőjűek, a 17. sírban rézből készült bordázott, a 29. sírban ezüsből készült, de bordázat nélküli példány volt. A nemek megoszlása ez első horizonthoz hasonló, igen kevés nő, zömében középkorú férfiak, négy egyén traumás sérült. Két férfi borda- ill. felkarcsonttörést, egy nő kéztörést, egy másik nő combizom sérülést szenvedett életében. Az eltemetettek státusa a mellékletek alapján hasonló volt az első horizont embereihez, igaz a 17. számú női sírban nem ezüst, hanem réz karikaékszert találtunk.

6. kép A temető restaurált kisleletei (a szerzők fotóinak felhasználásával)
Abb. 6 Die Kleinfunde aus der Nekropole (nach den Fotos der Autoren)

7. kép A kőpakolásos, 33. sír rajza (Jankovics Norbert rajza)

Abb. 7 Zeichnung es Grabes 33 mit Steinpackung (gezeichnet durch Norbert Jankovics)

Az utolsó horizonthoz csupán négy sír tartozik (2., 6., 26., 27.), két férfi, egy nő és egy gyermek. Mivel önálló csoportot alkotnak a temetőrészlet közepe táján, mindkét korábbi horizont sírjait vágják, tengelyük pedig jelentősen eltér a korábbiaktól, elképzelhető, hogy a második szakasz után a temetőrészt felhagyták, és hosszabb időszak után csupán négy temetkezésre vették újból használatba. A sírok egyike sem tartalmazott mellékletet, így datálásuk kérdéses. A 2. számú férfi traumás sérült volt, a temetőben a legsúlyosabb. Medencetörés következtében a jobb combcsontja kimozdult helyéről és a medencéhez viszonyítva derékszögben rögzült, amelynek következtében a jobb lába használhatatlanná vált. A sérülés kifejezetten extrém, súlyos baleset következménye lehetett.

Az első sírhorizontot az ezüst, bordázott S-végű hajkarikák a 11. század vége elé nem engedik keltezni¹⁰, a bolygatott sírban lévő pénz (29/a) azt mutatja, hogy a temető használata inkább a 12. században indulhatott meg, a század közepe táján már biztosan működött. A korábbi használatra utaló nyomok alapján a temető alapítása legkorábban a 12. század első felére valószínűsíthető. A második sírhorizont a leírt viszonyok alapján a 12. század második felére–13. század elejére–első felére datálható. S-végű hajkarikái nagyobb méretűek, és már rézből készült, továbbá bordázat nélküli darab is van közöttük. A szakirodalomból már jól ismert a hajkarikák méretében tapasztalható növekedés, és az is, hogy az S-végű hajkarikák tatárjárás-kori (sőt szórványosan a 13. század második felében földbe került) kincsleletekben is megtalálhatók.¹¹ Mindez nagyjából az ékszer – egyben a második horizont – időbeli felső határát is kijelöli. Az utolsó temetkezések időpontja a legbizonytalanabb, mivel azok nem tartalmaztak semmilyen tárgyat. Csupán a jelenthető ki, hogy későbbiek mint, a 13. század eleje–első fele, de valószínűleg korábbiak mint a 14. század. A temető késő középkori használatára utaló nyomot ugyan nem találtunk, de könnyen elképzelhető, hogy a későbbiekben ezt a részt nem preferálták, és a sírkert más, általunk nem ismert részeit használták.

A bevezetőben utaltunk a feltárás egyetlen kőfaragvány leletére, egy nagyobb méretű, vállkő, amelyet a (farkas-?) verem alján találtunk (8. kép). A kő lapos arányú, szabálytalanul megformált trapéz átmetszetű, felülete durván kialakított, datálásra alkalmas részletformát nem tartalmaz. Alján habarcsfolt utalt az egykor csatlakozó oszlop(fő) méretére. A szerkezet és a forma hazai párhuzamai a 11. század második felére keltezhetők, a tihanyi formához a visegrádiaké áll közel, de az utóbbiak tagoltabb kialakításukkal sokkal összetettebb megjelenésűek.¹² A tihanyi kőtár kiállításán szereplő durva kidolgozású vörös homokkő oszlopok talán ahhoz a szerkezethez tartozhattak, amelyből a vállkőünk származik, átmérőjük, a kövön látható oszloplenymot méreteivel egyezik, és kidolgozásuk is hasonló.¹³ A vállkő valamilyen oszloppal elválasztott, íves áthidalású nyílás eleme lehetett, amelyet elvben a tihanyi apátság korai szakaszához is kapcsolhatnánk, de a feltárás situációja inkább arra utal, hogy az általunk megtalált temető egykori templomának részletét lássuk benne.¹⁴ A vállkő és a támasz összekapcsolásának elképzelt módja, és ennek hazai párhuzamai szerint a kő a 12. század elejénél nem lehet sokkal későbbi. Amennyiben elfogadjuk, hogy a vállkőfejezet a temető templomához tartozott, úgy az a temető keltezését is a 12. század eleje felé közelíti.

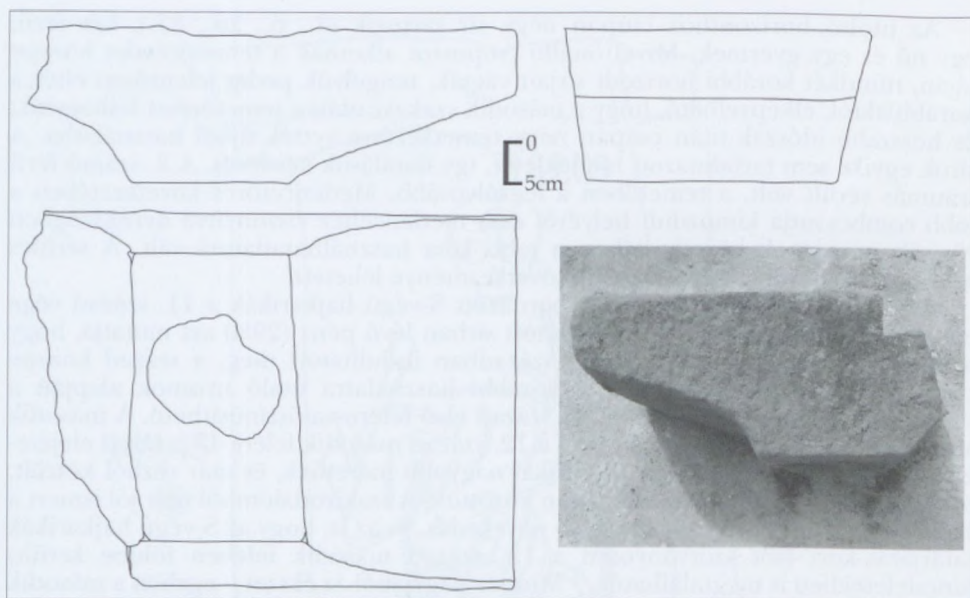
¹⁰ SZÓKE-VÁNDOR 1987, 54–59, 79.

¹¹ PARÁDI 1975, 151–154; BÓNA 1978, 130–139.

¹² PANNONIA REGIA 1994, 72–74, 76.

¹³ PALÁGYI-TÓTH 1976, 48.

¹⁴ Az apátság barokk kori falazataiból előkerült másodlagos faragványokat mindeddig a középkori monostorhoz kötötték. Az ásatáson talált vállkőfejezet azonban arra irányítja rá a figyelmet, hogy ha a közeli Csokonai-ligetben álló középkori templomot csak a végvár kialakításakor bontották le, annak kövei bekerülhettek a várfalakba, onnan pedig az apátság barokk falaiba is.

8. kép Vállkő a „farkasverem” aljáról, felmérés és fotó (Fülöp András felmérése és fotója nyomán rajzolta Jankovics Norbert)

Abb. 8 Schulterstein vom Boden des Friedhofgarbens, Lageplan und Foto (gezeichnet durch Norbert Jankovics nach der Vermessung der Autoren und András Fülöp)

A feltárt síroknál, mint láttuk, az életkor szerinti megoszlás a korszak átlagát mutatja, a legfeltűnőbb eltérés ettől a temető jelentős férfitöbblete, és a nagyszámú traumás sérülés, amely összevetve az eltemetettek egyébként jó fizikai adottságaival, és az ezüst viseleti tárgyak relatív nagy számával arra a meggyőződésre juttatnak, hogy a temetőt használó népesség talán katonai szolgálat következtében szerzett sérüléseket, cserébe viszonylag magasabb társadalmi presztízzsel rendelkezett.¹⁵

A tihanyi apátság 1055-re keltezhető alapítólevele¹⁶ a felszigeten semmilyen települést vagy szolgálónépeket nem ír le.¹⁷ A Csokonai-ligetben feltárt temető leletanyagának elemzése arra mutat, hogy – legalábbis az általunk ismert részen – nincs olyan sír, amely bizonyíthatóan 1055, tehát az apátság megalapítása elé lenne keltezhető. Mivel bármilyen temető létrehozása a bencések megtelepülését követően csak templomhoz kapcsolódóan képzelhető el, a feltárt temetőrészlet biztosan templom körüli temetőként határozható meg.

¹⁵ Az antropológiai szempontú leletközlés lehetőségét meghagyva László Orsolya vizsgálata nyomán az alábbi statisztikus adatok a jellemzők. A 49 egyén életkor szerinti megoszlása: 0-10 év 22%, 10-20 év 14 %, 20-30 év 8%, 30-50 év 50%, 50 év felettiek 6%. Nem szerinti megoszlása: 49% férfi, 16% nő, 35% gyermek és nem meghatározható. Sérüléseik alapján: 16% traumás sérült, 4% traumás sérült és fertőző beteg, 2% fertőző beteg, 78% betegség és traumás sérülés nem kimutatható. LÁSZLÓ 2013, 45.

¹⁶ Mérvadó kiadása: DHA 145–152.; legújabban, a korábbi irodalommal: ÉRSZEGI 2007, 45–60.

¹⁷ PRT X. 244. Egyedül egy *Petra* nevű hely szerepel az alapítólevélben, ám ezt hagyományosan az oroszkői remeteskégyel szokták összefüggésbe hozni, melyet az ún. tihanyi barátlakások helyére lokalizálnak (MRT 2. 45/3.). A szakirodalomban napvilágot látott olyan nézet, mely szerint Tihany egyik legkorábbi települése a felsziget nyaktagjánál fekvő Apáti lett volna, amit egy terepbejáráson talált, hullámvonalköteg díszítésű edénytöredék is alátámasztana. (PRT X. 245–246.; MRT 2. 45/8–9.; KOPPÁNY 1972, 217.) Az első biztosan rá vonatkozó adat azonban csak 1267-ből való (PRT X. 525–526.), így minden más, korábbra vonatkozó elképzelést szinte csak feltevésként kezelhetünk.

A félsziget népességére vonatkozó első írott adatot a monostor 1211-ben kiadott, minden birtokot felölelő részletes összeírása tartalmazza.¹⁸ Az oklevél a félsziget területén – eltérően a félszigeten kívüli birtokoktól – továbbra sem említi településnevet, csupán összefoglalóan, mint a monostor népei (*populi monasterii*) nevezi meg lakóit. E népek között megtaláljuk a szokásos szolgarendű, különféle tevékenységeket végző elemeket, továbbá az egyházi szolgálatot teljesítő ún. szakrális szolgálonépeket és családjaikat.¹⁹

Érdekesebb számunkra a népek azon csoportja, akiket az oklevél szolgálat alól felmentett, lovas jobbágyokként (*ioubagiones equites ecclesie, servicium impendentes*) jellemez. A modern történetírás kimutatta, hogy az egyházi birtokon élő, a forrásokban jobbágyként emlegetett népek – hasonlóan a várszervezetben élő várjobbágyokhoz – eredetileg birtokigazgatással foglalkoztak. A várjobbágyok esetében II. András korában tűnik fel a „saját lovon” teljesített szolgálat, amely arra utal, hogy erre az időszakra a saját tulajdon válik a jobbágyság egyik jellemzőjévé.²⁰ Ekkor a birtokigazgatás mellet már a katonáskodás is a jobbágyok feladatává vált, így amikor a királyi, királynéi engedéllyel várjobbágyok vagy királyi szerviensek valamelyik egyházi földbirtokos oltalmába szegődtek, ugyanezt a kettős feladatot látták el az új birtokos szolgálatában is.²¹

Tekintettel arra, hogy a tihanyi temetőben talált egyéneken nagy számban harci jellegű sérüléseket mutatott ki az antropológiai elemzés, okunk van feltételezni, hogy elsősorban e katonáskodással is foglalkozó társadalmi réteget kell bennük sejtenünk. Azt sajnos nem tudjuk, hogy a temetőben kizárólag ők temetkeztek-e, vagy az apátságot kiszolgáló népek összessége, hiszen nem ismerjük a temető egészét. Mindenesetre Tihanyban sikerült az egyházi jobbágyok régészeti hagyatékát azonosítanunk egy olyan korból, amikor a leletanyag meglehetősen egysíkú, kizárólag ez alapján nagyon nehéz lenne egy bizonyos társadalmi réteg elkülönítése. A temető előkelő lokációja, nevezetesen hogy, a szerzetesi templom közvetlen szomszédságában terült el, valószínűleg szintén a használók apátsághoz való közvetlen viszonyára utal.

A félsziget településhálózatában a 13. század közepe után – a tatárjárás következményeként? – biztosan változás állt be. A rendtörténet állítása szerint csak ezután jöttek létre az önálló, külön névvel illetett falvak a tihanyi félszigeten, melyekről egy 1267. évi oklevélből értesülünk, ám ezek egyike sem egyezik meg a mai Csokonai-liget környezetével.²² Ennek az oklevélnek másik újdonsága, hogy négy kápolnát (*capella*) is megemlíti, igaz, nem az egyes településekhez rendelve, így helyük kérdéses. Ezek patrónus szentjei Szt. Mihály, Mária Magdolna, Szt. Erzsébet és Szt. Domonkos voltak. Közülük az utóbbi kettőnél kizárhatjuk, hogy az általunk feltárt temető templomához kapcsolódtak volna, hiszen Szt. Domonkos szentté avatására 1234-ben, Szent Erzsébetére 1235-ben került sor,²³ a temetőről viszont az előkerült érem alapján biztosan tudjuk, hogy a 12. századra nyúlik vissza. A Mária Magdolna-patrocínium elvileg szóba jöhetne, hiszen tisztelete Nyugat-Európában a 12. századtól már nyomon követhető,²⁴ ugyanakkor elgondolkodtató tény, hogy Magyarországon egyetlen Mária Magdolna-titulust sem ismerünk a 13. századnál

¹⁸ PRT X. 503.

¹⁹ Ez utóbbiakat ilyen néven nevezi: SOLYMOI 2007, 13–30.

²⁰ ZSOLDOS 1999, 25–26.

²¹ SOLYMOI 1984, 223. jegyzet.

²² PRT X. 525–526. A települések a következők: a már említett Oroszkő, Apáti (PRT X. 136., templomára: MRT 2. 45/17), továbbá egy település a révátkelő környezetében (PRT X. 136–137, 244, 526., de vö. MRT 2. 6/2 és 45/17. is).

²³ DIÓS 1984, 420, 380.

²⁴ SEIBERT 2004, 220.

korábbi időből.²⁵ A temetőnkhez tartozó templom patrocíniuma – ha csak a fenti négy szentből lehet választani²⁶ – leginkább Szt. Mihály lehetett, akit Európa-szerte szívesen választottak hegytetőn álló vagy temetőkápolnaként szolgáló egyházak védőszentjének,²⁷ s magyarországi népszerűsége az államalapítástól kezdve nyomon követhető, legkorábbi példája éppen a veszprémi székesegyház. Az azonosítást a Tihany-Óvárban feltárt, már említett temető és a hozzá tartozó – közelebbiről szintén nem ismert – templom gyengíthetné, ha igazolható lenne annak tatárjárás előtti datálása.

Az 1267. évi oklevélben szerepel először a tihanyi apátságához tartozó vár (*castrum monasterii*) említése is. Nem csak e vár monostorhoz való jogviszonya homályos,²⁸ de a helye is kérdéses.²⁹ Az említett vár leginkább az Óvár északi részén korábban már felmért,³⁰ a közelmúltban kutatott kőpakolásos sánccal³¹ azonosítható, mely nyilvánvalóan szoros összefüggésben volt az ott feltárt, már említett temetővel. Annyi bizonyos, hogy a 16. század első harmadától a tihanyi végvár már valóban a monostor helyén állt.³² Ennek állapotáról szemléletes képet nyújt egy 1558. évi jelentés, amely szerint a legjobb volna az egész várat lerombolni és elegyengetni, védelmi képessége annyira gyenge. A jelentés szerint ugyan a vár középső része tökéletes állapotban van, némi erősítést végeztek is rajta, de további külső erősítésekkel is el kellene látni, aminek anyagi fedezetéért az udvarhoz fordultak kéréssel.³³ A kért pénzt a vár előbb-utóbb alighanem megkapta, hiszen a 17. századi ábrázolásokon már kiépített kör alakú védműveket láthatunk. Különösen érdekes számunkra, az osztrák hadmérnök, Leuckharden 1651. évi alaprajza, mely a leghitelesebb ábrázolás a várról.³⁴ (9. kép) Ezen jól látható az északra néző szárazárok, melyet Kralovánszky Alán már említett ásatása során megtalált, és ami a mi ásatási területünkre is benyúlt. Az ábrázoláson felismerhető az ún. Forrás-barlang helyére lokalizálható, egyik kör alaprajzú bástya is, amely azóta nyomtalanul lepusztult a barlang felett kiemelkedő sziklaorom felszínéről. Különösen érdekes számunkra egy palisád jelölése a szárazárkon kívül, attól északra, melyet az ábrázolás nézeti rajza is mutat. Elképzelhető, hogy ennek, vagy valamilyen hasonló, fa szerkezetű erősítés nyomát találtuk meg az ásatási terület északi végében, melynek keletkezése a betöltéséből származó csekély leletanyag alapján a 16. századra, talán éppen a források által emlegetett 1550-es évekbeli erősítések korszakához köthető.

²⁵ MEZŐ 2003, 247–251.

²⁶ Mindezen természetesen csak akkor érdemes morfondírozni, ha feltételezzük azt, hogy a templom megérte az 1267. évet, a Szt. Mihály-kápolnát említő oklevél keltét.

²⁷ SEIBERT 2004, 231.

²⁸ KARLINSZKY 2010. Itt köszönjük meg a szerzőnek, hogy kéziratban levő munkáját rendelkezésünkre bocsátotta.

²⁹ A Csúcs-hegyen található romokra vonatkozóan: MRT 2. 45/11. Kralovánszky Alán szerint a vár és a monostor az Árpád-kortól kezdve egy és ugyanaz volt (KRALOVÁNSZKY 1994 214.), ám szerencsésebb lenne, ha ezt az 1982. évi ásatások hivatkozott, csekély Árpád-kori leletanyagának réteggösszefüggései is alátámasztanák.

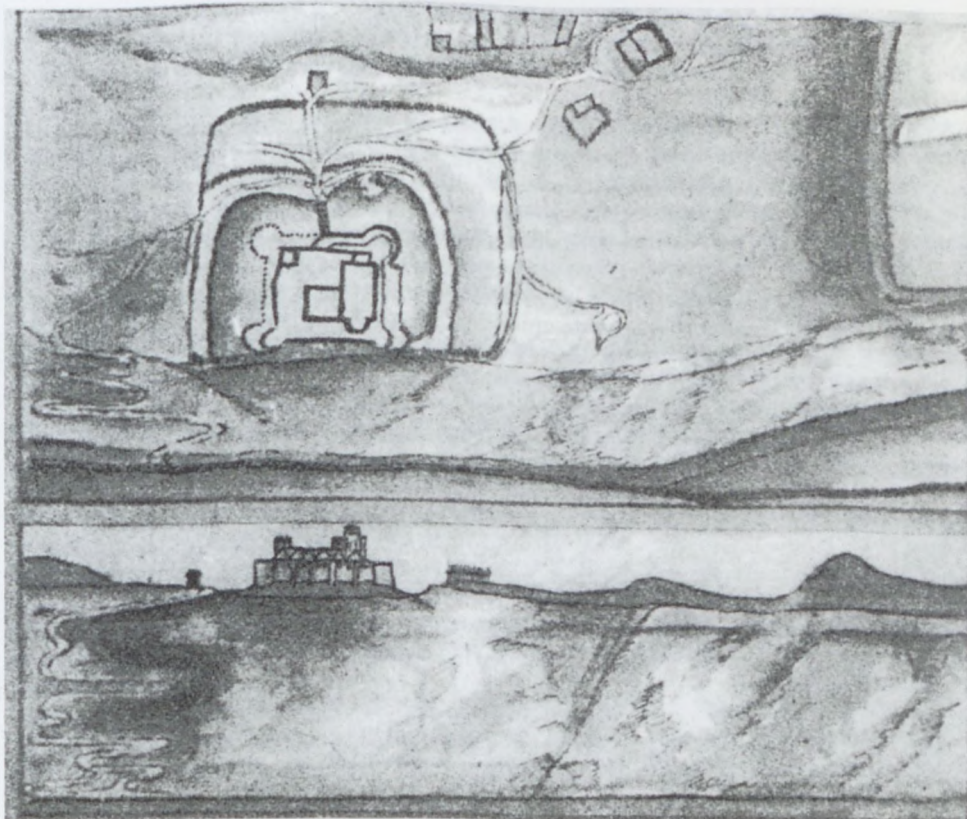
³⁰ NOVÁKI–UZSOKI 2002, 64., 2. kép

³¹ Rainer 2003. 218.

³² PRT X. 245–246.

³³ PRT X. 162. sz. A későbbi várépítési adatokra legújabbban, gazdag irodalommal: TOLNAI 2011, 134–135.

³⁴ Az 1569. évi Turco-féle alaprajz, valamint a Leuckharden-féle felmérés rosszabb másolatának tűnő 1667. évi rajz hitelességével kapcsolatos kétségekre a szakirodalom már régen felhívta a figyelmet (ZÁKONYI 1963, 231–234.). Ugyanerre a következtetésre jutott KRALOVÁNSZKY Alán is (1994, 214.). is Igaz, különösen a vár nyugati oldalán Kralovánszky eredményei korrekcióra szorulnak, ahogy azt az apátságához felvezető út felújításakor tett megfigyelései során László Csaba megállapította. (Eredményei publikálatlanok, szíves szóbeli közlését ezúton köszönjük.)

9. kép Leuckharden osztrák hadmérnök alaprajza és látképe a tihanyi végvárról, 1651. (ZÁKONYI 1963 nyomán)

Abb. 9 Grundriss und Panorama des Grenzburges von Tihany 1651 von Leuckharden, österreichischer Militäringeneur (nach ZÁKONYI 1963)

A tihanyi apátság végvárrá való alakítása során a vártól északra lévő területet bizonyára rendezték, tehát legkésőbb ekkor az Árpád-kori temetőt, védelmi okokból felszámolták, templomát pedig nagy valószínűséggel lebontották. Az erődítések szanálására, amelynek a teljes területünkön megtaláltuk a nyomait, már a 18. században, a mai apátság építése miatt került sor. A paliszádot és a várfalakat ekkor lebontották, a várárkot pedig, feltöltötték. A kriptá 20. század eleji felépítése tovább erősítette a parkszerű megjelenést, az új építmény tetején kialakított feltöltés az eredeti terepviszonyokhoz képest szelídebben hajló dombhátat hozott létre.

Most a látogatóközpont megépítésével a terület történetében új, de az apátsághoz továbbra is szorosan kötődő fejezet kezdődött.

IRODALOM

- BÓNA 1978: Bóna, I., Árpádenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros. *Alba Regia* 16. 99–157.
- CNH I.: Réthy L., *Corpus Nummorum Hungariae I.* Budapest, 1898.
- DHA: *Diplomata Hungariae antiquissima I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131.* Edendo operi praefuit: Györffy, Gy., Budapest, 1992.
- DIÓS 1984: Diós, I. (szerk.), *A szentek élete I.* Budapest.
- ÉRSZEGI 2007: Érszegi, G., A tihanyi alapítólevél diplomatikai szempontból. In: Érszegi G. (szerk.), *Tanulmányok a 950 éves tihanyi alapítólevél tiszteletére.* Tihany. 45–60.
- FÜLÖP 2010: Fülöp A., Tihany, Csokonai-liget. In: Kisfaludi J. (szerk.), *Régészeti kutatások Magyarországon 2009.* Budapest. 365.
- FÜLÖP–JANKOVICS 2012: Fülöp, A.–Jankovics, N., Tihany, Csokonai-liget. In: Kisfaludi J. (szerk.) *Régészeti kutatások Magyarországon 2010.* Budapest. 375.
- HUSZÁR 1979: Huszár, L., *Műzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute.* Budapest.
- KARLINSZKY 2010: Karlinszky, B., Királyi vár – magánvár. A tihanyi vár a 14. században. *VMMK* 26. 25–36.
- KOPPÁNY 1972: Koppány, T., Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében II. *VMMK* 11. 213–241.
- KRALOVÁNSZKY 1994: Kralovánszky, A., A tihanyi vár 1982. évi feltárása. *Műemlékvédelem* 38. 209–218.
- LÁSZLÓ 2013: László, O., Traumás elváltozások az Árpád-kori Tihanyi Bencés Apátság temetőjében: In: Kvassay, J.–Schilling, L. (szerk.), *Tájékoztató az MNM–NÖK 2010–2011. évi tevékenységéről.* Budapest. 45.
- MEZŐ 2003: Mező, A., *Patrociniumok a középkori Magyarországon.* Budapest.
- MRT 2: Éri, I. – Kelemen, M.–Németh P.–Torma, I., *Magyarország Régészeti Topográfiája. A Veszprémi járás.* Budapest, 1969.
- NOVÁKI–UZSOKI 2002: Nováki, Gy.,–Uzsoki A., Tihany, Óvár őskori földvára. In: Kisfaludi, J. (szerk.), *Régészeti kutatások Magyarországon. 1999.* Budapest. 63–70.
- PALÁGYI–TÓTH 1976: K. Palágyi S.–Tóth S.: *A római és a középkori kőtár katalógusa. Tihanyi Múzeum.* Veszprém, 1976.
- PANNONIA REGIA 1994: Mikó Á.–Takács I. (szerk.), *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Budapest.
- PARÁDI 1975: Parádi, N., Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszer. A Nyáregyháza-Pusztapótharaszti kincslelet. *FolArch* 26. 119–161.
- PRT: Erdélyi, L.–Sörös P. (szerk.), *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I–XII/B* Budapest, 1902–1916.
- RAINER 2003: Rainer, P., Tihany, Óvár. In: Kisfaludi, J. (szerk.), *Régészeti kutatások Magyarországon 2000.* Budapest. 2003.
- REGENYE 2007: Regenye, J., Tihany, Óvár. In: Kisfaludi, J. (szerk.), *Régészeti kutatások Magyarországon 2006.* Budapest. 297.
- RITOÓK 2010: Ritoók, Á., A templom körüli temetők régészeti kutatása. In: Benkő, E.–Kovács, Gy. (szerk.), *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II.* Budapest. 473–494.
- SEIBERT 2004: Seibert, J. (szerk.), *A keresztény művészet lexikona.* Budapest.
- SOLYMOSI 1984: Solymosi, L., Hospeskváltság 1275-ből. In: Kredics, L. (szerk.), *Tanulmányok Veszprém megye múltjából.* Veszprém. 17–100.
- SOLYMOSI 2007: Solymosi, L., Szakrális rendeltetésű szolgálónépek az Árpád-korban. In: Érszegi, G. (szerk.), *Tanulmányok a 950 éves tihanyi alapítólevél tiszteletére.* Tihany. 13–30.
- SZÓKE–VÁNDOR 1987: Szóke, B. M.–Vándor, L., *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője.* Budapest.
- TOLNAI 2011: Tolnai, G., *Palánkvárak Magyarországon.* Budapest.
- ZÁKONYI 1963: Zákonyi, F., A tihanyi vár három alaprajza. *Műemlékvédelem* 7. 230–234.
- ZSOLDOS 1999: Zsoldos, A., *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágság történetéből.* Budapest.

ÁRPÁDENZEITLICHER NEKROPOLENABSCHNITT UND SPUREN EINER FRÜHNEUZEITLICHEN WEHRANLAGE IN TIHANY-CSOKONAI-LIGET

Die Benediktinerabtei von Tihany wurde durch Andreas I. 1055 gegründet. Der Hügel nord-nordwestlich der Abtei wird Csokonai-Liget genannt. In der Südostecke dieses Gebietes wollte die Abtei ein touristisches Empfangsgebäude errichten lassen. Da das Csokonai-Liget seit Langem als archäologischer Fundplatz registriert ist, wurde hier am geplanten Bauareal unter der Leitung der Autoren im Frühjahr 2010 eine Ausgrabung durchgeführt.

Im Rahmen dessen haben wir 43 Gräber einer árpádenzeitlichen Nekropole freigelegt. Die zugehörige Diakoniekirche ist bislang unbekannt ebenso wie der Großteil des Friedhofs, sie lagen außerhalb der untersuchten Fläche. Aufgrund der Analyse der Nekropole und des Fundmaterials lässt sich annehmen, dass die Belegung des Bestattungsplatzes um die Hälfte des 12. Jahrhunderts begann und um die Mitte des Jahrhunderts mit Sicherheit in Benutzung war. Der Friedhofsabschnitt erhielt kein Grab, die später als das 13. Jahrhundert datiert. Aus dem spärlichen Fundmaterial sollen ein Harring mit S-förmigen Ende, ein Fingerring, sowie ein aus dem Nekropolengraben zum Vorschein kommenden Schulterstein erwähnt werden.

Aufgrund der historischen Überlieferung ist es bekannt, dass zur Beginn des 13. Jahrhunderts auf dem Halbinsel von Tihany neben den Dienern, die zum Dienst am Kloster bestellt waren, auch berittene Bauern (*ioubagiones equites ecclesie*) gegeben hat, die bei der Verwaltung der Güter behilflich waren. Da aufgrund der anthropologischen Auswertung der Knochen (László Orsolya) in der Nekropole überwiegend Männer bestattet wurden und an ihren Überresten Verletzungen registrierbar waren, die auf eine militärische Lebensweise schließen lassen, kann man davon ausgehen, dass die hier erschlossene Gräber mit dieser Gruppe in Verbindung gebracht werden können.

Der Gebäudekomplex der Abtei in Tihany wurde spätestens ab dem ersten Drittel des 16. Jahrhunderts durch ein Burg umgeben, dessen Graben und Teile der Palisade freigelegt werden. Die alter datierbare Nekropole und die Kirche waren zu diesem Zeitpunkt bereits nicht mehr in Benutzung.

DÍSZSZABLYA TIROLI II. FERDINÁND FŐHERCEG GYŰJTEMÉNYÉBŐL (ADATOK A 16. SZÁZADI MAGYAR HUSZÁRSZABLYA KIALAKULÁSÁHOZ)

KOVÁCS S. Tibor

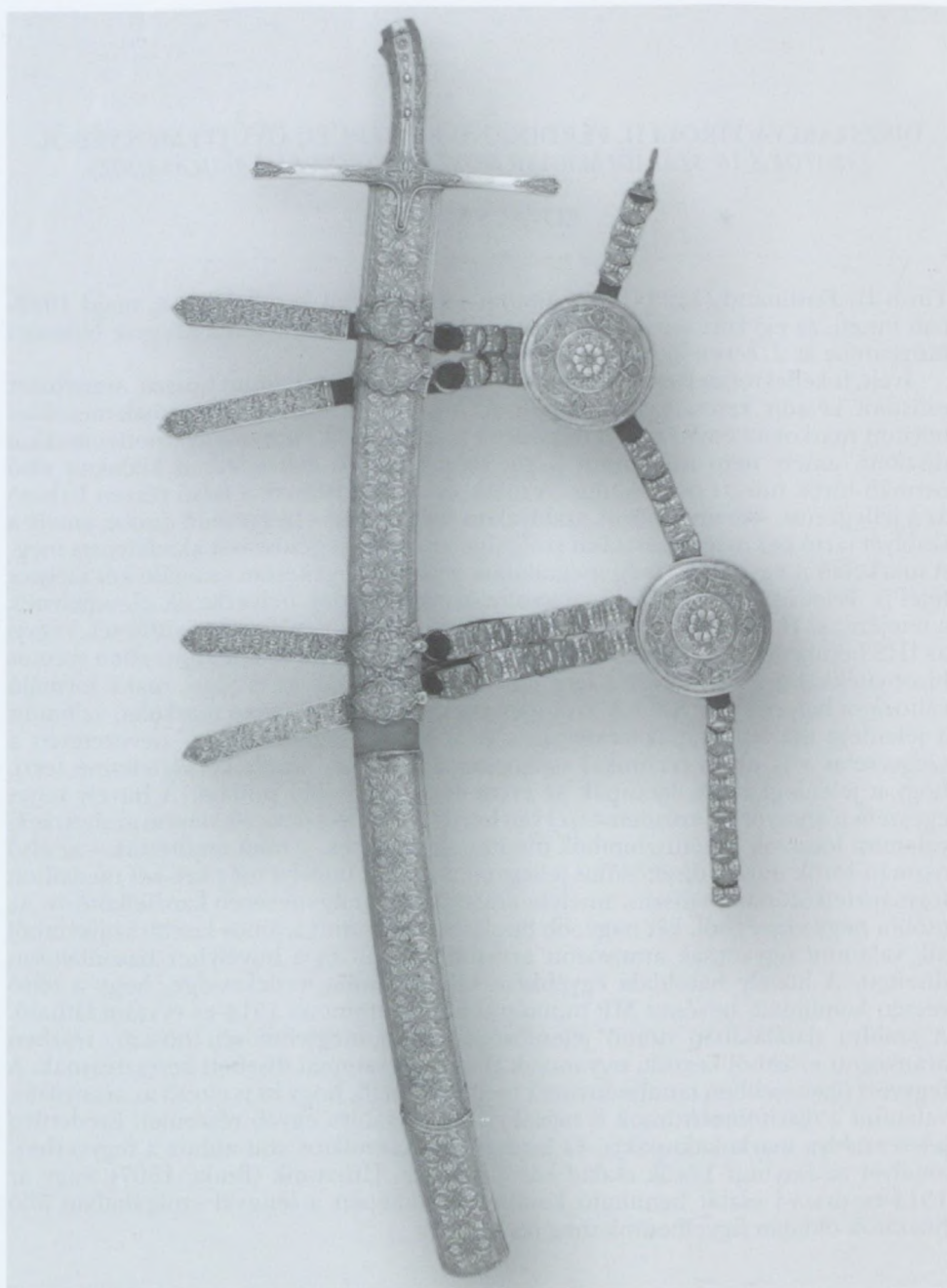
Tiroli II. Ferdinánd (1529–1595) ambras-i kastélyából került Bécsbe, majd 1933-ban innen, az egykori udvari és hitbizományi gyűjteményekből a Magyar Nemzeti Múzeumba az *1. képen* látható díszszablya.¹

Ívelt, fokéllal rendelkező robosztus és sima pengével, valamint hosszú, aranyozott ezüstműből készült keresztvassal szerelt. Az ugyancsak aranyozott ezüstművekkel borított markolata enyhén ívelt és poncolt alapon török rumi-hatayi motívumokkal díszített, amely nem más, mint a 15. század utolsó évtizedeiben kialakult első oszmán-török udvari díszítőstílus. A markolat bal oldalának a felső részén látható az a jellegzetes, – oszmán-török szabványon felbukkanó – hegyesedő dudor, amely a szablyát tartó kéz megtámasztását szolgálta, az ujjak megcsúszását akadályozta meg. A markolaton egyébként még megtaláljuk a penge rögzítésére szolgáló két szegecs fejét is. Felettük egy hétoldalú, alacsony markolatkupak helyezkedik el, amelynek a tetejére, az IF monogrammot, valamint Jézus görög nevének a rövidítését, vagyis az IHS betűket vésték. Kalmár János már az 1938-ban publikált könyvében számos bizonyítékkal igazolta, hogy a fent leírt markolatkupak az eredeti, makk formájú változatot helyettesíti.² Kalmár kitűnően ismerte fel, hogy más a markolat, valamint a jelenlegi markolatkupak aranyozása és a kettő összeillesztése – nevezetesen a szegecselés – is olyan technikai sajátosságokat mutat, amely kétségtelenné teszi, hogy a jelenlegi markolatkupak az eredetinek a későbbi pótlása. A hüvely teljes egészében aranyozott ezüstművel van borítva, amelyet poncolt alapon arabeszek, valamint lótuszok és lótuszbimbók díszítenek, amelyek, – mint említettük – az első oszmán-török udvari díszítőstílus jellegzetességei. A hüvelyt még két-két medaillon formájú felkötőpánt is díszíti, amelyhez csatlakozik az úgynevezett kardfelkötő öv. Az utóbbi négy szíjvégből, két nagyobb boglárából, valamint számos kisebb szíjveretből áll, valamint ugyancsak aranyozott ezüstműből készült és a hüvelyhez hasonlóan díszített. A hüvely hátoldala egyébként teljesen sima, érdekessége, hogy a felső részén kombinált, bevéssett MP monogrammmal, valamint az 1514-es évszám látható. A szablya datálásában döntő jelentősége van a meglehetősen hosszú, részben aranyozott ezüstműből készült, ugyancsak IF monogrammmal díszített keresztvasnak. A fegyvert tüzetesebben tanulmányozva megfigyelhető, hogy itt is eltérő az aranyozás, valamint a díszítőmotívumok is mások, mint a szablya egyéb részeinél. Eredetileg jelen szablya markolatkupakja, és keresztvása hasonló volt ahhoz a fegyverhez, amelyet az Enyingi Török család bárói címerén láthatunk (Buda, 1507), vagy az 1514-es orszá-i csatát bemutató korabeli táblaképen a lengyel szolgálatban álló huszárok oldalán figyelhetünk meg (*2. kép*).³

¹ Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvergyűjtemény, Ltsz.:55.3236. A BÉCSI 1933, 38; KALMÁR 1938, 8; KALMÁR 1971, 71–72; TEMESVÁRY 1982, 29; LUGOSI–TEMESVÁRY 1988, 38; SPLENDEUR 1999, 68; KOVÁCS S. 2010, 87–89.

² KALMÁR 1938, 10–11.

³ KOVÁCS S. 2010, 57.

1. kép Tirol-i II. Ferdinánd főherceg gyűjteményéből származó szablya, 1514. Részlegesen átalakítva a 16. század közepén

Fig 1. Sabre from the collection of Ferdinand II, Archduke of Tyrol, 1514. Partially altered in the middle of the 16th century

2. kép Az 1514-es orsina-i csatát ábrázoló táblakép részlete, 1520 körül.

Fig. 2 Detail of the panel painting depicting the battle of Orsina in 1514. Around 1520

3a. kép Tiroli II. Ferdinánd főherceg gyűjteményéből származó szablya részletfotója
Fig. 3a Detail-photo of a sabre from the collection of Ferdinand II, Archduke of Tirol

3b. kép Tiroli II. Ferdinánd főherceg gyűjteményéből származó szablya részletfotója

Fig. 3b Detail-photo of a sabre from the collection of Ferdinand II, Archduke of Tirol

Valójában a szablyának – mint említettük – makk formájú markolatkupakja és rövidebb, nyomottgömbben végződő keresztvasa volt. Ezeket a török minta alapján készített szablyákat, mint a huszárság oldalfegyvereit maga a könnyűlovas fegyvernem közvetítette a magyar nemességhez, amely a 16. század elejétől igen népszerűvé vált Magyarországon. Ennek a szablyatípusnak a kiváló példája az 1. képen látható műtárgy, amelyet a hüvelyén feltüntetett MP monogrammu ötvösmester készíthetett el 1514-ben, aki feltehetően a konstantinápolyi szeráj ötvösműhelyében szerzett gyakorlatot. Az 1. képen szemügyre vehető műtárgy díszítőmotívumai az oszmán-török udvari stílus igen szép példái, sőt eredetileg a szablya markolatkupakja és keresztvasa is a török szablyatípus kiváló példája lehetett. Vajon mi lehetett az oka annak, hogy a szablyát részlegesen átalakították? Az előző kérdés megválaszolására előtt vessünk egy pillantást a 3. képre, ahol eltávolítottuk a szablya lapos markolatkupakját. Az elénk táruló markolatkupak lett a 16. század közepétől az önálló magyar huszárszablya jellegzetessége. Ezen kívül ebben az időben a magyar szablyák keresztvasa megnyúlt és soha nem gömbben végződött, mint az oszmán-török kardoké. A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvergyűjteményének talán a legismertebb magyar szablyája Bebek György főúráé volt (4. kép).

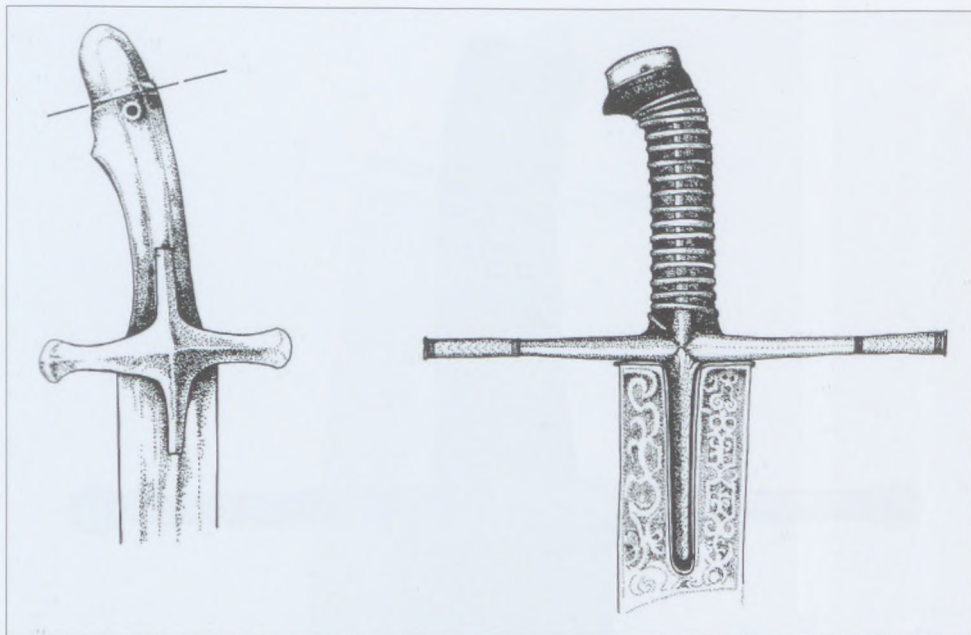
A fegyver jellegzetessége a lapos, előreugró csúcsú, felülnézetben pedig csepp formájú markolatgomb és az ezüstsodronnyal áttekert markolat, valamint a hosszú,

4. kép Bebek György főúr magyar huszárszabljája, 16. század közepe
Fig. 4 Hungarian hussar sabre of Bebek György. Mid-16th century

5. kép Zrínyi Miklós 1562-ben készült szabljájának másolata a Pulszky-gyűjteményből, 1870 körül
Fig. 5 Copy of Zrínyi Miklós' sabre made in 1562 from the Pulszky collection. Around 1870

6. kép A magyar szablya lehetséges kialakulása a török változattól

Fig. 6 The probable evolvement of the Hungarian sabre from the Turkish version.

egyenesen levágott végű keresztvas.⁴ Az előbb felsoroltak lettek a 16. század közepe táján kialakuló magyar szablyák jellegzetességei.⁵ Bebek mellett a korszak másik híres-hírhedt főurának, Balassa Menyhértnek 1549-ben lefoglalt és Bécsbe szállított ingóságai között vettek jegyzékbe egy szablyát „*ain Hungarischer Säbl*” néven.⁶ Szinte bizonyos, hogy a leltározók egy olyan fegyvert értettek alatta, mint amelyet a 4. képen láthatunk, vagyis egy jellegzetes magyar szablyát. A 16. század közepe táján számos olyan oszmán-török kardot ismerünk, amelyet magyar módra alakítottak át. Az előbbi legszemléletesebb példája a legendás bajvívó és végvári kapitány Thúry György pallosa. Ennél a fegyvernél a markolatkupakot a markolattal együtt cserélték ki magyar formára. Természetesen ebből az időszakból olyan szablyák is felbukkannak, amelyek magyar munkák ugyan, de vagy teljesen, vagy részlegesen mutatják a török fegyverek típusjegyeit.⁷ Ilyen szablya a szigetvári hős, Zrínyi Miklós oldalfegyvere, amelyet 1562-ben készítettek.⁸ A lapos markolatkupakja a magyar típusba, míg keresztvása az oszmán-törökbe tartozik. Az előbbi szablya 19. századi másolatát 1898-ban Pulszky Ágoston ajándékozta a Magyar Nemzeti Múzeumnak (5. kép).⁹ Az 1898-as leltárkönyvi bejegyzés a következőket árulja el a szablya történetéről: „*A penge eredetileg I. Napóleoné volt, ki azt a marengói ütközet után*

⁴ SZENDREI 1896, 246–248; KALMÁR 1938, 13; KALMÁR 1971, 75; LUGOSI-TEMESVÁRY 1988, 49; JÁGER 2010, 28–29; KOVÁCS S. 2010, 91,

⁵ KOVÁCS S. 2010, 87–89.

⁶ BEIGEL 1900, 462.

⁷ JÁGER 2010, 25–27.

⁸ SACKEN 1862, 39–40; BOEHEIM 1894, 273, Fig. 312; SZENDREI 1896, 243–245; KALMÁR 1938, 16; KALMÁR 1971, 75; SCHÄTZE 2005, 96; KOVÁCS S. 2010, 89.

⁹ Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvergyűjtemény, Ltsz.: 53.457; TEMESVÁRY 1989, Kat. 456.

Melasnak, az osztrák hadak akkori vezérének egy levél kíséretében ajándékuul küldte. (E levél a kassai múzeum birtokában van.) Melas neje a kard tokját elrontotta, aranyát beolvasztatta, a pengét pedig Melas adjutánsának ajándékozta, mivel valószínűleg gyöngéd viszonya volt. Az adjutánstól Tettenborn kezébe került, tőle gr. Viczay nyerte el 100 aranyban. Viczaytól szerezte Fehérváry Gábor, Pulszky Ferenc nagybátyja, kitől Pulszky a kardot örökölte.

A kard hüvelye és markolata hű másolata a bécsi udvar gyűjteményében őrzött Zrínyi féle kardnak.”¹⁰

A penge egy pompás török darab, amelyet medaillonokba foglalt arab nyelvű feliratok díszítenek, közöttük pedig a 957-es arab évszám olvasható, mely szerint ez a szablyapenge 1550-ben készült.¹¹

A Bécsben őrzött eredeti Zrínyi-szablya érdekessége még, hogy felkötőpántjai hármasság tagozódásúak és nem a szokványos török formavilágot követik, akárcsak a hüvely végének egyenes és nem íves záródása.¹² Korábbi munkáimban utaltam arra, hogy a jellegzetes magyar szablya markolatkupakja az oszmán-török szablya átalakításából jött létre.¹³ Ugyanis a 15. század végi, 16. század eleji török szablyákon a markolatkupak alatt található egy kis dudor, amely a későbbiekben hegyessé válik és ez a marok határát jelzi. A magyaros markolatkupak úgy jött létre, mintha közvetlenül a dudor felett csontkolták volna az eredeti török makk formájú markolatkupakot (6. kép).¹⁴ A kérdéskört azért teljesen árnyalja, hogy az Isztambulban őrzött 15. század végi szablyákon is találkozunk néhány esetben ezzel a típussal, de a csontolás mindig néhány centivel a már sokat említett dudor felett helyezkedik el.¹⁵

Európában az 1430-as évektől bukkant fel egy különleges markolatátípus, amely legjobban az angol szakirodalomban „hanger”- vagy „backsword”-ként megnevezett kardféleség esetében érhető tetten (7. kép).¹⁶ Igen jellegzetes az egyik oldalon a penge felé aláhajló keresztvas, amelynek a másik ága az ellenkező oldalon markolatkengyelt képez. Nagyon figyelemreméltó az enyhén ferdén levágott, erőteljes csúcsba futó markolatgomb is. A „hanger” egyélű pengéje látványos hegybe fut, a pengehát alatt vajat látható és nagyon karakterisztikus a penge hosszának mintegy harmadát kitevő fokál is. A 15. század második felében, valamint a 16. század elején a „hanger”-hez hasonló markolat nemcsak egyenes, hanem ívelt pengével is előfordult. Az előbbiekben említett markolatátípus 15. század végi visegrádi kályhacsempén fordul elő szablyapengével szerelve egy ifjú harcos kezében.¹⁷ Lippán, a Szentgyörgyvölgyi Bakács család számára 1532-ben kiállított címereslevelével sisakdíszre egy huszártisztet ábrázol, aki egész rákos, azaz teljes egészében lemezsávokból összeszegecselt félvértet visel és kezében egy klasszikus „hanger”-t tart.¹⁸

A 16. század első évtizedeiben a huszár hadfelszerelés számos fegyverrel bővült a 15. században használtakhoz képest. A huszárság fontos szerepét bizonyítja az 1479-es kenyérmezei csata, melynek érdekessége, hogy nemcsak a magyar és török elitlovasság vett részt ebben, hanem az oszmán, valamint a magyar portyázó könnyűlovasság is, vagyis az akindzsik és a huszárok. Különösen az utóbbiak

¹⁰ Magyar Nemzeti Múzeum. „Fegyverek” leltárkönyv 1896, 40. tételszám alatt.

¹¹ GERELYES 1994, 106, 18. jegyzet.

¹² Ezek alapján a szigetvári hős szablyája az átmeneti típusba sorolható, vagyis magyar, illetve török jegyeket egyaránt visel.

¹³ KOVÁCS S. 1995, 216–217; KOVÁCS S. 2010, 89–90; vö. B. SZABÓ 2010, 147, 4. kép.

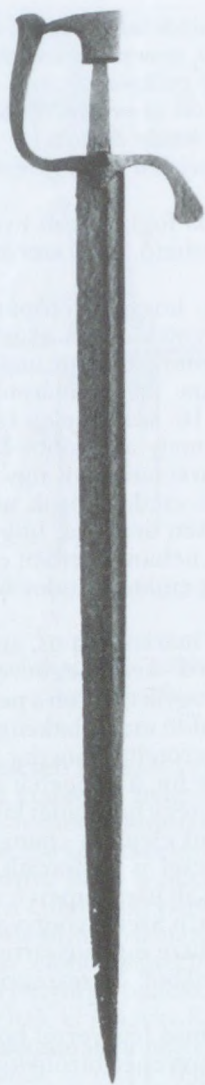
¹⁴ KOVÁCS S. 2010, 90, 37. kép.

¹⁵ YÜCEL 2001, 133, 135; JÁGER 2010, 10; AYHAN é.n. (2012), 64.

¹⁶ SEITZ 1965, 193–194; NORMAN 1980, 86, HILT 5; B. SZABÓ 2010, 146, 2. kép; LOADES 2012, 164–165.

¹⁷ HUNYADI 2008, 363, 9.22.

¹⁸ NYULÁSZINÉ 1987, 71, 130, LV. Tábla; KOVÁCS S. 2010, 59, 18. kép, 223, 128. kép.

7. kép „Hanger”, 15. század
Fig. 7 „Hanger”, 15th century

szerepe volt fontos, mert kitűnően igazolták, hogy csatarendben, komoly ütközetben is jól megállják a helyüket.¹⁹ Ez a rendkívül fontos csata előrevetítette a huszárok kiemelt szerepét a Jagelló-korban. A kopjával, tárcsapajzzsal és török típusú szablyával felszerelt huszár a 15. század végi, 16. század eleji Magyarországon jelentősen felértékelődött. Ez utóbbi fegyvert – amely feltehetően steppei örökség volt – legjobban a Magyar Nemzeti Múzeum úgynevezett gótikus szablyája szemlélteti.²⁰ Az 1514-es orszá-i csatát ábrázoló korabeli táblakép alapján a 16. században a huszár fegyverzetbe átkerült a lovagoktól a buzogány is.²¹ Úgy tűnik, hogy a kései Jagelló-korban az új típusú huszárszablya nagy mértékű elterjedése következtében a lovagi kardok közül egy-egy példány a nyeregbe lett felerősítve kiegészítő fegyverként. A korábbi kétélű, rugalmas pengéjű, csak vágásra alkalmas kard neve lóra való pallos lett. A csak szúrásra való, erőteljesen hegybefutó, merev pengéjű kard megtartotta eredeti, 15. századi hegyestőr nevét. Az előbbi két fegyver eleinte egy az egyben, később a markolat jelentős átalakításával került a nyeregbe rögzítve.²² A vágásra és szúrásra egyaránt alkalmas, az előbbieket során tárgyalt „hanger” nevű fegyver a palloshegyestőr nevet kapta, s csaknem változatlan formában használták a 16–17. században kiegészítő huszárfegyverként, melyet legjobban Kemény János erdélyi fejedelem palloshegyestőre és Bethlen Ferenc díszhelyestőrének a markolata szemléltet.²³

A sárospataki római katolikus templomban lévő, Pálóczy Mihály és Antal 1519-es évszámmal megvésett síremléke egy igen különös páncélban lévő lovagot ábrázol.²⁴ A harcos bal keze egy négyélű pengéjű, szúrásra kifejlesztett „Bohrschwert” típusú kardon nyugszik, míg jobb oldalára egy „hanger”, vagyis palloshegyestőr van felkötve. Az előbb tárgyalt művészeti emlék alapján elmondható, hogy a lovag a bal oldalán viselt „fűrőkardja” mellé egy vágásra is kiválóan alkalmas kardot is felkötött. Az előbbieken ismertetett kályhacsempe, címereslevél, valamint síremlék alapján nagy biztonsággal feltételezhető, hogy Magyarországon a 15. század utolsó évtizedeitől

¹⁹ KOVÁCS S. 2011, 47–48.

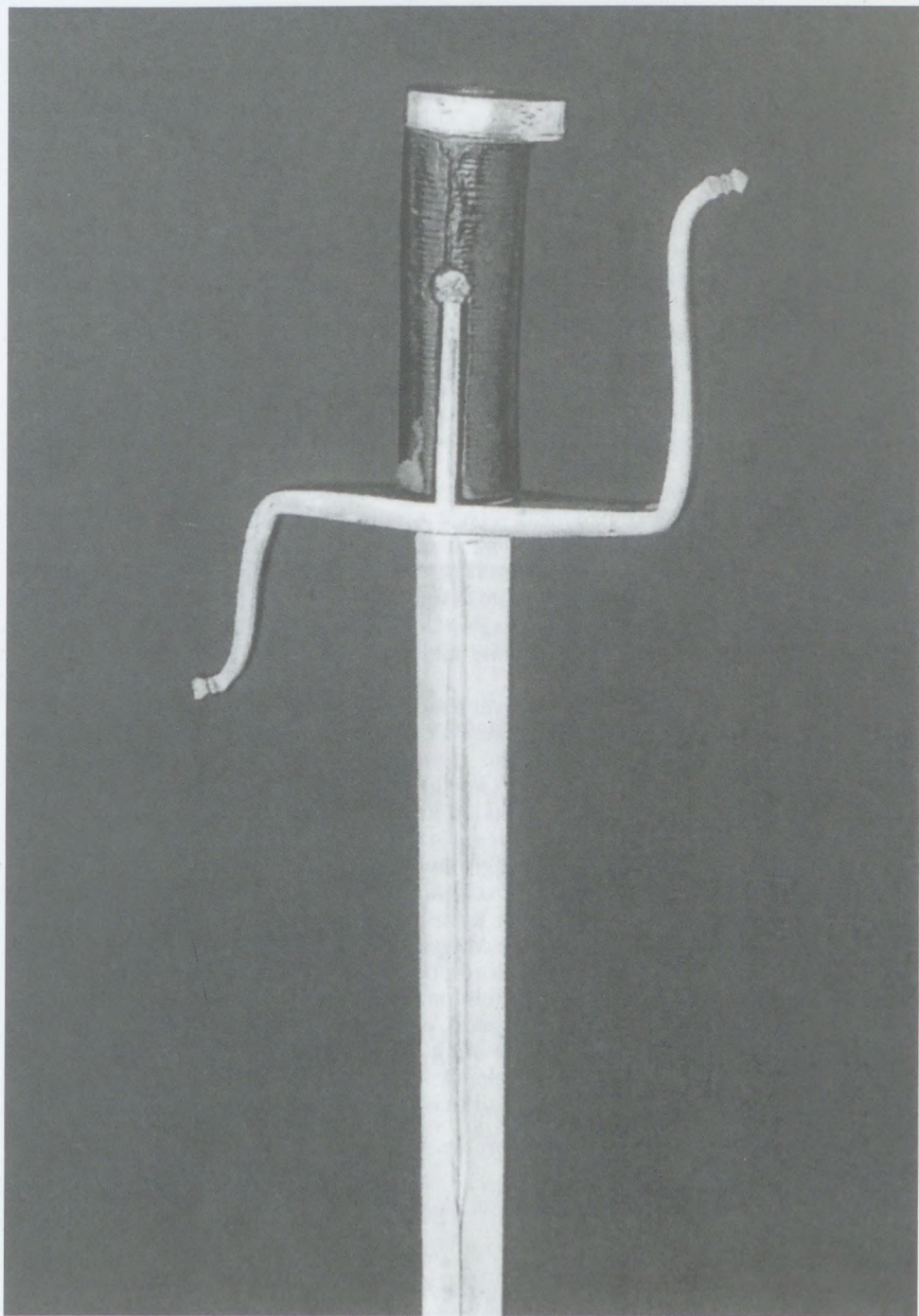
²⁰ Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvergyűjtemény, Ltsz.: 55.3239. SZENDREI 1896, 537–539; NAGY 1898, 231–232; KALMÁR 1938, 8; KALMÁR 1971, 72; LUGOSI–TEMESVÁRY 1988, 40; KOVÁCS S. 1995, 215; SPLENDEUR 1999, 79; KOVÁCS S. 2010, 77–80, 29. kép.

²¹ ZYGULSKI 1964, 248–249; KOVÁCS S. 2010, 179.

²² KOVÁCS S. 2010, 126–127, 157–158.

²³ KALMÁR 1938, 33; KALMÁR 1971, 91, 166. kép, LUGOSI–TEMESVÁRY 1988, 63, 102; KOVÁCS S. 2004, 28; KOVÁCS S. 2010, 140, 161.

²⁴ CSERGHEŐ–CSOMA 1890, 82–84; SCHALLABURG 1982, 681–683, Kat. No. 835.

8. kép Palloshegyestőr, Graz, Landeszeughaus, 16. század vége
Fig. 8 Hanger, Graz, Landeszeughaus. Late 16th century.

ismert volt a markolatkengyel és a ferdén lecsapott, lapított markolatgomb. A 16. század közepe táján teljes pompájában megjelenő magyar huszárszablya azonban mégis az oszmán-török szablya módosított változatának tekinthető, amelynek kialakulását segíthette a palloshegyestőr ferdén lecsapott markolatgombjának ismerete.

Már az Anjou-korban felbukkantak olyan szablyák, amelyeket lovagkardok markolatával szereltek fel. A 15. század legismertebb „S” keresztvasú magyar szablyatípusánál a török ellenfél szablyapengéit másolták le számos esetben fegyverkovácsaink, akik magyar kardmarkolattal szerelték fel ezeket.²⁵ A 16. században azonban egészen más történt, mert már volt egy olyan népszerű fegyvernem, a huszárság, amely az oszmán-török szablyatípust megismertette a magyar katonákkal.²⁶ Úgy vélem Tirolai II. Ferdinánd főherceg, valamint Zrínyi Miklós huszárszablyái is azt igazolják, hogy a magyar markolatkupak a török makk alakú változat átalakításából jött létre, de ezen kívül semmi köze a „hanger” (palloshegyestőr) markolatához nincs – legalábbis – a korai időszakban.

A tárgyi emléanyagban sajnos csak a 16. század végéről ismerünk palloshegyestőrt, amelyet a graz-i Landeszeughausban őriznek (8. kép).²⁷ Az előző képen látható fegyver valóban megegyezik – a korábban tárgyalt – Magyarországi művészeti emlékekben látott ábrázolásokkal. A pallosoknál és a szablyáknál a 16. század végétől, 17. század első felétől oly gyakran felbukkanó kézvédőpánt feltehetően ebből a fegyverből származtatható, tehát nem tekinthető nyugati átvételnek, hiszen ilyen fegyvertípus már a 15. századtól ismert volt hazánkban is.

A graz-i Landeszeughaus-ban számos magyar huszárfejtő őriznek. A 16. század második feléből származó magyar lóra való pallosoknál igen jellegzetes a penge felé ívesen aláhajló keresztvas, sőt némely esetben a markolatkengyel is felbukkan.²⁸

A 15. századból számos olyan szablyát ismerünk, amely magyar lovagi kard, vagy parasztkés markolatával lett felszerelve.²⁹ A Jagelló-korban rendkívül népszerűvé vált huszárság azonban nem az előző típusokat, hanem oszmán-török szablyát használt. Ez utóbbi a 15. század végén kiváló fokéles pengével, rövid keresztvassal, valamint makk formájú markolatkupakkal készült és markolatszíjjal (csuklózsínór) volt felszerelve. Az 1520-as évektől pedig az előző típusú fegyvernél a keresztvas fokozatosan megnyúlt, amelynek a végei nyomottgömb formájúak voltak.³⁰ A 16. század elejétől ez a szablyatípus a huszárság közvetítésével rendkívül népszerűvé vált, amely a korábbi lovagkard és a parasztkés markolatával felszerelt szablyák alkalmazásának a végét jelentette Magyarországon. A 16. század második negyedében a korábbiakban használt török típusú szablya számos esetben átalakult. Megjelent a lapos, előreugró csúcsú, felülnézetben csepp formájú markolatkupak, amelyet hamarosan követett az igen hosszú, egyenesen levágott végű, pálca formájú keresztvas.³¹ A korai díszszablyáknál még igen jellegzetes az ezüstsodronnyal átcsavart markolat is.³² A pengék eleinte sima, török készítésű, vagy típusú példányok, amelyek mellett a 16. század második felétől tömegesen jelentek meg a

²⁵ KOVÁCS S. 2008–2010, 267–297; KOVÁCS S. 2010, 63–86; vö. B. SZABÓ 2010, 146–148.

²⁶ KOVÁCS S. 2010, 56–60.

²⁷ PICHLER 1880, 73–74, Fig. 7; JÁGER 2010, 61; vö. SZÁLKAI 2009, 50–51.

²⁸ JÁGER 2010, 60.

²⁹ KOVÁCS S. 2010, 64–77.

³⁰ YÜCEL 2001, 25–26, 40–41; ALEXANDER 2003, 250–254, AYHAN é.n. (2012), 63–65.

³¹ KOVÁCS S. 1995, 216–217; KOVÁCS S. 2010, 89.

³² KALMÁR 1971, 75–76, 133–135. kép; LUGOSI–TEMESVÁRY 1988, 48–49, 55, 101–102; JÁGER 2010, 28–29; KOVÁCS S. 2010, 90–91, 94.

hazai gyártású, két, illetve három vájattal ellátott darabok. Számos 16. század közepe táján készült magyar szablyánál megfigyelhető a markolatkupakot a keresztvas egyik végével összekötő (ezüst)lánc is. A palloshegyestőrnél, illetve a pallosoknál felbukkanó markolatpánt és aláhajló keresztvas már a 16. században felbukkant a szablyáknál, amelyre talán legjobb példa a győri hős, Pálffy Miklós kardja.³³

Különösen tanulságos a Bakács család 1532., valamint Gávai Lukács 1540. évi címerképe.³⁴ Az előbb említett műalkotások alapján egy huszár kopjával, szablyával, hegyestőrrel, illetve palloshegyestőrrel rendelkezett, míg fejét kúpos harangú sisakkal, testét pedig tárcsapajzzsal, sodronyínggel, sőt egészrákos félvérttel övta. A 16. század első feléből származó írott források, illetve képi ábrázolások szerint már gyakori a huszároknál a buzogány és a csákány használata. Ez utóbbi fegyverek, csak úgy, mint a kopja, vagy a tárcsapajzs a korábbi lovagi fegyverzetből származnak, ezek részben könnyített másolatai. Mint említettük a nyeregbe erősített kiegészítő fegyverek pedig a magyar kardok egyeneságú leszármazottai. A huszársisakot a török elit lovasságtól vették át, sőt – álláspontunk szerint – a rákos félvért is a szpáhik páncéljának jelentősen továbbfejlesztett másolata.³⁵ A 16. századi huszár jelentősen merített a korábbi magyar (lovagi) fegyverzetből, míg testpáncéljára az ellenfél gyakorolt igen komoly hatást.

A magyarországi szablyahasználat történetét felvázolva vált világossá, hogy a 16. század közepén már magyar formára alakították át az *1. képen* látható, 1514-ben készített pompás török szablyát. A Tiroli II. Ferdinánd főherceg gyűjteményéből származó szablyát a rajta lévő monogrammok alapján feltehetően apjának, I. Ferdinánd magyar királynak ajándékozták a magyar rendek. Az I. Ferdinánd alatt kibocsátott aranyforintok betűtípusai teljes mértékben megegyeznek a szablya – magyar módra kicserélt – markolatkupakján és keresztvasán is megörökített IF monogrammal.³⁶

A 16. század közepe táján felbukkanó új típusú szablya vált a magyar huszár legjellegzetesebb támadófegyverévé, amely a következő évszázadban számos változattal bővült.

³³ KALMÁR 1971, 80, 144. kép; LUGOSI–TEMESVÁRY 1988, 52; B. SZABÓ 2010, 148, 9.kép.

³⁴ Lásd a 18. jegyzetet. KALMÁR 1971, 89, 163. kép; KOVÁCS S. 2010, címlapkép.

³⁵ KOVÁCS S. 2008–2010a, 299–316; KOVÁCS S. 2010, 221–238.

³⁶ HUSZÁR 1975, 73–75.

IRODALOMJEGYZÉK

- A BÉCSI 1933: *A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban.* Budapest.
- ALEXANDER 2003: Alexander, D., The silver Dragon and the golden Fish. *Gladius* 23. 211–268.
- AYHAN é.n. (2012): Ayhan, A., *Topkai Palace Museum. Arms Collection.* Istanbul.
- B. SZABÓ 2010: B. Szabó J., „Bizony, ha volna erős, körmös kéz...”, Vajon akkor mit fogna? Fegyvertörténeti széljegyzetek egy könyv margójára. *HK* (Ünnepi különszám, 2010. május 14.) 145–154.
- BEIGEL 1900: Beigel I., Balassa Menyhért lefoglalt ingóságainak leltári kivonata 1549. *TT* (Új Folyam) 457–463.
- BOEHEIM 1894: Boenheim, W., *Album hervorragender gegenstände aus der Waffensammlung des Allerhöchsten Kaiserhauses.* Wien.
- CSERGHEŐ–CSOMA 1890: Csergheő G.–Csoma J., *Alte Grabdenkmäler aus Ungarn. Beitrag zur Kunst- und Cultur geschichte.* Budapest.
- GERELYES 1994: Gerelyes I., A Magyar Nemzeti Múzeum Oszmán-Török emlékei I. rész. *Keletkutatás* 1994. tavasz. 103–111.
- Hunyadi Mátyás 2008: Farbaký P.–Spekner E.–Szende K.–Végh A. (szerk.), *Hunyadi Mátyás, a király. (Kiállítási katalógus).* Budapest.
- HUSZÁR 1975: Huszár L., *Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657.* Budapest.
- JÄGER 2010: Jäger, F., *Ungarischer Säbel und Husaren-Pallasch. Ein Beitrag zur Geschichte der leichten Reiterei.* Gnas.
- KALMÁR 1938: Kalmár J., *A magyar kard művészete.* Budapest.
- KALMÁR 1971: Kalmár J., *Régi magyar fegyverek.* Budapest.
- KOVÁCS S. 1995: Kovács S. T., Török hatás a magyar fegyvereken a 15–17. században. *FolArch* 44. 213–242.
- KOVÁCS S. 2004: Kovács S. T., „Fényes kantár, míves nyereg.” *Fejedelmi fegyverek, főúri lófelszerelés Erdélyből és a királyi Magyarországról.* Budapest.
- KOVÁCS S. 2008–2010: Kovács S. T., Szablyák a késő-középkori Magyarországon. *FolArch* 54. 267–297.
- KOVÁCS S. 2008–2010a: Kovács S. T., A magyar huszár félvert lehetséges eredete. *FolArch* 54. 299–316.
- KOVÁCS S. 2010: Kovács S. T., *Huszárfegyverek a 1–17. században.* Budapest.
- KOVÁCS S. 2011: Kovács S. T., Keleti és Nyugati fegyverek a kenyérmezei csatában. In: *Örökös háború két világ határán. Hadtörténeti konferencia a kenyérmezei csata 510. évfordulóján.* Nyírbátor. 37–48.
- LOADES 2012: Loades, M., *Sword and swordsmen.* Bansley.
- LUGOSI–TEMESVÁRY 1988: Lugosi J.–Temesváry F., *Kardok.* Budapest.
- NAGY 1898: Nagy G., Magyar kardok. *ArchÉrt* 18. 226–245.
- NORMAN 1980: Norman, A. V. B., *The Rapier and Small-Sword, 1460–1820.* London.
- NYULÁSZINÉ 1987: Nyulásziné S. É., *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltárban.* Budapest.
- PICHLER 1880: Pichler, F., *Das Landes-Zeughaus in Graz.* Leipzig.
- SACKEN 1862: Sacken, E., *Die Vorzüglichsten Rüstungen und Waffen der K. K. Ambraser-Sammlung. II.* Wien.
- SCHALLABURG 1982: Schallaburg '82. *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541.* Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge Nr. 118. Wien.
- SCHÄTZE 2005: Grewenig, M.M. (ed.), *Schätze aus 1001 Nacht. Faszination Morgenland.* Völklinger Hütte.
- SEITZ 1965: Seitz, H., *Blankwaffen. I.* Braunschweig.
- SPLendeur 1999: *Splendeur de L'Armurerie Hongroise.* Bruxelles.
- SZÁLKAI 2009: Szálkai, T., *Armales Transylvanorum. Válogatás az erdélyi fejedelmek címeradományából.* Máriabesnyő–Gödöllő.
- SZENDREI 1896: Szendrei J., *Magyar hadtörténelmi emlékek. Az ezredéves országos kiállításon.* Budapest.
- TEMESVÁRY 1982: Temesváry F., *Fegyverkincsek. Díszfegyverek.* Budapest.
- TEMESVÁRY 1989: Temesváry F., *Vás, ezüst és arany. Nemzeti történelmünk fegyverei.* Keszthely.
- YÜCEL 2001: Yücel, Ü., *Islamic Swords and Swordsmiths.* Istanbul.

PARADE SABRE FROM THE COLLECTION OF FERDINAND II,
ARCHDUKE OF TIROL
(DATA ON THE EVOLVEMENT OF THE 16TH CENTURY HUSSAR SABRE)

The gilded, silver mounted sabre (*Fig. 1*) was delivered from Vienna to the Hungarian National Museum in 1933. The sabre decorated with rumi-hatayi patterns was made in 1514 by the presently unidentified master MP. The cross-bar and the pommel-cap (*Fig. 2*) was replaced around the middle of the 16th century in Hungarian style, and on the grounds of the IF monogram was presented to King Ferdinand I of Hungary. The alteration of the originally Turkish type sabre confirms the evolvement of Hungarian sabre from the Ottoman Turkish form. This type of sabre is used by the hussars on the panel painting depicting the battle of Orsza in 1514 (*Fig. 3*). The sabre of a Hungarian aristocrat with very long cross-bar and characteristic pommel-cap is on *Fig. 4*. In the mid-16th century there are several mixed Hungarian-Turkish style sabres, for example the one of Miklós Zrínyi made in 1562 (*Fig. 5*).

The drawing of *Fig. 6* well represents the evolvement of Hungarian sabre from the Ottoman Turkish variety in the mid-16th century. On the other hand a sword called hanger or backsword was known in Hungary already in the 15th century (*Fig. 7*). This type of weapon is depicted on a tomb from 1519 and on a painted coat of arms from 1532.

The characteristic pommel of this type of weapon (*Fig. 8*) undoubtedly played an important part in the evolvement of the Hungarian sabre, which – in my opinion – derives from the Ottoman Turkish type.

Translated by István Vida

THE RESEARCH OF A SUNKEN AUSTRIAN BARGE
(AD 1849, GÖNYŰ, HUNGARY).
RESEARCH REPORT FROM THE SUBJECT OF THE CONFLICT
ARCHAEOLOGY

Balázs POLGÁR

INTRODUCTION

Archaeology has two classic issues which are tending to the Modern Age: industrial archaeology and battlefield archaeology.¹ Battlefield archaeology is a young subdiscipline of Hungarian archaeological research.² Archaeological Periods are finished with the Medieval and the Early Modern Ages in AD 1711 (the end of the Rákóczi's War of Independence) in Hungary. Naturally, the heritage of the national and also the international military history has some important archaeological interest in sites dated after 1711, such as battlefields of the Hungarian Revolution and War of Independence (AD 1848–1849), cages of the Austro-Hungarian Monarchy, theaters of WW II or the south defensive line (*"The Hungarian Maginot Line"*) from the years of the Cold War. A few examples for the archaeological research of the Hungarian Revolution and War of Independence can be mentioned. The research of the tombs of the Hungarian army's executed commandants (*"Martyrs of Arad"*) has been an important and symbolic issue in Hungarian research for a long time.³ There are also a few mass-graves from the time of the Revolution and Liberty War, such as a Hungarian one at Hatvan (Heves County) and an Austrian mass-grave at Komárom (Komárom-Esztergom County). Tamás Csikány (historian, National University of Public Service) and Miklós Rác archaeologist researched and found the traces of the bridge-fight of Cibakháza near the Tisza river. They found two earthworks (*reduts*) which are connected to the fights of 1849.⁴ Lajos Négyesi researched the traces of the Battle of Komárom in 1849 in the Ácsi-forest, near the fortress-system of Komárom. He found some bullets, but in his opinion by the present time the battlefield has already been destroyed in consequence of silviculture and agriculture.⁵

¹ See to the subject of the industrial archaeology and the battlefield archaeology (or the conflict archaeology): MARTIN 2009; CARMAN 2013.

² The first Hungarian, synthetic battlefield archaeological monograph was written by Lajos Négyesi (National University of Public Service, Hungary) in 2010.

³ At last Zsolt Tóth published about this matter, see: *Az aradi vértanúk sírjainak kutatása és feltárása. Hadtörténelmi Közlemények* 126:1 (2013) 1. 187–203.

⁴ CSIKÁNY–RÁCZ 2009.

⁵ NÉGYESI 2010, 97.

Fig. 1. The find place of Gönyű on an archive air photo (Ministry of Defence Military History Institute and Museum, Budapest, Cartographic Collection).

THE "SPRING CAMPAIGN" AND GÖNYŰ

In the year of 1848 the Hungarian army retreated to the line of the River Tisza. The "*Spring Campaign*" was the attack of the Hungarian army from the line of the Tisza in 1849. The Hungarian army wanted to surround the Imperial-Royal Army. The Hungarian army won some battles (Hatvan, Tápióbicske, Isaszeg, Vác and Komárom), but finally it could not surround the enemy. General Artúr Görgey (1818–1916) relieved the fortress of Komárom on the 22nd of April in 1849, after the battle of Nagysalló.⁶ The Habsburg supreme command thought that the Hungarian Army will besiege the imperial capital city, Wien, and thus they withdrew the war equipment from the Hungarian site of the war. The campaign finished with the reoccupation of the Hungarian capital city, Pest-Buda on the 21st of May, 1849.

⁶ See to the history of the Hungarian Revolution and War of Independence: The Hungarian Revolution and War of Independence 1848–1849. A Military History. Ed Gábor Bona. Papers written by László Bencze–Gábor Bona–Tamás Csikány–Róbert Hermann–Gyula Kedves–Béla Király. Atlantic Research and Publications, Inc., Columbia University Press, New York, 1999.

Fig. 2. A mortar bomb from the river (Péter Szikits' photo, Ministry of Defence Military History Institute and Museum, Budapest).

THE SITE

Medieval Latin charters mentioned the settlement of Gönyű (*Gönyő*, *Gönyü*, today: Győr-Ménfőcsanak County) for the first time in 1222. The medieval settlement was destroyed during the Ottoman Age, but it was resettled and later the settlement developed quickly in the Early Modern Age with the help of the port place and the mill places. In the 17th century it was donated to the Esterházy's, a Hungarian family of dukes.⁷ In 2011 some finds were discovered during the bed dredging of the River Duna; the workers found some mortar bombs and iron wrecks (Fig. 1.). Unfortunately the first artefacts (cannonballs and mortar bombs) were looted from the site. Tamás Major (the mayor of Gönyű) notified the Ministry of Defence Military History Institute and Museum about the archaeological finds and he gave a mortar bomb (Fig. 2.) and a shrapnel to the museum. The mortar bomb was intact, the transporter cap was in its proper place (Fig. 3.), and it (width: 297 mm, weight: 62 kg) was used to a 60 lbs bronze mortar model from 1838.⁸

⁷ GYÖRFFY 1987, 588; ZÖLLEI 1937, 4.

⁸ CSIRÁNY 2000, 20.

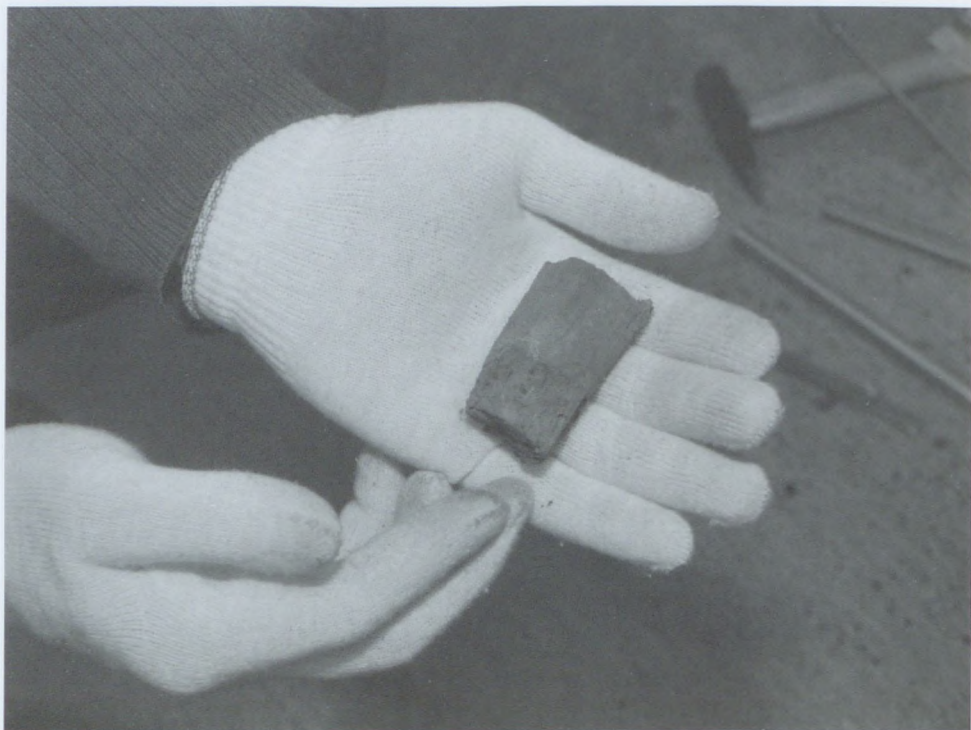

Fig. 3. The transporter cap of the mortar bomb (Péter Szikits' photo, Ministry of Defence Military History Institute and Museum, Budapest).

THE HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

The actions of the battle can be reconstructed with the help of Hungarian and Austrian written sources. Ágoston Tóth (1812–1889), a Hungarian commandant wrote about the combat of Gönyű in his diary:

„Ammunition ships floated down the Danube and Querlonde⁹ was ordered to fire into their sterns. He marched out undetected during the night with four of his cannons and shot successfully into one of the boats. It went up with a terrible explosion, which caused a vast destruction among the other ships swimming next to the right shore.”¹⁰

On the basis of Zsigmond Beöthy's diary, the Hungarian soldiers destroyed a steamship at Gönyű.¹¹ In our opinion this information is misleading. The archive sources of the Imperial-Royal Army gives some more exact information about the occurrences at Gönyű. From Austrian written sources it is known that the barge was blown up at 10 o'clock on 24th April 1849. (The sources also tell that Austrian soldiers did not die in the explosion, because the company of the barge escaped in

⁹ Ferdinand Querlonde is a French commandant of a brigade in the Hungarian Army, he was a prison with Ágoston Tóth in the castle of Olomouc (Czech Republic) after the Revolution and the Liberty War.

¹⁰ IRMÉDI-MOLNÁR 1938, 154.

¹¹ SZÉNÁSSY 1989, 129.

Fig. 4. Artefacts from the Modern Age (Ministry of Defence Military History Institute and Museum, Budapest).

time.) The Austrian list of losses identified the transporter carriage: "*Schleppschiff*" (barge) and we know that the Imperial-Royal Army was in need of steamships, because without them they could not transport a barge from Gönyű. When the Hungarian soldiers saw the Austrian soldiers and the barge from the opposite bank of the river at Néma village, they started to shell the settlement and the barge with a gun and a howitzer. The gunfire destroyed the settlement and one canon ball exploded the barge.¹² The cargo of the barge is known by Austrian written sources: it transported

- 140 quintal gunpowder,
- 300 mortar bombs,
- bombs in "general amount".¹³

Complex archaeological methods were used during the works of 2012. Sonar research in the summer of 2012 detected some anomalies, which could not be

¹² Archive source: KA AFA Krieg in Ungarn 1848–49 VIII. Fasc. 169. Div. Simunic Blockadekorps vor Leopoldstadt und Komorn 1849–13–20 (50).

¹³ Archive source: KA AFA Krieg in Ungarn 1848–49 VIII. Fasc. 169. Div. Simunic Blockadekorps vor Leopoldstadt und Komorn 1849–13–20 (51).

Fig. 5. Organic material remains on the surface of the newer mortar bomb (Ministry of Defence Military History Institute and Museum, Budapest).

even a well documented, historical event with new, important data on 19th century military history. The amount of new data despite the unfortunate finding situation also draws attention to the importance of the protection of underwater archaeological sites.¹⁷

¹⁴ The divers were directed by Attila J. Tóth (Ministry of Interior Department of Cultural Heritage).

¹⁵ POLGÁR–SCHMIDTMAYER 2013, 170.

¹⁶ Croatian, Austrian and Hungarian researchers documented 27 billet-boats (blockship) at Drávatamás in 2006. (The blockships were the remains of a wood bridge which was destroyed in AD 1603.) The archaeologist with Attila J. Tóth found and documented a 5 m long ship from the end of the 17th century in 2009–2010. TÓTH 2010, 14–15; TÓTH 2007, 45–47.

¹⁷ POLGÁR–SCHMIDTMAYER 2013, 171.

LITERATURE

- GYÖRFFY 1987: Györffy Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. Budapest.
- CARMAN 2013: Carman, J., *Archaeologies of Conflict (Debates in Archaeology)*. London–New Delhi–New York–Sydney.
- CSIKÁNY 2000: Csikány T., *Honvédtüzérség az 1848-49-es szabadságharcban*. Budapest.
- CSIKÁNY–RÁCZ 2009: Csikány T.–Rác M., 1849-es erődítések Cibakháza határában. *Várak, kastélyok, templomok* 1. 10–13.
- IRMÉDI–MOLNÁR 1938: Irmédi Molnár L., *Tóth Ágoston honvédezredes, a XIX. századbeli magyar térképezés úttörőjének élete és működése*. A „Térképészeti Közlöny” 8. számú különfüzete. Budapest.
- MARTIN 2009: Martin, E. P., Industrial Archaeology. In: Majewski, T.–Gaimster, D. (ed.), *International Handbook of Historical Archaeology*. New York. 285–297.
- NÉGYESI 2010: Négyesi L., *Csaták néma tanúi*. Budapest.
- POLGÁR–SCHMIDTMAYER 2013: Polgár B.–Schmidtmayer Cs., Az 1849-ben Gönyűnél megsemmisült osztrák hadianyag-szállító uszály régészeti kutatása. *HK* 126:1. 167–176.
- SZÉNÁSSY 1989: Szénássy Z., *Komárom ostroma 1849-ben*. Komárom.
- TÓTH 2007: Tóth J. A., A Magyar víz alatti régészet helyzete és jövője. *Magyar Múzeumok /Hungarian Museums/* 13:1. 45–47.
- TÓTH 2010: Tóth J. A., Roncsok nyomában. A Duna-Ipoly térség elsüllyedt múltja. *Örökség. Műemlék, régészet, műtárgy*. 14. 2. 14–15.
- ZÖLLEI 1937: Zöllei A., *Gönyű településföldrajza*. Geographia Pannonica XXV. Pécs.

EGY ELSÜLLYEDT OSZTRÁK USZÁLY KUTATÁSA
(1849, GÖNYŰ, MAGYARORSZÁG),
KUTATÁSI JELENTÉS A KONFLIKTUSRÉGÉSZET TÁRGYKÖRÉBŐL

A gönyői Duna-szakaszon mederkotrás során 19. századi tűzérési emlékek láttak napvilágot 2011-ben. Az ekkor talált mozsárbombákat a kutatás az 1849 áprilisában Gönyűnél felrobbant, a cs. kir. hadsereg hadianyagot szállító uszályának rakományához kötötte. A honvéd, illetve a cs. kir. hadsereg levéltári anyaga alapján optimálisan rekonstruálhatóak az uszály pusztulásának körülményei. A szállítójárművet 1849. április 24-én lőtték ki magyar tűzérek a túlsátról. Az írásos források alapján pontosan megadható az uszály rakománya is: 140 mázsát meghaladó mennyiségű lőport, 300 darab hatvan fontos bombát és pontosan nem meghatározott mennyiségű huszonnégy fontos bombát szállított. A komplex régészeti módszereket magába foglaló lelőhely-felderítés 2012-ben indult meg. A régészeti kutatás fő célja az osztrák uszály felrobbanásának, illetve annak roncslemeinek pontosabb lokalizációja. A modern kori fémhulladékkal erősen szennyezett lelőhelyen a terepkutatás során több újkori tárgyi emlék, illetve az uszály rakományához köthető 60 fontos mozsárbomba, illetve bombarepesz látott napvilágot. A gönyői kutatások jól szemléltetik, hogy a régészeti korszakokat lezáró 1711-es korszakhatárt követően is van létjogosultsága a régészeti kutatásnak, mint kutatási módszertannak, hiszen a komplex terepkutatás eredményei tovább árnyalhatják egy, az írott források által jól dokumentált történelmi esemény képét.

SZEMLE – REVIEW

Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century. Proceedings from the conference organised by Polish Academy of Arts and Sciences and Institute of Archaeology University of Rzeszów under the patronage of Union Académique International (Programme No. 57 Moravia Magna) Kraków, 23-26 IV 2007. edited by M. Wołoszyn. Moravia Magna Seria Polona, vol. III. Kraków 2009. ISBN 978-83-7676-0008-7. 684. o.

A bizánci pénzek európai előfordulása számos kérdést, problémát vett fel az írott források és a régészeti anyag tekintetében. Ugyan igen fontos szerepet játszottak számos korszak emlékéanyagának azonosításában, köztük leginkább az avarokéban, összegyűjtésük és kritikai kiadásuk mégis meglehetősen későn kezdődött el. Ennek egyik okát talán abban kereshetjük, hogy Bizánc közel ezer éves éremverése a numizmatika egy különleges területét képezi. Ráadásul ezen időszak alatt a bizánci éremverés nomináliai, szimbólumkicse és kialakítása többször átalakult, amely miatt egyes korszakok vizsgálatához speciális tudás és főleg nagy gyakorlat szükséges. A bizánci érmek közép-európai megjelenésére többféle, sokszor egymásnak is ellentmondó választ kínál a numizmatikai, régészeti és történeti kutatás. Míg egyesek a bizánci kereskedelem előretörését, addig mások a politikai kapcsolatokat, katonai vállalkozásokat feltételezik az érmek megjelenésének hátterében. Természetesen ezen véleményeknél feltétlenül szükséges az érmek típusát, elterjedési területét és előfordulását figyelembe venni, amelyre kiváló példákat kínál az ismertetésre kerülő tanulmánykötet. A 2009-ben megjelent és közel 700 oldalas kötetben olvasható tanulmányok legnagyobbbrészt a 2007. április 23. és 26. között Krakkóban megrendezésre került *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century* című konferencián hangzottak el, amelyen jelentős számban vettek részt a szakterület és a korszak kutatói. Mind a konferencia megrendezésében, mind pedig a tanulmányok igen gyors – két éven belüli – megjelentetésében oroszlárnésze volt a népvándorláskor kiváló lengyel kutatójának Dr. Marcin Wołoszynnak, aki maga is egy tanulmánnyal járult hozzá a kötet tematikájához.

Amint arról a kiadói előszóból (7–18.) értesülhetünk a konferencia szervezői a földrajzi kereteket – Közép-Európát – igen széles körben határozták meg, melynek köszönhetően a Balkán mellett Észak- és Kelet-Európa éremleleteinek vizsgálata is helyett kapott az előadásokban, tanulmányokban. A kronológiai keretek meghatározása azonban már nem volt olyan egyszerű, ezért az alsó határként a 4–5. század, míg a felsőként pedig a 10–11. század fordulóját adták meg. Bár az indoklással már csupán a bizánci érmek problematikus volta miatt is a kiadóknak óvatosabban kellett volna fogalmaznia: „Die ersten dutzend Jahre der mitteleuropäischen Geschichte des Arpad-Volkes erinnern an die Hunnenzeit oder die frühawarische Zeit, als das aggressive Verhalten der Nomaden zur Konzentration einer erheblicher Anzahl von Münzen an der mittleren Donau führte.” Ez azonban csupán részben igaz, mivel az arab dirhemek és a bizánci érmek egy része esetében a kereskedelmi és politikai kapcsolatokkal lehet magyarázni az érmek megjelenését.¹

¹ A bizánci érmekhez és szerepükhöz a 10. századi Kárpát-medencében ld.: Prohászka P.: Bemerkungen zum Byzantinischen Münzverkehre der ungarischen Landnahmezeit und der Staatsgründung im Karpatenbecken. In: Tobias, B. (Hrsg.), Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik. RGZM Tagungen 17. (Mainz 2012) 67–88.

Ugyancsak kérdéses, hogy a bizánci pénzek az arab dirhemekkel együtt kerültek Közép-Európába, amire különösen jól rávilágít a bizánci miliaresionok csekély száma a Kárpát-medence 10. századi leletanyagában.² Ráadásul ezek sem arab dirhemekkel együtt kerültek elő. Mindenesetre a felső határt kétségtelenül jól jelzi a közép-európai államokban a 11. századdal megindult önálló pénzverés. A tanulmánykötet a konferencia programját követve időrendben, korszakonként bontva témacsoportonként adja közre a tanulmányokat, amelyek közül az első kettő a sorból némiképp kilóg. M. Hardt ugyanis 2004-ben megjelent doktori értekezésének³ témájánál maradványa a kora középkori királyi kincseknél vizsgálja az évpénzek és tributumok szerepét az érmekelet-európai elterjedésében (21–30.). A korszak genteseinek vezetői Bizánc szövetségeseként különféle ajándékokat, köztük solidusokat, kaptak a császári adminisztrációtól, melynek kézzelfogható emlékei egyes temetkezésekben, mint pl. Childerich tournai sírjában megfigyelhetők. A frank király mellékletei között közel 100 verdefényes solidus volt. Azonban nagy része a kifizetett aranyak insigniákká, regaliákká és ékszerekké alakult át, aranygazdagságot vonva maga után Európa egyes területein. Hardt az írott források segítségével tekinti át az 5. és 7. század között Bizánc által kifizetett arany mennyiségét, ezek maradványainak tartja az erdélyi aranyrudakat vagy a szikáncsi solidusleletet. Kétségtelen, hogy a rómaiak által fizetett évpénzek és tributumok nem csupán a királyi thesaurust gazdagították, hanem jutott belőlük a korszak vezető rétegének. A másik felvezető előadásnak, amelyben G. Depeyrot számolt be az európai éremleletek feldolgozására indult programról, mindössze az angol nyelvű tartalmi összefoglalása található a kötetben (31.), amint számos más előadásnak is. Ezeket követő hat munka egy önálló témacsoportot képez, melynek fő témája a későantikvitás. Sajnos ezek feléről csupán a tartalmi összefoglaló került közlésre. Míg azonban Fr. Planet tartalmi kivonatához a szóban forgó 5. századi trieri argenteus fényképét mellékeltek a szerkesztők (35), addig a másik két előadásnak, melyek témái Dobrudzsa későrómai és népvándorláskori éremleletei voltak (57–58), csupán rövid összefoglalásaira hagyatkozhatunk.

Z. Demo egy Salónában előkerült Baduila (Totila)-féle negyed siliquát (37–46.) közül, melynek hátlapi felirata Invictissimus avtor. Ez a típus a keleti-gót éremverésben igen ritka és szokatlan. A szerző a példány elemzésén keresztül kínál betekintést Totila éremverésébe, kronológiailag csoportosítva az éremtípusokat. M. Hadzi-Maneva a Makedón Köztársaság területén előkerült 6. és 7. századi éremleleteket mutatja be (47–56.), melyek 80 százalékat a bronzok teszik ki. Elrejtésük hátterében az avarok és szlávok balkáni támadásai keresendők. Ugyancsak a korszak éremforgalmával, azonban a Scythia minori (L)ibidáéval foglalkozik M. Iacob tanulmánya (61–79.). A város területéről 482 darab 5–7. századi érem ismert, amelyek legnagyobb része az 5. és 6. századra esik. A 7. századot alig néhány darab képviseli, jelezve bizánci állam visszaszorulását a vidékről.

A következő nagy témacsoport tanulmányai a kora népvándorláskori közép-európai barbarikum éremforgalmát vizsgálják földrajzi egységeként. Prohászka P. a Kárpát-medencéből ismert 5. századi aranyakat egy katalógusban gyűjtötte össze és elemezte forgalmukat az írott források, illetve a szakirodalomban található elképzelések összevetésével (83–115.). Anyaggyűjtése során az adattári kutatásainak köszönhetően számos solidusról talált leírásokat, pacsolatokat, melyek egy részét

² Fomin, A.–Kovács, L.: The Tenth Century Máramaros County („Huszti”) dirham Hoard (Budapest 1987). V. ö. Kovács L.: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit, Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. Fontes Archaeologicae Hungaricae (Budapest 1989).

³ Hardt, M.: Gold und Herrschaft. Die Schätze europäischer Könige und Fürsten im ersten Jahrtausend. Europa im Mittelalter. Abhandlungen und Beiträge zur historischen Komparistik 6. (Berlin 2004).

külön tanulmányban közölte.⁴ Amennyiben lehetőség volt rá a RIC vagy MIRB alapján meghatározta az érmeket és sikerült kimutatnia, hogy már a hun korszakot megelőzően megjelentek a nyugat- és kelet-római solidusok a Kárpát-medencében. Kétségtelen azonban, hogy az ugrásszerű növekedés a hun központ beköltözésével és a rómaiaktól kicsikart évpénzekkel magyarázható. A kincsleletek sora a kötet megjelenése óta egy újjal gazdagodott, amely Tokodon a késő-római erőd közelében került elő a második világháborút megelőző években.⁵ É. Kolniková és K. Pieta tanulmánya részben kapcsolódik ehhez a témához, mivel a szerzők a Szlovákia területéről ismert késő-római és népvándorláskori érme/éremleletek elemzésére törekedtek (117–132.). A szórvány solidusok és kincsleletek mellett figyelemre méltók a még 5. században is előforduló bronzérmekek, különösen az érsekújvári éremlelet tekintetében, amelyet az 5. század harmadik negyedében rejthettek el.⁶ A római érmeeknek a Felvidék egyes területein jelentkező sűrűbb előfordulásánál szükséges az adott gensnek a Római Birodalomhoz való kapcsolatrendszerét is figyelembe venni. Erre a legjobb példát éppen az újabban összegyűjtött és vizsgált késő-római solidusok kínálják.⁷ A szerzők anyaggyűjtéséből viszont kimaradt a várnai/varini I. Justinus solidus.⁸

A. Bursche a zagórzyni kincslelet arany brakteátái kapcsán tisztázza a kincs előkerülési körülményeit, illetve kitér a lelet összetételére (133–153.). II. Constantinus, I. Valentinianus és I. Theodosius arany medaillonja füllet ellátva regáliákként voltak használatban, hasonlóan a szilágyosmlyói I. lelet érmeihez.⁹ Ezekhez azonban még két skandináviai brakteáta és egyéb ékszer tartozott, melyeket valamikor az 5. század folyamán rejthettek el. J. Bodzek Dél-Lengyelország 4. és 5. századi éremforgalmát vizsgálja tanulmányában (155–204.). Mind a szórványok között, mind pedig a kincsleletekben egyaránt előfordulnak a római bronzok, illetve a solidusok. Ezen utóbbiak az egy-két 4. századit leszámítva a hunok közvetítésével kerülhettek a területre. Ugyancsak erre a következtetésre jutott M. Piotrowski és G. Dabrowski az opakai II. Theodosius (RIC X, 323 [443–450]) solidus vizsgálata során (205–215). Lengyelország északi részén, a Balti-tenger mellett fekvő Pomeránia területén előkerült 5. és 6. századi solidusok R. Ciolek vizsgálatának tárgyai (217–229). Itt a 4. század végétől, különösen az 5. század közepétől a 6. század elejéig a kelet- és nyugat-római solidusok ugrásszerű növekedése figyelhető meg. A 14 kincsleletből és szórványokként közel 850 érem ismert, melyekből a szerző kb. 360 darabot tudott pontosan meghatározni. A legtöbb érem a Danzigi-öböl környékén került elő, melyre többféle magyarázatot próbáltak adni. Ezek között

⁴ Prohászka P.: Régi-új 5. századi római aranypénzek a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárából. – *Altneue römische Goldmünzen des 5. Jahrhunderts aus der Archiv des Ungarischen Nationalmuseums. Numismatikai Közlöny* 104–105 (2005–2006) 15–30.

⁵ Prohászka P.–Torbágyi M.: Hunkori soliduslelet Tokod-Erzsébetakna területéről – Hunnenzeitlicher Solidusfund aus dem Gebiet von Tokod-Erzsébetakna. *Numismatikai Közlöny* 108–109 (2009–2010) [2011] 45–60.

⁶ Kerényi K.: Az érsekújvári lelet. (Un decoverte á Érsekújvár). *Numismatikai Közlöny* 44–45 (1945–1946) 16–20, 37–38.

⁷ Lásd erről részletesen: Prohászka P.: Bemerkungen zum spätrömischen Goldmünzverkehr im nördlichen Teil des Karpatenbeckens in Hinsicht einiger neuen Funde. *Slovenská numizmatika* 19 (2011) 25–31. Vö. az egész Kárpát-medence viszonylatában: Prohászka P.: Die römischen Goldmünzen der Spätkaizerzeit aus dem Barbaricum des Karpatenbeckens. Von der tetrarchie bis zum Ende der Herrschaft von Theodosius I. In: *Ex officina Studia in honorem Dénes Gabler*. Győr 2009, 159–178.

⁸ Prohászka P.: *Altneue byzantinische Münzen der Awarenzeit* (Ergänzungen zum Buch von Péter Somogyi: *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit*. Innsbruck 1997). *Acta Archaeologica Hungariae* 55 (2004) 104.

⁹ Bursche, A.: Die Rolle römischer Goldmedaillone in der Spätantike. In: Seipel, W. (Hrsg.): *Barbaren Schmuck und Römergold Der Schatz von Szilágyosmlyó*. Ausstellungskatalog. Wien 1999, 39–54.

egyaránt megtalálható az itt élt népek politikai kapcsolata a Mediterráneummal, a borostyánkereskedelem felélénkülése, a rabszolga kereskedelem vagy itteni harcosok zsoldosként való alkalmazása a római hadseregben. Egy másik északi terület, Dánia, késő-római és bizánci érmeinek közreadását nyújtja H. W. Horsnæs munkájában (231–270). A solidusok beáramlása II. Theodosius érmeivel kezdődik és I. Anastasiusig tart és Pomerániához hasonlóan itt is megfigyelhetők a regionális eltérések. Az aranyak nagy számban jelentkeznek Borholmon (106 db), melyek felét II. Theodosius veretei teszik ki. A szerző katalógusában a RIC szerint meghatározva közli az érmeket, elősegítve a későbbi összehasonlító elemzéseket. Mintegy összefoglalása a skandináviai leleteknek T. Talvio tanulmánya (271–275.), aki rámutat arra, hogy közel 900 solidus ismert Észak-Európából, amelyek azonban elsősorban nyersanyagként és értékmérőként voltak szolgálatban, forgalmi pénz szerepüket elveszthették.

A következő témacsoport tanulmányai ugyan még a népvándorláskorhoz kapcsolódnak, azonban már az érme 6–7. századi előfordulását vizsgálják. A tanulmánykötetben helyet kapott J. Drauschke doktori disszertációjának egyik fejezete, melyben a bizánci érme megjelenését és szerepét vizsgálja a Meroving Birodalom keleti régióiban (279–323.).¹⁰ Innen 187 érme, közte 88 arany ismert, ráadásul igen nagy számban temetkezések mellékleteiként kerültek napfényre (29 darab). Különösen érdekes Hérakleios solidusainak előfordulása, amely a vizsgált terület keleti részére esik, és amelyek megjelenését Drauschke egyrészt azon 9000 bolgár harcoshoz kapcsolja, akik Fredegar (Chron. 4, 72) beszámolója szerint az avaroktól a bajvárakhoz menekültek, ahol azonban kevés kivétellel legyilkolták őket (295–296.). Másrészt azon 630-as évekbeli követjáráshoz, amely során szintén juthatott bizánci arany a merovingokhoz. Sokkal inkább kereshetjük azonban az aranyak feltűnésének hátterében a frank kereskedők tevékenységét, akiknek áruai egyre inkább válnak ismertté a Kárpát-medence 7. századi leletanyagában. H. Winter az avar kaganátus Ausztria területére eső bizánci és karoling éremanyagát adja közre munkájában (325–356.), ahonnan az aranyak mellett szép számmal bronzok is ismertek. A legtöbb arany I. Justinianus császárá, amely egy része még az avar honfoglalást megelőző éremforgalomhoz tartozhatott. A Kárpát-medencében legnagyobb számban előforduló Héréklios veretekből mindössze négy darab ismert. Figyelemreméltó III. Theodosius (715–717) ravennai tremissise Mistelbach környékéről, amelynek idekerülési számos kérdést vet fel. Mind az aranyak, mind pedig a bronzok legnagyobb része Carnuntum lelőhellyel ismert, amely némi kétséget ébreszt Közép-Európa bizánci éremforgalmának tekintetében, amelyre a szerző maga is utal (331).

J. Militky tanulmányában a Cseh Köztársaság területéről származó 6. és 7. századi bizánci érme katalógusát és erre alapozva az éremforgalom vizsgálatát nyújtja (357–393.). A területről a solidusok mellett follisok, félfollisok ismertek, amelyek intenzivitása eltérő. A legtöbb arany I. Anastasius és I. Justinianus verete és Hérékleiostól mindössze két solidus és egy barbár utánzat szerepel gyűjtésében. I. Anastasius és I. Justinianus érmeinek felbukkanását az itt élő germán népességhez kapcsolja a szerző. A Szlovákia területéről ismert 5–10. századi bizánci érme összeállítását kínálja J. Hunka (395–401.), aki a szakirodalom mellett az új leleteket is igyekezett felvenni anyaggyűjtésébe. Sajnos nála is hiányzik a várnai/varini solidus.¹¹ Gyűjtését még Hérakleios és Hérakleios Kónstantinos Vágselyei

¹⁰ Drauschke, J.: Zwischen Handel und Geschenk. Studien zur Distribution von Objekten aus dem Orient, aus Byzanz und aus Mitteleuropa im östlichen Merowingereich. Rahden/westf, 2011.

¹¹ Prohászka P.: Altneue byzantinische Münzen der Awarenzeit (Ergänzungen zum Buch von Péter Somogyi: Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. Innsbruck 1997). Acta Archaeologica Hungariae 55 (2004) 104.

solidusával¹² valamint I. Romanos báni follisával¹³ egészíthetjük ki. Ugyancsak Szlovákia, azonban csupán az avar kaganátus idejéből származó érmeivel foglalkozik J. Zábajnik (403–415.), amelyek legnagyobb része az avar sírokból származó késő-római kisbronz. A korszak kétségtelenül legfontosabb lelete az 1937-ben talált nemesvárbóki (Zemiansky Vrborok), amely az ezüst ékszerek mellett IV. Konstantinos és II. Kónstans Kárpát-medencében szokatlan ezüstérmeiből állt. Az összetétel szempontjából kérdéses, hogy az avaroknak fizetett bizánci adó emlékei lennének-e! A levéltári és adattári kutatás lehetőségeit mutatja be Somogyi P. az 1856-ban az erdélyi Kisselyken előkerült kincslelet rekonstrukciója során (417–448.). A solidusok, az ezüst fibula, valamint az arany fülbevaló ugyan a hivatali eljárás során Bécsbe a cs. és k. Érem- és Régiségtárba jutottak, ott azonban mindössze egy részüket tartották meg és a többi aranyat elárverezték. Somogyi az irodalmi adatok mellett a hivatali aktákra építve tesz kísérletet a leletben található érmeek azonosítására, amely során három solidust sikerült azonosítania a Schwarzenberg hercegi gyűjteményében.

A. Gándil a bizánci bronzok barbarikumi értékét vizsgálja a Tisza és Dnyeszter között előkerült érme és éremleletek szempontjából (449–471.), amelyek esetében a nyersanyagként való feldolgozásuk egyre inkább a kutatás figyelmébe került. M. Woloszyn tanulmányában a lengyelországi 6. és 7. századi bizánci érmeek összegyűjtését és elemzését végezte el (473–530.). A 22 érem legnagyobb részét a bronzok teszik ki, melyekhez három ezüst, valamint egy arany társul és legnagyobbbrészt a vizsgált terület déli részéről származnak. Hérakleiosznak a zólkóvi könnyű solidusát a szerző az avar kapcsolatokkal magyarázza. Ezt a déli orientációt a többi érem esetében is figyelembe kellene azonban venni. F. Biermann tanulmányában az Odera és Elba közötti terület bizánci érmeit vizsgálja méghozzá a településtörténet szemszögéből (531–544.). A fő kérdése, hogy a bizánci érmeek még a germánokhoz, vagy már a 6. és 7. század folyamán beáramló szlávokhoz köthetők-e. Mint arra a szerző maga is rámutat, a leletek pontos meghatározását dokumentáltságuk elégtelensége nehezíti, amely így többféle értelmezésre ad lehetőséget. A csoportot záró tanulmányában Y. A. Prokopenko a középső és keleti Ciszkaukázus bizánci éremforgalmát elemzi a népvándorláskorban (545–550.).

A tanulmánykötet utolsó témacsoportjában a középkori éremforgalommal foglalkozó tanulmányok kaptak helyet, amelyek jelentős része a 9–10. századdal foglalkozik. T. Šeparović V. Konstantinos Horvátország déli részén előkerült érmeit elemzi (553–559.), amelyek egyazon típusba tartoznak és 760–775 között kerültek kibocsátásra. Szórványként és sírmellékletként, mint a biskupiai sírokban, egyaránt előfordulnak. Megjelenésüket a szerző a 8. század második felének sajátos politikai helyzetével magyarázza, amikor Bizánc ezen aranyakkal akarta biztosítani Adria parti városait. E. Oberländer-Tarnoveanu Bizánc és az Al-Dunától északra eső területek kapcsolatrendszerének vizsgálatára tett kísérletet a numizmatikai emléktanyag bevonásával (561–579.). Elemzése során a Bánát, a Havasalföld, valamint Moldávia területén előkerült érmekeket elemzi a nominálijuk alapján. Sajnos, mint az számos román kutatóra jellemző, ő is elkövette azt a hibát, hogy a Kárpát-medence avar, majd magyar szállásterületének egésze helyett mindössze a Bánátban előkerült érmekeket vizsgálja, amely jelentősen torzítja a levonható következtetéseket. N. Profantová a Cseh Köztársaság területéről ismert 9–10. századi bizánci érmekeket gyűjtötte össze (581–598.), melyek közül a legjelentősebb a

¹² Prohászka P.: *Správa o náleze solidu Heraclia a Heraclia Constantina III. v Šali*. Slovenská numizmatika 19 (2011) 113–115.

¹³ Prohászka P.: *Bemerkungen zum Byzantinischen Münzverkehr der ungarischen Landnahmezeit und der Staatsgründung im Karpatenbecken*. In: *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik*. B. Tobias (Hrsg.). RGZM Tagungen 17. Mainz 2012, 69.

mikulčicei 480. sírjában halotti obolusként talált III. Mikhaél (842–867) solidus. A morva területéről e mellett még egy Theophilos solidus, valamint egy VI. Leó follis ismert. Bár ezek esetében nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy a magyarok közvetítésével került ide, ami talán a kozojedyi I. Romanos és Khristophoros féle solidusra is vonatkozhat. Ugyancsak a Kárpát-medencében találhatóak a párhuzamai (Tokaj, Nagyharsány, Burg/Pinkaóvár, Gyöngyöspata) a libicei körülnyírt I. Ioánnés Tzimiszkés-féle solidusnak. A kelői lelet római és bizánci ezüst érmeit mutatja be L. Polansky és L. Vacinová (599–603.), amely a korszakra jellemző ezüstdepók közé tartozik. Ugyancsak az ezüstértékük miatt kerültek a bizánci érmek, hasonlóan az arab dirhemekhez, azon wielkapolskai 10. századi leletekbe, melyeket A. Gliksmán ismertet (605–623.). A 24 leletből mintegy 152 bizánci érme, legnagyobbbrészt ezüst ismert. De hogy a bizánci ezüstöket ékszerként is viselhették jelzi M. Salamon tanulmánya a krakkói vásártéri ásatások során előkerült fülezett Ioánnés Tzimiszkés miliaresiona kapcsán (625–634.). Ugyancsak ebbe a sorba tartoznak az észtországi bizánci éremleletek, melyekkel I. Leimus foglalkozott (635–651.). A 216 érme között mindössze egyetlen follis volt, az összes többi pedig ezüst miliaresion, melyek legnagyobbbrészt a 945 és 989 közötti időszakból származnak. A szerző ezt egyrészt a kereskedelmi kapcsolatokkal, másrészt a felélénkülő bizánci diplomáciával magyarázza.

A. V. Petrauskas egy a Dnyeper mellett Iskorostenben előkerült I. Basilios és Kónstantinos (869–879) solidus mutat be azon korabeli régészeti leletekkel együtt, amelyek a lelőhelyről származnak (653–658.). A honfoglaláskor kutatói számára fontos információkat kínál M. M. Ievlev tanulmánya a kijevi Alekszander Nyevszkij templom régészeti kutatása során 2002-ben feltárt férfisírról (659–666.). A fa sírkamrában nyugvó harcos mellé kétélű kardot, a magyarokra jellemző rombusz alakú és villás vas nyílhegyeket, vasveretes fa vödröt és egy veretes tarsolyt helyeztek. A mellékletek között I. Basileios, VI. Leó és Alexander két, valamint VII. Kónstantinos follisai voltak, amelyek záródarabja a 920. évet adja meg a terminus post quemként. A szerző véleménye szerint az elhunyt harcos a druzsina tagja lehetett.

A kötet két utolsó tanulmánya a Krím éremforgalmába kínálna betekintést, azonban E. Ja. Turovskynak csupán a tartalmi összefoglalója olvasható Kherson újabban előkerült középkori numizmatikai emlékeiről (667). Szerencsére T. Brügemann munkájában jól nyomon követhető a bizánci Krím gazdasági átalakulása a 10–13. században, amint a pénzgazdálkodást felváltja a cserekereskedelem.

A 2007-ben megrendezett krakkói konferencia tanulmánykötete mindenképpen alapmunkának tekinthető a bizánci érmek közép-európai forgalmának későbbi vizsgálatához. A közreadott tanulmányok a széleskörű anyaggyűjtésnek köszönhetően alapját jelentik a későbbiekben ismertté váló szórvány érmek és kincsleletek feldolgozásának, illetve a bizánci éremforgalom sokrétű elemzéséhez.

Szende László

Kisléghi Nagy Gyula: *Archaeológiai napló*. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Összeállította: Gáll Erwin–Daniela Tănase–Dan Ciobotaru. Szeged–Temesvár 2010. 212. o.¹

A Kárpát-medence második világháborút megelőző régészeti kutatásában fontos szerepet játszottak a régészet, régiségek után érdeklődő laikusok, akik igyekeztek megmenteni, feltárni és dokumentálni környezetük régészeti lelőhelyeit és leleteit. Sajnos működésükkel néhány olyan személytől eltekintve, mint Jósza András, Wosinszky Mór vagy Darnay Kálmán, alig foglalkozott a modern régészet, pedig az általuk feltárt, megmentett és gyakran a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozott leletek fontos forrásai a Kárpát-medence régészetének. E szerény érdeklődés leginkább azzal magyarázható, hogy néhány, az *Archaeológiai Értesítőben* és helyi napi- vagy hetilapban megjelent rövid tudósítást leszámítva, alig áll a kutatás rendelkezésre olyan forrás, amely egy adott lelőhely, leletcsoport kritikai feldolgozást lehetővé tenné. Pedig ezen források elkészültek és sokszor még a mai dokumentációs elvárásoknak is megfelelnek, csak levéltárakban, adattárakban, hagyatékokban lappanganak. Azonosításuk, feldolgozásuk és közreadásuk mind a magyar, mind pedig a Kárpát-medence régészetének alapvető feladata, ugyanis a különféle korszakok kutatása azon leleteken, lelőhelyeken alapszik, amelyek legnagyobbbrészt a 19. században kerültek elő, és kezdődött meg feltárásuk. Természetesen ezek a dokumentációk eltérő színvonalról és módszertanról tanúskodnak, amely sok esetben készítőjük rajztudásától és a modern eszközök (térkép, fénykép stb.) alkalmazásától függött. A Kárpát-medence egyes területein működő laikusok ugyanakkor igyekeztek kapcsolatba lépni a Magyar Nemzeti Múzeummal, különösen Rómer Flóriszal és Hampel Józseffel, valamint egymással, tanácsaikkal segítve egymást a régészeti kutatásban. Az amatőr régészek működése elsősorban a Kiegészítést követően kezdődött meg, azonban nagyobb számban az 1876-ban Budapesten megrendezésre került VIII. Nemzetközi Ősrégészeti és Embertani Kongresszussal kapcsolatban tűntek fel; ők azok, akik az első generációját alkották a laikusoknak.² Az 1890-es évektől a régészet után érdeklődőknek újabb generációja jelentkezett, mint például Miske Kálmán, Hild Viktor vagy Kisléghi Nagy Gyula. Kisléghi megjelent tanulmányai alapján Torontál megye északi részének kutatója volt, azonban ezeken, valamint a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozott leletein kívül működéséről alig tudni valamit.³ Pedig Kisléghi, hasonlóan kortársaihoz, naplókban dokumentálta kutatásait, amelyek közül az egyik az 1980-as években a Temesvári Múzeumba került. Közreadását Gáll Erwin, Daniela Tănase és Dan Ciobotaru az alábbiakban ismertetésre kerülő könyvben végezték el. Természetesen a naplót kiegészítették magyarázó tanulmányokkal, amelyek egyrészt Kisléghi életébe és munkamódszerébe próbálnak betekintést nyújtani, másrészt pedig az általa vizsgált lelőhelyek, feltárt leletek korszakonkénti bemutatását elvégezni. Csak sajnálhatjuk, hogy ezen utóbbi rész alaposabb kidolgozása és egyéb adatokkal való kiegészítése nem történt meg. Itt két forráscsoport felvétele, mint azt a későbbiekben néhány példán szemléltetni is szeretném, különösen fontos lett volna. Az egyik a levéltári, illetve adattári anyag

¹ A könyvismertetés megírását a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János kutatói ösztöndíja tette lehetővé.

² Erről részletesen lásd: Prohászka P.: A budapesti VIII. Nemzetközi Ősrégészeti és Embertani Kongresszus (1876) levelezése, mint honismeretünk kiaknázatlan forrása. *Honismeret* 40 (2012) 4. szám, 26–30.

³ Kisléghi Nagy Gy.: Lovas halomsírokról Torontál megyében. *ArchÉrt* 24 (1904) 417–421; Kisléghi Nagy Gy.: Arankavidéki halmok (Torontál m.). *ArchÉrt* 27 (1907) 266–279; Kisléghi Nagy Gy.: Torontál megye őstörténete. In: Borovszky S.: *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest 1911, 304–328.

bedolgozása, amelyek közül a Magyar Nemzeti Múzeumhoz és Hampel Józsefhez intézett Kisléghi levelek sok fontos információval egészítik ki az „Archaeológiai naplót”. Másrészt ugyancsak fontos lett volna a Nemzeti Múzeumba Kisléghitől, valamint a közvetítésével eljutott régészeti, numizmatikai anyag azonosítása és a leltári számok feltüntetése. Ez ugyanis sok esetben gazdagítaná a Bánság régészeti kutatását, mivel, bár Kisléghi gyűjteményének egy része, mint arra Gáll Erwin maga is rámutat, az 1920-as években a Temesvári Múzeumba jutott, azonban ennek a leletanyagnak csupán nagyon kis részét sikerült azonosítani a szerzőknek (11).

A kötet bevezető tanulmányában Gáll Erwin vállalkozott arra, hogy a rendelkezésére álló meglehetősen szűk adatok alapján bemutassa a Napló szerzőjének életét és munkamódszereit. Az életrajz azonban igen rövid, mindössze néhány sort tesz ki. Kisléghi ezek szerint 1861-ben született, Budapesten jogot, majd Mosonmagyaróváron agrártudományi tanulmányokat végzett. A Napló alapján San Marco hercegasszony bánsági birtokain kezdett dolgozni segédintézőként, majd többszöri áthelyezések után, végigjárva az uradalmi „ranglétrát” főintéző lett. Az adatok szűkösége nem tette lehetővé azon időpont meghatározását, hogy mikor hunyt el. Szerencsére particédulája megtalálható a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményében, amely szerint Kisléghi Nagy Gyula uradalmi főintéző életének 56-dik évében rövid, de súlyos szenvedés után 1918. március 9-én éjjel elhunyt, örök nyugalomra helyezése pedig március 11-én az őcsanádi római katolikus temetőben történt meg.⁴ Gáll a Napló alapján próbálta jellemezni Kisléghi személyiségét, tegyük hozzá, hogy sikerrel. Ezt megerősítik a kortárs, szintén laikusként ásatásokat végző, Miske Kálmán 1918. március 16-án kelt, Mihaliknak írt levelének következő sorai „.... Ugyancsak enged, hogy ezen alkalmat arra is felhasználhassam, hogy a figyelmed egy dologra felhívjam! Ma kaptam kézhez szegény Kisléghi Nagy Gyula gyászjelentését. Én benne egy csendes collaboratoromat vesztettem kit már alig tudok majd magamnak pótolni. Kedves szíves és szorgalmas egyéniség volt, és mint az ő vidékének praehistorikus kutatója egyik kevese a mi szerencsés és eredményes régészeinknek. Igen érdekes és felette fontos adatoknak jutott ő birtokába a magyarhoni festett neolithkori keramikát illetően ezért is kötelességemnek vélem erre a Te nagybecsű figyelmed felhívni. Nem tudom bizony de úgy vélem. Hogy szép gyűjteménye volt. Amennyiben ezen feltételem való volna, egy egy pótolhatatlan kár származnék abból ha ezen magángyűjtemény elkallódnék. Ezért is arra kérlek mindent elkövetni, hogy ezt megóvhatnánk a jövőnek...”⁵ A laikus régész bemutatásához azonban elengedhetetlenül hozzá kell fűzni néhány megjegyzést. Kisléghi régészeti tevékenységét 1893-ban kezdte meg, amelyben kiemelt szerepet játszottak, mint arra Archaeológiai Naplójában⁶ többször is utal, a mindenkori működési területén található halmok. Már első ásatásainak egyike egy jelentős és mindmáig többféleképpen értelmezett lelettel gazdagította a császárkori Barbaricum kutatását. 1894-ben a vizesdpusztai V. halom megbontása során övdiszek, lőszerszámveretek és érmek kerültek elő, amelyek egy vezérsírnak voltak a mellékletei.⁶ És éppen ezek a leletek voltak azok, amelyek felkeltették a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtemény vezető Hampel Józsefnek az érdeklődését, és jelentették a kezdetét annak a kapcsolatnak, amely közel két évtizedig, Hampel haláláig tartott. Hampelnak szándékában állt a vizesdpusztai leletek és a 2–3. századi barbaricum leletanyag feldolgozása, amelyre többször történik hivatkozás a Naplóban. Csak sajnálhatjuk, hogy erre nem került sor. Hampel és a Nemzeti Múzeum munkatársai sohasem kezelték másodrangúként a vidék laikus kutatóit

⁴ Magyar Nemzeti Múzeum Adattár (Budapest) Érem- és Régiséggyűjtemény 87/1918.

⁵ Magyar Országos Levéltár (Budapest) K 736 69. karton. 222/1918.

⁶ A vizesdpusztai leletekről lásd: Vaday A., Beitrage zum Fund von Vized-Puszt. *FolArch* 37 (1986) 197–223.

(11), mivel tisztában voltak azzal, amit már Rómer Flóris is hangsúlyozott, hogy segítségükkel nyomon követhető, megfigyelhető és megmenthető a Kárpát-medence különféle területein előkerült leletanyag. Ezért igyekeztek támogatni, segíteni a vidéki „kollégák” munkáját, hol tanácsokkal, hol személyes közbenjárással, hol pedig szakkönyvekkel. E segítő szándék haszna jól nyomon követhető a múzeum gyűjteményeinek gyarapodásában és azokban a jelentésekben, levelekben, amelyekben részletesen beszámolnak a leletkörülményekről, a leletekről. A vidéki amatőrök azonban nem csak a Nemzeti Múzeummal, hanem egymással is felvették a kapcsolatot. Levelezésük régészetünk fontos forrásbázisa, amit jól jelez, hogy Kisléghi milyen széleskörű levelezést folytatott. Kisléghi valószínűleg Hampel hatására kezdte el naplóba feljegyezni megfigyeléseit, amelyeket rajzaival, térképmellékleteivel is illusztrált. Első kötetében, amely a könyvben kiadásra került, az 1893 és 1909 közötti időszak található meg. A 400 oldalas, bőrkötésű „Archaeológiai napló” 2007 nyarán került elő a temesvári múzeumban, és csak sajnálhatjuk, hogy a második kötet lappang vagy megsemmisült az elmúlt közel száz év alatt. Kisléghi ásatásai Észak-Bánságra koncentrálódtak, elsősorban azokra a területekre, ahol éppen intőzőként tevékenykedett. Régészeti ásatásait már a kezdetektől igyekezett a harmadik katonai felmérés 1884-ben kiadott térképein feltüntetni, amely azonban nem egyedülálló, mivel már korábban is igyekeztek térképeken jelölni, vagy térképeket készíteni a különféle lelőhelyekről. Erre azonban bizonyosan saját maga jött rá, mivel már a Nemzeti Múzeum Igazgatóságának írt 1895. január 29-én kelt első leveléhez mellékelte a lelőhelyek saját maga által rajzolt térképét.⁷ Sajnos fényképeinek legnagyobb része, amelyeket az ásatásain és az előkerült leletekről készített nem maradt fenn, lappang vagy megsemmisült. Néhány ugyan illusztrálta az „Archaeológiai Naplót”, amelyeket a kiadók közöltek. Pár fénykép a gyűjteményében őrzött leletekről megjelent Borovszky Samu Torontál vármegyéjében, amelynek régészeti részét Kisléghi Nagy Gyula írta.⁸ A felkérés, hogy a Torontál megye őstörténete fejezetet a Magyarország vármegyéi és városai kötetébe ő írja meg, ugyanakkor jelzi kutatásainak széleskörű és országos elismertségét. Sajnos a lelőhelyekre vonatkozó itt közölt adatai sem a napló jegyzetanyagába, sem pedig az értékelő rész tanulmányaiba nem kerültek felvételre.

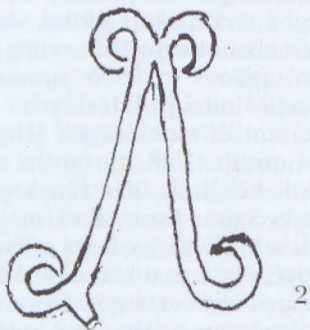
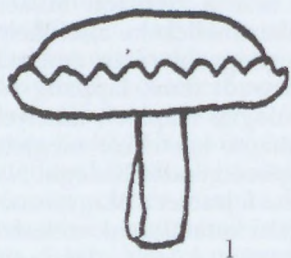
A kötet legnagyobb részét (15–154) Kisléghi „Archaeológiai Naplója” teszi ki, amelyben az 1893 és 1907 között végzett ásatásait jegyezte fel, illetve azon levelek szövegét, melyeket a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársaitól és kortársaitól kapott. Ugyanakkor megtalálható benne az Archaeológiai Értesítőben közölt tanulmányának szövege is.⁹ A Napló ugyan az 1893-as évvel kezdődik, azonban az első hét év bő jegyzetein és emlékezetén alapul, vagyis ténylegesen csak 1900-tól kezdte el azt folyamatosan vezetni. Minden halmot, lelőhelyet megjelölt az 1884-ben kiadott harmadik katonai felmérés térképein, amely példányok azonban nem álltak a kiadók rendelkezésére. Régészeti kutatásait Vizesdapusztára történt áthelyezése után kezdte meg, feltárva több az uradalom területén található halmot, amelyekből különféle korszakok leletei, köztük a már említett gazdag császárkori leletegyüttes kerültek elő. Kisléghi 1897-ig folytatta a halmok feltárását és erre az időszakra esik Hampel Józseffel való kapcsolatfelvétele, amelynek hozadéka közös ásatásuk a VI. halmon 1895. április 7–8-án. Ugyancsak a vizesdapusztai évek alatt tett kísérletet egy régészeti „résztársaság”, egyet létrehozására, amelyben az uradalom hivatalnokai, mérnökei és a helyi plébános vállaltak szerepet. Sajnos e

⁷ Magyar Nemzeti Múzeum Adattár (Budapest) Érem- és Régiségtár 74/1895.

⁸ Kisléghi Nagy Gy.: Torontál megye őstörténete. In: Borovszky S.: *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest 1911, 304–328.

⁹ Kisléghi Nagy Gy.: Lovas halomsírokról Torontál megyében. *ArchÉrt* 24 (1904) 417–421.

részvénytársaság rövid életűnek bizonyult, mivel Kisléghit 1897-ben áthelyezték a nagykomlói uradalomhoz. Ekkor már Hampel mellett kapcsolatban áll Bella Lajossal, aki Miske Kálmán kíséretében meglátogatja, majd együtt bontják meg a nagyősi halmokat. Lelkesedésének csak az anyagi források hiánya szab határt, ezért 1899-ben felhívást szerkeszt a magyar archaeologia érdekében (29–34), amit saját költségén kinyomtat, majd támogatókat keresve küld szét az országban. Kérése meglepő eredménnyel jár, mivel 538 forintot sikerül összegyűjtenie. E tőkének köszönhetően kezd meg az ásatásokat a környéken, tárva fel Nagyteremián, Nagykomlóson és Nagyőszön a halmokat, ráadásul az utolsó két lelőhelyen 10–11. századi sírokat találva. 1902-ben Pusztá Budovallára helyezik. A közeli Bukovapusztán egy honfoglaláskori ÉK–DNY-i tájolású női sírt tár fel, majd egy későközépkori temetőbe ás bele. Az itt talált leletekről a Nemzeti Múzeumot értesítette lerajzolva egy itt talált gyűrűt, amely segíthet az ékszernek a Temesvári Múzeumban történő azonosításában (1. kép 1).¹⁰ Sajnos a Nemzeti Múzeumnak 1902 decemberében tett fényképes jelentése minden bizonnyal az igazgatóság irattárával együtt pusztult el a második világháborúban. Újabb bukovapusztai ásatásairól készített beszámolója 1904-ben jelent meg az Archaeológiai Értesítőben, mely kéziratának eredeti szövegét Naplójában is feljegyezte.¹¹

1. kép Kisléghi Nagy Gyula leveleihez csatolt rajzok. 1: Gyűrű, Bukovapuszta; 2: Ezüsttárgy, Szerbcsanád (M: 1:2)

1905-ben sikerül megmentenie és a Nemzeti Múzeumba küldenie a szerbcsanádi 13. századi éremleletet, melyhez ezüst tárgyak is tartoztak (113), amelyek egyikének rajzát a Hampelnek írt levelén is feltüntette (1. kép 2).¹² Mint naplójából kiderül, az ásatási munkákat legnagyobbreszt Racsov Demeter napszámossal végeztette, aki feltárta a sírokat és összegyűjtötte a leleteket, majd azok helyzetéről beszámolt, amely miatt több esetben másodkézből származó adatokat jegyzett fel. Arra maga is sajnálattal utal epilógusában, hogy egyéb elfoglaltságai miatt személyesen nem mindig lehetett jelen az ásatásokon (153). Ezen epilógus (150–154) működésének összefoglalása és értékelése, amelyben utal arra a szakmai fejlődésre, amelynek köszönhetően az egyes korszakok emlékeinek besorolását megismerte, módszereit tökéletesítette. E munka során felásott 41 sírhalmot, 7 telephalmot és 30 esetben sík területen kutatót (152). Ráadásul törekedett a kutatási eredményeinek bemutatására, ami azonban csupán részben sikerült. Az Archaeológiai Naplót Kisléghi Archaeológiai leltára zárja (155–178), amely leltára a gyűjteményében

¹⁰ Magyar Nemzeti Múzeum Adattár (Budapest) Érem- és Régiségtár 32/1903.

¹¹ Kisléghi Nagy Gy.: Lovas halomsírokról Torontál megyében. *ArchÉrt* 24 (1904) 417–421.

¹² Magyar Nemzeti Múzeum Adattár (Budapest) Érem- és Régiségtár 601/1905.

található régészeti leleteknek, rövid leírásukkal, a leletkörülményekre vonatkozó adatokkal.

A kötethez Gáll Erwin készített lelőhelymutatót (179–181), amelyben a napló oldalszámai, az ásatás éve, korszak és a topográfiai azonosítás szerepel, segítve az érdeklődő olvasó tájékozódását.

A kötetet olyan tanulmányok zárják, amelyekben Kisléghi eredményeit igyekeznek bemutatni korszakokra bontva a Bánság régészetének kutatásában. Az első tanulmányban Gáll Ervin és Dan Ciubotariu az őskori lelőhelyek és leletek tekintetében vizsgálta Kisléghi tevékenységét (183–184). Mind ebben, mind pedig a további tanulmányokban szükség lett volna Kisléghi Torontál vármegye őskorát taglaló tanulmányában található adatainak felhasználására. A legtöbb őskori leletanyag és lelőhely a neolitikum korszakára tehető, bronzkori anyagot csupán kis mértékben jegyzett le.

Kissé szerencsétlen a címe Daniela Tănase tanulmányának (Kisléghi Nagy Gyula népvándorlás és késő középkori ásatásai), mivel a szerző a szarmata kor emlékeivel is foglalkozik. Köztük legjelentősebb a vizesdpusztai V. halom leletegyüttese, amely azonban nem kincselet, hanem mint arra maga Kisléghi is utal naplójában „egy szép jazig-szarmata sírlelet” (152).¹³ Ayarkori sírokat a vizesdpusztai VI, Nagykomlós, Nyerő felé eső III. halomból és Óbesenyő környékén tárt fel a napló szerzője. Különösen figyelemre méltó a Bukovapuszta-Hunca Mare IX. halmán talált máglyás temetkezés. A késő középkori, vagy inkább újkori csanádi sírban talált II. József-féle rézpénz azonban biztosan nem obulus, hanem krajcár volt.

Kisléghi kutatásai a vizesdapusztai V. halom leletei mellett a Bánság honfoglaláskori emléktanulmányának kutatásában hoztak új eredményeket, amelyeket Gáll Ervin mutat be tanulmányában (193–195). Mintegy 14 lelőhelyen tárt fel a korszakba sorolható sírokat, temetőrészeket, melyek leletanyaga csupán részben jutott a Nemzeti Múzeumba, míg a nagyobb rész Kisléghi gyűjteményével Temesvárra került. Ásatási eredményeiről az Archaeológiai Értesítőben is beszámolt, a leletanyag azonosítására és értékelésére azonban csak több mint száz évvel később vállalkozott doktori értekezése keretében a tanulmány szerzője.¹⁴ A sírok között figyelemreméltó a bukovapusztai II. halom 1. sírjának fordított tájolása, amelynek problémakörére Gáll részletesebben is kitért. Ehhez a tanulmányhoz tartoznak a kötet végén található rajzos táblák, míg a más korszakok leletanyagára, esetleges őrzési helyükre nem történik utalás és rajzuk, fényképük nem található a kötetben.

Kisléghi gyűjteményének sorsába tekintést kínálnak azok az iratok, amelyek a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményének, valamint a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének irattárában találhatóak és a kiadók sajnos nem dolgozták be őket a kötetbe.¹⁵ Vas megyei régészeti emlékeinek, különösen Velemszentvid kutatójának, Miske Kálmánnak 1918. március 16-án kelt levelét Kisléghi személyiségének bemutatásánál már idéztük, ám ott munkájáról és gyűjteményéről is beszámolt: „.....Igen érdekes és felette fontos adatoknak jutott ő birtokába a magyarhonni festett neolithkori keramikát illetően ezért is kötelességemnek vélem erre a Te nagybecsű figyelmed felhívni. Nem tudom bizton de úgy vélem. Hogy szép gyűjteménye volt. Amennyiben ezen feltételem

¹³ A leletekről Hampel mindössze a múzeumi gyűjtemény gyarapításánál emlékezett meg: Hampel J.: *ArchÉrt* 15 (1895) 436: „A római kor emlékeihez San Marco Mileša hercegné ajándékából öt sírhalom leletei járultak, melyek a hercegné vizesdai pusztáján (Torontál m.) 1894. és 1895-ben fölösattak; a leletek, a velők járó érmek tanúsága szerint, részben a Kr. u. III. századból valók, egyik lelet pedig népvándorláskori lovas sír volt.”

¹⁴ Gáll E.: *Az Erdélyi medence és a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői*. Szeged 2013.

¹⁵ Magyar Nemzeti Múzeum Adattár (Budapest) Érem- és Régiséggyűjtemény 87/1918 v.ö. Magyar Országos Levéltár (Budapest) K 736 69. karton. 87 és 222/1918

való volna, úgy egy pótolhatatlan kár származnék abból ha ezen magángyűjtemény elkallódnék. Ezért is arra kérlek mindent elkövetni, hogy ezt megóvhatnánk a jövőnek. Nagy Gyula Bukován, Óbesenyőn, Szerbcsanádon és Tiszahegyesen talált festett keramikát, becses feljegyzései is vannak és tán mint hiszem gyűjtött anyaga is. Igen jó volna mint jelzem megmenteni tán özvegye született Vitye Jósfa útján. S ha leendő elhelyezésükről szabadna esetlenesen indítványt tennem, úgy részemről Szegedet hoznám javaslatba, mert ha tippelésem nem csalódna úgy az a kultúra a mit Nagy Gyula feltárt valami necsuban van a csókai körülményekkel...¹⁶ Sajnos Hampel József halála után az Érem- és Régiségtár vezetését a „történész” Varjú Elemér szerezte meg, akinek fontosabbak voltak a sezlerek, pipák és kályhák, mintsem az őskori kultúrák keramikái és egyéb korszakok emlékei. Így ugyan Bella Lajost elküldték Ócsanádra, aki felmérte a gyűjteményt, amely „főleg Nagy Gyula által Torontálvármegyében eszközölt ásatások eredményeiből állt. Anyagának legnagyobb része az őskorból való, mégpedig neolith- és bronz-kori, ebben a csoportban legérdekesebbek a cserép tárgyak. A népvándorlás korát száz darabot meghaladó lelettárgy, fegyvertöredék, ékszer s hasonlóak képviselik. Van ezután egy sorozat középkori vastárgy és apróbb ruhadísz. Ehez járul még néhány, részben itáliai eredetű római keramika és kisebb bronz-tárgy. Az egész gyűjtemény darabszáma, nem tekintve az értéktelenebb cserép töredékeket, megközelíti a kétezret.”¹⁷ Azonban e gyűjteményből a Nemzeti Múzeum mindössze néhány őskori cserepet, két népvándorláskori leletet és mintegy húsz középkori vastárgyat vásárolt meg. Varjú a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének szintén javasolta a tárgyak megszerzését egy vidéki, mint pl. a szegedi, múzeum részére, amelyeket az özvegy a 300 kötetes könyvtárral 4000 koronáért hajlandó lenne eladni.¹⁸ A gyűjtemény szegedi elhelyezése az epilógus alapján Kisléghi elképzeléseivel is egybevágott volna (153): „Különben azt hiszem, hogy leleteim – mint a Tisza-Maros-szögből valók – nem Budapesten, de első sorban a szegedi múzeumban helyezendők el maradandóan.” A Főfelügyelőség április 24-ei ülésén támogatta ezen elképzelést, és azon határozatot hozta, hogy a gyűjteményről és könyvtárról darabonkénti lajstrom készüljön.¹⁹ A történelem azonban közbeszólt. Az első világháború elvesztése, a zavaros politikai viszonyok megakadályozták a Főfelügyelőség intézkedését és a gyűjtemény megszerzését, amely így az 1920-as években legnagyobbbrészt a Temesvári Múzeumba jutott. Szerencsére az örökösök megőrizték Kisléghi Nagy Gyula Archaeológiai Naplójának első kötetét és azt az 1980-as években a múzeumnak ajándékozták, ahol 2007-ben sikerült felfedezniük a kiadóknak. Szerencsére gondoskodtak a Napló megjelentetéséről, amelyhez fűzött tanulmányokat angol nyelven is közölve lehetőséget biztosítottak arra, hogy széles körben megismerjék Kisléghi Nagy Gyula életét és régészeti kutatásait a Bánság északi részén.

Prohászka Péter

¹⁶ Magyar Országos Levéltár (Budapest) K 736 69. karton. 222/1918.

¹⁷ Magyar Országos Levéltár (Budapest) K 736 69. karton. 87/1918.

¹⁸ Magyar Országos Levéltár (Budapest) K 736 69. karton. 87/1918.

¹⁹ Magyar Országos Levéltár (Budapest) K 736 69. karton. 235/1918.

Archeologiczne dziedzictwo Prus Wschodnich w archiwum Feliksa Jakobsona – Das archäologische Vermächtnis Ostpreußens im Archiv des Felix Jakobson – Austrumprūsijas arheoloģiskais mantojums Fēlikša Jākobsona arhīvā. Redakction Tomasz Nowakiewicz. Aestiorum Hereditas II. Warszawa 2011. ISBN 978-83-62622-14-6. 639 o.¹

A második világháború pusztításai súlyos károkat okoztak Európa egyes vidékeinek múzeumaiban és gyűjteményeiben. A legnagyobb pusztítást elszenvedettek közé tartoznak a volt kelet-porosz területeken található gyűjtemények, melyek ma részben Oroszországhoz, részben Lengyelországhoz tartoznak. A térség legjelentősebb múzeuma a königsbergi (ma Kaliningrád, Oroszország) Prussia Museum volt, amely az 1844-ben Ernst August Hagen által alapított Altertumsgesellschaft Prussia gyűjteményéből jött létre.² E gyűjtemény 1879-től kapott helyet a königsbergi kastélyban, ahol kiállításokon mutatták be a kelet-porosz területeken előkerült különféle korú leleteket. A 19. század második felétől azonban vidéken is sorra jöttek létre a kisebb-nagyobb magán és iskolai gyűjtemények, múzeumok, melyek alapját a feltárások és mezőgazdasági munkák, építkezések során itt előkerült régészeti emlékegy jelentette. A széles körű érdeklődésnek köszönhetően a gyűjtemények szépen gyarapodtak és már a 19. század utolsó harmadától jelentőségüket felismerte az európai régészeti kutatás, amely annak is köszönhető volt, hogy számos kiadványban, köztük a Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia illetve az Altpreussen című folyóiratokban törekedtek az előkerült emlékegy és kutatási eredményeik bemutatására. Ezen gyűjteményekben azonban pótolhatatlan veszteségeket okozott a második világháború, így például a königsbergi múzeum leleteinek egy része a kastély bombázásakor semmisült meg, míg vidéki múzeumok kiállított anyagát szétlopták. A königsbergi gyűjtemény nagy részét és a hozzá kapcsolódó adattárat ugyan 1943-ban elszállítják, azonban a carlshofi, majd a demmini időleges elhelyezés is sok kárt okozott bennük. A demmini Broock kastélyban ugyanis a ládákat kirabolják, és súlyos károkat okoznak mind a leletanyagban, mind pedig a dokumentációkban. A maradványokat Lothar Diemer gyűjtötte össze, majd Wolfgang La Baume és Wilhelm Unverzagt felügyelete alatt szállítják Berlinbe, ahol a Berliini Akadémia Ős- és Koratörténeti Intézetében rejtgetik a mintegy 125 ládányi anyagot. A Prussia gyűjtemény történetében változást az 1990-es politikai fordulat hozott, amely lehetővé tette a hozzáférést, leltározást illetve feldolgozást. Erre azonban már a berlini Museum für Vor- und Frühgeschichte-ben került sor, ahová az akadémia a ládákat átadta. A háborúban elszenvedett súlyos károk miatt minden rajz, jegyzet és leírás fontos mozaikkocka egyrészt a múzeumi gyűjtemények, másrészt az egyes leletegyüttesek, sírok és temetők rekonstruálásában. Így német, lengyel és baltikumi régészek, levéltárosok törekszenek arra, hogy felleljék és közreadják a gyűjteményekre vonatkozó forrásokat, adatokat.

Az Aestiorum Hereditas sorozat szerkesztőinek célja ezen források közreadása, amelynek első kötetében a Prussia Museum igen rossz állapotú, sérült és sokszor hiányos régészeti leltárkönyveit tették közzé.³ A leltárkönyvek jelentőségét az adja, hogy bennük a leletek rajza is szerepel. Ez azonban nem csupán a königsbergi

¹ A könyvismertetés megírását a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János kutatói ösztöndíja tette lehetővé.

² A gyűjtemény történetéhez: Reich, Ch.: Verloren geglaubte Geschichte. In: Jakobson, F.: Die Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren im Kreise Allenstein, Ostpr. Schriften des archäologischen Landesmuseums 9. (Neumünster 2009) 347–361.

³ Archeologiczne księgi inwentarzowe dawnego Prussia-Museum – Die archäologischen Inventarbücher aus dem ehemaligen Prussia-Museum – Археологические инвентарные книги бывшего музея «Пруссия». Redakction A. Bitner-Wróblewska. Aestiorum Hereditas I. (Olsztyn 2008).

múzeum leltárkönyveire jellemző, és itt elég csak utalnunk a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti leltárkönyveire, melyekbe muzeológusok sorra, köztük Fettich Nándor és László Gyula, rajzolta le a bekerült leleteket. A sorozat második kötetében, mely e könyvismertetés tárgya, Felix Jakobson jegyzeteinek és rajzainak válogatását veheti kézbe az olvasó. Felix Jakobson szerepe és munkássága különös jelentőséggel bír a kelet-porosz területek, valamint a lett régészet számára.⁴ Az 1896-ban született Jakobson ugyanis a lett egyetemen megkezdett tanulmányait követően, követte professzorát Max Ebertet a königsbergi egyetemre. Ismertségük, mint arra a kötetben J. Ciglis is felhívja a figyelmet, Ebert vendégprofesszorságára nyúlik vissza, aki a Baltikum és Európa régészetéről tartott előadásokat a rigai egyetemen. Első tanulmányainak megjelenése, melyek császár- és népvándorláskori tematikájúak voltak, a königsbergi egyetemi évekre esik. E korszak volt Jakobson fő érdeklődési területe, amelyhez az 1926-ban megvédett doktori disszertációja a „Die Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren im Kreise Allenstein, Ostpr.” is kapcsolódott. Lettországba való visszatérését követően korábbi munkáját folytatta a Műemlékvédelmi Hivatalban, amelynek megbízásából számos ásatást végzett. Mivel königsbergi végzettségét nem ismerték el, így folytatta tanulmányait a rigai egyetemen. 1928-tól az Állami Történeti Múzeum munkatársa lett, ahol számos szervezeti átalakítás és újítás fűződik a nevéhez. Jakobson munkássága azonban nem tudott kiteljesedni, mivel 1930. május 25.-én a Daguva folyóban megmártózva életét vesztette. Hagyatéka szerencsére nem szóródott szét, semmisült meg, hanem a lettországi Állami Történeti Múzeumba jutott, ahol szerencsére gondoskodtak megőrzéséről a szovjet időkben. Jakobson hagyatéka a rendszerváltás, illetve Lettország önállóságának helyreállítása után az 1990-es években került a kutatás figyelmébe. Kéziratok és jelentések mellett több tízezer leletleírással, rajzos cetli található a Jakobson Archivban, melyeket a königsbergi tanulmányai megkezdett anyaggyűjtései során németországi, lengyelországi, litvániai és lettországi múzeumokban és gyűjteményekben őrzött leletekről készített. Mint arra a kötetben rámutatnak, kutatásai során Max Ebert módszerét követte, aki a leleteket igyekezett pontosan lerajzolni, ráadásul nem csupán egyes tárgyakra koncentrálva, hanem törekedve a teljes leletegyüttest megőrkítésére. E munkamódszer azonban a 19. századtól kezdve megfigyelhető az európai régészeknél, így például Rómer Flóris kis jegyzetfüzeteibe írta és rajzolta le a régészeti kutatásainak eredményeit és a múzeumi gyűjteményekben található leleteket. Talán nem meglepő, hogy Rómer az 1874 szeptemberi útja során a königsbergi gyűjteményeket is megtekintette és az ott őrzött leletekről rajzokat készített.⁵

Jakobson jegyzeteinek és rajzainak jelentőségét jól mutatja, hogy königsbergi doktori értekezésének („Die Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren im Kreise Allenstein, Ostpr.”) töredékei, valamint az általa készült tárgyrajzok alapján kerültek közlésre a daumeni és kellareni temetők.⁶ A bemutatásra kerülő kötetben ezekbe a jegyzetekbe és tárgyrajzokba kínálnak betekintést a szerkesztők. A szélesebb hozzáférés biztosítása végett három nyelven, a lengyel és lett mellett németül, egymás mellé tördelve olvasható minden leírás, tanulmány.

A kötet három részből áll. Az első részt Jakobson életének és hagyatékának bemutatása adja (14–57). J. Ciglis Felix Jakobson életét és tudományos örökségét

⁴ Ciglis, J., Felix Jakobson (1896 bis 1930). In: Jakobson, F., Die Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren im Kreise Allenstein, Ostpr. Schriften des archäologischen Landesmuseums 9. (Neumünster 2009) 11–22.

⁵ Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ (Budapest) Rómer hagyaték, XXXVII. Notesz: 183–206.

⁶ Jakobson, F., Die Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren im Kreise Allenstein, Ostpr. Schriften des archäologischen Landesmuseums 9. (Neumünster 2009).

mutatja be kitérve tudományos tevékenységére és örökségére (14–25). A Bitner-Wróblewska és T. Nowakiewicz Jakobson hagyatékának összetételével és annak egyes részeivel foglalkoznak tanulmányukban (26–55). Jakobson több mint 2000 rajzzal és jegyzetekkel ellátott kártyára vette fel a kelet-, valamint nyugat-poroszországi leleteket, melyek 208 lelőhelyről származnak. A tárgyak esetében mindig törekedett arra, hogy leletegyüttesükben vegye fel őket. A skicceken profilból rajzolta le a tárgyakat, azonban ahol szükségesnek érezte azok metszetrajzát is felvette. A rajzokon szerepelnek a lelőhelyek, a múzeumi leltári számok, valamint utalás az előkerülési körülményekre. Jakobson több esetben a már közölt leletek fényképét is felvette a gyűjtésébe. A königsbergi múzeumok és gyűjtemények mellett a berlini, stettini, vilniusi és egyéb múzeumok anyagát is tanulmányozta és vett fel a témájához kapcsolódó anyagot. A porosz leletanyag mellett mintegy 10000 skicct készített a lettországi vaskori leletanyagról, amely szinte teljes körű volt és mindeddig kiaknázatlan forrása a lett régészetnek.

A kötet legnagyobb részét a katalógus teszi ki, amelyben lelőhelyenként mutatják be Jakobson jegyzeteit, skicceit. A katalógusban az adott lelőhelyre vonatkozó adatok rövid összefoglalása mellett a szerkesztők törekedtek a lelőhelyre, leletekre vonatkozó elsődleges szakirodalom, valamint kronológiai helyzetük megadására. Ugyan Jakobson elsősorban a császár- és koranépvándorláskori emlékeket rajzolta le és vette fel anyaggyűjtésébe, ám ezek mellett számos 9. századi, illetve középkori leletről és leletegyüttesről készített rajzokat. Ezek közül kétségtelenül a 9. századi kardok kaptak kiemelt figyelmet, köztük a draulitteni (Drulity, Lengyelország) (157–158), a langendorfi (Bagrionovskoe, Oroszország) (276–277), a löbertshoffi (301–306), a ragniti (Neman, Oroszország) (389–390) vagy a Königsberg Pregel területén szórványként előkerült Ulfberth feliratos kard (264–265). De ide tartozik még a magotteni (Rečnoe, Oroszország) sír kardja, koptatója (314–315) vagy a wiskiauteni (Mohovoe, Oroszország) sír mellékletei (503–506).

A közép-európai, kárpát-medencei kapcsolatokra utalnak egyes tárgytipusok köztük is leginkább az 5. századi fibulák. Míg azonban a rothebudei (Czerwony Dwór, Lengyelország) IV. halomsírban (405–409), valamint a weseiteni (Verdanie, Litvánia) lelőhelyen (494–495) talált virágszirom formájú fibulák a hunkorra jellemzőek, addig az ékvéséses újas fibulatípusok már a hun korszak utáni kapcsolatokra mutatnak.⁷ Ugyancsak a déli kapcsolatra, azonban a középkorban utalhatnak azok a csillag alakú csatok, melyeket Jakobson, mint a stangenwaldei temető sírjainak mellékleteit rajzolt le (450–453). Ezek a ruhakapcsok a Kárpát-medence 14. századi leletanyagának jellemző tárgyai.⁸

A kötet harmadik részében olyan esettanulmányok kerültek közlésre, melyek a Jakobson Archivban talált jegyzetek, skiccek alapján foglalkoznak egy-egy lelőhellyel, illetve leletípussal. T. Nowakiewicz és A. Rzeszotarska-Nowakiewicz a mazúriai sternwaldei temető példáján keresztül mutatja be azokat a lehetőségeket és adatokat, melyeket Jakobson jegyzetei kínálnak, ráadásul a lelőhelyen 2010-ben hitelesítő ásatást is végeztek (514–533), melyek alapján ide a 2. század végétől egészen a 6. századig folyamatosan temetkeztek. A következő tanulmányban A. Rzeszotarska-Nowakiewicz egy rejtélyes temetővel foglalkozik, amely korábban ismeretlen volt a kutatás számára (534–547). Jakobson a Prussia Múzeumban végzett anyaggyűjtései során egy olyan fehéróroszországi halomsíros temetőről vett fel adatokat, amelynek nevét többféleképpen jegyezte fel: Marschalkowschtschina, Maršalkowcisna, Maršalkowščisna bei Smorgon. A kutatástörténet szempontjából

⁷ Prohászka P.–Kisné Cseh J., „Cikádafibulák” a tatai Kuny Domokos Múzeum gyűjteményéből – „Zikadenfibeln” aus der Sammlung des Kuny Domokos Museums Tata. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 9 (2002) 120.

⁸ Ódor J.: Anjou-kori öntőforma Majsról. *Communicationes Archaeologiae Hungariae* 1998, 123–137.

figyelemreméltó, hogy egy olyan az első világháború alatt feltárt temetőről van szó, amely az ellenséges Oroszország területén feküdt, így a leletek Königsbergbe kerülése némi kételyt ébresztett. E kétségeket H. Strattmann 1916. április 5.-én kelt levele és a hozzá csatolt metszet rajzok oszlatták el, melyekre a további adattári kutatások során bukkantak. A teológiaprofesszor Strattmann besorozása után a 14. Landwehr Division káplánja lett és amikor egysége a területet megszállta, kezdte meg a halmok feltárását, majd küldte az előkerült leleteket a Prussia Múzeumba. A Bitner-Wróblewska az Olsztyn-csoport patkóalakú fibuláinak elterjedést vizsgálta a Jakobson Archivban található skiccek és irodalmi, múzeumi adatok egybevetésével (548–561). Az utolsó tanulmányban T. Nowakiewicz a koraközépkori egyélű kardok baltikumi elterjedésével foglalkozik, melyekre vonatkozó anyaggyűjtést Jakobson is végzett (562–593). A vizsgálatok során kiemelt szerepet kapnak a weszeiteni temető leletei, valamint az ULFBERTH feliratos kardok elterjedése. Mint arra Nowakiewicz rámutat az egyélű kardok igen nagy számban ismertek a vizsgált területről, fő használati idejük a 9. századra esik és a helyben készült pengéket importált markolattal látták el.

Az Aestiorum Hereditas sorozat második kötetében Felix Jakobson kelet-poroszországi lelőhelyekre vonatkozó jegyzeteinek, skicceinek közreadását végezték el a szerkesztők, amellyel régi adósságát törlesztették a Baltikum régészeti kutatásának. A katalógus és a mellékelt esettanulmányok jól mutatják, hogy milyen lehetőségeket kínál az ún. „levéltári régészet” a kutatás számára, különösen olyan esetekben, amikor a gyűjteményi anyagok komoly pusztításnak estek áldozatul. Remélhetőleg munkájukat folytatni fogják és újabb kötetek megjelentetésével járulnak hozzá a baltikumi régészeti leletanyag kritikai feldolgozásához.

2015 FEBR 09.

